

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 23

Київ 2011

ББК І 90

Засновник: Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рік заснування: 1996.

Двадцять третій том “Наукових записок” Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України містить статті, розвідки, публікації документів, підготовлені аспірантами та молодими вченими.

Редакційна колегія

П. С. Сохань (відповідальний редактор),

Г. В. Боряк, В. А. Брехуненко,

Д. В. Бурім (відповідальний секретар),

І. Б. Гирич, М. М. Капраль,

О. О. Маврін (заступник відповідального редактора),

В. І. Мільчев, Н. І. Миронець, Ю. А. Мицик, В. І. Наулко,

О. В. Павлюченко, Ю. А. Пінчук, В. І. Ульяновський

*Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України*

© Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2011
© Автори статей, 2011

Зміст

Горнова Ірина. Історичний метод Михаїла Пселла	5
Корнієнко Вячеслав. Графіті про крадія Кузьму в західній внутрішній галереї Софії Київської: молитва-покаяння, іронічний напис чи прокляття?	18
Сняк Іван. Компетенція паланкових канцелярій Війська Запорозького в добу Нової Січі	25
Яценко Владислав. «Справа Соломона» і гетьман Іван Мазепа у висвітленні сучасної історіографії	33
Бєлікова Марина. Освіта менонітської спільноти Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.)	42
Посунько Ольга. В очікуванні удару (про підготовку до можливого татарського наступу на новосербське прикордоння у 1762 р.)	56
Олененко Анна. Документація Азовської губернської канцелярії як джерело з історії злочинності в Азовській губернії (1775–1783)	66
Грибовський Владислав. Калнишева сім'я	81
Швайба Надія. «Дерзнул ругать указ...»: бувші запорожці та перебування Новоросійської губернії	92
Мільчев Володимир. Внесок А. Скальковського у дослідження соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.	98
Молдавський Роман. Історіографічна традиція дослідження Нової Дніпровської лінії укріплень	105
Савченко Ірина. Діяльність місцевих урядуючих інституцій з розвитку поштового зв'язку на півдні України (др. пол. 70 – 80-ті рр. XVIII ст.)	124
Головко Юлія. Матеріали фонду комітету для влаштування Новоросійської губернії при Міністерстві внутрішніх справ (РДІА) як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України початку XIX ст.	129
Телюпа Сергій. Проблема взаємовідносин та історичного наслідування запорозького козацтва та чумацтва	138
Задесенець Яна. Роль адмірала М.С. Мордвінова в колонізації Північного Причорномор'я у висвітленні дослідників XIX – поч. XX ст.	144
Старков Валерій. Джерела вивчення традиційної ігрової культури українців: «публікаційний прорив» Костянтина Сементовського 1843 року	150
Богашина Олена. Роль університетських співтовариств підросійської України у рецепції ідей позитивізму (друга половина XIX ст.)	157
Константинова Вікторія. Краєзнавчі студії з міської історії Південної України другої половини XIX – початку XX ст.	165
Березовський Олег. Українські політичні партії в Російській імперії на початку XX ст.: зарубіжна історіографія	171
Новікова Ольга. Купецтво міста Олександрівська у другій половині XIX ст.	183
Авдєєва Олена. Конфесійна структура населення Північного Приазов'я наприкінці XIX ст. (за матеріалами Першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 року)	189
Аванєсян Джульєта. «Екатеринославские губернские ведомости» (1838–1918): становлення та розвиток видання	196
Крилова Алла. Катеринославська губернська оціночна комісія: програми дослідження землеволодіння	221
Петрова Катерина. Звіти Олександрівського повітового піклування дитячих притулків як джерело з історії благодійності кінця XIX – початку XX століття	228
Барков Ілля. Проституція як соціальне явище в житті міста Олександрівська Катеринославської губернії другої половини XIX – початку XX ст.	236
Шур Юрій. Українська весна революційного Олександрівська	245
Білівенко Сергій. Махновський рух в усних спогадах мешканців Степової України початку XXI століття (публікація матеріалів)	251
Гайдай Валентин. Військова доктрина Української держави гетьмана Павла Скоропадського	260
Кузьменко Людмила. Інформаційний потенціал листування В. Доманицького з Д. Донцовим	267
Горбач Юлія. Листування Олександра Олеся з Микитою Шаповалом (1921–1925 рр.)	281
Кавунник Валентин. Документи Володимира Кедровського у зовнішній політиці УНР серпня 1920 – березня 1921 років	297
Стьопченко Елла. Соціокультурний розвиток німців Півдня України в історичних дослідженнях 1920 – 1930-х рр.	310
Марчук Володимир. Боротьба з українським національно-визвольним рухом у Рівненській області (1944–1945 рр.)	325
Бурім Дмитро. З життя української еміграції в Європі: Листи Дмитра Дорошенка до Яна Токаржевського-Карашевича та Оксани Токаржевської-Карашевич	333
Молдавська Тетяна. Документація обласних Рад депутатів УРСР та їх	

виконавчо-управлінських структур другої половини ХХ ст. як історичне джерело	348
Трофимова Світлана. Природоохоронні заходи на о. Хортиця у контексті спорудження Державного історико-культурного заповідника (1965 – 1973 рр).	358
Кравченко Микола. Історія Всеукраїнського Політичного об'єднання «Державна Самостійність України» за матеріалами партійних інтернет-видань	366
Дуднік Олександр. Імпічмент президента Литви Р.Паксаса 2004 р.: демократичний інструмент політичного контролю чи механізм політичної боротьби ?	373
Мордовської Михайло. «Життя на березі Дніпра» (за матеріалами експедиції в с. Волоське)	387
Казанков Роман. Образ Чорноморського регіону в шкільній навчальній літературі	394
Іріоглу Юрій. Питання структури інтерв'ю в усноісторичному дослідженні	401

Ірина ГОРНОВА
(Одеса, Україна)

УДК: 94(560):929 – Пселл «10»

Історичний метод Михайла Пселла

Одним з найвизначніших та найцікавіших творів візантійської історичної літератури XI століття, що представляла собою поєднання різних тенденцій, концепцій і напрямів, є «Хронографія» Михайла Пселла. Вивчення творчості цього візантійського автора має довгу історію, однак на кожному новому витку розвитку історичної науки, у кожного нового покоління візантиністів виникає прагнення до переосмислення висловлених попередниками поглядів, виправлення помилок, з'являються все нові, часом несподівані дані в рамках цієї теми.

Питання про пселлівську концепцію історіописання одним з перших порушив англійський дослідник Дж. Гассей [13]. На думку цього дослідника, у візантійця були не тільки цілком визначені погляди щодо цілей історії, а й виразні уявлення про принципи історіописання. Деякі аспекти історичної концепції та методології Пселла розробляв італійський дослідник Р. Анастасі [10]. Свої спостереження щодо світогляду і методу Михайла Пселла викладав у вступній статті до італійського видання «Хронографії» Д. дель Корно [12]. Серед радянських дослідників окремі положення історичної концепції Михайла Пселла виокремлювали О. П. Каждан [4; 5], Г. Г. Літаврін [6; 7; 8], М. В. Бібіков [1]. Найбільшу увагу цьому питанню приділив Я. М. Любарський [9; 10; 14]. Розглядаючи Пселла в його відносинах з сучасниками, Я. М. Любарський активно використовував своєрідний метод психологічного проникнення в особистість і світогляд письменника. Вчений виявив вплив риторики на стиль і композицію праць Михайла Пселла, розробив низку питань, що стосуються його філософії історії, виявив елементи раціоналізму і вільнодумства у його світогляді. Однак комплексного вивчення історичного методу Михайла Пселла досі не проводилось. Метою цієї статті є аналіз принципів історіописання Михайла Пселла. Для цього представляється необхідним визначити характерні риси його методологічного інструментарію, що передбачає виявлення розуміння ним цілей і завдань історика, його спонукальних мотивів при написанні історичної праці, дослідження його ставлення до проблеми відбору фактів, достовірності та об'єктивності історичної праці, визначення співвідношення сили провидіння та раціональних причин при поясненні ним розвитку подій. Також передбачається розглянути, яким чином Михайл Пселл застосовує на практиці вимоги, які він висував до праці історика.

Михайл Пселл не супроводив свою працю традиційним вступом. Його думки про власні цілі і завдання, про призначення своєї праці, як і взагалі про ремесло історика, розсіпані по сторінках «Хронографії». Основний зміст свого твору Пселл бачить у написанні «життєписів самодержців». Міркуючи про свої спонукальні мотиви, Пселл повідомляє читача, що до написання історичної праці його спонукали не тільки «вельможні мужі і перші члени синкліту, а й служителі Слова» (□ο□ τ□ν ΤΜν τέλει μόνον κα□ τ□ν πρώτων τ□ς γερους□ας□

□λλ□ κα□ τ□ν □λλων ε□ς τ□ το□ Λόγου τελοῦντων μωστ□ρια□) [15, 6.22]. Під «служителями Слова» історик, вочевидь, розуміє інтелектуалів, відомих у його час як «ритори і філософи». У розділі, присвяченому правлінню імператора Константина IX Мономаха, він прямо звертається до якоїсь людини, яка спонукала його взятися за історичний труд. Цією людиною, швидше за все, був патріарх Константин Ліхуд. Зауважимо, що й інші візантійські історики стверджували, що їх змусили взятися за твори наполягання друзів.

За словами Пселла, для нього дуже важлива достовірність написаного ним твору, тому він запевняє читача в своєму щирому прагненні до неї. Приступаючи до роботи, історик був переповнений сумнівами, чи зможе він виконати поставлені завдання. Сумніви ці були подвійного роду: по-перше, чи вдасться йому правильно передати події, щоб ніхто з читачів не подумав, що він «вигадає для театру» і, по-друге, чи не дасть він, прагнучи до істини, приводу для насмішок і підстав назвати себе наклепником [15, 6.22].

Джерел достовірної інформації у Пселла декілька. Перш за все він віддає першорядне значення даним, отриманим з власного досвіду і спостережень. Критерій особистої участі є для нього запорукою достовірності та істинності. Так, приступаючи до опису правління Романа III, Пселл заявляє, що розповідь його буде більш детальною, оскільки він буде писати не з чужих слів, а за власними спостереженнями, «ні у кого ніяких відомостей не запозичуючи». Якщо при Василі II та Константині VIII історик, за його словами, «був немовлям» або «тільки вивчав початки наук», то діяння Романа він мав можливість спостерігати особисто [15, 3.1]. В іншому місці своєї «Хронографії», описуючи діяльність могутнього фаворита імператора Михаїла IV, Іоанна Орфанотрофа, Пселл зауважує, що знав його в «віці, коли вже пробивається борода», сам його бачив, «чув його промови, спостерігав за його діями і зумів правильно його оцінити», при цьому він не сумнівається в тому, що може об'єктивно судити про достоїнства і слабкі сторони його характеру («... κα□ γ□ρ τι γενη□ν α□τ□ν κα□ τεθ□αμαι τ□ν □νδρα κα□ λ□γοντος □κουσα κα□ πρ□ττοντι συνεγεν□μην κα□ □χαρ ακ□ρισα □κρι β□ς□ κα□ τ□ μ□ν α□τ□ τ□ν □παινουμ□νων □π□σταμαι τ□ δ□ ο□ π□νυ ο□δα σπουδα□α») [15, 4.12]. Пселл вважає, що є «справедливим суддею» і для правління Константина IX Мономаха, так як він був його радником і не тільки сам «обертася в гуці подій», а й «добре знав, що він робив відкрито і що вершив потай» [15, 6.14].

У тих випадках, коли відомостей, якими володіє Пселл, для розповіді недостатньо, він довіряє лише перевіреним джерелам. Такими є живі свідки подій, і він побоюється їх поступового зникнення. Таким чином, тому, що з кожним роком залишається все менше «матеріалу для історії», серед спонукальних мотивів його історичної творчості особливе місце займають міркування про необхідність зберегти пам'ять про події, які можуть бути «забуті». Разом з тим, він критично ставиться до свідчень людей і заявляє, що вони підлягають перевірці: «... знаючи, що людям властиво складати небиліці, [я] не легко вірю наклепам, все чутки піддаю перевірці і лише після цього приймаю за істину те, про що йдеться» («□γ□ γ□ρ ε□δ□ς □τι τ□ λογολοισ□ν το□ς □νθρ□ποις σ□νηθες□ ο□ ταχ□ τα□ς διαβολα□ς συμφ□ρομαι τ□ν πολλ□ν□ □λλ□ βασ□νοις διδο□ς τ□ λεγ□μενα□ □κε□θεν □μαυτ□ πιστο□ май τ□ πρ□γματα») [15, 4.33]. Так, для розповіді про взаємини між імператрицею Зоєю, її фаворитом, майбутнім імператором Михаїлом IV, та її чоловіком Романом III Пселл отримує відомості з вуст «одного з колишніх палацових службовців». Він наводить дві версії того, що відбувалося, при цьому не приймає жодної з них за

більш достовірну. В іншому місці, кажучи про причини смерті Романа III, Пселл відмовляється виносити рішення з питання про вину Зої і її фаворита у вбивстві імператора, оскільки «не схильний звинувачувати», якщо не має в своєму розпорядженні «точних відомостей» [15, 3.26].

З питанням про достовірність джерел тісно пов'язане і питання про принципи відбору фактів, які використовував Пселл при написанні «Хронографії». Слід пам'ятати, що він вважав себе істинним філософом, мабуть, одним з небагатьох гідних цього звання [15, 6.192]. У світогляді Пселла його місця філософа, який вмів відокремлювати головне від другорядного і його борг історика, який не може спотворювати істину, перебувають у нерозривній єдності. Такого роду позиція передбачає, що вчений повинен дотримуватися певних вимог до себе. Пріоритетним серед них для Пселла був об'єктивний опис подій [15, 6.26; 6.28; Const. 17; Const. 23].

Свою працю Пселл мислив як «пояснювальну історію», відмінну від простої фіксації подій. При цьому він усвідомлював і відверто виявляв свою перевагу над істориками, нездатними осмислювати те, що описується. Це усвідомлення неодноразово демонструється на сторінках роботи. Так, розповідаючи про правління імператора Константина Мономаха, Пселл підкреслює, що досліджує причини і можливі результати кожної події, а не розглядає її «саму по собі», як це роблять інші. Цікаво, що критерієм перевірки правильності його способу історіописання він проголошує досвід. Так, зокрема, йому видається, що «сам досвід» показав, що він зробив правильні висновки про правління Константина IX Мономаха [15, 6.30].

Пселл цілком виразно висловлюється про свою місію історика. Вона полягає не в тому, щоб просто вихвалити або ж висловлювати звинувачувальні висновки. Праця його повинна була являти зразок «істинної історії». Тому він неодноразово проголошує, що збирається викласти не тільки добрі діяння правителів, але і виставити на огляд ті, що заслуговують осуду. Роз'яснюючи свою позицію в описі правління імператора Константина IX Мономаха, історик заявляє, що правда є вищою метою історичного твору. При цьому праці історика повинні містити в собі науку на майбутнє. У цьому випадку вони «не пропали даром» [15, 6.26; 7.51].

Пселл вважає, що не треба «вплітати в тканину» оповідання історика незначні подробиці. На його думку, виклад «ганебних дрібниць» – доля того, хто звинувачує, а гідних похвали – панегіриста. При цьому він вважає, що відступи все ж такі можливі, якщо тільки історик вмів швидко повертати оповідання в правильне русло і звертати увагу читача на основний сюжет – адже «історичний твір не укладений у вузькі рамки» [15, 6.70; 6.73].

Важливим елементом методології Пселла є його уявлення про долю, божественне провидіння і причинно-наслідкові зв'язки в житті суспільства. Світогляд Пселла поєднував у собі християнський провиденціалізм і елементи раціоналістичного мислення. І ці два способи пояснити події перетинаються, коли історик не може визначити їх причини. Своєрідність його методу полягає в тому, що він відводить значне, а може бути, і основне місце в ряду причинно-наслідкових зв'язків, що детермінують людське існування, явищам раціонального, природного порядку. Посилання ж на провидіння у нього мають досить часто риторичний характер. Тому, з одного боку, Пселл писав про повне і безроздільне володарювання провидіння над долями смертних, а з другого – застерігав від того, щоб людина, кинувши всі справи, покладалась лише на волю Господа і навіть іронізував над надмірним благочестям. Можна констатувати,

що світогляд Пселла в цьому плані відмінний від світогляду середньовічних мислителів.

Тема причин і наслідків подій, що відбувалися, завжди цікавила стародавніх істориків, під впливом яких перебував Пселл. Разом з тим були у Пселла попередники і серед візантійських істориків, хоча він їх і не згадує. Слід погодитися з думкою Я. М. Любарського (висловленою ним у пізніх роботах) про те, що вже в творі Феофана Сповідника наявні спроби виділити головні риси правителів [14, р. 183]. Ця лінія продовжується у творі умовно названому «Продовжувачем Феофана». Я. Н. Любарський справедливо, на наш погляд, вважає, що ці два джерела є безпосередніми попередниками «Хронографії» Пселла. Помітне новаторство Пселла полягає в тому, що він намагається знаходити пояснення причин і наслідків подій, що відбувалися шляхом аналізу окремої особистості. На цьому аспекті його історичного методу слід зупинитися окремо. Історичне оповідання Пселла концентрується навколо особистості царя. Дуже часто замість часового розвитку в «Хронографії» наявний асоціативний рух авторської думки, який лише імітує рух хронологічний. Історичний матеріал і особистість історичного персонажа, в першу чергу імператора, в «Хронографії» – нерозчленована єдність. При цьому особистість відіграє домінуючу роль. У розділі про Михаїла V історик пише: «Злегка перервавши перебіг оповідання, зупинюся спочатку на характері й душі цього імператора, щоб, слухаючи про його вчинки, ви не дивувалися і не думали, ніби робив він їх випадково і ні з того ні з сього» («Μικρὸν δὲ πνεύθεν τὸν τοῦ λαοῦ κκψας διγῆσιν περὶ τῆς τοῦ βασιλεῦσαντος γνῆς τε καὶ ψυχῆς πρῆρον φηγομαὶ πῶς ἂν μὲ θάυμιζητε πηκα τι περὶ τὸν κεῖνου πξων λογοιμὶ πῶς ατῆς ξ οδευμῆς ρχῆς σχεδᾶζεν ρισμῆς») [15, 5.9].

Для Пселла звернення до властивостей характерів його героїв – не просто пояснювальний прийом, а позиція, яка є вихідною при аналізі подій. «Хронографія» значною мірою побудована на цьому принципі. При розробці теми зміни характеру під впливом обставин, яка особливо привертає його увагу, використовується конструкція «причина – наслідок». Ця конструкція помітно проступає при характеристиці Ісаака Комніна, вроджена вдача якого набула нових властивостей після війни з місами [15, 7.71]. Це більш послідовно вона застосовується в розповіді про правління імператора Василя II.

Пселл розрізняє в характері людини вроджену природу і придбані якості, що є продуктом виховання та життєвої практики: «Природні чесноти або, навпаки, пороки дані нам від народження – я не кажу тут ні про чесноти моральні, ні про громадянські, ні про ті, що перебувають над ними і наближаються до зразка і досконалості творця» («... φυσικὰ τινες ἄρετα ἢ τὸναντῶν τῶ γενεῖ μὲν συνεκδῶνται λογω δὲ ἀρετῶν νταῖθα οἷτε τῶν θικῶν οἷτε τῶν πολιτικῶν οἷθ' ἢ τις πρ ταῖτας καὶ χρι τοῦ παραδεγματος ἢ τῆς δημιουργικῆς τελειότητος») [15, 6.44]. В душі людини історик бачить два начала: «розумне» і «нерозумне». Крім розуму, як зауважив Я. М. Любарський, Пселл визнає в людині не контрольовану розумом сферу, до якої разом з першими ступенями пізнання (чуттєве сприйняття, уявлення, думка) входить і те, що, користуючись сучасними визначеннями, можна назвати областю підсвідомого і інстинктивного [9, с. 97].

Важливою тезою Пселла є твердження про рухливість, гнучкість і суперечливість людського характеру. Головна риса характеру, за Пселлом, це «сусідство протилежностей». Жоден з людей, а тим більше з імператорів, не

залишається незмінним до кінця життя, одні стають кращими, інші – гіршими. На думку Пселла, в цьому процесі немає нічого дивного. Причини такого стану речей історик вбачає в тому, що випробування і обставини життя змінюють «природу ... душі і початковий життєвий стан». Життя імператора «... як море, втихомирюється і затихає лише на мить, а в інший час хвилюється і здійснюється хвилями, і вірує то від борею, то від апарктія, то від іншого вітру, що несе бурю ...» (« $\square \mu \eta \delta \square \tau \square \beta \rho \alpha \chi \square \tau \alpha \tau \omega \nu \square \mu \square \rho \omicron \varsigma \tau \omicron \varsigma \omicron \kappa \epsilon \square \alpha \varsigma \zeta \omega \square \varsigma \tau \square \nu \square \chi \lambda \omicron \square \nu \tau \omega \nu \square \sigma \tau \square \rho \eta \tau \alpha \iota \square \square \lambda \lambda \prime \square \sigma \pi \epsilon \rho \theta \omicron \lambda \alpha \sigma \sigma \alpha \beta \rho \alpha \chi \square \mu \square \nu \kappa \alpha \tau \epsilon \sigma \tau \square \rho \epsilon \sigma \tau \alpha \iota \kappa \alpha \square \gamma \alpha \lambda \eta \nu \square \square \tau \square \delta \prime \square \lambda \lambda \alpha \tau \omicron \square \tau \omicron \mu \square \nu \pi \lambda \eta \mu \mu \upsilon \rho \epsilon \square \square \tau \omicron \square \tau \omicron \delta \square \kappa \alpha \square \tau \iota \nu \square \sigma \sigma \epsilon \tau \alpha \iota \kappa \square \mu \alpha \sigma \iota \square \nu \square \nu \mu \square \nu \beta \omicron \rho \square \omicron \upsilon \delta \iota \alpha \tau \alpha \rho \square \tau \tau \omega \nu \tau \omicron \varsigma \square \nu \square \delta \prime \square \pi \alpha \rho \kappa \tau \square \omicron \upsilon \square \nu \square \nu \delta \prime \square \lambda \lambda \omicron \upsilon \tau \iota \nu \omicron \varsigma \tau \square \nu \square \gamma \epsilon \iota \rho \square \nu \tau \omega \nu \kappa \lambda \upsilon \delta \square \nu \iota \omega \nu$ ») [15, 6.27]. Витоки уявлень Пселла про принципову суперечність людської природи неважко виявити як в античній діалектиці, так і в неоплатонічній філософії. Проте, за спостереженням В. В. Бичкова, багато корениться і в особливостях візантійського суспільної свідомості і православної теології, для яких співіснування тези й антитези було не тільки допустимим, але і обов'язковим [2, с. 101].

Специфіка методу Пселла щодо створення образів виявляється також при визначенні окремих рис історичних осіб. Наведемо деякі його характеристики імператора Константина VIII. «Він був безтурботного характеру і не занадто властолобний, при сильному тілі був боягузливий душею» («... $\square \square \theta \mu \omicron \square \nu \tau \square \lambda \omicron \nu \gamma \nu \square \mu \eta \nu \square \kappa \alpha \square \omicron \square \pi \square \nu \upsilon \lambda \epsilon \rho \square \tau \square \nu \square \gamma \epsilon \mu \omicron \nu \square \alpha \nu \sigma \rho \omega \delta \square \zeta \omega \nu \square \lambda \kappa \iota \mu \omicron \varsigma \delta \square \square \nu \lambda \epsilon \rho \square \tau \square \sigma \square \mu \alpha \square \delta \epsilon \iota \lambda \square \varsigma \square \nu \tau \square \nu \psi \upsilon \chi \square \nu$ ») [15, 2.2]; «Людина запальна, він легко піддавався гніву ... При такій запальності Константин, однак, не був позбавлений і співчутливості, не любив видовища чужих нещастя і був добрий до тих, хто шукав його співчуття» («... $\square \xi \square \rho \rho \omicron \tau \omicron \varsigma \epsilon \square \kappa \alpha \square \tau \iota \varsigma \square \lambda \lambda \omicron \varsigma \square \nu \square \theta \mu \omicron \square \tau \epsilon \square \tau \omega \nu \dots \omicron \square \tau \omega \delta \square \delta \square \sigma \rho \gamma \omicron \varsigma \square \nu \square \omicron \delta \square \tau \omicron \square \sigma \upsilon \mu \pi \alpha \theta \omicron \square \varsigma \square \theta \upsilon \varsigma \square \pi \square \kappa \iota \sigma \tau \omicron \square \square \lambda \lambda \square \kappa \alpha \square \pi \rho \square \varsigma \tau \omicron \varsigma \sigma \upsilon \mu \phi \omicron \rho \square \varsigma \square \delta \upsilon \sigma \omega \lambda \epsilon \square \tau \omicron \kappa \alpha \square \tau \omicron \varsigma \square \lambda \epsilon \iota \nu \omicron \lambda \omicron \gamma \omicron \upsilon \mu \square \nu \omicron \iota \varsigma \square \xi \upsilon \mu \epsilon \nu \square \zeta \epsilon \tau \omicron$ ») [15, 2.2]; «благодіяти підданам він умів краще будь-якого іншого імператора, проте в милості не дотримувався справедливої рівності» (« $\square \epsilon \square \epsilon \rho \gamma \epsilon \tau \epsilon \square \nu \delta \square \pi \square \nu \tau \omega \nu \mu \square \lambda \lambda \omicron \nu \beta \alpha \sigma \iota \lambda \square \omega \nu \square \pi \square \sigma \tau \alpha \tau \omicron \square \pi \lambda \square \nu \omicron \square \kappa \square \pi \epsilon \mu \square \gamma \nu \upsilon \epsilon \tau \square \chi \square \rho \iota \tau \iota \tau \alpha \square \tau \square \tau \square \nu \tau \omicron \varsigma \delta \iota \kappa \alpha \iota \omicron \sigma \square \nu \eta \varsigma \square \sigma \square \tau \eta \tau \alpha$ ») [15, 2.3]. Як бачимо, ці характеристики двочленні за своєю побудовою. Теза знаходиться поряд з антитезою, яка коригує, обмежує або частково суперечить основному твердженню. Аналогічні приклади можна навести і щодо інших імператорів. Описувани Пселлом якості особистостей не абсолютні, сфера їх прояву обумовлена часом, ситуацією чи іншою причиною.

З вищевикладеного зрозуміло, в чому саме Михайл Пселл бачив свою місію історика і в чому полягають його основні цілі та завдання. Заявлена ним позиція передбачає дотримання певних законів історичного оповідання. Воно має бути відмінним як від похвального слова, так і від звинувачувального вирок, тобто бути об'єктивним. У зв'язку з цим представляється доцільним перейти тепер до дослідження того, як історик застосовує на ділі вимоги, які він висуває до себе. В якості прикладу ми зупинимося на найбільш докладно описаному ним правлінні Константина IX Мономаха. Як вже зазначалося, найважливішим критерієм достовірності для Пселла є особиста причетність оповідача до зображуваних подій. Це правління цілком відповідає даному критерію. Разом з тим воно певною мірою знаменує одну з найвищих точок у розвитку кар'єри Пселла.

При описі правління Константина IX Мономаха, автор, на перший погляд, намагається відійти від основоположних принципів свого світогляду. Читача

майже вводять в оману великі й заплутані міркування про внутрішнє почуття подяки, яке відчуває історик до цього імператора. Це почуття неначе наказує йому або пом'янути Константина добрим словом, або промовчати про ті його діяння, які не були продиктовані «вищими спонуканнями». Однак тут же Пселл визнає, що, якщо писати згідно з принципами, яких дотримується справжній історик і філософ, який відкидає все суєтне, то доведеться «виставити на загальний огляд ... вади» Константина [15, 6.23]. Пселл, таким чином, підводить уважного читача до висновку про те, що керуватися вдячністю при написанні історичної праці – заняття суєтне [15, 6.24]. Енокмії цьому імператорові він писав, вибираючи «тільки найкраще». Але, взявшись за історію, вчинити так він вже не може [15, 6.25; 6.26]. Яким же чином поєднуються Михаїлом Пселлом в описі правління Константина IX почуття «подяки» і відчуття «справедливості» автора? Нижче ми спробуємо відповісти на це питання.

Своє ставлення до Константина Мономаха – правителя Пселл висловлює прямо і недвозначно. Непристосований до політичної діяльності Константин, на думку історика, намагався перекласти на чужі плечі тягар державних турбот [15, 6.47]. Свою владу він вважав відпочинком від трудів і передав іншим піклування про скарбницю, право суду і турботи про військо. Лише малу частку справ, за словами історика, взяв він на себе, вважаючи своїм законним жеребом життя, повне задоволень і радощів. Прийшовши до влади, Константин взявся до справи без належної твердості та дотримання обережності. У той же час він вів себе легковажно, від чого, вважає історик, біди накочувалися на нього, як хвилі [15, 6. 29; 6. 72; 6. 89]. Думки про легковажність та некомпетентність Константина висловлюються Пселлом і в інших частинах опису. Зокрема, він зауважує: «... після багатьох буревіїв, причаливши до безтурботного берегу і тихої гавані, Константин не бажав більше виходити у відкрите море» («... σπερ δὲ πολλὰ κίς μοι ἐρηταιὰ ἢ κὰ πολλοὶ κλῶδωνος ἐς ἄλπους κτὶς καὶ λιμῶνας ἢ κλῶστους τῆς βασιλεῖας καθορμισμένους μὴ πῶλιν φεῖναι πρὸς πῶλαγος...») [15, 6.72].

Легковажний Константин, на думку Пселла, не вмів правильно вести державні справи. Одним із суттєвих недоліків імператора Пселл вважає невміння оцінювати якості людей при підборі кандидатів на керівні посади. Так, імператор, як обурено повідомляє Пселл, піддав опалі проедра і протовестіарія Константина Ліхуда (бл. 1050 р.), при якому державні справи «були на шляху до виправлення». Пселл вважає, що імператор «зздри́в йому» і, будучи ураженим у своєму самолюбстві і рухомий особистими почуттями, а зовсім не державними міркуваннями, віддалив від влади гідну людину [15, 6.179].

Пселл висуває претензії до Константина не тільки за те, що він не вмів цінувати гідних людей, але і за те, що він підіймав недостойних. Це проявляється повною мірою в епізоді, де йдеться про стрімку придворну кар'єру царського приближеного Романа Воїли. Пселл не без легкого презирства зауважує, що розваги Константина не відрізнялися вишуканістю. Ні музика, ні танці, ніщо інше не доставляли йому такого задоволення, як чиясь неправильна вимова слів. Саме за ці «гідності» і був піднесений «напівнімий мерзотник» Роман, який потрапив, за словами Пселла, у вищі придворні сфери прямо з «вуличного перехрестя». Лестощами і розважливим підлабузництвом він поступово підпорядкував своєму впливу імператора, який із задоволенням приймав «жарти» знахабнілого фаворита [15, 6.143].

По ходу розповіді Пселл неодноразово вказує на марнотратство Константина. Зокрема, для своїх фавориток Склірени, а згодом якоїсь аланки

Константин черпав з державної скарбниці скільки хотів. Історик зазначає, що скарби, які з таким трудом зібрав імператор Василь II, марнувались на жіночі вбрання, подарунки та нагороди, так що «за короткий час все було розкрадено і погублене». Пселл відверто пише, що соромиться за свого царя і що поведінка імператора його глибоко засмучує і навіть змушує лити сльози [15, 6. 57; 6.63; 6. 154]. Імпульсивність Мономаха, його марнотратство і відсутність почуття міри виразно проявляються у його діяльності по спорудженню храмів. Безглузде, з точки зору Пселла, зведення храму Св. Георгія він навіть називає «головним пунктом свого звинувачення». Історик повідомляє, що імператор «не з кращих спонукань» повністю зруйнував і знищив старий храм і на його уламках звів новий [15, 6.185].

Навіть серйозні небезпеки, зокрема, повстання видатного воєначальника Георгія Маніака, що спалахнуло в самому початку правління Константина, не змушують імператора відмовитися від легковажності. Описуючи заколот Маніака проти імператора, Пселл висловлює щире захоплення військовими чеснотами полководця і кидає докір Константину за те, що той не оцінив належним чином його заслуг: «... цар мав би надати Маніаку честь всякого роду посланнями, увінчати тисячами вінків, уважити його іншими способами, але він нічого такого не зробив ...» («... δὸν εἰθὺς πῶσαις πτοστολμαῖαις κεῖνον καταγερᾶρειν γραφαῖς καὶ στεφάνοις ναθεῖσθαι μυροῖς καὶ τῶλλα ποιεῖν πῶσαι δὲ κεῖνον θερᾶτεῖσιν μελλε...») [15, 6.79]. Він засуджує Константина Мономаха і за те, що той не спробував увимоти полководця припинити заколот і наставити його на шлях істинний. Для цієї мети, вважає Пселл, імператору слід було б відправити до бунтівного полководця досвідчену в таких справах людини, що не було зроблено [15, 6.80]. Для історика поведінка Константина під час заколоту Маніака, мабуть, є одним з красномовніших проявів неспроможності імператора. Пселл заявляє, що саме в результаті невмілої політики щодо Маніака на державу обрушилися нові лиха [15, 6.47].

Дійсно, заколот Маніака відкрив серію майже безперервних повстань військової аристократії [3, с. 222]. За короткий період часу євнух Стефан, переможець Маніака, вчинив змову на користь стратига Мелітини (1043); спалахнуло повстання на Кіпрі проти місцевого судді і збирача податків; колишній за Михайла IV намісник Сербії, Феофіл Еротик, спробував використовувати обурення народу, домагаючись престолу. Однак Пселл не згадує у своїй роботі про ці події.

Винятком з замовчувань про повстання цього періоду є опис Пселлом повстання Льва Торніка. Пселл передуює опис цього заколоту міркуванням про те, як різні за характером люди зустрічають мінливості долі. Він пише, що для представників його покоління «вже і то добре, коли людина вміє якомсь передбачити біду, намагається усунути її причини, а якщо вже вона прийшла, захищається». Проте імператор не належав до людей подібного роду. Пселл із засудженням відзначає, що Константин Мономах «нерідко зневажав безпеку і цим викликав у багатьох думку, що знає про результат подій з вищих джерел і тому ні про що не хвилюється і не турбується» («ἄλλ' ἢ γὰρ ἀτοκρῶτος τῶ μὲν κατεστυγῆκαίνα αὐτὸν πολλῶκίς τῶ προῖγματα τοῖς πολλοῖς πειθενῶ ὅς μεμαθῆκει παρῶ του τῶν κρεῖττωνων τοῖ πισυμβῖντος τῶν τελευτωνκα καὶ διῶ τοῖτα καταφρονοῖη καὶ ἄλυῶρος ὅχοι παντῶπαις») [15, 6.97]. Пселл з іронією підкреслює, що йому «нічого не відомо про пророчий дар Константина», так що він відносить його поведінку «на рахунок легковажності та безтурботності душі». Історик пояснює, що передував подальшому викладу міркуваннями про

безтурботність і непередбачливість імператора, щоб читач, ознайомившись з подіями грізного повстання проти Константина, краще зумів зрозуміти «як воно виникло і які його причини» [15, 6.98].

Про хід повстання Торніка¹ Пселл повідомляє досить докладно. Проголосивши його царем, македонці рушили на Константинополь. Повсталі, за словами історика, розраховували на підтримку «столичних жителів», які були незадоволені несправедливостями імператора. Пселл, однак, не уточнює, які саме несправедливості чинив Константин. На думку історика, константинопольці «бажали б бачити царя-воїна, здатного і життям заради них ризикнути, і варварські набіги відбити» («...καὶ βουλομένων στρατιῶν δεῖν ἀτοκρῶτα σφῖν τε προκινδυνεύοντα καὶ τῆς πειθορῆς τῶν βαρβάρων ἕνεργοντα») [15, 6.104]. Константин, очевидно, не відповідав таким вимогам.

Ще до наближення македонців до столиці, до них приєдналося безліч добровольців, у тому числі загіг воїнів з гірських областей; «всі жителі аж до самої столиці співчували і сприяли їх намірам». У таких обставинах, зауважує Пселл, «у самодержця ... все виходило не так, як треба». Імператор не зміг правильно організувати відсіч заколотникам, для чого йому потрібно було зібрати всі війська («...καὶ τῶ μᾶχρῃ τῆς Πάλεως καὶντῆ πῶντα πρῆς τῶν σκοπῶν καὶ πῶφορα. Καὶ τῶ μῶν κεῖνων τοιαῦτα τῶ δὲ ἀτοκρῶτι εἰς τὸ ναυτῶν λειεῖσθαι κεῖ τῶ πρῶματα») [15, 6.105].

Хоча Пселл представляє імператора як людину розгублену і не здатну виконувати функції головнокомандувача, з його опису випливає, що Константин все ж проявив відому твердість і, незважаючи на важку хворобу, займався обороною міста від повсталих. Описуючи настрої населення Константинополя, Пселл говорить, що народ був готовий «бігти з міста і податися до заколотників». При цьому у Пселла народ виступає якоюсь однорідною масою, яка в будь-який момент була готова прийняти нового імператора і зрадити того, хто опинився у складній ситуації. Причини такої поведінки «народу» історик не намагається зрозуміти, хоча трохи вище він обмовився про кривди Константина столичним жителям.

З попереднього оповідання ясно, що всередині Константинополя Торніка підтримувала якась частина вищого столичного чиновництва, яка групувалася навколо сестри імператора – Евпрепії. Хоча до цього часу вона вже була заслана, в місті, вочевидь, залишалися її прихильники, які зуміли перетягнути на свою сторону деяких з жителів столиці. Мабуть, саме ця частина константинопольців і бажала бачити на престолі «царя-воїна». Інша частина населення Константинополя не підтримала заколот македонця і надала йому успішний опір. За словами Пселла, повсталі македонці, осадивши Константинополь, апелювали до захисників міста, нагадавши їм про ті образи, які наніс їм імператор Константин. Мабуть, невдоволення жителів столиці імператором було велике, якщо македонці обіцяли константинопольцям «доброго і гідного імператора», який «з ними обійдеться по-людськи, і

¹ Лев Торнік – виходець із старовинної вірменської родини Торніків. Після приходу до влади Константина Мономаха він був викликаний до Константинополя, отримав титул патрикія, а потім веста. Тут Пселл іменує Торніка *exanepsius*, тобто троюрідним братом чи племінником Мономаха, однак в іншому випадку він називає його *anepsius* (тобто двоюрідним братом чи племінником) сестри Константина Мономаха.

ромейську державу піднесе переможними війнами з варварами» («...φιλανθρωπὸς τε αὐτοῦς χρησόμενον καὶ τὸ Ῥωμαῖον κρῖτος τοῦς κατὰ τὴν βαρβάρων πολέμοις τε καὶ τροπαῖοις ἀξίσοντα») [15, 6.109]. Хоча сам Пселл зовсім не співчуває Торніку, не співчуває він і імператору. За Пселлом, Константин Мономах залишається при владі скоріше не завдяки своїм якостям державного діяча і полководця, а з волі провидіння і якихось незрозумілих випадковостей [15, 6.106].

Втім, Пселл при описі того, як імператор організував оборону міста, зазначав, що радниками йому були люди «які у військовій справі не тямали». Воїнів для оборони міста імператор зміг набрати, звільнивши з в'язниць тих з «військового племені», хто там перебував. Крім того, захисниками міста стало «безліч міських жителів». Причини підтримки городянами імператора в його боротьбі з Торніком слід, мабуть, шукати в тому, що константинопольці не хотіли бачити на престолі представника військової аристократії. Крім того, війська Торніка викликали невдоволення населення навколишніх сіл, що зазнали руйнування, а також обурення жителів передмість Константинополя. Вища чиновна знать Константинополя також була вороже налаштована по відношенню до Торніка, так як він заздалегідь розділив плоди майбутньої перемоги серед своїх наближених, віддавши їм всі найважливіші посади і високі титули [3, с. 223].

Нічого цього Пселл однак не помічає. Причину підтримки імператора константинопольським населенням він бачить лише в тому, що «війна для них була не гірше будь-якої іншої забави» [15, 6.113]. Захисники міста змогли дати відсіч Торніку і нападники втекли. В черговий раз історик кидає докір імператору в нерішучості і відсутності політичного здорового глузду. Адже імператор «не прийшов до тям від страху і упустив зручний момент» для того, щоб відправити погоню і розправитися з ворогом назавжди [15, 6.119].

Слід також зауважити, що справами держави в цей час управляли Константин Ліхуд, Іоанн Ксифілін і сам автор «Хронографії». Існує думка, що їх політика була спрямована проти військової знаті. Всі скільки-небудь видатні полководці зміщувалися з постів і замінювалися суто цивільними особами². Така політика мабуть послужила однією з причин виступу військових. Пселл утримується від будь-яких міркувань з цього приводу.

Історик включає у свою розповідь ще тільки два свідчення неспокійної ситуації під час правління Константина Мономаха – палацові змови якогось варвара і його вже згадуваного наближеного, Романа Воїли. Ці епізоди, очевидно, вводяться для ілюстрації необережності і легковажності Константина, які Пселл вважає причиною багатьох нещастя [15, 6.134].

Заходи зовнішньої політики Мономаха також викликають найчастіше негативне ставлення письменника. Слід згадати, що зовнішньополітична ситуація імперії при цьому імператорові була напруженою. На сході імперії в районі Закавказзя систематичні набіги турків-сельджуків розорили візантійські володіння. Імперія майже втратила тут свої позиції; під загрозою захоплення опинився Манцикерт (1054). У Месопотамії фанатичне мусульманське

² В «Історії Візантії» під ред. С. Д. Сказкіна наголошується, що безліч стратигів і стратиотів опинилось не при справах. Стратиотське військо свідомо скорочували. Константин розпустив п'ятидесятитисячне грузинське військо, наказавши, щоб податки з кількох областей, що раніше поступали воїнам, передавалися тепер до казни [3, с. 223].

духовенство ще в кінці 40-х рр. знову висунуло гасло священної війни за віру. Тут лише з великими зусиллями вдалося зберегти мир завдяки втручанням Алепського еміра. У 1043 р. Константинополь був оточений «росами», напад яких вдалося відбити також з напруженням усіх сил. На Балканах печензькі орди перейшли Дунай. Тут почалися нескінченні, виснажливі війни з кочівниками. У 1049 – 1051 рр. візантійці зазнали кілька нищівних поразок. На заході після повстання Маніака Сицилія була остаточно втрачена. Міста південної Італії переходили в руки норманів, так що до 1045 р. у візантійців тут залишилися лише кілька опорних пунктів. Нарешті, велике значення для всієї подальшої історії Візантії мав розрив між східною і західною церквами в 1054 р. Схизма загострила політичну обстановку на Балканах, активізувала діяльність католицького духовенства на Адріатичному узбережжі, в Хорватії і Західній Сербії. Пселл не торкається всіх цих подій. Його увагу привертають лише деякі аспекти зовнішньої політики Константина Мономаха, зокрема похід русів на Візантію (1043 р.), а також дипломатичні промахи Константина у відносинах з східними правителями.

За повідомленням Пселла, незліченна кількість руських кораблів увійшла в Пропонтиду і взяла в облогу Константинополь [15, 6.90]. Сам історик був присутній при цьому в якості спостерігача. Похід цей Пселл подає безпричинним: «... варвари, хоча і не могли ні в чому дорікнути новому царю, пішли на нього війною без жодного приводу» («...ο βρβαροι το του εχρον π τ πολ μ κατατι σθαι λ' να μ πρκτος α το σ παρασκευ νοιςθε η η проф σιστων пр ке вон varp γυνυται π λεμων») [15, 6.91]. Історик повідомляє, що Константин зібрав воєдино морські сили Візантії і «разом з групою обраних синклітиків на початку ночі прибув на кораблі в ту ж гавань». Було прийнято рішення про морський бій, який був виграний візантійцями. Пселл, однак, відносить перемогу за рахунок природної стихії, а аж ніяк не за рахунок військового мистецтва імператора Константина Мономаха [15, 6.95]. Не сприяло, на думку Пселла, успішному веденню державних справ і марновірство імператора. З іронією описує Пселл настрої Константина після перемоги в морській битві над русами. Константин, за його словами, повірив у свою добру долю і з «гордістю розповідав про пророцтва і ворожіння, що стосувалися його царювання, згадував про видіння і незвичайні сни, одні з яких бачив сам, про інші дізнався з чужих слів і тлумачень, і говорив з цього приводу дивні речі» («...κα α τ σ δ ο α το κρ τωρ π τε προφητε αις τις κα ο σμασι τ ν αυτο π γεμον αν σεμνολ γει π τασι ν τ των κα νευρ των παραδ ξων μ μνητο τ μ ν σ α τ σ δ ν τ δ' σ λλων μαντευο μ νων κροασ μενος κα τ περ το του μ ρος παραδοξο λογ ν ν») [15, 6.96]. З точки зору Пселла це посилювало легковажність та інертність Константина.

Розглядаючи політику імператора на Сході, Пселл зазначає, що він «надавав занадто багато честі правителью Єгипту», який вважав це проявом слабкості. Пселл порівнює халіфа Єгипту з борцем, який, зазнавши ганьби під час сутички, шукає інші прийоми для досягнення перемоги. Пселл, мабуть, має на увазі, що халіф Мустансир, не маючи можливості боротися з Візантією на рівних, шукав інших шляхів для встановлення вигідних відносин з імперією і знайшов їх, користуючись недалекоглядністю Константина. Історик не без гордості повідомляє, що Константин ділився з ним своїми таємними планами щодо єгипетського халіфа і доручав писати до нього листи. При складанні листів, за словами Пселла, він керувався власними міркуваннями, продиктованими

патріотизмом і любов'ю до ромеїв. У листах він влаштовував пастки і поволі припинював єгиптянина своїми міркуваннями. Створюється враження, що Пселл згадує про взаємини імператора Константина Мономаха і єгипетського халіфа Мустансира лише для того, щоб показати свою роль у державних справах, а також перевагу над імператором у мистецтві дипломатії [15, 6.189; 6.190].

Отже, на початку опису правління Константина IX Мономаха Пселл декларував намір вести розповідь про свого благодійника. Про недоліки ж Константина передбачалося промовчати. Однак викладене вище дає зовсім інше уявлення про правління цього імператора. Пселл без особливого, втім, успіху намагається згладити це враження, вказавши, що головне достоїнство цього імператора – це його вдача, тобто риси характеру, якими Константин «подав приклад тим, хто прагне гідного життя». По ходу викладу днянь Константина, історик епізодично згадує про похвальні якості його характеру. Він був обдарований від природи, мав гострий розум і прекрасну пам'ять, вмів приборкувати пориви гніву. Він не був чванливим, гордовитим і грізним. Він був жалісливим, щедрим, царственным і вмів знаходити підхід до кожного [15, 6.31; 6.32; 6.89; 6.164; 6.169]. Що стосується діянь, то, мабуть, єдиним досягненням Константина в описі Пселла було те, що він підкорив частину Вірменії [15, 6.189].

У заключній частині опису правління Константина Мономаха історик немов спохвачується і заявляє, що цей імператор «заслужив добру славу насамперед управлінням цивільними справами» («... οὐκ ἔτι τὸ δὲ τελευτῶν βίον πλεῖστα μὲν ἐδόκει τὰς πολιτικάς προξενίαν...») [15, 6.203]. Але жодного прикладу громадянської користі діяльності Константина його опис не містить.

Таким чином, виклад Пселлом правління Константина IX Мономаха показує, що він лише проголошував намір не замовчувати ні про гідні похвали, ні про ті, що заслуговують осуду, діяння царя. Ті ж самі критерії, від яких відштовхується історик для оцінки правління інших імператорів, визначають зміст оповідання про Константина. Ці критерії включають античну ідею про те, що правитель є лише посадовою особою, покликаною служити підданам, а також категорію загального блага, яка для Пселла розкривається у проведенні врівноваженої політики щодо військового та чиновного станів і розумної податкової політики. Якщо абстрагуватися від голосливих вихвалень якостей характеру імператора, то стає очевидним, що Пселл беззастережно засуджує Константина насамперед за те, що в нього відсутній здоровий глузд державного діяча. Це проявляється в легковажності і нестримному прагненні до задоволень, марнотратстві, невмілій розстановці кадрів, розгромі «гуртка Пселла», забобонах, невдалій зовнішній політиці і дипломатії цього імператора. У кінцевому підсумку виходить, що Пселл підпорядковується своєму внутрішньому імперативу в описі правління цього імператора.

Завершуючи оцінку Пселлом цього правління, підкреслимо, що по ходу викладу він не тільки постійно вводить себе в розповідь в якості спостерігача чи учасника подій, а й пропускає весь історичний матеріал крізь призму авторського суб'єктивізму. І хоча на перший погляд складається враження, що він за своїм бажанням відбирає факти, насправді цей відбір визначається його уявленнями про те, що таке історична правда. При всій його оригінальності, що виявляється у вільному порядку викладу і власних оцінках осіб і подій, він все ж не виходить за рамки окресленої ним історичної концепції, хоча й нерідко вступає з нею в суперечність.

У результаті виконаного вище аналізу ми прийшли до таких висновків. Історична концепція Михайла Пселла відрізнялася низкою своєрідних рис. На його думку, історик повинен володіти глибокими філософськими знаннями і прямою світоглядом. Сам Пселл безумовно прагнув відповідати цьому ідеалу. Розповідаючи про події історії і вчинки людей, він завжди намагався вникнути в їх загальнолюдський сенс, вловити «філософію» історії, що розкривається ним в узагальнюючих сентенціях. При цьому він ніколи не переходив у абстрактне філософствування і залишався в рамках обраного жанру, викладаючи свої погляди паралельно з викладенням фактів. У своїй «Хронографії» Пселл стверджував принципи поваги до розуму і дослідження факту. Йому у високій ступені властиве прагнення встановити причини подій, відкинути сліпу віру, засновану на авторитеті чи аналогії. Завдання свої автор «Хронографії» бачив у виконанні великого комплексу вимог. Головним з них слід вважати проголошений ним принцип неухильного прагнення до істини. Запорукою її досягнення він вважав використання власних спостережень, а також свідчень безпосередніх очевидців. Цим визначаються його принципи відбору фактів. Він повністю усвідомлював свою позицію, аргументував її і будував свою роботу відповідним чином. Тому «Хронографія» не може претендувати на роль докладного компендіуму, що послідовно і повно фіксує факти правливі імператорів. Текст її в низці випадків досить мало інформативний у сфері зовнішньої політики, політико-географічних та етнічних реалій, як, втім, і у сфері внутрішньополітичних подій. Однак те, що викладає Пселл, не є вигадкою. «Хронографія», на нашу думку, – твір «політичний», звідси і недбалість у фактології, і недотримання традиційних канонів візантійської історіографії. Кардинальний відступ від традиційного канону полягає ще й у тому, що Пселл – письменник високої самооцінки, людина, яка приділяла значне місце власній персоні і постійно враховувала свою присутність в історичному оповіданні. Самостійно виробляє Пселл також вимоги до стилю розповіді письменника-історика. Майстерний автор, на його думку, повинен вміти правильно будувати розповідь, не втрачати її нитки, вміти робити відступи, використовувати риторичні прийоми. Цікавість викладення матеріалу для нього є засобом залучити читача і таким чином реалізувати важливу мету книги – повчання для наступних поколінь.

Джерела та література:

1. Бибииков М. В. Развитие исторической мысли // Культура Византии. – Т. 1. – М.: Наука, 1967. – С. 89–129.
2. Бычков В. В. Малая история византийской эстетики. – К.: Путь к Истине, 1991. – 408 с.
3. История Византии / Под ред. академика Сказкина С. Д. – Т. 2 – М.: Наука, 1967. – 472 с.
4. Каждан А. П. Книга и писатель в Византии. – М.: Наука, 1973. – 152 с.
5. Каждан А. П. Культура Византии. – М.: Наука, 1968. – 224 с.
6. Литаврин Г. Г. Византийское общество и государство в X–XI веках. – М.: Наука, 1977. – 310 с.
7. Литаврин Г. Г. Восстание в Константинополе в апреле 1042 г. // Византийский временник. – 1972. – Т. 33. – С. 33–46.
8. Литаврин Г. Г. Еще раз о походе русских на Византию в июле 1043 г. // Византийский временник. – 1969. – Т. 29. – С. 105–107.
9. Любарский Я. Н. Исторический герой в «Хронографии» Михаила Пселла // Византийский временник. – 1973. – Т. 33. – С. 92–114.

10. Любарский Я. Н. Михаил Пселл: личность и творчество. К истории византийского предгуманизма // Две книги о Михаиле Пселле. – СПб.: Алетея, 2001. – 542 с.
11. Anastasi R. Studi sulla 'Chronographia' di Michele Psello (Testi e studi di storia antica). – Catania: Bonanno Editore. 1969. – 139 p.
12. Corno (del) D. Introduzione // Michele Psello. Imperatori di Bizanzio (Cronografia) / ed. Salvatore Impellizzeri. – 2 voll. – Vicenza: Arnoldo Mondadori editore, 1984. – P. XIII–XLIII.
13. Hussey J. Michael Psellus, the Byzantine Historian // Speculum. – 1935. – Vol. 10. – № 1. – P. 81–90.
14. Liubarskij J. N. Man in Byzantine Historiography from John Malalas to Michael Psellos // Dumbarton Oaks Papers. – Vol. 46: Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan. – 1992. – P. 177–186.
15. Μιχαήλ Ψελλός. Χρονογραφία: Δεκατέσσερις αυτοκράτορες του Βυζαντίου / Μιχαήλ Ψελλού; μετ. Αλόη Σιδέρη. – Αθήνα: Άγρα, 1993. – 474 σ. (Ελληνική Παζογραφία).

Ирина Горнова (Одеса, Україна). Історичний метод Михаїла Пселла.

Стаття присвячена дослідженню історичної концепції візантійського історика Михаїла Пселла. Спосіб викладу історичних фактів цим автором має низку своєрідних рис і дозволяє говорити про появу та розвиток нової тенденції у візантійській історичній літературі XI ст.

Ключові слова: Михаїл Пселл, історична концепція, візантійська історична традиція

Ирина Горнова (Одесса, Украина). Исторический метод Михаила Пселла.

Статья посвящена исследованию исторической концепции византийского историка Михаила Пселла. Способ изложения исторических фактов этим автором обладает рядом своеобразных черт и позволяет говорить о появлении и развитии новой тенденции в византийской исторической литературе XI ст.

Ключевые слова: Михаил Пселл, историческая концепция, византийская историческая традиция

Irina Gornova (Odessa, Ukraine). The Historical Method of Michael Psellus.

The article deals with the historical concept of the Byzantine historian Michael Psellus. Method of presentation of historical facts by this author has some original features and allows to speak about new trend and it's development in Byzantine historical literature of XI century.

Key words: Michael Psellus, historical concept, the Byzantine historical tradition

Вячеслав КОРНІЄНКО

(Київ, Україна)

УДК: 75.052 (477–25) 241.619 «11»

**Графіті про крадія Кузьму в західній
внутрішній галереї Софії Київської:
молитва-покаяння, іронічний напис чи
прокляття?**

В процесі дослідження графіті Софії Київської С. Висоцьким в західній внутрішній галереї на фресці з образом св. Євстафія Плакіді було виявлене графіті (рис. 1-2), в якому згадувався такий собі тать Кузьма. Напис не привернув суттєвої уваги дослідника, позаяк останній вважав його звичним молитовним написом. Пізніше опублікований напис більш ретельно переглянув російський дослідник А. Залізняк, який доводить, що на стіні Софії Київської виконано досить рідкісний серед епіграфічних пам'яток на стінах культових споруд напис побутового змісту. Розпочаті нами планомірні дослідження епіграфічного корпусу Святої Софії дозволили виявити величезну кількість нових записів (наразі складено облікову документацію на понад 6,5 тис. графіті Софії Київської), а також переглянути вже опублікований матеріал та, в окремих випадках, відкоригувати запропоновані дослідниками прочитання та інтерпретацію. Зокрема, останнє стосується і напису про крадія Кузьму, висвітлення результатів дослідження якого є метою даного повідомлення.

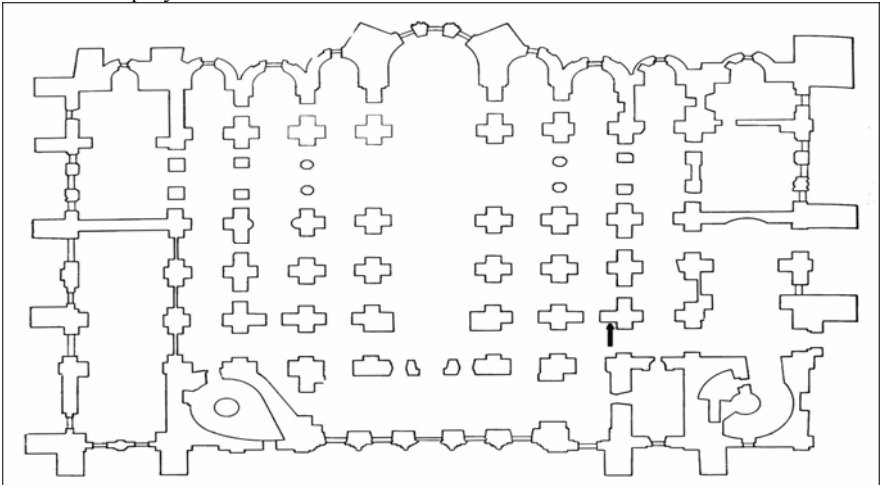

Рис. 1. План першого поверху Софії Київської з вказівкою місця розташування напису про крадія Кузьму.

Графіті було опубліковано С. Висоцьким під номером 210 [1, с. 96-97, табл. С, 1; СІ, 1]. Публікатором напис був прочитаний наступним чином:
êuzúà

òàò[è]h
êðàè--ñè
íàñíàáí--ìà
âìè

Кузьма злодій, карай якщо [...] на день судний.

Як ми зазначали вище, С. Висоцький визначив, що напис на фресці є молитвою Кузьми, який, розкаюючись, називає себе злодієм і просить прощення гріхів на Судному дні. Втім, звернення до опублікованої фотографії та прорисовки дозволяє встановити, що дослідником напис прочитаний не повністю, зокрема, в наведеному ним тексті з якоїсь причини відсутнє закінчення останнього рядка.

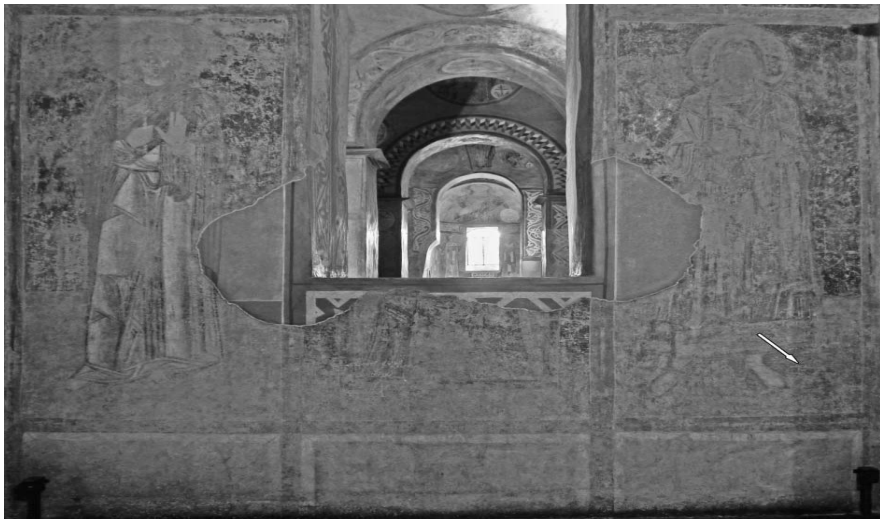

Рис. 2. Фреска з образом Св. Євстафія Плакіді з позначенням місця розташування напису № 210.

А. Залізняк повторно вивчив напис за опублікованими матеріалами та дійшов висновку, що С. Висоцьким були допущені значні помилки у прочитанні тексту. Дослідивши вміщену в книзі фотографію шляхом сканування з певними світловими режимами, він запропонував кардинально нове прочитання та тлумачення напису [3, с. 248-249]. Відповідно до отриманих результатів текст став виглядати наступним чином:

êuzüîà
òàò[h]
îêðà[éú] ~ñè
íàñí à ñè[íí]íú ò[í]
òâìè êíàúòú àìèíú

Кузьма злодій. Ти обікрав нас. А Симонів – то твої ківш. Амінь.

Відтепер напис трактувався не як молитовний, а як побутовий текст. А. Залізняк вважав, що в цьому записі автор, вірогідно монах, повідомив, що Кузьма забрав собі (можливо навіть помилково) ківш автора. Власний же ківш Кузьми, як повідомляє автор, – це той, що у Симона (який, відповідно, здійснив таку саму «крадіжку»). Тож вся ця інвектива, як зазначає дослідник, несе,

принаймні частково, жартівливий, іронічний характер; особливо показове в цьому відношенні завершальне фарсове *амінь*.

Як бачимо, відмінності між варіантами прочитання й інтерпретації напису С. Висоцьким та А. Залізнякак просто різучі. Відтак, об'єктивно виникає потреба повторно звернутись до оригіналу графіті, що й дозволить остаточно переконатись, з чим ми маємо справу – молитвою-спокутою чи іронічним написом. Отже, розглянемо наявний на стіні текст по рядках (рис. 3).

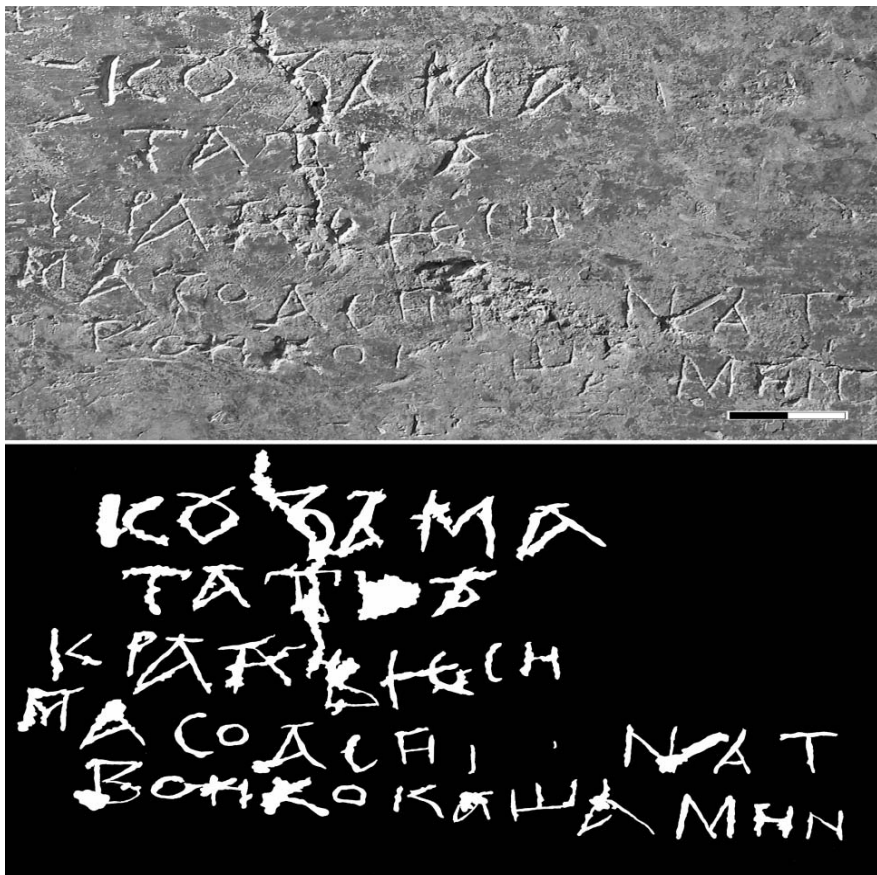

Рис. 3. Фотографія та прорисовка графіті № 210.

Перший рядок. В середній частині рядок пошкоджений вертикальною тріщиною, яка частково зачепила третю літеру. Проте пошкодження не впливають на прочитання цієї частини напису як імені в називному відмінку *Ėuzià*. Відтак, дослідження оригіналу дозволили підтвердити правильність прочитання тексту С. Висоцьким, адже на щоглі четвертої літери прокреслений невеликий штрих ліворуч, який дозволяє ідентифікувати її як *ú*, а не *ü* (ідентифікована А. Залізнякак).

Другий рядок. Перші три літери збереглись досить добре, вони однозначно ідентифікуються як *òàò*. Остання літера пошкоджена згадуваною вище

тріщиною. Четверта літера пошкоджена, від неї збереглась лише щогла. Характер пошкодження – в нижній частині він має скісний контур – дозволяє встановити, що літера мала петлю. Тобто, вона впевнено реконструюється як *й*, адже у випадку наявності тут *є*, яку реконструює С. Висоцький, під вибоєм збереглась би нижня частина правої щогли. А її тут якраз і немає, тиньк рівний. Не можна погодитись і з версією А. Залізняка, що ця літера свідомо затерта автором – характер пошкоджень типовий для інших вибоїв навколо напису. Тож літера була знищена вибоєм пізніше. Остання, п'ята літера рядка має вигляд *h* з петлею кутом вперед. Проте вивчення оригіналу дозволило простежити напрямку руху леза: воно рухалось від лівого кінця «коромисла» праворуч вниз, дійшовши до «залому петлі» повертало ліворуч вниз, а потім рухалось вгору до правого кінця «коромисла». Тобто, за напрямком руху виконання цієї літери ідентичне виконанню літери *и* верхнього рядка (рис. 4). Та ділянка, яку дослідники приймали за верхню частину щогли *h* виникла внаслідок потрапляння під лезо твердої домішки *і*, як наслідок, її викришування разом з оточуючим тиньком, одразу чи з часом, якщо лезо лише порушило зв'язки між домішкою та вапняковим тістом. Відтак, в рядку впевнено ідентифікуються всі літери: *òàò[ÿ]и*.

Третій рядок. Жодної «частково замаскованої тим, що на тому ж місці поверх неї (або до неї) прокреслений сторонній прямокутник» літери *і* на початку рядка немає, попри бажання А. Залізняка її там віднайти. «Сторонній прямокутник» є нічим іншим, як правою частиною перекладини прокресленого подвійною

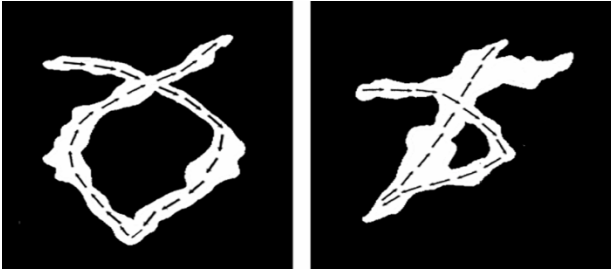

Рис. 4. Схема виконання автором графіті № 210 літери *и* у першому та другому рядках.

замкненою рисою чотириконтного хреста. Просто на фотографії С. Висоцького він обрізаний, що й перешкодило А. Залізнику правильно його визначити. Всі літери рядка, незважаючи на пошкодження у середній частині, добре читаються й однозначно ідентифікуються: *êðàêÿ~ñè*.

Четвертий рядок. Перша літера рядка частково пошкоджена, проте впевнено ідентифікується як *і* з вертикальними паралельними щоглами, саме так її пише автор графіті.

Рис. 5. Реконструкція втраченого складу ї шляхом накладання збережених елементів на взяті з іншого тексту літери.

Відтак, ідентифікація тут і С. Висоцьким та А. Залізнякам безпідставна. Наступні шість літер читаються чітко як айіайє. Далі знаходиться вибоїна, що знищила дві літери. Від першої залишилась ліва нижня частина щогли, від другої – невеликий заокруглений штрих. Збережений елемент дозволяє ідентифікувати останню як зменшену і на висоті середньої частини інших літер – саме так її пише автор графіті. Перша пошкоджена літера за наявними фрагментами та контекстом може бути визначена як є. Схожим чином – ліва скісна майже вертикальна – ця літера написана в третьому рядку. В разі такої реконструкції втраченого складу як їі, між правою скісною є та і відстані цілком достатньо, в разі реконструкції (рис. 5) на першій позиції іншої літери (наприклад, і, і, і, є або ї) не можна уникнути накладання її правої частини на їі, однак такого написання в усьому наявному тексті не спостерігається. Тож ця обставина слугує додатковим аргументом на користь запропонованої нами ідентифікації. Останні три літери також читаються чітко: іюд. Жодних слідів «неясної» і наприкінці рядка не простежується, тож її реконструкція А. Залізнякам безпідставна.

П'ятий рядок. Жодної «безсумнівної (хоча й погано видимої) о» на початку рядка немає, як на тому наполягає А. Залізняк. За літеру він прийняв вертикальну тріщину та зашпакльовану над нею горизонтальну вибоїну. Всі літери рядка, попри дрібні пошкодження, читаються впевнено. Він починається з літери а, далі йдуть і, є, є, і. Наступна літера визначена А. Залізнякам як а, проте жодних горизонтальних обмежуючих штрихів вона не має ані зверху, ані знизу. Відтак вона однозначно ідентифікується як є. За нею простежується літера а, верхня частина якої пошкоджена неглибоким вибоєм, який нині закритий шпаклівкою. Далі чітко читається ю, після якої добре помітна а, між ними просто немає місця для «відчитаної» тут А. Залізнякам ю. Три останні літери збереглися добре, вони чітко простежуються: ієі. Вказаної А. Залізнякам останньої літери ю не існує, тільки в місці її ймовірного розташування абсолютно рівний, ніяких слідів прорізів в цьому місці немає.

Отже, порівняння з оригінальним текстом запропонованих С. Висоцьким та А. Залізнякам прочитань дозволило встановити, що обидва варіанти не відповідають виконаному на стіні тексту. В першому випадку деякі літери були ідентифіковані неправильно, а частина була пропущена зовсім: з сорока трьох літер в тексті були наведені тридцять три (щоправда, на прорисовці було вказано більше знаків). Частина помилок була виправлена А. Залізнякам, проте водночас

були допущені нові, а в написі з'явилось чотири зайві літери. Вивчення ж оригіналу виконаного на стіні тексту дозволило встановити, що з сорока трьох літер сорок збереглись повністю, а три майже повністю знищені вибоями впевнено ідентифікуються за збереженими фрагментами та за контекстом. Тобто, збереженість графіті можемо назвати відмінною, адже всі його знаки піддаються впевненій ідентифікації, відтак і текст повністю підлягає осмисленому прочитанню:

Èuzùia òàò[ü] uèðàëù ~ñè ààñî àñè[ëí]iù ôàîè êîêèø àèè.

Перш ніж перейти до з'ясування змісту графіті, варто встановити час його виконання. С. Висоцький відніс його до написів XIII – XIV ст. Проте за формою написання та ã è з покриттям, â з округлою нижньою петлею, нахиленої ліворуч з з переломом, ê зі зменшеним верхом, зменшеної î, прямилої ð з маленькою голівкою, и з короткими вусами та ú з петлею кутом вперед час появи графіті окреслюється в межах останньої чверті XII ст.

Розберемося тепер власне зі змістом напису. Як справедливо зауважив А. Залізник, перші два слова Èuzùia і òàòü стоять у називному, а не у кличному відмінках, тобто, перше речення є не зверненням, а твердженням: *‘Кузьма – крадій’*.

В другій частині – uèðàëù ~ñè ààñî – автор конкретизує злочин Кузьми, причому звертається безпосередньо до нього, на що вказує дієслово ~ñè. Тож друге речення графіті набуває викривального змісту й має перекладатись сучасною українською мовою як *‘ти вкрав м’ясо’*.

Доволі цікавим та малозрозумілим є третє речення: àñèëíiù ôàîè êîêèø. Звернемо увагу на ключове слово даної фрази êîêèø. Зі змісту можемо встановити, що це іменник, причому цей предмет приналежний Кузьмі, на що вказує присвійний займенник ôàîè. Для з'ясування змісту слова êîêèø варто звернути увагу на зафіксовані у народних говірках північно-західної Білорусії фразеологізми, в яких присутній компонент *кокаши*: *задрати кокаши* означає *‘впасти, не втриматись на ногах’*, *‘лежати’*, *‘померти’*, *відкинути какешки* – *‘померти’*, *сісти на кокаши* – *‘сидіти, зігнувши ноги в колінах’*; тобто, слово *кокаши* в цих фразах означає людські ноги [докладніше див.: 2, с. 314 – 316]. Відтак, в нашому графіті фраза ôàîè êîêèø має перекладатись як *‘твої ноги’*. Зважаючи на структуру подібних фразеологізмів, перше слово àñèëíiù має розглядатись як дієслово àñèëíèèðè, що походить, ймовірно, від ñèëè *‘пастка, петля, сітка, сильце’*. Відтак, фразу àñèëíiù ôàîè êîêèø варто перекладати як *‘бодай тобі ноги слутало’*. Враховуючи зміст наведених вище фразеологізмів це речення слід розуміти як таке, в якому автор графіті висловлює на адресу Кузьми побажання, аби той помер. Його посилюючим елементом виступає четверте речення, завершальний вигук àèè, буквально *‘нехай так буде’*.

Отже, сучасні дослідження напису в західній внутрішній галереї Софії Київської дозволили встановити істинний зміст прокляття: *Кузьма – тать. Ти вкрав м’ясо. Бодай тобі ноги слутало. Аминь*. Значення цього графіті посилює та обставина, що його текст, на відміну від виконаних за традиційними формулами молитовних чи пам’ятних написів, зберіг в собі елементи живої розмовної мови киян XII ст.

Джерела та література:

1. Висоцький С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.). – К.: Наукова думка, 1976. – 456 с.
2. Даніловіч М.А. Устарелія слові ў складзе діялектніх фразеалагізмаў // Рэспубліканскія Купалаўсія чытанні: Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі

(24 кастрычніка 2001 года, Гродна) / Пад рэд. У.І. Каялы, І.Я. Лепешава. – Гродна: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, 2002. – С. 312-318.

3. Зализняк А.А. К изучению древнерусских надписей // Янин В.Л., Зализняк А.А., Гишпиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997-2000 гг.). – Т. XI. – М.: Русские словари, 2004. – С. 233-287.

Вячеслав Корнієнко (*Київ, Україна*). **Графіті про крадія Кузьму в західній внутрішній галереї Софії Київської: молитва-покаяння, іронічний напис чи прокляття?**

Стаття присвячена висвітленню результатів сучасного дослідження графіті № 210 з західної внутрішньої галереї Софії Київської. Доведено, що попередні прочитання та інтерпретації його як молитви-покаяння (С. Висоцький) або як іронічного жартівливого напису (А. Зализняк) спирались на неправильну ідентифікацію наявних літер. Встановлено, що виконаний на стіні в останній чверті XII ст. напис є прокляттям на адресу Кузьми, котрий вкрав м'ясо в автора графіті. Текст відображає живу розмовну мову киян цього періоду.

Ключові слова: епіграфіка, графіті, Софія Київська, прокляття.

Вячеслав Корниенко (*Киев, Украина*). **Граффити про вора Кузьму в западной внутренней галерее Софии Киевской: молитва-покаяние, ироническая надпись или проклятие?**

Статья посвящена освещению результатов современного исследования граффити № 210 из западной внутренней галереи Софии Киевской. Доказано, что предыдущие прочтения и интерпретации его как молитвы-покаяния (С. Высоцкий) или как иронической шуточной надписи (А. Зализняк) опирались на неправильную идентификацию имеющихся букв. Установлено, что выцарапанная на стене в последней четверти XII ст. надпись является проклятием в адрес Кузьмы, который украл мясо у автора граффити. Текст отображает живой разговорный язык киевлян этого периода.

Ключевые слова: эпиграфика, граффити, София Киевская, проклятие.

Vyacheslav Kornienko (*Kyiv, Ukraine*). **Graffiti about thieves Kuzma in the western interior gallery of St. Sophia: prayer-repentance, ironic inscription or a curse?**

Article deals with the results of research of graffiti number 210 from the western interior gallery of St. Sophia. Previous reading and interpreting it as a prayer-repentance (S. Vysotsky) or as ironic humorous inscription (A. Zaliznyan) based on incorrect identification of available letters. It is proved, that the inscription, made in the last quarter of XII century, is a curse to the Kuzma, who stole the meat of the graffiti's author. The text of the inscription reflects the living spoken language of XII-century Kiev.

Key words: epigraphy, graffiti, St. Sophia of Kyiv, curse.

Іван СИНЯК
(Київ, Україна)

УДК 930.2: 651.71+341.634.+355.133. «17»

Компетенція паланкових канцелярій Війська Запорозького в добу Нової Січі

Проблематика дослідження повноважень паланкових канцелярій не знайшла достатньої уваги в українській історичній науці. Серед дослідників, які зверталися до даного питання, варто відзначити В. Голобуцького, І. Грозовського, Ю. Мищика та автора даної публікації. Зокрема, В. Голобуцький наголосив на продукуванні паланковими канцеляріями білетів, які давали дозвіл на вирубку лісу та легальне заснування хутора або зимівника [1]. І. Грозовський, в контексті дослідження правової культури козаків в часи Нової Січі, зазначав про судові функції паланкових канцелярій [2]. Ю. Мищик та І. Синяк зупинилися на питанні діловодства паланкових канцелярій [3; 4]. В той же час повноваження канцелярій адміністративно-територіальних одиниць Коша Нової Січі залишилися поза увагою істориків. Тому метою даної публікації є спроба охарактеризувати компетенцію паланкових канцелярій запорозького козацтва в зазначений період.

Обмеженість джерельної бази не дозволяє в повній мірі визначити межі компетенції паланкових канцелярій. Однак, як можна судити з актуалізованих джерел, у сфері повноважень паланкових канцелярій перебували паланкові справи адміністративного, військового та господарського характеру. До адміністративних функцій належали прийом позовів про грабунок, різного роду скарг, проведення допитів, складання свідчень та підписок, укладання контрактів та питання шлюбного характеру.

Про прийом паланковими канцеляріями позовів стосовно грабунку видно зі свідчення, поданого «в полковую Калмиускую паланку» про пограбування татарами запорозьких козаків Ничипора Рудого, Івана Рудія та мешканця Гетьманщини опошнинського жителя Данила Філенка, датоване 3 листопада 1757 р. [5, арк. 12]. Однак, такі справи не вирішувалися безпосередньо канцеляріями паланок. На такий висновок настановує наявність даного свідчення в оригіналі у одній зі справ Архіву Коша Нової Запорозької Січі, котра була надіслана паланковою старшиною в Кіш при рапорті від 8 березня 1758 р. В ньому коротко викладались обставини справи: «Данное от козаковъ запорожскихъ куреней Иркилевского Ничипора Рудого, Щербиновского Ивана Рудия, да малоросиянина опошнянского жителя Данила Филенка в паланку Калмиускую в последовавшемъ имъ от чабанскихъ отамановъ бои и грабительства, свидительство присемъ под високое велможности вашей рассмотрение прилагается» [5, арк. 11]. Відправка таких позовів на розгляд Коша свідчить, що паланкові канцелярії не мали повноважень вирішувати «татарські питання», які перебували у віданні Військової канцелярії Коша. Як можна припустити, прислані з паланок скарги на південних сусідів приєднувалися до загального реєстру запорозьких претензій на татар, котрий вносилися на розгляд Слідчих комісій. Це видно з реєстрів пограбованого майна

татарами, що складався у паланкових канцеляріях і пересилався у Військову канцелярію [5, арк. 55]. Важливо відмітити, що подібні заяви, як видно з цитованого вище документу, могли прийматися не лише від запорозьких козаків, а й від мешканців Гетьманщини.

Крім позовів на грабунки татар, у паланкові канцелярії приймалися скарги господарського характеру. ІГрозовський наводить приклад, коли у 1764 р. київський міщанин Антон Павловський перебував у Кальміусі з власним крамом і п'яний звільнив з роботи свого працівника. Той поскаржився в паланку. Тоді кальміуський полковник Степан Чуб заарештував Павловського та відібрав у нього гроші на користь позивача [2, с. 53]. Оформлення й розгляд даної скарги, вочевидь, проходило безпосередньо у паланковій канцелярії. Тому остання у даному випадку виступає як наділена певними судовими повноваженнями.

Відзначимо, що наявність у паланок обмеженої судової компетенції офіційно підтверджувалося Кошем. В універсалі останнього мешканцям Самарської паланки (від січня 1757 р.) за постановою Ради про обов'язки паланкової старшини у зв'язку з обранням на посаду полковника Івана Домонтовича, писаря Григорія Лелеки та осавула Григорія Сідога записано: «приказать сполнять имь да малыйшихъ диль порядочно, чего в команди же своей козакам и народу всякие суди и росправа словесное и письменные производить, и правду по верности своей всемъ ищущимъ доставлять, а по кременальных, яко то смертних и другихъ важностяхъ и воровскихъ делехъ доносить к намъ в Кошъ» [6, арк. 1 зв.].

Безпосередньо у паланці відбувався й сам допит, дані якого тут таки фіксувалися: «1755 году генваря 3 дня проживающий в местечку Самарчику в подсудимкомъ Павла Чогринця бившимъ на грабительстве в слободи Ивановки дому капитана Капустянского Якимъ Яковенко, онъ же в полковой Самарской паланки добровольне допрашиванъ показаль» [7, арк. 27], «1761 году февраля содержащийся в Новокодацкой паланки воръ куреня Куцивского Павло Зозуля допросомъ показаль слидующее» [8, арк. 33]. Фіксація ж даних проводилась паланковим писарем або підписарем [9, арк. 3]. Фікс, що наштовхує на думку про проведення допиту саме у паланковій канцелярії.

З поміж слідчих повноважень паланкових канцелярій були пошуки запорозьких козаків-зłodіїв та осіб, причетних до крадіжок. В одній зі справ Архіву Коша Нової Запорозької Січі присутня «сказка» – свідчення романівського мешканця Каленика Діденка про крадіжку коней запорозьким козаком Левком Караванцем. Останній стояв на своїй непричетності [10, арк. 38]. Проте для з'ясування усіх обставин справи Діденка разом зі свідченнями, знятими у паланковій Кодацькій канцелярії, направили до Коша, що видно з рапорту кодацького полковника Мартина Заруби за 31 жовтня 1764 р.: «По вторично полученному з Коша Войска Запорожского Низового нами ордеру, козакъ и житель романовский Каленикъ Диденко з снятою с него повеленною сказкою, присемъ в Кошъ Войска Запорожского Низового посылается» [10, арк. 37].

В цьому плані відзначимо, що «на плечі» паланкових канцелярій лягав ще один безпосередній обов'язок – боротьба з гайдамацьким рухом. Це проявлялося у видачі паспортів, білетів, свідоцтв, що мали засвідчити «добрий стан» особи. З реєстру страчених козаків польською владою, складеного у Військовій канцелярії в 1749 р. дізнаємося, що в «1747 году месеца ноября козак Иван Бурдюг, набравши в Перевозкой на един воз просольной риби, за

пашпортом полковника Ингульского Опанаса Недоида для продажи в Лисянку поехалъ биль» [11, с. 296]. У листі зенковського сотника Федора Ходка кошовому отаману за 28 серпня 1762 р. повідомлялося про смерть козака Михайла Оленченка, котрий прибув «по пашпорту данному от полковника Бугогардового Ивана Андреева» [12, арк. 95].

Вперше відомості про видачу паспортів паланками подає вже згаданий реєстр 1749 р. [11, с. 296-298]. Наступний реєстр, який Кіш через промеморію надсилав Прикордонній комісії з приводу розмежування кордону з Польщею показує, що крім Інгульської, «постраждали» козаки також Бугогардівської паланки, котрі «с пашпортом полковника гардового ездилі в Великой постъ до родичей для свидания» [11, с. 339-340]. Як бачимо особи, що отримали паспорти в паланках, не рідко були страчувані по підозрі в гайдамацтві навіть маючи на руках такий різновид засвідчуваної документації. Це наштовхує на думку, що дуже часто паспорти, видані в адміністративно-територіальних одиницях Січі, не визнавалися за межами Запорозжя.

Доказом цього твердження може бути донесення глухівського сотника Дем'яна Туранського в Генеральну військову канцелярію в 1748 р. про затримання ним запорозьких козаків за невірно оформлені паспорти [13, арк. 1-1 зв.]. У цьому донесенні глухівський сотник зазначає, що ці документи «не за подписаного имени кошевого, и не за рукою войскового писаря, и войсковой печати нет, но какимъ характеромъ паспорти тими ниякогось полковника Григория Якимова с товариствомъ означенно» [13, арк. 1-1 зв.]. При цьому наголошується, що накази Генеральної військової канцелярії вимагали «что если б из запорожцовъ хто имель зачемъ ехать в Малороссию, то брали з пашпорти за рукою кошеваго, с означениемъ куда и счемъ именно едетъ, и какогo срока обратно явится в Запорожской Сичи» [13, арк. 1]. У фонді Генеральної військової канцелярії збереглися дві копії вище зазначених паспортів, конфіскованих глухівським сотенним правлінням. Унікальність цих документів полягає в тому, що вони є чи не єдиними зразками такої документації, видаваної саме паланковими канцеляріями. За формуляром, це такі ж самі паспорти, які видавалися Військовою канцелярією Коша* [13, арк. 2].

Крім цього наявні ще випадки, коли урядовці Гетьманщини визнавали легітимність паспортів лише певних паланок. Заслуговує на увагу в цьому плані донесення криловецького сотника Григорія Всієвського від 31 червня 1749 року, знову ж про затримання декількох запорожців з сумнівними документами [14, арк. 1-1 зв.]. За змістом воно схоже на попереднє донесення глухівського сотника Дем'яна Туранського, де зазначено, що «предложено запорожскимъ козакамъ, проезжающимъ внутрь Малой России иметь паспорти за руками того атамана кошевого из старшиною», однак при цьому відмічено «или полковника Самарского и Кодацкого» [14, арк. 1 зв.].

Відзначимо також і той факт, що паспорти в канцеляріях паланок видавалися за порукою окремої особи. З ордеру Коша Самарському полковникові Саві Кобижчину від 28 серпня 1774 року про розслідування обставин отримання паспорта козаком курсунського куреня Василем

* Детально про паспорти запорозького козацтва в добу Нової Січі див.: Синяк І. Паспорти як різновид засвідчуваної документації Коша Нової Січі (1734 – 1775) // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”: історичні науки. – В. 4. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Острог, 2004. – С. 129 – 140.

Збаразьким, який втік з церковними грішми, дізнаємося, що паспорт Збаразький отримав в Самарській паланці [11, с. 210]. Як вказано в ордері, Збаразький отримав раніше від Кошової канцелярії паспорт строком до 15 серпня для виконання деяких справ в Києві, проте в Київ не поїхав, а подорожував по слободах Єлисаветградської провінції заїхавши пізніше до самарського полковника «взяль в паланки вашей пашпорт в Малороссію и туда отлучился» [11, с. 210]. Тому в ордері полковнику суворо наказувалося «учинить в паланки вашей виправку, когда онъ, Збараскій, тотъ пашпортъ взяль и за чиєю порукою? И тому хто ручился, приказати неотменно сискать» [11, с. 210-211]. Пізніше самарський полковник рапортував, що паспорт Збаразькому було надано за порукою козака корсунського куреня Данила Бігдана [11, с. 211].

Аналогічно тим особам, які подорожували за межі паланок та Вольностей видавалися білети, які засвідчували непричетність запорожців до гайдамацтва чи злочинства. Інша справа, що білети не всюди поза межами паланок та Запорожжя визнавались як самодостатній документ. За доказ може свідчити промеморія Війська Донського в Генеральну військову канцелярію від 14 вересня 1758 р. про затримання запорозьких козаків без належних документів, а лише з «даннимъ билетом от калмиуского полковника» [15, арк. 2]. Тому як бачимо, у окремих випадках такі заходи не рятували від підозри.

Поступово Гетьманщина намагалася обмежити право паланкових канцелярій видавати паспорти та білети. Вже у 1761 р. полтавський полковник писав гетьману К. Розумовському про затримку ним запорозьких козаків з паспортами та білетами, виданими паланковими поковниками, пояснюючи цей крок «в силу високого вашей ясне велможности наказания, ежели гди находятся или впредь могут явиться кто из запорожских козакон, такія которые неимеють в себе от Коша Войска Запорожского чистихъ пашпортонъ или добромъ их составленихъ писменихъ свидетельств, оних всихъ тот часъ брать под карауль» [16, арк. 2 зв.]. Більше того, полтавська полкова канцелярія прохала Генеральну військову канцелярію надіслати в Кіш ордер, яким би забороняли видавати паспорти та білети від імені полковників [16, арк. 4 зв. – 5]. Невдовзі Генеральна військова канцелярія так і зробила, надіславши наприкінці 1761 р. в Кіш відповідний ордер [16, арк. 4 зв. – 5].

Ордер очевидно було проігноровано, оскільки П.Калнишевський в грудні 1768 р. писав кременчуцькому обер-комендантові, щоб той не пропускав козаків через форпости за паспортами від паланкових полковників, а також з паспортами від Військової канцелярії без наявності спеціальних поміток [17, с. 12]. Невідомо як білети, а паспорти паланковими канцеляріями продовжували видаватися і в 70-х рр. Як приклад може слугувати вже згадуваний ордер Коша самарському полковникові Саві Кобежчину від 28 серпня 1774 р. [11, с. 210 – 211].

Засвідчення непричетності осіб до гайдамацького руху проходило теж безпосередньо у канцеляріях паланок. Наприклад, на захист запорозького козака Степана Снігура підозрюваного у гайдамацтві, 16 лютого 1757 р. в Самарській паланці дали свідчення цілий ряд козаків [9, арк. 15 зв.]. Показово, що це свідцтво у копії надсилалося в Кіш [9, арк. 15 зв.], опосередковано сигналізуючи про той факт, що такі справи трималися на контролі Військової канцелярії Коша.

Окремі свідчення знаходимо і про регулювання паланковими канцеляріями економічних питань. Зокрема, маємо відомості про укладання контрактів мешканцями паланки. Як приклад І. Грозовський наводить факт побудови в

містечку Самарі у 1773 р. нової церкви, для будівництва якої власне був запрошений майстер з Гетьманщини Яким Погребняк. З ним було укладено контракт, згідно з яким він зобов'язувався збудувати в Самарі округлий дев'ятибанний дерев'яний храм, за що паланка повинна була заплатити йому 2 тисячі карбованців [2, с. 45].

До компетенції паланкових канцелярій також належало розв'язання різного роду непорозумінь, засвідчення тих чи інших дій. Виконання відповідних функцій відбулося у продукуванні розписок, підписок та свідоцтв. Через розписки відбувалося письмове оформлення непричетності козацтва до тих чи інших дій. Наприклад, у розписці, поданій в Самарську паланку від її жителів за 8 вересня 1756 р. (котра була переслана в Кіш), спростовується участь запорожців в грабунках у Криму [18, арк. 105 – 105 зв.]. Аналогічні справи відбулися і в підписах. Зокрема, в підписці від 28 лютого 1767 р. з Кальміуської паланки відображено безпідставність чуток про вбивство козаком Яковом Пишним дружини новоселецького жителя Сидора Калачника [19, арк. 4].

Паланковими канцеляріями засвідчувалося виконання козаками певних дій, задля чого видавалися свідоцтва. Як приклад, наведемо свідоцтво, видане 26 серпня 1760 р. кодацькою паланковою канцелярією табуннику Кодаської паланки Івану Бабурі про перегін дванадцятро коней до дубовського сотника Антона Каганова, що втекли на територію Запорозжя [20, арк. 77].

Регулювання шлюбних стосунків теж перебувало у віданні канцелярій паланок, що позначилося у виданні вічних пам'яток для осіб, що вступали в шлюб. Такий документ був свого роду довідкою у якому відзначалось, що особи котрі одружувалися, не були родичами [21, с. 399 – 400]. На ґрунті оформлення паланками вічних пам'яток виникали конфлікти зі Старокодацькою духовною намістією, котра вважала цю функцію своїм виключним правом [21, с. 399]. Це видно з донесення старокодацького духовного намісника Стефана Андреева в Кіш за грудень 1761 р. [21, с. 399]. Однак Кіш не лише не заборонив видавати паланкам цей різновид засвідчуваної документації. Навпаки, для того, щоб впорядкувати сам процес, з Січі по регіонах було розіслано формуляр цього документу [21, с. 400].

Паланкові канцелярії переймалися також проблемами розвідки. Це відображалось у складанні «сказок» – свідчень не лише запорозьких козаків, а й піданих Кримського ханства. Свідчення пересилалися з паланок до Коша, що видно з рапорту бугогардівського полковника від 11 травня 1762 р. про становище в Криму (написаний на основі свідчень козака Степана Волошина) [22, арк. 61]. Такі свідчення укладалися безпосередньо в паланкових канцеляріях, що відбулося в документах: «сказка в полковой Бугогардовой паланки снята», «1767 года апреля козакъ куреня Уманского Кондрат Велха в полковой Калмиуской паланки сказкою показаль», «1767 года априля козакъ куреня Переяславского Микита Литвинъ в полковой Калмиуской паланки сказкою показаль» [22, арк. 61; 19, арк. 24–25 зв.].

Крім того, від паланок вимагалось шукати козаків, які перебували на півдні, та брати в них свідчення про становище в Кримському ханстві. Ця місія, як видно з рапорту полковника Бугогардівської паланки Івана Андреева за 18 квітня 1762 р. в Кіш, покладалася на паланкових полковника та писаря: «В сили велможности вашей высокого веления сего июля 18 дня мною в полковой Бугогардовой паланки полученного повелено мни за получениемъ заразы учиня

с писаремъ моимъ справку какъ оныхъ в бытность ихъ у хана запорозкихъ козаковъ.... по справки в Кошъ в самой скоросты репортовать» [12, арк. 83].

Слід відзначити і той факт, що агентурні дані стосовно південного прикордоння збиралися і безпосередньо від населення Кримського ханату. Прикладом цього може слугувати «сказка» жителя ханату Степана подана у Бугогардівській паланці: «1762 году мая 31 дня его ханской светлости ведомства села Пацацела житель Степанъ братъ Демяновъ в полковой Бугогардовой паланки сказкою показали» [22, арк. 62]. Судячи з імені кримського підданого, можна припустити, що це вочевидь колишній запорозький козак, або принаймні виходець з України.

Про «причетність» паланкових канцелярій до контррозвідки свідчить також той факт, що на запорозько-татарське прикордоння часто в роз'їздах відправлялися паланкові писарі, в обов'язки яких входило виявлення зайд, які забрідали на запорозькі землі, та безпосередньо збір агентурних даних. Зокрема, з рапорту перевізького полковника Семена Лелеки від 13 серпня 1756 р. дізнаємося, що останній «своего писаря Данила Малиновского на коси в розездъ посылалъ, которий писарь от толь с кишъ поворочася в Перевизку прибивши мни обявилъ» [23, арк. 6]. У такій же іпостасі «засвітився» і паланковий писар Кальміуської паланки, що видно з рапорту полковника Корнія Чорного від 23 вересня 1762 р. [24, арк. 165].

Утім контррозвідувальну діяльність проводили не у всіх паланках. Наведені дані свідчать, що цим «промислом» займалися Бугогардівська, Перевізька та Кальміуська паланки. Не знаходимо й свідчень про контррозвідку на Правобережній Україні, котра напевно вона таки велася і могла відобразитися у діяльності канцелярій паланок.

3-поміж господарських справ, у компетенції паланкових канцелярій перебували насамперед складання різного роду описів та переписів, а також оформлення дозволів на заготовлю лісу. Кіш у численних наказах, ордерах та інструкціях наказував паланковим канцеляріям скласти відомості по тих чи інших питаннях в паланках. Так наприклад в інструкції бугогардівському полковнику Дмитру Стягайлу, писареві Якові Дону та осавулові Харку Ведерку за 1758 р. наказувалося «по зимовниках в Ингули козачие вси зимовники обехав, и сколько в каком зимовнику у хозяевъ служителей и кто они по именамъ и прозваниемъ, також сколько скота рогатого и лошадей будет, на то все для ясности описать» [25, арк. 1 – 2; 26, арк. 2]. Про виконання наказів паланкові канцелярії рапортували в Кіш. Приміром в рапортах самарського (жовтень 1756 р.), кодацького (25 жовтня 1761 р.), орільського (18 березня 1770 р.) полковників доповідалося про складання відомостей, котрі відображали економічний та демографічний стан паланок [27, с. 143; 28, арк. 10; 29, арк. 10].

Видача дозволів – білетів на вирубування лісу та виллов риби теж проводилися у канцеляріях паланок. Білет на вирубування лісу був потрібен, щоб легально заготовляти деревину у Самарській та Кодацькій паланках, засновувати зимівник або хутір [1, с. 76]. В листі Коша секунд-майору Карлу Фон Бранту від 20 липня 1767 р. стосовно дозволу на вирубку лісу Самарській Товщі зокрема відзначалося: «Ваше жъ высокоблагородие при отправки туда подвод благоволите приказатъ явится подводчикомъ въ онога самарского полковника для взятія на то билета, ибо без оного ихъ к набратию тихъ дровъ и валежнику допущено небудетъ» [30, арк. 265 зв.]. Так само і на легальний виллов риби потрібен був білет як дозвіл. В одному зі своїх листів за березень 1759 р. комендант фортеці Святої Єлизавети Ф.Юст прохав кошову адміністрацію

дозволити його людям наловити риби на території Запорозжя: «то дабы неоткого препятствия чинено не было, вась моего благодетеля (кошового отамана – І.С.) прошу о беспрепетсвенном ловле рыбы в ваших местах приказать учинить билетъ» [31, арк. 78].

Таким чином, можемо констатувати багатofункціональність паланкових канцелярій, у прерогативі яких перебували справи адміністративного, військового та господарського характеру. На своєму рівні паланкові канцелярії в своїй компетенції дублювали функції Військової канцелярії Коша, будучи її представником на місцях.

Джерела та література:

1. Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734 – 1775 рр.). – Дніпропетровськ: «Січ», 2004. – 424 с.
2. Грозовський І.М. Право Нової Січі (1734–1775 рр.) – Харків: В-во І-титу внутрішніх справ, 2000. – 108 с.
3. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 554.
4. Синяк І. Діловодство паланкових канцелярій періоду Нової Січі (1734 – 1775) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 10. – С. 197 – 215.
5. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві (далі –ЦДІАК) – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 45.
6. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 56.
7. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 48.
8. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 109.
9. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 44.
10. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 106.
11. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 1998. – Т. 1. – 696 с.
12. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 137.
13. ЦДІАК – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8894.
14. ЦДІАК – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10066.
15. ЦДІАК – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15447.
16. ЦДІАК – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16736.
17. Абросимова С.В. Мицик Ю.А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем У», 1998. – В.3. – С. 7-29.
18. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30.
19. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 198.
20. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 83.
21. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 2006. – Т. 4. – 885 с.
22. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 119.
23. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 36.
24. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 120.
25. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 52.
26. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 58.
27. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 2008. – Т. 5. Реєстр Війська Запорозького Низового. – С. 320 с.
28. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 111.
29. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 270.
30. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 29.
31. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 49.

Іван Сняк (*Київ, Україна*) **Компетенція паланкових канцелярій Війська Запорозького в добу Нової Січі**

В статті йде мова про компетенцію паланкових канцелярій Війська Запорозького Низового в період Нової Січі. Встановлено наявність функцій у канцелярій паланок адміністративного, військового та господарського характеру.

Ключові слова: паланкова канцелярія, компетенція, позови, свідчення, паспорти.

Іван Сняк (*Київ, Україна*) **Компетенция паланковых канцелярий Войска Запорожского в период Новой Сечи**

В статье идет речь о компетенции канцелярий паланок Войска Запорожского Низового в период Новой Сечи. Установлено наличие функций у канцелярий паланок административного, военного и хозяйственного характера.

Ключевые слова: канцелярия паланки, компетенция, иски, свидетельства, паспорта.

Ivan Syniak (*Kyiv, Ukraine*) **Jurisdiction of offices palanko's of Army Zaporozhyan in time of New Sich**

In the article speech goes about jurisdiction of offices of palankovikh of Army Zaporoz'kogo Basilar in the period of New Sich. The presence of functions is set at the offices of palanok of administrative, military and economic character.

Keywords: office of palanka, jurisdiction, lawsuits, certificates, passports.

Владислав ЯЦЕНКО
(Київ, Україна)

УДК94(477) «17» Мазепа: 930.2

**«Справа Соломона» і гетьман
Іван Мазепа у висвітленні сучасної історіографії**

Серед діячів ранньомодерної історії України знайдеться вкрай небагато постатей здатних скласти конкуренцію, за увагу служителів Клію, гетьманові Богданові Хмельницькому. Одним з небагатьох кому це під силу є гетьман Іван Мазепа. Так само як і Б. Хмельницький він притягує до себе вже протягом кількох століть погляди дослідників, принаймні трьох національних історіографій, – української, російської, польської –, а також більшою чи меншою мірою західних фахівців з україністики, полоністики, русистики та дослідників Центрально-Східної Європи. Успішно ствердивши свій статус після 1991 р. у пантеоні національних героїв сучасної України, яскравим прикладом чого є не тільки зростання кількості наукових і науково-популярних публікацій присвячених його постаті у вітчизняній історіографії, але й відкриття йому пам'ятників, найменування на його честь міських вулиць, використання зображення та імені гетьмана на державних атрибутах, на кшталт грошей та марок, Мазепа не перестав бути постаттю політичною. Навколо його імені й вчинків ще й досі точаться не суто наукові дискусії і ламаються списи в процесі виторвнення різних проєктів національної пам'яті, між політиками й істориками як в Україні так і в Російській Федерації.

Означений фактор накладає своєрідний відбиток на дослідження постаті гетьмана. Доволі часто науковці у своїх працях замість пошуку та обговорення нових підходів, які б сприяли кращому розумінню мазепинської доби, запорукою чого мало б бути їх опертя на архівну евристику та застосування концептуального доробку західної історіографії, вдаються натомість до повтору наявних вже в національних історіографіях тверджень і мітів. За цих обставин зростання чисельності досліджень, присвячених І. Мазепі, аж ніяк не позначається на їх новизні, натомість доволі яскраво засвідчує тенденцію консервації підходів та історіографічних мітів при висвітленні різноманітних аспектів діяльності гетьмана, та відсутність діалогу між представниками різних національних історіографій.

Характерно, що це стосується як висвітлення найбільш яскравих аспектів політичної діяльності гетьмана І. Мазепи, як то обставин отримання гетьманської булави, внутрішня політика, насамперед щодо поспільства, причини антимосковського виступу гетьмана 1708 р., загибель Батурина, тощо, так і подій менш знаних.

Зображенню в українській та російській історіографії одного із таких сюжетів, пов'язаного із висвітленням так званої справи ченця Соломона у 1689 – 1692 рр., ми б і хотіли приділити увагу в нашій доповіді.

Одним із перших про «справу Соломона» на сторінках своєї «Истории Малой России», згадав Дмитро Бантиш-Каменський, щоправда його оповідь про цей аспект гетьманства Івана Мазепи була позбавлена детальної розповіді.

Монах Соломон був згаданий у зв'язку із описом проявів невдоволення гетьманом з боку різних верств суспільства Гетьманщини, яке мало місце в перші роки перебування Мазепи при владі. Дослідник зазначив, що монах Соломон був серед інших причетний до розповсюдження «пасквілей» про гетьманську особу. На відміну від московського ротмістра райтара Івана Сибілева, який за подібний проступок, завдяки милосерддю Мазепи вдалося уникнути суворого покарання, ченцеві не поталанило: він був виданий Москві, під тортурами визнав свою провину і був страчений у Батурині. Оповідючи цей сюжет Д. Бантиш-Каменський головну увагу звертає, на той факт, що гетьман переслідував усіх, хто розповсюджував інформацію, яка його паплюжила в очах Москви, не звертаючи, зокрема, увагу й на духовний сан переслідуваних. Окрім того, історик наголосив, що духівництво не стало на захист Соломона, дозволивши Мазепі знищити його [1, 345].

Виклад справи Соломона, зроблений Д. Бантиш-Каменським, фактично дослівно був відтворений Миколою Маркевичем на сторінках його «Історії Малоросії», який при її описі не додав жодної деталі [2, 433].

Значно більше уваги цьому сюжетові було приділено російським істориком Ніколаєм Устряловим. Останній відвів під огляд «справи Соломона» більшу частину восьмої глави, другого тому своєї фундаментальної праці «История царствования Петра Великого». В авторській інтерпретації «справа Соломона» була першим провісником таємно плекаємого Мазепою задуму зради царського трону. Згідно Устрялова, Мазепа сподівався, що протистояння між Соф'єю і Петром, яке загострилося влітку 1689 р. і призвело врешті до Нарішкінського перевороту 1689 р., спричинить до значних заворушень у Московії. Тож гетьман збирався використати це, аби віддати Гетьманщину під протекцію короля Яна III Собеського і Речі Посполитої [3, 197].

За Устряловим «диякон» Соломон був справжнім мазепинським посланцем до воеводи руського, Львівського митрополита Йосифа Шумлянського і короля Яна III Собеського. Історик вважав, що Соломон мав отримати від короля і передати гетьманові універсали, які проголошували б перехід Гетьманщини під протекцію Речі Посполитої і сприяли б розгортанню на Лівобережжі антимосковського повстання. Втім, розвиток події 1689 – 1890-х рр. у Московії і певні непорозуміння між гетьманом і королем швидко виявили, що ані королівська, ані гетьманська сторона не готові до рішучих дій [3, 201]. Одночасно, на Гетьманщині почали ширитися чутки що гетьман планує зраду московському тронові, аби зберегти перед Московією гарне реноме, Ян III і Мазепа вирішили пожертвувати Соломоном. Останній був заарештований, як злочинець, що підробив листи Мазепи до короля. Згодом монах був відданий Москві, де під тортурами визнав факт наклепу на гетьмана, а у 1692 р. був страчений у Батурині.

Зображуючи Мазепу, як людину вкрай підступну й зрадливу, «яка завжди платила своїм друзям й однодумцям зрадою, а покровителям невдячністю» історик зазначив, що у той час як польський король докладав зусиль, аби зберегти гетьманську репутацію перед Московією і презентувати «справу Соломона», як аферу інспіровану сином Василія Голіцина до якої ані Батурин, ані Варшава непричетні, Мазепа рятуючи себе намагався одночасно погіршити взаємини між Московією і Варшавою. З цією метою гетьман передав листи від єпископа Шумлянського, що містили заклик до антимосковського повстання, та його посланця шляхтича Клімента Доморацького до Москви [3, 203]. Своїми діями гетьман зумів посилити напруження у взаєминах між царським і

королівським дворами, істотно ускладнивши польському резидентові в Москві Єжи Домініку Довмонтowi та королівському посланцю Яну Окрасу завдання щодо обстоювання непричетності Варшави до «справи Соломона».

Змальовуючи Мазепу підступним зрадником, а ченця Соломона порівнюючи із злочасним Кочубеєм Устрялов, описуючи події 1689 – 1692 рр. фактично інтерполовав на них події справи доносу на гетьмана у 1707 – 1708 рр. Попри те, що науковець вів у науковий обіг практично усі фактографічні аспекти «справи Соломона» і розмістив у додатку до другого тому «Истории царствования Петра Великого» головні джерела щодо неї, його інтерпретація, сперта насамперед на тезу про зрадливу роль у подіях 1689 – 1692 рр. Мазепи, була спростована іншим поколінням істориків.

Аналізуючи події «справи Соломона» Сергей Соловйов вбачав у ній інтригу гетьманських супротивників з числа лівобережної старшини, які були розчаровані тим, що після повалення у 1689 р. уряду Софьи та В. Голіцина гетьман зумів зберегти за собою булаву та гарні стосунки із московським урядом, втім не втрачали надії на його повалення [4, 548]. Зазначаючи, що Річ Посполита в цій інтризі відігравала роль «готового знаряддя» для повалення гетьмана, а митрополит Шумлянський, який, вочевидь повірив у правдивість листів Соломона, вбачав у «справі» можливість зреалізувати свої плани щодо київської митрополії, історик ніде не поставив під сумнів непричетність Мазепи до цієї справи [4, 549, 565]. Навпаки, на відміну від Устрялова, Соловйов, спираючись фактично на ту саму джерельну базу, вважав, що «справа» була інспірована ворожими до гетьмана старшинами, а польська сторона намагалася лишень використати її на свою користь.

У той же час С. Соловйов звернув увагу, що зумовлені московським урядом слідчі дії у 1690 – 1692 р., що супроводжувалися постійними вимогами царських сановників до властей Речі Посполитої видати Соломона, Мазепа намагався використати для компрометування в очах царського уряду і суттєвого ослаблення позицій ворожої до нього старшини [4, 550 – 554, 568]. Дослідник констатував частковий успіх Мазепи в цій справі, що втілювалося у зміщенні з уряду переяславського полковника Леонтія Полуботка, висланні до Москви опозиційних гетьманові князя Юрія Четвертинського із родиною і Михайла Галяцького, який врешті-решт був підданий тортурам і засланий до Сибіру [4, 553 – 554, 568]. Історик також звернув увагу, що діставши до своїх рук у 1692 р. для страти розстриженого Соломона, якого дослідник ідентифікував із Семеном Гродським, Мазепа намагався використати його для ще більшого знесилення опозиції. Мова йде про гетьманські заяви, що Соломона краще помилувати, а якщо вже страчувати, то разом із полковниками. Останні успіху не мали і це, як відзначав Соловйов, викликало в Мазепи невдоволення [4, 568 – 569].

Припущення С. Соловйова, що «справа Соломона» була інспірована ворожими гетьману старшинами, було підтримано і знаним українським істориком та першим ґрунтовним дослідником біографії Івана Мазепи, Миколою Костомаровим. На сторінках свого «Мазепи» дослідник відкрито вступив у полеміку із Ніколаєм Устряловим, зазначивши, що не варто у подіях 1689 – 1692 рр. вбачати таємну зраду з боку Мазепи, «лише на тій підставі, що ця людина виявилася зрадником через 18 років». Навівши низку переконливих аргументів, які засвідчували, що до «справи Соломона» гетьман був не причетний, адже в описуваний час у нього не було для цього підстав, дослідник водночас наголосив, що інспіратором цієї справи дійсно міг бути Михайло Галицький [5, 54].

Вбачаючи у «соломоновій» інтризі один з елементів протистояння гетьмана і старшини, дослідник так само, як і Соловійов, звернув увагу, що слідство царських сановників у справі ченця-авантюриста гетьман намагався використати для повалення ворожих йому старшин. Втім оповідь Костомарова про події 1689–1692 рр. при висвітленні певних аспектів відрізнялося від оцінок та трактування фактів російського науковця.

Зокрема, Костомаров вважав, що протистояння між Мазепою та Михайлом Галицьким, Леонтиєм Полуботком і Юрієм Четвертинським та гетьманські заходи із дискредитації їх в очах царських сановників мали місце ще до того, як московський уряд розпочав слідчі дії в справі Соломона. За Костомаровим, усунувши Л. Полуботка від влади через скарги на його полковництво з боку переяславців та звинувативши Михайла Галицького і Юрія Четвертинського у появі в Києві у 1690 р. підкидних листів, що містили звинувачення гетьмана у невірності царському тронові, Мазепа використовував «справу Соломона», для ще більшої дискредитації і ослаблення позицій своїх опонентів [5, 44–54]. Так само за межі «справи Соломона», на противагу Н. Устрялову та С. Соловійову, український науковець виводив спроби єпископа Й. Шумлянського встановити зносини із гетьманом за допомогою шляхтичів Іскрицького та Доморацького [5, 45–50].

Нарешті, на противагу усім своїм попередникам Дм. Бантиш-Каменському, М. Маркевичу, Н. Устрялову та С. Соловійову дослідник навів низку свідчень, що Мазепа дійсно намагався зберегти життя Соломонові, або Сенькі Троцькому, зокрема надіслав з цього приводу клопотання царям до Москви [5, 54]. Водночас, як стверджував дослідник, будучи задоволений тим, що йому вдалося повалити Михайла Галицького, перебування С. Троцького в ув'язненні у Батурині Мазепа, прагнув використати для ще більшого послаблення позицій батька й сина Полуботків, яких військовий суд позбавив маєностей і прийняв рішення тримати під вартою.

Як бачимо вже у XIX ст. щодо «справи Соломона» у вітчизняній та російській історіографії були сформовані дві візії. Згідно першої, доволі чітко сформульованої Н. Устряловим «справа Соломона» була одним із перших проявів таємних планів Мазепа зрадити царському тронові. Згідно другої, обстоюваної С. Соловійовим та М. Костомаровим, «справа Соломона» була інспірована опозиційними до гетьмана колами старшини, що ставили собі за мету дискредитацію гетьмана в очах Москви.

Наприкінці XIX протягом XX ст. обидві версії знаходили серед різних кіл науковців власних прихильників. Так, зокрема інтерпретація Устрялова набула особливої популярності після Другої світової війни і знайшла відображення в низці досліджень радянських українських та російських дослідників таких як Веніамін Шугтой, Владімір Корольок [6, 86; 7, 233; 8, 64–65; 9, 163–165; 10, 25] та дещо завуальовано Вадим Дядиченко [11, с. 165, 320, 327; 12, с. 28]. Згадані дослідники, не вдаючись до пошуків нових документів та інтепритацій охоче послуговувалися викладом та джерелами наявними в другому томі фундаментальної праці Н. Устрялова, неодноразово повторюючи на сторінках своїх досліджень тезу про «зрадницькі» зв'язки Мазепа із аристократичними колами Речі Посполитої від самого початку його гетьманства, яскравим прикладом чого була «справа Соломона». Про успішне засвоєння частиною радянської історіографії устрялівської схеми, ознаки чого можна бачити і в більш пізніх публікаціях радянських авторів [13, 35], найкраще все ж свідчить той факт, що її відлуння позначилося зокрема і на творчості польських

дослідників доби ПНР, на кшталт Я. Пердені. Знаний дослідник, повторив на сторінках своєї праці «Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy ukraińskiej na przełomie XVII- XVIII w.» тезу, що таємні зв'язки Мазепи із польською аристократією від самого початку його гетьманства мали на меті пошук можливостей приєднання України до Речі Посполитої, покликаючись зокрема на відповідні положення праць В. Шутого та В. Дядиченка [14, 110].

Щодо погляду, згідно якого «справа Соломона» була інспірована старшинською опозицією гетьманові, то вона знайшла відображення наприкінці XIX ст. у праці Федора Уманця «Гетьман Іван Мазепа» [15, 368-374], а в XX ст. у дослідженнях Олександра Оглобліна, написаних як за часів його праці в Інституті Історії у радянській Україні так і на еміграції [16, 89; 17, 178]. Цікаво, що аналізуючи роль яку відіграв у інтризі Соломона політичний провід Речі Посполитої, дослідник зазначає, що польський уряд побоювався втручатися у цю справу під час війни із Османською імперією, а відтак пішов на видачу Соломона царським сановникам. Відтак і в цьому питанні історик фактично погоджувався із оцінками вже висловленими його попередниками.

Дозволимо собі зазначити, що на відміну від низки інших аспектів гетьманства І. Мазепи, «справа Соломона» у XX ст. не привертала до себе пильної уваги істориків. Багато хто з дослідників, пишучи про Мазепу, майже взагалі про неї не згадував. Ця тенденція наявна, зокрема у працях таких знаних фахівців мазепинської доби як І. Борщак чи Б. Крупницького властива і сучасним працям [18; 19].

Чимало вітчизняних істориків, описуючи політичне становище Гетьманщини наприкінці XVII ст., пишучи про події пов'язані зі «справою Соломона», останню не згадують. У тих же рідких випадках коли вона потрапляє до поля зору істориків, має місце або повторення положень вже висловлених М. Костомаровим та О. Оглобліним [20, 220 – 221; 21, 136; 22, 131 – 132], або побіжне згадування без детального огляду обставин «справи» [23, 116].

Подібний стан справ має місце і в російській історіографії. Зокрема, знаний російський історик Владімір Артамонов, в одній із своїх розлогіх статей, присвячених участі східноєвропейських держав у війні із Османською імперією у (1683 – 1699 р.), аналізуючи виникнення напруженості у взаєминах між Річчю Посполитою з одного боку та Московією і Гетьманщиною з іншого, у 1689 – 1692 рр, наводить чимало фактів, дотичних «справі Соломона», останню, втім оминаючи своєю увагою [24, 307 – 314].

Може видатись дивним, але за останні 20 років в історіографії було лишень три спроби повернутися до розгляду подій, пов'язаних зі «справою Соломона», здійснених Анджеем Сулимою Камінським, Сергієм Павленком та Татяною Таїровою-Яковлевою.

Першим спробу нового прочитання подій 1689 – 1692 рр. здійснив авторитетний польський дослідник Анджей Сулима Камінський, який у своїй відомій англомовній роботі «Republic vs Autocracy», що побачила світ у 1993 р. присвятив їм главу із відповідною назвою «The Solomon Affair» [25, 201 – 228]. Аналізуючи «справу Соломона», на тлі кризи взаємин між союзниками по Священній лізі під час війни з Османською імперією у 1689-1692 рр. та прихованого суперництва за Гетьманщину і Військо Запорізьке низове між річчю Посполитою та Московською державою, історик відкинув сформовані ще у XIX ст. підходи до соломонівської інтриги, запропонувавши натомість власне бачення подій. Останнє, спиралося насамперед на ревізію вже опублікованих

джерел, поглиблений аналіз маловивчених, хоча й опублікованих у 1905 р. Адамом Даровським нотаток Соломона, які той зробив під час ув'язнення у Казимирівському палаці у Варшаві у 1690 р. та архівну евристику в ЦДАДА (сучасному РДАДА) у Москві.

За Камінським «справа Соломона» була інспірована князем Василієм Голіциним, під час охолодження взаємин із Річчю Посполитою через невдачі у війні з османами та крицями і була спрямована не проти гетьмана І. Мазепа, а короля Яна III Собеського. Її метою було надання до рук уряду володарки Софії беззаперечних доказів порушення Річчю Посполитою умов Вічного миру 1686 р, а відтак створення легітимного обґрунтування для виходу Московії із війни та укладання сепаратного миру із турками та татарами [25, 215].

Щодо Мазепа то, як зазначав дослідник, він не був причетним до цих інспірацій Кремля, втім, якби під час їх реалізації гетьман виявився б дискредитованим, це призвело б до його усунення і ще більшого зміцнення царського трону на Гетьманщині при настанові нового гетьмана [25, 220 – 221]. Детально зупинившись на поясненні мотивації вибору В. Голіциним для реалізації своїх задумів ченця Соломона, та висловивши міркування, чому останній продовжував перейматися справою і після повалення уряду Софії та Голіцина, історик, стверджуючи, що багато учасників інтриги задіяних з московського боку залишилися за кадром [25, 215, 226–227]. Одночасно науковець висловив припущення про причетність до цих подій московського резидента у Речі Посполитій Івана Міхайловича Волкова [25, 227–228].

Андрей Камінський констатував, що вдало запущена В. Голіциним інтрига приносила царському дворові дивіденти і після Нарішкінського перевороту у 1689 р., коли її ініціатор був у засланні, а справа після страти Соломона вважалась офіційно закритою [25, 225 – 226]. Аналізуючи ж вплив «справи Соломона» на розвиток політичних взаємин між Варшавою і Москвою у 1689 – 1692 рр. історик окремо зупинився на питанні, чому королівський уряд дозволив себе дискредитувати в процесі реалізації «соломонівської» інтриги. Як стверджував науковець, хоча до місії Соломона при королівському дворі від самого початку поставилися із підозрою втім створена Голіциним легенда, збіг обставин, готовність Яна III Собеського за будь-яких умов вітати антимосковське повстання на Гетьманщині і мрії, що Мазепа зіграє ту ж роль щодо Москви, яку Хмельницький відіграв щодо Речі Посполитої, зробили короля вразливим і перекреслили його плани щодо Гетьманщини [25, 228].

Як не прикро, але висловлені польським науковцем чимало ідей і припущень не знайшли належного обговорення у фахових колах вітчизняних істориків. За цих умов нова і вкрай своєрідна інтерпретація подій «справи Соломона» була запропонована чернігівським дослідником Сергієм Павленком [26, 138 – 152].

У біографії гетьмана, яка побачила світ у 2003 р. С. Павленко висловив думку, що в умовах нестабільності політичного становища Мазепа після повалення уряду Софії Алексеевни, гетьман аби унеможливити своє усунення вдався до інспірації «справи Соломона» [26, 138 – 152]. Спираючись на вже опубліковані джерела і використовуючи доступні дослідникові історіографічну спадщину, доводячи справедливості своїх припущень чернігівський дослідник фактично використав устрялівську базу доказів і суджень, замінивши лише осуд гетьманських дій на цілковите схвалення.

В інтерпретації третього із згаданих дослідників авторитетного і чи не єдиного на сьогодні фахового російського україніста Тат'яни Таїрової-Яковлевої, звертає увагу на себе той факт, що почасти поділяючи погляди С.

Соловійова, М. Костомарова та О. Оглобліна щодо того, що «інтрига Соломона» була запущена з середовища опозиційних до гетьмана лівобережних старшин дослідниці вдається до ревізії місія, що відіграла в подіях 1689 – 1692 рр. Річ Посполита.

Напротывагу своїм попередникам, петербурзький фахівець стверджує, що в «інтризі» брало участь декілька зацікавлених у поваленні гетьмана сторін, однією з яких був король Ян III Собеський, коронний гетьман Ян-Станіслав Яблоновський та Львівський православний єпископ Йосип Шумлянський [27, 89]. На думку дослідниці, королівський уряд вбачав у Мазепі сильного супротивника, який не приховував своєї ворожості до Варшави, через здійснювану шляхтою політику утисків православних на Правобережжі [27, 88]. Система аргументацій дослідниці, хоч і побудована на вже опублікованому корпусі джерел, втім, є доволі логічною і викликає до себе довіру. Безсумнівно, було доволі цікаво, якби при презентації читачеві свого бачення «справи Соломона» дослідниця висловила власні рефлексії, щодо бачення подій 1689 – 1692 р. у згаданій вище праці А. Сулими-Камінського. Втім, це вочевидь, справа майбутнього.

Підводячи підсумки, маємо зазначити, що висвітлення такого аспекту гетьманства Івана Мазепи, як «справа Соломона» в своєму розвитку пройшла кілька етапів.

Перший, припадає на XIX ст., коли сюжет був висвітлюваний істориками в процесі написання синтезованих історій України та Російської імперії (Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич), та при висвітленні царювання Петра I і гетьманства Івана Мазепи (Н. Устрялов, М. Костомаров, Ф. Уманець). У цей період у науковий обіг були впроваджені основні джерела та сформульовані дві взаємопротилежні інтерпретації подій 1689 – 1692 рр. Згідно візії висловленої Н. Устряловим, «справа Соломона» була першою спробою Мазепи вийти з під влади Кремля, скориставшись складною ситуацією, що мала місце внаслідок протистояння при царському дворі Нарішкіних і Милославських, яку гетьман намагався здійснити спираючись на підтримку Речі Посполитої. Авторами другої візії були С. Соловійов та М. Костомаров, які вбачали в «справі Соломона» один з аспектів протистояння частини старшини і гетьмана в боротьбі за владу на Гетьманщині.

Протягом XX століття ці візії були домінуючими в українській та російській історіографії. При чому, якщо в СРСР після другої світової війни найбільш затребуваною була візія Н. Устрялова, то найбільш авторитетний в галузі дослідження мазепинської доби український історик-емігрант О. Оглоблін в своїх роботах, спираючись на джерела, розвивав положення трактувань С. Соловійова та М. Костомарова. Варто зазначити, що в процесі подальшого дослідження історії гетьманства Івана Мазепи, «справа Соломона» поступово випадає з поля зору дослідників.

Як наслідок, за останні двадцять років історики або оминали своєю увагою події 1689 – 1692 рр., або описували їх, послуговуючись науковою спадщиною народницької та державницької історіографії, презентованої в роботах М.Костомарова та О. Оглобліна. Як наслідок, можна констатувати процес поступової консервації поглядів на «справу Соломона» у вітчизняній науці. Три спроби, що мали місце за останній час, презентувати новий погляд на події 1689 – 1692 р., що виклали у своїх роботах А. Каменський, С. Павленко та Т. Таїрова-Яковлева, на жаль, до сьогодні не спричинили нової хвилі зацікавлення науковців згаданим вище сюжетом гетьманства Івана Мазепи.

Джерела та література

1. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России – К., 1993.
 2. Маркевич М. Історія Малоросії – К., 2003.
 3. Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858 – Т. II. Потешные и Азовские походы.
 4. Соловйов С. М. Сочинения. В 18 кн. / Отв. ред. Н. А. Иванов - М., 1997. – Кн. VII. - Т. 13-14. История России с древнейших времен.
 5. Костомаров Н.И. Мазепа. – М., 1992.
 6. Королюк В. Д. Речь Посполитая, французская дипломатия и измена Мезепа // Известия АН СССР. – 1951. – Т. VIII. – Серия история и философия. - № 1. – С. 82-87.
 7. Королюк В. Д. Речь Посполитая и подготовка Северной войны // Ученые записки института славяноведения АН СССР. – 1951. - Т. IV – С. 190-236
 8. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. – М., 1958.
 9. Шутой В. Е. Измена Мазепы // Исторические записки. – 1950. – Т. 31. – С. 156-190.
 10. Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708-1709 рр. – К., 1951.
 11. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959.
 12. Дядиченко В. А. Полтавська битва. Науково-популярний нарис. - К., 1962.
 13. Вишневський Л. Мазепа: історія життя та зради // Наука і суспільство. – 1985. - № 9. - С. 34-37.
 14. Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. // Polska Akademia Nauk – oddział w Krakowie. Prace komisji nauk historycznych. – Wrocław-Warszawa-Krakow, 1963. – Nr. 8. – S. 1–283.
 15. Уманец Ф. Гетман Мазепа. Историческая монография. – СПб., 1897
 16. Оглоблін О. Нариси з історії України. – К., 1941. – Вип. VI. Україна в кінці XVII – в першій чверті XVIII ст.
 17. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001.
 18. Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч // Мазепа. Збірник. / Передм., упоряд. Тексту Ю. І. Іванченка. – К., 1993. – С. 155-206.
 19. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з німецької О.К. Струкевича; Передмова В.М. Горобця. – К., 2003
 20. Шевчук В. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К., 2006.
 21. Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда. - Х., 2007
 22. Гетьман. Шляхи: Науково-популярне видання. – К., 2009.
 23. Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита (1686-1699) – К., 2004
 24. Артамонов В. А. Страны Восточной Европы в войне с Османской империей (1683-1699 гг.) // Османская империя и страны Центральной Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / Отв. Ред. Г. Г. Литаврин – М., 2001.
 25. Sulima-Kamiński A. Republic vs. Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697. – Cambridge (Mass.), 1993.
 26. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003
 27. Таирова-Яковлева. Мазепа. – М., 2007.
- Владислав Яценко. «Справа Солмона» і гетьман Іван Мазепа у висвітленні сучасної історіографії.

Стаття висвітлює особливості зображення в українській та російській історіографії одного з сюжетів доби гетьманства Івана Мазепи, відомого як «справа Соломона». Автор аналізує ображення подій кінця XVII ст. в дослідженнях українських та російських істориків XIX-XX ст., а також в сучасних наукових працях.

Ключові слова: гетьман Мазепа, «справа Соломона», Гетьманщина, Річ Посполита, Московія.

Владислав Яценко. «Дело Соломона» и гетман Иван Мазепа в освещении современной историографии.

Статья освещает особенности изложения в украинской и российской историографиях один из эпизодов гетманства Ивана Мазепы, известный как «дело Соломона». Автор анализирует изображение событий конца XVII в. в работах украинских и российских историков XIX-XX ст., а также в современных исторических исследованиях

Ключевые слова: гетман Мазепа, «дело Соломона», Гетьманщина, Речь Посполитая, Московия.

Vladislaw Yacenko. «The Solomon Affair» and hetman Ivan Mazepa is in illumination of modern historiography.

The paper is devoted to the question how Ukrainian and Russian historiographies represent one of the episodes from the time of Ivan Mazepa's rule (late XVIIth cent.) – the so-called «Solomon Affair». Author analyses the works of Ukrainian and Russian historians of XIXth and XXth centuries as well as recent scholarship on the issue.

Key words: hetman Mazepa, «The Solomon Affair», Hetmanate, Polish-Lithuanian Commonwealth, Moscow.

Марина БЄЛІКОВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК 94 (477.6+43+492): 286.12 «18/19»

Освіта менонітської спільноти півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.)

Освіта разом з релігією традиційно грали провідну роль у збереженні та трансформації культури менонітської спільноти Південної України [23]. Школа в менонітських колоніях Південної України кінця XVIII – початку XX ст. вивчалась в контексті історії російських німців, освіти німців півдня України. Дослідники зазначали відмінності освіти менонітів, католиків, лютеран, спричинені їх конфесійністю [38; 46, с. 78]. Існують окремі публікації, присвячені жіночим навчальним закладам, школам та центральним училищам, навчальним закладам для глухонімих в менонітських колоніях [32; 46; 53], але спеціального дослідження, присвяченого розвитку освіти у менонітів півдня України на сьогодні не створено.

У XIX ст. одними з перших дослідників, хто звернули увагу на розвиток освіти в німецьких і менонітських колоніях Південної України були О.Клаус та П.Каменський. О.Клаус критично відносився до наявної ролі духовенства у розвитку початкових навчальних закладів в колоніях, але більше уваги приділив лютеранським і католицьким навчальним закладам [38; 39], П.Каменський наводив цінні фактичні дані стосовно розвитку шкіл у менонітів Катеринославської губернії [37]. На початку XX ст. П.Фрізен та Я. Штах писали про школи в колоніях, наукова цінність їх праць полягає у збереженій фактичній інформації про навчальні заклади в менонітських колоніях [55; 60].

У 20 – 80-ті рр. XX ст. тема не розроблялась. Серед сучасних досліджень з проблеми відзначимо роботи Е.Плесскої (Зебольд), С.Бобильової, І.Черказьянкової [25; 46; 54].

Початок XXI ст. відзначається появою спеціальних дисертаційних досліджень з проблеми. І.Задерейчук вперше в українській історіографії створив комплексне дослідження з історії системи німецької освіти на півдні України 1789 – 1938 рр., з моменту появи і до ліквідації. Внеском І.Задерейчука в історіографію проблеми стала реконструкція системи освіти німців до 1917 р., включення до свого дослідження матеріалів стосовно німецької школи Кримської АРСР. Дослідник реконструював процес створення та діяльності навчальних закладів для жінок і глухонімих дітей, підготовки професійних кадрів [34, с. 20 – 21]. І.Задерейчук розкрив роль держави в розвитку системи освіти у німців на півдні України, дав оцінку місцю духовенства в розповсюдженні освіти серед німців регіону. Близькою за тематикою є робота російської дослідниці І.Черказьянкової, але об'єктом її дисертаційного дослідження була початкова освіта сільського німецького населення Російської імперії. Дослідниця пішла далі в оцінці впливу державних, церковних і суспільних інститутів на розвиток початкової школи російських німців. Згідно її концепції суспільство й церква здатні були

створити й підтримувати систему початкового, а на більш пізніх етапах і середньої освіти без участі держави, але успішність організації й розвитку системи залежала від ступеня взаємодії суспільних, церковних і державних структур [54, с. 6].

На думку І. Черказьянової, більш мотивоване відношення до шкільних проблем у менонітів у порівнянні з католиками та лютеранами німецького походження було зумовлене відсутністю «вертикалі влади» у менонітських громадах, особливим відношенням до влади, заснованим на специфіці віросповідання, більшою соціальною мобільністю й політичною гнучкістю. Це в свою чергу сприяло більш успішному розвитку менонітських шкіл [54, с. 24].

Документальні джерела, виявлені автором в Російському державному історичному архіві, державних архівах Запорізької та Одеської областей, поділені на актові, діловодні, статистичні, та опубліковані статистичні, законодавчі, нарративні джерела стали джерельною базою нашої статті [1 – 22]. Нашою метою є реконструкція розвитку освіти в менонітських колоніях півдня України (1789–1917). У дослідженні автором висунуто гіпотезу, що громадські навчальні заклади менонітів були частиною соціальної програми, яка традиційно здійснювалася менонітами і була зумовлена їх ментальністю.

Дане дослідження виконано в межах парадигми культурно-антропологічної історії, однією з ознак якої є використання здобутків інших наук, зокрема соціологічних теорій та методів [28; 30]. У статті застосовані теорія соціальної стратифікації та гендерна теорія. За теорією соціальної стратифікації освіта разом з заняттями, доходами, психологією, релігією, побутовими умовами є однією з ознак, за якою суспільство поділяється на «вищі», «середні», «нижчі» страти [29, с. 294–324; 44, 45]. З розробкою соціальної історії пов'язана гендерна теорія та гендерний аналіз, який був застосований автором для виявлення тенденцій в еволюції соціального статусу жінки в менонітській общині – зростанні освіченості жінок та розширенні їх прав у трудовій діяльності шляхом вивчення документальних джерел про їх навчання у середніх навчальних закладах [35; 48].

У менонітських общинах вважали, що діти мають отримувати обов'язкову початкову освіту. Саме тому в колоніях прикладали спільні зусилля для створення початкових шкіл, які, як частина соціальної програми менонітів, фінансувались громадами. Школи в колоніях виникали при заснуванні поселень або через рік-два після. Потреба в освіті у менонітів була прямим наслідком конфесіоналізму, тому що кожний протестант мав право тлумачити Біблію. Ця потреба проявилась на такому рівні, що будь-яке поселення формувалося в повній мірі лише тоді, коли в його центрі з'являвся шкільний дім з учителем [38, с. 139]. У цей час українські купці та міщани мало приділяли уваги освіті, а селяни не думали про навчання дітей. У 1838 р. в Мелітопольському повіті Таврійської губернії у менонітів на кожні п'ять осіб припадав один учень, тоді як у цілому повіті один – на 730 жителів [50, с. 327-328].

І.Черказьянова проаналізувала відношення німецького населення до традиційної школи та порівняла із селянами в болгарських і татарських поселеннях в 30 – 60-ті рр. XIX ст. Дослідниця прийшла до висновку, що між татарськими й німецькими школами, до яких вона відносила школи менонітів, спільним була висока релігійність, обов'язковість навчання, залежність школи від духовництва. У той же час, обов'язковість навчання у мусульман

поширювалася тільки на хлопчиків, а в німців і на дівчинок. У болгарських школах, навіть під натиском державних органів, не прищепилося обов'язкове навчання [54, с. 32]. Результати проведеного дослідницею аналізу свідчать про наявність мотивації в суспільстві німецьких колоністів в отриманні початкової освіти представниками обох статей.

В еволюції навчальних закладів менонітських колоній автором виділені етапи за принципом державного підпорядкування. На першому етапі, наприкінці XVIII – у 20-ті рр. XIX ст., були засновані перші школи, які знаходились під контролем Міністерства внутрішніх справ. Підчас другого етапу, наприкінці 30-х рр. XIX ст. – 1881 р., школи були підпорядковані Міністерству державного майна, заснованому у 1837 р. На третьому етапі, після оголошення Височайшого повеління 1881 р. відбулось підпорядкування усіх центральних училищ і шкіл Міністерству народної освіти.

Міністерство внутрішніх справ, якому були підпорядковані всі навчальні заклади менонітських колоній, мало найближчі свої установи – Новоросійська Контора Опікунства та Опікунський Комітет. У менонітських селах усе життя було організовано навколо релігійних обов'язків, тому і школи на місцевому рівні знаходились під контролем духовних старійшин [56, с. 75; 58, с. 51].

Перші будівлі початкових шкіл були пристосованими приміщеннями, де працював найнятий общиною вчитель-ремісник, тому що побудувати школу в перший рік не було коштів або не встигали [3, арк. 48]. Іноді писар учив дітей за невелику плату [3, арк. 18]. Будівництво спеціальних приміщень для шкіл у Матиринських округах відбувалося в 50 – 60-ті рр. XIX ст. [16, арк. 24]. Лише Маріупольський округ, створений пізніше, ніж інші, мав можливості для їх першочергового будівництва [15].

У 70-ті рр. XIX ст. усі початкові училища мали власні приміщення. Шкільне приміщення складалося з кімнати вчителя і класної. У класній кімнаті були меблі – довгі столи і лавки. Статева сегрегація в шкільній освіті виявлялася в «неписаних правилах»: окремі ряди парт для представників різних статей.

Меноніти дотримувались шкільних порядків, принесених із Західної Пруссії, але з'явилися і нововведення: школи спочатку розташовувались у пристосованих приміщеннях і були змішаними. Спільні початкові школи стали результатом еволюції у політиці громади відносно відділення однієї частини учнів від іншої за ознакою статі у порівнянні з Західною Пруссією. Навчання в початкових школах менонітських колоній було обов'язковим для хлопчиків від 7 до 14 років і для дівчаток – від 7 до 12 років. Навчальний рік розпочинався першого вересня і закінчувався першого травня [19, арк. 6]. При всій своїй елементарності початкові школи створювались у перші роки існування поселень, що свідчить про згуртованість та зацікавленість менонітських громад в письменності населення. У 1841 р. нараховувалось 17 шкіл у Хортицькому окрузі, 44 – в Молочанському та 4 – в Маріупольському [39, с. 29].

Початкові школи ставили завдання навчити елементарному – читати, писати, рахувати, це було необхідно, щоб стати повноцінними членами общини. У навчанні акцент робився на дисципліну, «зубріння», каліграфію. В якості підручників використовували Біблію і Катехізис, у побуті і в початкових школах використовувався платтдойч [55, с. 77]. Урок починався зі співу молитви, найкращим вважався учень, який умів співати хорал [22, с. 98].

У доповненні до читання, правопису, арифметики вивчали релігію, співи, трудове навчання. Єдиного учбового плану не існувало, тому кількість дисциплін залежала від майстерності вчителя [62, р. 7].

Поруч з початковими школами в округах відкривалися середні навчальні заклади. Називались вони центральними училищами, тому що знаходилися у центрі колоній і повинні були стати центрами для підготовки вчителів початкової ланки, писарів, бухгалтерів. Призначались вони лише для хлопчиків, які закінчили початкову школу [53, с. 100]. У першій половині XIX ст. були відкриті: 1820 р. – Орловське (з 1860 р. – Орловське центральне училище), 1835 р. – Гальбштадтське, 1842 р. – Хортицьке [36, с. 80], у 1873 р. – Наденфельдське центральне училище [56].

Учбові плани в училищах відрізнялись, як правило, викладались Закон Божий, німецька, російська, іноземні мови, російська і всесвітня історія, географія, арифметика, педагогіка, читання, чистописання, співи. Мовою викладання була німецька [1, арк. 9 – 11. 26, с. 70 – 72; 51, с. 142, 144].

Перше покоління менонітів слабо знало російську мову, для другого покоління став характерним білінгвізм [27, с. 22; 53, с. 101] – одночасне володіння платтдойчем, німецькою літературною і російською мовами [22, с. 95 – 96].

У 1837 р. початкові і середні училища в менонітських колоніях перейшли у підпорядкування до Міністерства державного майна. На місцях навчальні заклади контролювались власними світськими і духовними органами. Важлива роль у становленні рівня викладання в навчальних закладах належить Іоганну Корнісу [58, р. 50 – 51]. З 1831 р. нагляд над початковими школами в менонітських селах став його обов'язком, а в релігійному відношенні вони підпорядковувались менонітському церковному конвенту [56, р. 81].

У 1843 р. контроль над початковими школами перейшов до Хортицького і Молочанського сільськогосподарських товариств. У зв'язку з тим, що Корніс очолював Молочанське товариство, то він до своєї смерті в 1848 р. контролював школи. І. Корніс склав документи для удосконалення навчання: «Загальні інструкції, як усі групи шкіл поселень будуть навчатися і займатися одночасно» і «Загальні правила відносно навчання і поведження з учнями». Перший документ передбачав заняття з основних дисциплін (Закону Божого, читання, письма, арифметики, декламації, географії, каліграфії, співу), що було спробою забезпечити послідовність і одноманітність навчання. У другому документі йшлося про елементарні педагогічні принципи [56, р. 81].

Початкові й середні училища утримувалися общинами. Кошти на утримання менонітських шкіл складались зі зборів сільських товариств і платні за навчання, розмір якої визначався общинами [39, с. 430; 42, с. 26]. Школи в молочанських колоніях отримували від Бердянського Земства 100 руб. на рік [26, с. 6].

У 60-ті рр. XIX ст. середні училища заснували свої фонди для покриття власних витрат. За розпорядженням Опікунського Комітету центральні училища внесли в Одеську Контору Державного Банку власні капітали під відсотки [14, арк. 5; 17, арк. 5-6; 18, арк. 67, 69; 47]. Крім того, молочанські громади мали спеціальний капітал, відсотки якого вони відраховували на покращання матеріальної бази центральних училищ. Окремі центральні училища отримували грошову допомогу від лютеранських і католицьких німецьких товариств [18, арк. 13, 41].

У 1857 р. Опікунський Комітет разом з Директором училищ Таврійської губернії створили документ про заборону навчати дітей православної віри в центральних колоністських училищах, тому що в них не викладався Закон Божий православної віри. Така ситуація була спричинена поширенням серед навоколишніх жителів протестантських ідей. Це викликало занепокоєння у православної церкви [22, р. 140 – 141]. Однак і після цього випадки навчання дітей православних, лютеран, католиків зустрічалися у середніх школах менонітів [13; 19, арк. 8. 22; 77]. Це було пов'язано з тим, що діти купців і чиновників користувалися можливістю отримати середню освіту у найближчих середніх училищах, а вони розташовувались у колоніях.

Обов'язковою умовою для вступу в середні училища менонітів було володіння німецькою мовою. Випадки навчання представників православної конфесії у середніх навчальних закладах менонітів свідчать про інтеграції між представниками менонітської етноконфесійної спільноти і православної конфесії у середніх школах.

Плата за навчання в школах була різною. У середині XIX ст. початкові школи (освітлення, опалення, продукти для вчителя) утримувалися за рахунок платні повних господарів, з розрахунку витрат на кількість учнів [40, с. 712]. У 1912 р. платня в сільському початковому училищі складала 60 руб. на рік [66, р. 41]. Учні, які не були менонітами і навчалися в їхніх училищах, вносили вступний благодійний внесок і сплачували більш високу плату. Відомі випадки, коли у родинах представників нижчої страти не мали можливості платити за навчання, їх діти отримували домашню освіту. Батьки їх учили читати, писати, рахувати, бо щоб стати повноцінним членом общини, треба було вміти читати Біблію [65, р. 109]. Отже, хоча соціальна програма менонітів для розповсюдження письменності діяла, схеми фінансування шкіл були конструктивними, але вона не охопила стовідсотково представників нижчої страти.

Центральні середні училища готували вчителів для початкових шкіл [58, р. 178]. А з 22 квітня 1868 р. випускники менонітських центральних училищ мали витримати іспит у випробувальному комітеті Одеського учбового округу, щоб отримати звання вчителя міського парафіяльного і народного початкового училищ [18, арк. 112, 163].

Влітку 1866 р. в Одесі на зібранні представників колоністських товариств було затверджено проект Міністерства державного майна про поділ колоній Південного краю на учбові округи. Поділ відбувся з припискою до кожного округу від 3 192 до 26 120 ревільських душ чоловічої статі відповідно до кількості центральних училищ. Цей спільний захід Міністерства державного майна і Міністерства внутрішніх справ був спрямований на поліпшення матеріального статку та змісту навчання центральних училищ. Міністерства також прагнули привести середні училища до органічного зв'язку з початковою школою і вивести останні з підпорядкування духовним старійшинам [1, арк. 12].

Шляхом аналізу відомостей, які були наведені у використаній нами таблиці (див. табл. 1), встановлено, що на території менонітських колоній півдня України було створено два менонітські учбові округи (Хортицький і Молочанський). Кожний учбовий округ включав менонітські і колоністські (німецькі) колонії, названі волостями у документі. Отже, це свідчить про те, що взаємодія представників менонітської спільноти і німецьких колоністів (лютеран і католиків) у сфері освіти після 1866 р. ще більше

посилилися, тоді інтеракції в освітній галузі з православним населенням обмежувалися окремими випадками навчання православних у середніх навчальних закладах колоній.

Таблиця 1

Учбові округи в менонітських колоніях півдня України в 1866 р.

Назва учбового округу	Назва волості	Кількість колоній	Кількість ревських душ чол. статі	Кількість центральних училищ	Кількість шкільних округів
Хортицький менонітський	Хортицька	18	4617	1	7
	Шведська	4	667		
	Маріупольська менонітська	5	817		
	Ямбург	1	457		8
	Рибальськ	1	493		
	Іозефсталь	1	225		
	Біллерефельд	1	–		
Молочанський менонітський	Молочанська менонітська	58	9827	3	9
	Бердянська німецька	4	828		
Всього:		93	17931	4	24

У 1869 р. за розпорядженням Олікунського Комітету була заснована Молочанська менонітська училищна рада. Молочанські початкові і середні училища були переведені в її підпорядкування з метою вдосконалення учбової частини в колоніях і більш якісного контролю вчителів. Хортицькі школи знаходились під контролем духовних старійшин, тут тимчасово діяла подібна шкільна рада, яка згодом стала відділенням Молочанської ради.

Молочанська училищна рада діяла згідно з наказами уряду і створеною за вказівкою Міністерства державного майна пам'яткою «Інструкції Молочанській менонітській училищній раді» від 1 серпня 1880 р. На додаток 15 жовтня 1880 р. у Гальштадті були складені менонітськими представниками «Правила Молочанській менонітській училищній раді та її відділенням в губерніях Таврійській, Катеринославській та Херсонській». Головний обов'язок ради полягав у контролі викладання в училищах, яке мало вестися згідно з затвердженими розпорядженнями уряду і програмами, а учні мали виховуватись

добрими християнами і громадянами. У кожному відділенні був виборний духовний член від місцевого церковного конвенту.

Правилами визначалися нові вікові норми для навчання в початкових школах: хлопці – від 6 до 14 років, навчання дівчат могло закінчуватися в 12 років, тому що навчання далі в спільних класах вважалося непристойним у менонітській спільноті. На думку автора, це свідчить про меншу освіченість жінок, а також про те, що гендерні стереотипи (в менонітському соціумі продовжувати навчання після 12 років не вважалося жіночою справою) та відсутність особистої мотивації зумовили те, що більшість дівчат по досягненні цього віку, певно, припиняли навчатись, і в центральних середніх училищах до 1870 р. продовжували навчатись одиниці.

Публічні іспити визначалися церковним конвентом, після них учні екзамеувалися училищною радою. Ця рада організовувала вчительські конференції: п'ять шкіл кожного району групувалися для щомісячних конференцій учителів [18, арк. 261 – 264 зв.].

У середині XIX ст. в початкових школах почали вивчати російську мову [62, s. 7]. У 1869 р. Молочанською менонітською училищною радою було введено обов'язкове викладання російської мови в початкових школах. Викладання цього предмета розпочиналося з третього року навчання. Семирічне перебування учнів у початковій школі пояснювали труднощами вивчення двох мов [19, арк. 8 – 35]. П.Каменський відзначав, що наприкінці XIX ст. у відвіданих ним менонітських школах було десять учбових годин з російської мови на тиждень [37, с. 7].

У другій половині XIX ст. кожна початкова школа складалася з одного класу з поділом його на два відділи: в молодший входили перші три роки навчання, а в старший – останні чотири. Учні першого року навчання складали особливе відділення, де заняття проводилися у формі бесід німецькою і російською мовами з Закону Божого, арифметики, малювання, співів, вітчизнознавства. Друге відділення (другий і третій роки навчання) мало нові дисципліни – письмо і читання російською мовою, три рази на тиждень воно поєднувалося з першим відділенням на уроках наочного навчання, двічі вчитель окремо проводив з ними бесіду. Крім того, в розкладі були уроки з вітчизнознавства, коли молодші учні вивчали оточуючу природу, а в середньому і старшому відділеннях – географію та історію [37, с. 78].

Наприкінці XIX ст. пред'являлися жорсткі гігієнічні вимоги до розмірів класних кімнат. За перевірки державних чиновників, за сукупністю усіх ознак (довжина, ширина, висота, площа, об'єм), які визначали абсолютний розмір класних кімнат, а також за відносним розміром (площа і об'єм на кожного учня) менонітські початкові школи займали перше місце серед міських, земських, церковнопарафіяльних шкіл. Санітарний стан і вентиляція також були кращими. Однак за освітленням у найкращих умовах знаходилися міські, земські, церковнопарафіяльні школи. Останні місця за освітленням займали менонітські школи і школи грамоти. Гігієністи того часу вважали, що важлива не тільки кількість світла, а його напрямок – зліва від учня, світло з трьох боків вважалося антигігієнічним. Однак у менонітських школах 45% усіх класів мали трьохбічне освітлення, світло з лівого боку було забезпечено лише у 60% класних кімнат. Учні купували підручники у старшокласників, забезпеченість наочністю в школах колоній була біднішою, ніж у навколишніх селян, оскільки в Російській імперії німецькомовні підручники та наочність з поясненнями німецькою мовою не випускалися [41, с. 22-25].

У центральних училищах учбові плани відрізнялися. Лише в 1870 р. вони були складені з усіх предметів згідно з програмою прогімназій, а в 1871 р. розглянуті на спільних зборах молочанської окружного приказу і Молочанської менонітської училищної ради на чолі з доглядачем цих колоній, а після затвердження Міністром державного майна [18, арк. 40].

Введення загальної військової повинності 1874 р. викликало зростання інтересу до освіти в суспільстві, тому що військова служба скорочувалася з шести до чотирьох років для тих, хто закінчив початкову школу, а хто закінчив середню школу – до трьох. Але це стосувалося тільки тих менонітських шкіл, які дотримувались офіційної програми [18, арк. 211, 243; 56, р. 82 – 83].

За Височайшим повелінням від 2 травня 1881 р. початкові школи та центральні училища в колишніх німецьких, болгарських колоніях, колоніях євреїв-землеробів були передані Міністерству народної освіти, але було збережено право менонітських старійшин наглядати за релігійною освітою в школах [21, с. 234]. Сертифікати вчителів, які видавалися менонітськими шкільними радами, більше не визнавалися. Тому досвідчені і молоді вчителі мали складати іспити в педагогічних інститутах. Скорочені були шкільні години: до 6 – 8 уроків на день. Навчальні підручники і посібники обирались «Молочанською менонітською училищною радою» з числа ухвалених Міністерством [19, арк. 5 – 6].

У другій половині 80-х рр. XIX ст. менонітські навчальні заклади почали відчувати тиск політики русифікації. У 1886 – 1888 рр. в початкових і середніх училищах викладання всіх дисциплін, окрім Закону Божого і німецької мови, стало вестись російською мовою. Щоб забезпечити русифікацію, у менонітські школи направлялись російські вчителі. Поступка була зроблена під час революції 1905 – 1907 рр. Височайше затвердженим Положенням Ради міністрів 23 березня 1907 р. у менонітських сільських початкових училищах було дозволено викладати всі дисципліни, крім російської мови, історії, географії, німецькою мовою [26, 4 – 75].

У ході політики русифікації меноніти познайомилися з творами вітчизняних поетів і письменників. У центральних училищах регулярно проводили літературні вечори, музично-драматичні вистави, популярністю користувались О.Пушкін, М.Гоголь, Ф.Достоевський, Т.Шевченко [22, р. 73; 64, р. 228].

У результаті використання адміністративного ресурсу і міжетнічної інтеграції документація та листування між колоніями і урядовими чиновниками з 70-х рр. XIX ст. стали вестися російською мовою, а у 80-ті рр. XIX ст. викладання російською мовою у навчальних закладах стало обов'язковим. Однак у побуті меноніти продовжували розмовляти платтдойчем, а писали мовою цього діалекту і німецькою літературною мовою. Перепис 1897 р. показав, що лише 0,7% менонітів Таврійської губернії вважали російську мову рідною [20, с. 92 – 93; 51, с. 8]. За деякими свідцтвами, жінки російською мовою зовсім не розмовляли і не розуміли її, тому що існували інституціональні і соціально-культурні обмеження в отриманні освіти (сім'я, релігія, школа і гендерні стереотипи) [4, арк. 11. 22, р. 97; 27, с. 328; 31, с. 53; 51, с. 151].

Питання про відкриття середнього навчального закладу для жінок було порушено після заборони спільного навчання дівчат і хлопців у середніх навчальних закладах 1870 р. Автор солідаризується з точкою зору І.Черказьянкової, що порівняно пізня поява жіночих середніх училищ пояснюється тим, що тривалий час у південних колоніях дівчата могли відвідувати центральні училища нарівні із хлопчиками [54, с. 32 – 33]. В той же

час хочемо зазначити, що більшість дівчат не мали подібної мотивації, а гендерні стереотипи (це не вважалось жіночою справою) зменшували можливість продовжити навчання.

Дослідники лише фрагментарно звертались до історії жіночих навчальних закладів. Спеціальну увагу створенню мережі жіночих училищ в менонітських колоніях Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст. приділив лише І.Задерейчук, який займався цим в контексті історії навчальних закладів російських німців та історії жінок [55]. Дослідник підрахував кількість жіночих училищ у менонітських колоніях, уточнив питання про час і місце їх заснування, оскільки в історіографії проблеми з цього приводу існувала плутанина: у 1888 р. у Ней-Гальштадті (1900 р. – Є.Гриковської); у 1895 р. – у Хортиці; у 1907 р. в колоніях Орлов, Нью-Йорк, Гнаденфельд; у 1908 р. в Кара-Чокмак; у 1912 р. в Карасан. Не всі вони зразу були середніми, але більшість до початку Першої світової війни отримали цей статус. Їх появу І.Задерейчук пов'язує з бажанням батьків дати донькам ґрунтовнішу освіту. Автор поділяє думку І.Задерейчука, що мотивація для відкриття жіночих закладів сформувалась в середовищі батьків та їх доньок, і створення жіночих навчальних закладів було прогресивним явищем, сприяло виведенню жінок з розряду домогосподарок у повноцінні члени суспільства [32, с. 169; 33, с. 13].

Зазначимо, усі середні жіночі училища в менонітських колоніях були приватними, тому можна стверджувати, що матеріальний чинник додатково обмежував доступ жінок до середньої освіти [60, р. 765 – 772]. Але були приклади добродійності в громадах, які дозволяли донькам представників нижчої страти отримувати освіту в училищах за рахунок пожертвувань, як це зафіксовано в Хортицькому центральному жіночому училищі у 1902 – 1903 рр. навчальному році [32, с. 170].

Якщо заробляти собі на життя рукоділлям можна було і без навчання у середніх училищах, де цьому приділяли належну увагу, то необхідно було навчання в жіночому середньому училищі, потім закінчити педагогічні курси в чоловічому центральному училищі, і далі заробляти на життя викладанням.

Після закінчення середніх шкіл необхідно було закінчити гімназію або реальне училище, щоб продовжити навчання в університетах або інститутах Російської імперії [22, р. 115; 53, с. 102; 63, р. 93]. Найбільшою популярністю користувалися педагогічний, інженерний, архітектурний, медичний, теологічний, юридичний факультети [56, р. 87]. За підрахунками Г.Еппа, з усіх округів 133 меноніти закінчили університет, з них 65% – сільські жителі. За 1890 – 1917 рр. 28% випускників університетів припадало на Хортицький округ; 31% – на Молочанський; 16% – на міські менонітські общини [57, р. 250 – 252].

Для визначення загального рівня письменності менонітів були використані матеріали Першого загального перепису населення 1897 р. у Таврійській губернії. За нашими підрахунками, серед менонітів було письменних 73,57% чоловіків і 73,38% жінок (у середньому 73,47%). Це вищий показний майже в два рази для чоловіків і в чотири рази для жінок, а в цілому в 2,6 разів, ніж у середньому в губернії (відповідно 36,9% і 17,8%; 27,89%) [20, с. 92-93, 100]. Якщо порівняти рівень письменності менонітів і представників інших національних меншин, наприклад, болгар як групу, яка мала вищий за середній рівень матеріального статку. В 1897 р. серед болгар письменних було 41% чоловіків і 10% жінок (у середньому 25%). Рівень письменності менонітів був у 1,79 разів вищий для чоловіків і в сім разів для жінок, а в цілому в 2,9 разів, ніж у болгар [43, с. 208]. Високий рівень письменності менонітів зумовлювався їх

конфесійними особливостями: кожний віруючий мав уміти читати Священне Писання і проходив обряд хрещення після здачі іспитів на знання Біблії.

У другій половині XIX ст. існувала необхідність у кваліфікованих працівниках різних галузей промисловості. Меноніти одержували професійну освіту в середніх навчальних закладах Олександрівська, Катеринослава, Бердянська, Мелітополя, Одеси, Севастополя [22, р. 115; 63, р. 93]. На початку XX ст. у м. Олександрівську вісім менонітів закінчили 7-класне механіко-технічне училище [9, арк. 9; 11, арк. 1–117], три – ремісничу школу при ньому [9, арк. 4–32. 12, арк. 244], сім – чоловічу гімназію, сім – приватне училище інженера Ляховського [5, арк. 3, 7 зв., 8, 34, 37 зв., 46 зв., 47. 62, s. 1–92.]. У 1917–1919 рр. шість доньок підприємців і землевласників закінчили 3-тю жіночу приватну гімназію пані Л.Бартелінг [6, арк. 107–108, 184, 186, 398–400; 7, арк. 73–74, 85–86]. Не всі діти мали необхідні знання для продовження навчання: частина дівчат брала відстрочки з латини, частину хлопців виключали «через неуспішність» [7, арк. 85; 8, арк. 29 зв., 32 зв., 77 зв.].

З середини XIX ст. до початку XX ст. існували державні і приватні стипендії, завдяки яким в окремих менонітів з'явилася можливість навчатися у містах. У 1868 р. Опікунський Комітет заснував Олександрівську стипендію для бажаючих отримати освіту і професійну кваліфікацію. Деякі меноніти одержували цю стипендію і навчалися у гімназіях Одеси і Катеринослава [57].

У 1910 р. в Олександрівському механіко-технічному училищі І.Леппом була заснована стипендія ім. Петра Леппа, його діда, засновника підприємств «Лепп і Вальман». Іоганн Гергардович Лепп закінчив Катеринославське реальне училище, був товаришем почесного попечителя в училищі. Право на стипендію мали всі, починаючи з 4-го класу, безвідносно віри й національності, які заслужили це своєю поведінкою та успіхами в науках. Такі діти звільнялися від платні за навчання, а витрати покривалися з стипендіального фонду. Користування стипендією не накладало на стипендіата ніяких обов'язків. Стипендіальний капітал заключався у 5%-х державних паперах і зберігався у місцевій скарбниці в числі спеціальних коштів училища. Перевага надавалась дітям представників нижчої страти, які працювали на підприємствах Товариства «Лепп і Вальман», але оскільки серед потребуючих не кожен рік вони були, педагогічна рада обирала стипендіатів на свій розсуд. За нашими даними, стипендією скористалися приблизно 8 осіб: українці, росіяни, євреї [10, арк. 13–14; 49].

Таким чином, впродовж XIX – на початку XX ст. сформувалася система освіти в менонітських колоніях, презентована початковими та центральними середніми училищами. Ці навчальні заклади, як і громадські медичні установи в менонітських колоніях півдня України були результатом соціальної програми, зумовленої особливостями релігійного світогляду менонітів, мотивацією у відношенні до письменності та здоров'я, згуртованістю при вирішенні громадських проблем [23].

Високий рівень письменності у менонітських колоніях забезпечувався громадськими початковими навчальними закладами. Середні чоловічі училища, як правило, знаходились на громадському утриманні общин, жіночі середні училища були приватними, тому отримання середньої освіти жінками обмежувалося матеріальними, інституціональними, соціокультурними чинниками. На початку XIX ст. професія вчителя була чоловічою в менонітських колоніях, а вже наприкінці XIX ст. жінки заробляли на життя

викладацькою діяльністю, це є прикладом розширення у сфері жіночих професій, зростанні престижності жіночих занять.

У галузі освіти можна відзначити аккультурацію менонітської етноконфесійної спільноти і представників інших етносоціальних груп регіону. Найбільші взаємодії і взаємовпливи були з німцями-лютеранами, що пояснюється відсутністю релігійно-психологічного бар'єру (протестантська ідеологія), німцями-католиками – відсутністю мовного бар'єру, які навчалися, працювали у менонітських навчальних закладах. Менший взаємовплив був з україномовним і російськомовним населенням, що було зумовлено конфесійними, мовними, соціокультурними чинниками. Навчання українських і російських дітей у менонітських середніх закладах, збільшення кількості українських і російських вчителів у менонітських школах з кінця XIX ст., навчання менонітів у середніх і вищих навчальних закладах Російської імперії – це стало змістом взаємин менонітів з українцями й росіянами у сфері освіти.

Джерела та література:

1. РДІА, фонд 381, опис 47, спр. 464.
2. РДІА, фонд 398, опис 2, спр. 174.
3. РДІА, фонд 398, опис 6, Спр. 1550.
4. РДІА, фонд 1483, опис 1, спр. 32.
5. ДАЗО, фонд Ф-3, опис 1, спр. 3.
6. ДАЗО, фонд Ф-5, опис 1, спр. 1.
7. ДАЗО, фонд Ф-5, опис 1, спр. 2.
8. ДАЗО, фонд Ф-6, опис 1, спр. 55.
9. ДАЗО, фонд Ф-6, оп.1, спр. 92.
10. ДАЗО, фонд Ф-6, оп.1, спр. 249.
11. ДАЗО, фонд Ф-6, оп.1, спр. 367.
12. ДАЗО, фонд Ф-6, оп.1, спр. 475.
13. ДАОО, фонд 6, опис 4, спр. 18101.
14. ДАОО, фонд 6, опис 4, спр. 18133.
15. ДАОО, фонд 6, опис 4, спр. 20504.
16. ДАОО, фонд 6, опис 5, спр. 219.
17. ДАОО, фонд 6, опис 5, спр. 453.
18. ДАОО, фонд 6, опис 5, спр. 580.
19. ДАОО, фонд 89, опис 1, спр. 3517.
20. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. XL. Таврическая губерния. – СПб., 1904. – 309 с.
21. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание III. – Т. I. – СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1885. – 544 с.
22. Rempel D. A Mennonite family in Tsarist Russia and the Soviet Union. 1789 – 1923 / David G. Rempel with Cornelia Rempel Carlson. – Toronto, Bufallo, London, University of Toronto Press Incorporated, 2002. – 356 p.
23. Бєлікова (Романюк) М.В. Медичне обслуговування в менонітських колоніях Південної України (1789-1917) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Випуск XXII. – С.19-22.
24. Бєлікова М.В. Традиційно-побутова культура менонітської спільноти півдня України наприкінці XVIII – початку XX ст. // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2008. – Випуск 9. – С.240-252.
25. Бобильова С. І. Система освіти в німецьких та менонітських колоніях Півдня України: становлення і розвиток (XIX – початок XX ст.) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16 Німці в етнокультурному просторі України. – К.; Унісерв, 2004. – С. 23-28.
26. Бондарь Д. Секта меннонитов в России. – Петроград, 1916. – 207 с.
27. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 412 с.

28. Вжозек В. Историография как игра метафор: судьбы «новой исторической науки» // Одиссей. Человек в Истории. 1991. – М.: Наука, 1991. – С. 60-74.
29. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В.Шовкун, А.Олійник; Наук. ред. О.Івашченко. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
30. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // Одиссей. Человек в Истории. 1991. – М.: Наука, 1991. – С. 48-59.
31. Ермакова С.И. Гендерные проблемы. Обзор российских и зарубежных исследований // Социологические исследования. – 2000. – № 11. – С. 52-67.
32. Задерейчук И.А. Женские учебные заведения в меннонитских колониях юга Украины в конце XIX – начале XX вв. // Культура народов Причерноморья. – Симферополь: Межвузовский центр «Крым», 2002. – №43. – С. 169-173.
33. Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789-1938 рр. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Симферополь, 2005. – 19 с.
34. Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789-1938 рр. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Рукопис. – Симферополь, 2005. – 245 с.
35. Здравомыслова Е.А., Темкина А.А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии // Социс. – 2000. - №11. – С.15-23.
36. Злобина Л.Г., Малаховская Н.В. Развитие образования в Александровске // Наукові праці історичного факультету. Випуск II. – Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1997. – С. 79-85.
37. Каменский П.В. Вопрос или недоразумение? (К вопросу об иностранных поселениях на юге России). – М., 1895. – 136 с.
38. Клаус А. Духовенство и школы в наших немецких колониях // Вестник Европы. – 1869. – Т. I. – С. 138–174.
39. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Вып. 1. – СПб., 1869. – 455 с., приложения 101 с.
40. Клаус А. Сektаторы-колонисты в России // Вестник Европы. – 1868. – Том 3. – № 6. – С. 665-722.
41. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде. Составители: К.Вернер и С.Харизоменов. – М., 1887. – 112 с.
42. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (у 60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18-30.
43. Пачев С.І. Освіта та рівень письменності приазовських болгар у другій половині XIX – на початку XX ст. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 6. – Запоріжжя: ПА «Тандем-У», 2001. – С. 205-209.
44. Перов Г.О., Самыгин С.И. Стратификация социальная // Социология: Краткий тематический словарь / Под общ. ред. Ю.Г.Волкова. – Ростов-на-Дону: Издательство «Феникс», 2001. – С.137–138.
45. Перов Г.О., Самыгин С.И. Стратификации социальной теории // Социология: Краткий тематический словарь / Под общ. ред. Ю.Г.Волкова. – Ростов-на-Дону: Издательство «Феникс», 2001. – С.139–140.
46. Плесская Э.Г. Молочанский меннонитский училищный совет // Молочна – 2004: Меноніти і їх сусіди (1804 – 2004). Міжнародна наукова конференція. Запоріжжя, Україна. 2-5 червня 2004 р. – Запоріжжя: ПА «Тандем-У», 2004. – С. 18-20. – С. 78-80.
47. Попечительный комитет об иностранных поселениях Южного края России 1799 – 1876 гг. Под ред. О.В.Коноваловой. – Том I. Аннотированная опись дел 1799 – 1818 гг. – Одесса, 1998. – 151 с.
48. Репина Л.П. Пол, власть и концепция «разделенных сфер»: от истории женщин к гендерной истории // Общественные науки и современность. – 2000.-№4.-С.123-137.
49. Романюк М. Освіта Хортицького менонітського округу (кінець XVIII – початок XX сторіччя) // Теоретичні та практичні питання культурології. Збірник наукових статей. – Запоріжжя, 2000. – Випуск III. – С.228-233.
50. Сведения о Мелитопольском уезде, за 1838 год // ЖМВД. – 1839. – Ч. XXXI. – № 1. – С. 295-343.

51. Соколовский С.В. Меннониты Алтая. История, демография, ономастика. – М.: Российская Академия Наук, Институт этнологии и антропологии имени Н.Н. Миклухо-Маклая, 1996. – 256 с.

52. Черказьянова И.В. Летопись диссертаций по истории и культуре российских немцев (1960-е – 2009 гг.): Справочник. – СПб.: Нестор-История, 2009. – 286 с.

53. Черказьянова И.В. Центральные училища: к вопросу о русификации и самоизоляции немцев // Молодня – 2004: Меноніти і їх сусіди (1804 – 2004). Міжнародна наукова конференція. Запоріжжя, Україна. 2-5 червня 2004 р. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. – С. 18-20. – С. 100-103.

54. Черказьянова И.В. Школьное образование российских немцев: проблема взаимодействия государства, церкви и общества (1830-е – 1917 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – СПб., 2008. – 43 с.

55. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916. – 266 с.

56. Ens A. Mennonite Education in Russia // Mennonites in Russia, 1788 – 1988: essays in honor of Gerhard Lorenz. Edited by John Friesen. – Winnipeg, Manitoba, 1989. – P. 75-99.

57. Epp G.K. Urban Mennonites in Russia // Mennonites in Russia, 1788 – 1988: essays in honor of Gerhard Lorenz. Edited by John Friesen. – Winnipeg, Manitoba, 1989. – P. 239-259.

58. Francis E.K. The Mennonite Commonwealth in Russia, 1789 – 1914. A Sociological Interpretation // The Mennonite Quarterly Review. – 1951. – July. – Volume XXV. – № 3. – P. 173-182.

59. Friesen J. Mennonite Churches and Religion Developments in Russia 1789 – 1850 // Mennonites in Russia, 1788 – 1988: essays in honor of Gerhard Lorenz. Edited by John Friesen. – Winnipeg, Manitoba, 1989. – P. 43-74.

60. Friesen P.M. The Mennonite Brotherhood in Russia (1789 – 1910). – Fresno, California, 1978. – 1187 p.

61. Into the Past. Buildings of the Mennonite Commonwealth in Russia / R.P.Friesen with Sergey Shmakin. – Winnipeg, Manitoba, 1996. – 286 p.

62. Klassen I.P. Die Insel Chortitza. – Steinbach, Manitoba, 1979. – 126 s.

63. Loewen H. Intellectual Developments among the Mennonites of Russia, 1880 – 1917 // Journal of Mennonite Studies. – 1990. – Volume 8. – P. 89-107.

64. Reimer A. The Print Culture of Russian Mennonites 1870 – 1930 // Mennonites in Russia, 1788 – 1988: essays in honor of Gerhard Lorenz. Edited by John Friesen. – Winnipeg, Manitoba, 1989. – P. 221-237.

65. Staples J.R. Cross-Cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna basin, 1783 – 1861. – Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press Incorporated, 2003. – 253 p.

66. Urry J. The Cost of Community: the Founding and Economic Management of the Russian Mennonite Commonwealth before 1914 // Journal of Mennonite Studies. – 1992. – Volume 10. – P. 22-55.

Марина Белікова (Запоріжжя, Україна). Освіта менонітської спільноти Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.)

У статті реконструйовано розвиток освіти в менонітських колоніях Півдня України (1789-1917). Авторкою висунуто гіпотезу, що громадські навчальні заклади менонітів були частиною соціальної програми, яка традиційно здійснювалася менонітами і була зумовлена їх ментальністю.

Ключові слова: освіта, меноніти, Південна Україна.

Марина Беликова (Запорожье, Украина). Образование меннонитской общности Юга Украины (конец XVIII – начало XX в.)

В статье реконструировано развитие образования в меннонитских колониях юга Украины (1789-1917). Автором выдвинуто гипотезу, что общественные учебные заведения меннонитов были частью социальной программы, которая традиционно осуществлялась меннонитами и была обусловлена их ментальностью.

Ключевые слова: образование, меннониты, Южная Украина.

Marina Belikova (Zaporizhzhia, Ukraine). **Education in Mennonite group of the south of Ukraine (the end of XVIII – the beginning of XX century.)**

It was reconstructed the development of education in the Mennonite colonies of the south of Ukraine (1789-1917) in the article. The author put forward the hypothesis that Mennonites' public educational institutions were part of the social programme which has traditionally been given by Mennonites and was due to their mentality.

Key words: education, Mennonites, Southern Ukraine.

УДК: 940.2 (477.6)

**В очікуванні удару (про підготовку до
можливого татарського наступу на
новосербське прикордоння у 1762 р.)**

Як відомо, з середини XVIII ст. російський уряд активізував свою політику, направлену на обмеження Запорозьких Вольностей і в територіальному, і в правовому сенсі. Одним із засобів обмеження стало утворення на територіях, які запорожці вважали своїми, військово-адміністративних одиниць Нової Сербії та Слов'яносербії. В даній статті ми зосередимося на подіях 1762 р., які стосувалися Нової Сербії.

В Новосербському корпусі під командуванням генерал-лейтенанта І. С. Хорвата існували такі одиниці: Новомиргородський гарнізон, Хорватовий гусарський і Пандурський піхотний полки [11]. Серед обов'язків, покладених на новоприбулих, одним з головних було несення прикордонної служби. Ми розглянемо один з епізодів організації цієї служби і її ефективності. Мова йде про очікування нападу з боку Кримського ханства. Документи архівів Запорозької Січі та різних установ, які мали відношення до Південної України свідчать, що в регіоні серйозно відносилися до чуток з приводу можливого нападу татар і таких „переполохів» було чимало. Нами звернуто увагу на події 1762 р. головню з однієї причини - наявності джерел. Річ у тому, що унікальний комплекс документів канцелярії Новосербського корпусу, який зберігався у Дніпропетровському обласному архіві під час Другої світової війни було втрачено [4, 6]. Три справи, волею долі, опинилися в архівному зібранні Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького і окремі документи вводилися дослідниками до наукового обігу [1]. У 2005 р. автором статті спільно з запорізьким колегою В. І. Мільчевим було опрацьовано і підготовлено до друку документи з музею і опис справ канцелярії Новосербського корпусу [4]. Наявні документи в основному стосувалися прикордонних справ і на їх базі ми здійснюємо дану розвідку. Одна справа (КП – 38211 / Арх. – 222) стосується подій 1758 р., дві інші (КП – 38212/ Арх. – 223 та КП – 38299 / Арх. 309) охоплюють період з листопада 1761 р. по червень 1762 р. [4, 284 – 361]. Це різноманітні за формою діловодчі матеріали, які накопичувалися у канцелярії в результаті її діяльності: промеморії, доїзди, рапорти, протоколи консиліумів, ордери, екстракти, ділові листи і всі вони стосуються проблем прикордонних стосунків з поляками і татарами. Не дивно, що на багатьох документах є вказівки на секретність справи. Інтерес документи викликають ще і тому, що ще А. Скальковський свого часу вказував на прогалини у архіві Коша Запорозької Січі стосовно прикордонних справ у період 1760 – 1762 рр. [13, 345]

Найбільше нас зацікавили два протоколи консиліумів: військових керівників частин, які розміщувалися в Новій Сербії та Новослобідському поселенні під головуванням коменданта фортеці Св. Єлисавети бригадира М. А. Муравйова і

протокол зібрання офіцерів Новосербського корпусу. Для розуміння всіх аспектів ситуації, необхідно згадати про непрості стосунки між командуючим Новосербського корпусу І.С. Хорватом і комендантом М. Муравйовим. Від самого початку сербського заселення (з 1751 р.) Іван Самійлович Хорват розпочав боротьбу за виключні повноваження в регіоні. «Головним» на місці мав бути командир Новосербського поселення, а йому підпорядкувалися командир Новосербського корпусу і комендант фортеці Св. Єлисавети [9, № 9921]. Чимало справ командир поселення вирішував спільно з І. Хорватом, але виключно у відомстві першого було дипломатичне листування, керівництво військами, зібраними за Дніпром, будівництво військових укріплень [11, 41]. Проте, І. Хорват завжди намагався вибороти першість і за спогадами счасників, зумів поставити справу так, що переселенці головного командира Новосербського поселення І. Глебова сприймали як генерала для особливих доручень при І. Хорватові [3, 176]. У 1756 р. І. Глебова відкликали до Петербурга у зв'язку з новим призначенням і його посада в Новій Сербії була незаміщена до червня 1762 р. [11, 42]. Розпочалася боротьба за сфери впливу між командиром Новосербського корпусу і комендантом фортеці Св. Єлисавети. Одним з показових фактів у даному контексті є лист І. Хорвата до кошового Запорозької Січі від 6 липня 1756 р., в якому він зазначає, що всю «секретну» інформацію кошовий надає коменданту, а вже від останнього її отримує Хорват. Тож командир Новосербського корпусу просив аби кошовий звертався особисто до нього, оскільки і в чині, і в повноваженнях він «первенствует» [10, 26]. Особливої гостроти конфлікт набув на початку 1762 р., коли на посаді коменданта був М. Муравйов – людина амбітна і не менш своєвільна, ніж І. Хорват (загальновідомим фактом є його позиція у справі поземельних суперечок із запорожцями). Приступивши до своїх обов'язків у 1759 р., М. Муравйов у листі до таємного радника А. Фліверка зі Слов'яносербської комісії зазначав, що з приводу всіх проблем звертатися слід виключно до нього [14, 431 – 432]. Саме Муравйов у 1760 р. прийняв донос на Хорвата і дав хід справі. І. Хорват не «забавився» і виступив з донесенням на зловживання М. Муравйова. На початок літа 1762 р. офіційно велося слідство над обома керівниками регіону і саме в цей час відбуваються події, пов'язані з активізацією противника на прикордонні.

Документи Новосербського корпусу свідчать, що навесні 1762 р. вперто почали ходити чутки про підготовку Кримського ханства до нападу на російські території. Паралельно говорили, що і поляки планують скористатися ситуацією і підтягнуть військові сили до кордону. В одному із свідчень примітно, як нібито поляки зверталися до місцевого населення – говорили, що узгодили свої дії з татарами і сподіваються «москаля» перемогти. При цьому у перемозі намагалися зацікавити місцевих жителів. Мовляв, якщо переможуть, то всі залишаться у своїх поселеннях, а як ні - то татари будуть забирати їх в полон, бо «они напрасно не пойдут» [4, 339].

У зв'язку з цим 29 травня у форці Св. Єлисавети було зібрано консилиум офіцерського складу тих підрозділів, що перебували в регіоні.

На початку документу викладалася узагальнена з різних донесень інформація стосовно того, що хан військо став переправляти в Очаків, також три султани турецькі прибули з армією до Кінбурну. Кошовий підтверджував, що ханське військо ніби-то слідує за Буг, мимо Очакова і напад буде здійснено двома напрямками: на Самару; а також з-за Бугу на фортецю Св. Єлисавети [4, 325].

Виходячи з вищесказаного, наказувалося Пермському драгунському полкові і двом ландміліцьким перебувати в повній готовності. Відразу впливали всі негаразди: згадується, що полки неуккомплектовані, фортеця ще недобудована (згідно рапорта інженер-полковника Л. Менцелюса) [4, 326]. Далі в протоколі знову поверталися до цієї проблеми. Для добудови і ремонту планувалося в Чорному лісі заготовити матеріали і це покладали на 200 чоловік з другої тисячної команди малоросійських козаків. Від інженерної команди їм виділити сокири, а від Слобідського полку – підводи, також організувати місцеве населення для такої роботи. Козакам, які будуть використані для роботи, заплатити гроші потижнево з так званої «сербської» суми «по екстранужности» [4, 361]. «Сербська» сума – це ті кошти, які виділялися в першу чергу на Новосербський корпус, але згодом звідси фінансувалася і фортеця, і деякі інші військові формування, що тут перебували. Вплив на розподіл її коштів мав і комендант фортеці Св. Єлисавети, оскільки розрахункова комісія перебувала у фортеці. Серед документів архіву фортеці Св. Єлисавети збереглася відомість якраз за травневу третину 1762 року. Стосовно виконання даного розпорядження бачимо запис від 25 травня, згідно якого було виплачено 41 рубль 62 коп. «мастеровым» козакам Київського гарнізону за виконання робіт в Чорному лісі і на будівництві [5, 24]. 12 липня українцям на казенних роботах виплачено ще 200 рублів [5, 27]. Примітно, що в протоколі наступного консиліуму в Новосербському корпусі також піднімалося фінансове питання. В пункті, де йшла мова про організацію розвідки, вказувалося, що кошти на це (40 рублів) слід вимагати у фортеці Св. Єлисавети зі спеціальної суми, виділеної для секретних справ [4, 361]. Таким чином, кожна сторона намагалася свої проблеми вирішувати, економлячи власні кошти.

Подальші дії бачилися такими. Поселенцям Новослобідського козачого поселення рекомендувати, щоб шукали порядку в закритих місцях і лісах, у разі потреби допомагати їм військовим прикриттям. М. Муравйов доповів генерал-аншефу П.І. Стрешньову (керуючому всіма військовими підрозділами за Дніпром) в Київ, «дано знать» в Новосербський корпус. При цьому зауважувалося, оскільки в Новосербії перебуває команда в 500 осіб з лінії, малоросійські козаки і гусари «которых всех за военных людей почитать должно» то туди не слід бідше солдатів надсилати; до того ж там можна переховуватися в шанцях чи редутах. У форпости довікола поселень Новослобідського козачого полку направити 500 чоловік, які у випадку чого завжди можуть до головного посту приєднатися. Військові на форпостах – тисячна козацька команда хорузжого Корнієвича – мають підпорядковуватися капітану Пермського драгунського полку Дурасову. З другої тисячної команди малоросійських козаків з Дніпра взяти триста осіб і розмістити в Добрянці. Говорилося також про необхідність виділення людей для доставки кореспонденції з форпостів Добрянки, Орла, Терновки та Синюхиного Броду. Їх – під командування прапорщика Клеопіна. Зазначалося, що у вищезгаданій Тернівці стоїть 60 рядових Пермського драгунського полку під керівництвом капітана Корта, у яких є одна полкова гармата, тож слід направити туди ще 50 місцевих слобідських козаків [4, 326]. Таким чином бачимо, що мова йшла в першу чергу про захист кордону з польського боку. Очевидно, вважалося, що на півдні сторожову службу мають нести запорожці, та й напад очікували саме на Нову Сербію і в одному з варіантів ходили чутки, що він відбудеться спільно з поляками через їх територію.

Як завжди у таких випадках планувалося уточнити розвідувальні дані. З цієї метою вирішено направити людей з документами від коменданта в Польщу, відіслати купців до Очакова. Необхідно було посилити охорону кордонів, для чого слід постійно посилати роз'їзди.

Якщо стане достеменно відомо, що ворожі війська просуваються, тоді бригадир В. Бринк має взяти всіх людей з трьох полків, полкову артилерію, піки, шанцеві інструменти і з місячним запасом харчів виступити назустріч ворогові. При фортеці залишити піхоти 250 чол., а для об'їзду 25 кавалеристів і 50 слобідських козаків з необхідною кількістю офіцерів і старшини, а одного офіцера визначити на плац майорську посаду для управління фортецею (тут дещо незрозуміло, чому комендант не здійснював військового керівництва). Зайвих осіб, прапори, обоз залишити у фортеці; кавалерію, яка охороняє Чорний ліс від вирубки, забрати в полки, а на їх місце відправити козаків. Зі слободи Пушкарівки відкликати в полк команду Пермського полку під керівництвом поручника Юснецького (до речі згадується, що вказана команда перебувала там для захисту слободи від образ з боку запорожців). 400-сотенна команда козацька, яка існує для розвідки і несення кур'єрської служби повинна бути також в бойовій готовності і у разі потреби має добратися до театру військових дій не більше ніж за добу. Якщо буде здійснено напад на пости, то всім напавлятися на допомогу, а в разі неможливості чинити опір – відступати до фортеці [4, 327].

Окремо згадали про Новосербію – що «по требованию от коменданта они в консилиуме и не были», та все ж їм надавати в разі необхідності допомогу [4, 327]. Протокол консилиуму офіцерів Новосербського корпусу дає пояснення відсутності сербських офіцерів. М. Муравйов вимагав офіцерів Новосербського корпусу з'явитися на консилиум 29 травня о 10-й годині. Розпорядження було від 28 травня, то 29 виїхали прем'єр майори Цветінович і Серезлій, капітан Булацель і прибули у фортецю 30 травня о 8 годині, а консилиум вже відбувся. Особливо наголошувалося, що Серезлію з Архангельська до Новомиргорода їхати до 70 верст, тому і не встигли вчасно [4, 357].

Не могли «захисники» кордонів Російської імперії і тут обійтися без запорожців. Планувалося звернення в Кіш з вимогою щоб запорожці з Гарду перебували поблизу постів для вчасної підтримки [4, 327]. Бажано, щоб і весь Кіш допомагав аби «єдинодумно действовать было можно» [4, 328].

Прослідкувати, щоб сигнальні маяки підготували до використання. Коли вони будуть запалені, то обивателі знатимуть де шукати порятунку [4, 328]. З даного приводу цікаві зауваження в тільки-но виданій монографії С. Плещького, присвяченій прикордонній службі Запорозької Січі. Він прийшов до висновку, що маяки (чи то «фігури») запорожцями використовувалися мало, а то і зовсім не застосовувалися, оскільки були неефективні в силу фактично прикордонного розміщення запорозького населення. Інформація б таким чином все одно не встигала за пересуванням ворога. [8, 100]. На території, підконтрольній Російській імперії, прикордонна служба організовувалася дещо інакше, ніж у козацтва, та ефективність такої сигналізації була також сумнівною. Про це яскраво свідчать записки французького резидента барона Тотта, який був при кримському ханові під час набігу 1769 р. З приводу маяків він зауважив, що запалені високі фігури своїм димом здалеку вказували татарському війську напрям наступу [2, 168].

Насамкінець зазначалося, що все слід робити без тривоги, аби не викликати у противника сумнівів; підлеглим всю інформацію не оголошувати, а

комендант буде просити, щоб у випадку чого, надсилося підкріплення. Всього на консиліумі було присутніх 15 офіцерів в основному з різних установ та власне самого Новослобідського полку і фортеці [4, 328].

Як зрозуміло з попереднього документу, офіцери Новосербського корпусу до фортеці на консиліум не встигли, і канцелярія Новосербського корпусу отримала лише копію протоколу консиліуму, де не надто йшлося про захист Нової Сербії. Тому 6 червня офіцери Новосербського корпусу зібралися на власну нараду. Наявний протокол цього зібрання починається з перерахування різних свідчень, згідно яких хан стоїть з військом біля Очакова, збирається в похід, проте ще невідомо куди. Дубосарський хатман погрожував волохам, які зібралися на переселення, що, мовляв, сам хан з військом іде на слободу Орел і розорить її разом з іншими шанцями. Знов-таки згадуються свідчення, надані кошовим [4, 355]. Зокрема, козак Іркліївського куреня Андрій Трофимов був у Перекопі в квітні. Там чув, що два пруські посли приїздили до хана. Після цього до хана їздили польські посланці. Хан на той момент був у Бахчисараї, але військо вже готувалося йти на Перекоп і Очаків, а куди далі – невідомо. Вже в травні ходили чутки, що наступ буде саме на Новосербію, оскільки, мовляв, поселення це на татарських землях [4, 356].

З огляду на отриманий 31 травня протокол елісаветградського (назвемо його так) консиліуму, новомиргородський консиліум прийшов до наступного: у визначенні своїх дій керуватися консиліумами 1758, 1761 років, про що і влада давно попереджена і на місцях командири в шанцях все знають, про що ще раз наголосити офіцерам [4, 357].

Подавалися дані про кількість військових у корпусі. Зазначалося, що гусарський Хорватовий полк має 1066 осіб, Новомиргородський гарнізон – 329, Пандурський піхотний – 397, разом – 1792 особи, які забезпечені зброєю [4, 357]. Інформація про кількісний склад корпусу почасти вірогідна, оскільки в другій половині того ж року в Новій Сербії проводилася інспекція за наказом князя Г. Мещерського. То за її даними в Хорватовому полку значилося 1844 особи, Пандурському – 412, Новомиргородському гарнізоні – 345 [6, 14]. Як бачимо, в протоколі вказано на 809 чоловік менше. Але, припускаємо, що це більш достовірна інформація, оскільки для перевірки Мещерського намагалися показати більшу кількість людей, що було одним з головних завдань адміністрації Нової Сербії. Не можна знімати з рахунку і той факт, що на фронті Семилітньої війни в цей час була відправлена тисячна команда під керівництвом Цветіновича. Та в будь-якому випадку, навіть якщо додати ще тисячу осіб, то все одно полки Новосербського корпусу виявляться укомплектованими на 37%.

Повернімося ж до консиліуму. Для наявних вояків вирішено ще заготовити патронів. З Хорватового полку планували виділити команду в 300 чол., яких розмістити в прихованій місцині біля р. Кагарлик і щоб майор Серезлій з ними проводив навчання. Дати їм дві гармати.

Тому ж Л. Серезлію слід було організувати роз'їзді команди від Архангельська до слободи Тернівки, влаштувати два форпости, де постійно тримати по два гусари, які мають підтримувати зв'язок з капітаном Пермського полку Кортгом. Майор з форпостів має отримувати не менше трьох рапортів за добу, також зноситися з Кортгом і щоденно доповідати в полкову канцелярію [4, 358].

Вказана трьохсотенна команда, яка активно б готувалася до військових дій, у разі нападу має розділитися пополам. Одна частина, згідно консиліуму

Муравйова, піде у розпорядження В.Бринка, друга – має просуватися до шанців Архангельського і Петроострів. Якщо Бринк буде відступати до фортеці Св. Єлисавети, то новосербцям, взявши в нього дозвіл, іти на захист Новомиргорода. Окремо йшла мова про додаткове забезпечення цієї команди коштами і фуражем для коней [4, 358]. Як бачимо, місцеве керівництво в першу чергу дбало про забезпечення інтересів своїх підрозділів і поселенців, що і логічно.

Ротним командирам наголошувалося аби всі в шанцях були на місцях і коней тримали в конюшнях. Ландміліцькій закритній команді майора Вільовкіна розпорядитися, щоб були в Новій Сербії і своїх підлеглих нікуди не відпускав

Далі вказувалося, що укріпленими шанцями в Новосербському корпусі є Архангельський, Цибулівський, Глинський, Петрівський. Якщо є потреба, то їх слід відремонтувати і у разі наступу неприятеля там можуть знайти собі притулок військові і мирні жителі з інших поселень. Для згаданих ремонтних робіт використовувати «мастеровых малороссиян», звичайних поселенців і робітників, які нині працюють на будівництві церков. Після цього слідувало посилання на пункт 19 єлисаветградського консилиуму про щотижневу сплату грошей із сербської суми козакам, які будуть працювати на ремонтних роботах у фортеці Св. Єлисавети, то так само вимагати уплати людям, які залучатимуться для укріплення будівель в Новосербському корпусі [4, 359]. Стосовно укріплення фортифікаційних споруд, далі наголошувалося щоб форпости на кордоні Нової Сербії зміцнили по периметру частоколом і рогатинами («по примеру палисада»). Командирам прослідкувати аби все було відремонтовано, а маяки також щоб очеретом «всема исправно укрыты и связаны были» [4, 360].

Зауважувалося, що у зв'язку з відправкою Македонського полку в закондонний похід, його воякам з цейхауза гусарського Хорватового полку видано більше 500 рушниць і відповідної амуніції. Все, що залишилося, не задовольняє наявний штат військовопоселенців. Ще у лютому 1760 р. був указ Сената про постачання необхідної амуніції і зброї, та це не виконано [4, 359]. Тож тепер генералітету корпусу слід через нарочного звернутися до Тульської оружейної канцелярії, аби хоч на перший випадок отримати карабінів, пістолів і сабель на тисячу чоловік [4, 360]. До речі, у вищезгаданій відомості про витрати з сербської суми є запис на початку серпня про відрядження сотника Новослобідського полку П. Кота до Тульської канцелярії з тисячею рублів за рушницю для цього ж полку [5, 29]. Тобто зброю закупили, та не для тих прохачів.

В документі міститься детальна інформація про забезпечення новосербського корпусу артилерією. Зокрема, лише в Новомиргороді було 21 гармата «разных сортов» і 8 полкових гармат під керівництвом штик юнкера Томсіна, а всього в Новосербському корпусі різного калібру 41 гармата. З рапорта того ж Томсіна слідувало, що при вказаних гарматах обмаль артилеристів: 2 каптали, 17 канонірів, 2 «отбамбондиров гантлангеров», 16 фузелерів, 22 солдати з глухівської команди, які перебувають в канонірському навчанні, а всього – 59 осіб. Таким чином наявна артилерія людським ресурсом неукomплектована, і слід вимагати аби прислали людей з фортеці Св. Єлисавети, про що слід написати до генерал-аншефа П.І. Стрешньова [4, 360].

Оскільки Новомиргородський шанець недостатньо укріплений, тому наявну там артилерію слід відправити в Цибулів. Але знов-таки через

неукомплектованість людьми, вирішено почекати. Якщо ж вже дійсно підтвердяться чутки про наступ кримчаків, то тоді взяти артилеристів ще з ландміліцьких команд і переправити гармати в Цибулів. В укріплених шанцях зміцнити, а де необхідно, то і зробити батареї для гармат [4, 360]. У зв'язку з дефіцитом людей, попередньо виділену команду для боротьби з гайдамаками розпустити в роти [4, 361].

Як і в попередньому консиліумі, планувалися розвідувальні операції. Оскільки Нова Сербія заселяється представниками різних національностей, то слід відшукати здібних до розвідки, надати їм «платьє, каковое в татарской области носят» і відправити до татарського кордону [4, 361].

Всі зазначені відомості, а також необхідні роботи тримати в секреті, дії проводити так, аби місцеві жителі нічого не підозрювали і не здіймали паніку. Консиліум передає в Санкт-Петербург. Підписано: на посаді асесорів капітани П. Здрохлев, Г. Булацель; майор П. Марцанович, прем'єр-майори І. Вєрьовкін, Л. Серезлій, М. Ліньов; підполковники Й. Хорват, А. Хорват [4, 361].

Як бачимо, серед присутніх не було командира Новосербського корпусу І. С. Хорвата. Відомо, що навесні 1762 р. у ході розслідування його справи Хорвата викликали до Петербургу. Серед матеріалів Сенатського архіву зустрічаємо свідчення про звернення київського генерал-губернатора Глебова з проханням відпустити І. Хорвата в Нову Сербію у зв'язку з описаними подіями. Проте з Сената відповіли, що за імператорським указом створена спеціальна комісія для слідства над командиром Новосербського корпусу і Сенат не в змозі відмінити чи призупинити її роботу. Посилалися на можливості Військової колегії клопотатися про цю справу [12, 176]. Проте, і надалі Хорвата додому не відпустили. Натомість пізніше віддано розпорядження про негайний виїзд в Нову Сербію генерал-поручника кн. Г.Мещерського, якому мали підпорядкуватися Новосербський корпус, Новослобідський полк та фортеця Св. Єлисавети і ним вже на місці також проводилося розслідування Хорватових зловживань [12, 176].

16 червня 1762 р. Головна канцелярія Новосербського корпусу все ж рапортувала генерал-лейтенантові І.С. Хорватові з приводу описаних вище справ (знов-таки зустрічаємо вказівку на його відсутність) [4, 331]. Зокрема, з канцелярії повідомляли, що і польські війська підійшли впритул до кордону. Відбулася збройна сутичка між новосербцями і поляками, про що скрізь доповідалося (Бринку, Муравйову, Глебову). Просили надати допомогу, але з Києва ще немає повідомлень. З фортеці відповідали, що самі мають людей недостатньо, змогли прислати з Пермського драгунського полку гренадерську і мушкетерську роти під командуванням майора фон Ростока (139 осіб) і 200 козаків Новослобідського полку. Щоб контролювати і не допустити нападу поляків, з полку Хорвата планували виділити команду у складі 300 чоловік, частина якої піде до шанця Архангельська, а друга – до містечка Цибулева і далі до Дніпра, ведучи розвідку і постійно контролюючи пересування противника.[4, 334]. Хорвата просили повідомити вищестоячі структури про необхідність надання допомоги, «а всего лутше естли б на онешной экстраважной случай сами ваше высокопревосходительство персоною своею здесь при корпусе присутствовать соизволили», оскільки такі важливі справи вимагають термінового вирішення [4, 334]. Зазначено, що хоч і тримаються новини в секреті, але звичайні люди дізнаються, хвилюються і вже просяться в укріплені місця.

Повернімося ж до описаних протоколів консилиумів. Більшість запропонованих ними заходів ідентичні, як-то: організація розвідки, роз'їздів, укріплення форпостів та шанців. Ці речі так само використовувалися в прикордонній службі і запорожцями [8]. І одні, й інші планували звертатися до вищестоячих чиновників і установ. Тому не дивно, що у вже згадуваній фінансовій відомості за червень, липень бачимо декілька записів про виділення коштів на поїздки тих чи інших осіб до Києва чи Петербургу у секретних справах [5, 17, 18, 19].

Цікаво також співставити припущення про шляхи просування татар у 1762 р. і реальний наступ 1769р. Хоча з документів видно, що запорозька розвідка передбачала наступ двома шляхами: на Самару і з-за Бугу на фортецю Св. Єлисавети, новосербське керівництво удари очікувало в першу чергу з боку польського кордону. Наступ 1769 р. ішов з південного сходу, а через польські території хан вже відступав. Заходи захисту, які планувалися у 1762 р. знайшли своє втілення і в 1769., про що свідчать мемуари барона Тотта. Зокрема, він вказував, що в Аджамці татари застали мало населення і припускав, що решта втекла до фортеці Св. Єлисавети [2, 168]. Також згадував, що досить добре був укріплений Цибулів і в наступ на нього пішли лише добровольці, які не змогли здолати гарнізон і спалили лише передмістя [2, 172].

Реакція російського уряду на описані вище події та продовження справи можемо бачити на сторінках Сенатського архіву. Перша згадка про донесення з характеристикою травневих 1762 р. подій відзначається 18 червня того ж року. Сенат отримав повідомлення від генерал-губернатора І.Ф. Глебова [12, 175]. 23 червня отримали рапорт від М.А. Муравйова. Зокрема, комендант повідомляв про рішення консилиуму ремонтувати, а бажано і почати призупинене у 1756 р. будівництво фортеці Св. Єлисавети. Реакція уряду на обидва повідомлення була дуже обережною. Глебову наказували «усугубити всякую осторожность», щоб не провокувати противника, Муравйову будівництво не дозволили [12, 175, 176]

Нова хвиля повідомлень про наміри татар сталася наприкінці року. Документи свідчать про серйозну стурбованість місцевого керівництва можливим перебігом подій. І. Глебов сам перебував у фортеці, зібрав консилиум найвищих військових керівників регіону, організував ремонтні роботи у фортеці. Для захисту просив направити в Нову Сербію 5 піхотних полків, а також людей з Гетьманщини для виконання необхідних робіт. Побіжно, генерал-губернатор скаржився, що через погане здоров'я йому складно займатися всіма цими справами, знову згадував про відсутність Хорвата і просив призначити когось з генералітету для військового керівництва [12, 207, 208]. Уряд же демонстрував виключну витримку (що було не так вже і важко, перебуваючи далеко від небезпеки) - відповідали, що все зроблене Глебовим «похвально» і Сенат впевнений, що у випадку військової сутички, генерал-губернатор все зробить як належно, а 5 полків поки що вимагати зарано [12, 209].

Як відомо, в середині 60-х рр. XVIII ст. російський уряд пробував провести певні реформи у війську, оскільки згадана Семилітня війна і деякі інші події вказували на проблеми в організації армії. Вище охарактеризовані матеріали також говорять про примарність планів уряду щодо створення міцної оборони на Півдні України. Все ґрунтувалося на використанні значного людського ресурсу, централізація управління не давала можливості швидкої реакції на події, а уніфіковані засоби захисту не завжди були ефективні в умовах степової зони. Примітним фактом є постійне затребування з Нової Сербії допомоги то

регулярних військових частин, то від «малоросійських» полків та Запорозької Січі. Притому, козацтво Гетьманщини використовували постійно ще і як робочу силу. На черговий запит прислати ще 500 козаків для робіт у фортеці св. Єлисавети, гетьман К. Розумавський в грудні 1762 р. писав в Сенат, що козацтво зубожіло через постійні роз'їзди, ситуацію погіршував і неврожай того року, відзначається велике невдоволення [12, 209].

Неоднозначні оцінки можна дати і розвідувальній службі наявних в регіоні частин. З одного боку, видно, що військове керівництво активно співпрацювало з населенням, отримуючи від нього ту чи іншу інформтацію, організовувало свої розвідувальні експедиції. З іншого – секретність була під великим питанням. Як бачимо із записів, простому населенню було відомо чимало інформації, що призводило до передчасної паніки, провокування прикордонних сутичок.

Складно оцінити реальну загрозу нападу. Настрої на місцях – часто близькі до паніки, що прослідковується навіть у ділових документах. Відношення в центрі – спокійніше, що і не дивно. Хоча, іноді складається враження, що місцева влада намагалася використати ситуацію для вирішення тих проблем, що роками чекали фінансування і певних дозволів.

Джерела та література:

1. Абросимова С. В., Чумак О. М. До історії Нової Сербії (документи з архіву канцелярії Новосербського корпусу) // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – Вип. 2. – С. 19 – 27.
2. Записка барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию // Киевская старина. – 1883. – кн. 10 – 11. – С. 134 – 193.
3. Известие о походе Симеона Степановича Пищевича 1731 – 1785 / Под ред. Н. Попова. – М., 1884.
4. Канцелярія Новосербського корпусу / Упорядн.: В. Мільчев, О. Посулько / Передмови: С. Гаврилович, С. Лалич, В. Мільчев, О. Посулько // Джерела з історії Південної України. Том 7. – Запоріжжя, 2005. – 442 с.
5. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут Рукопису (далі – НБУ. ІР.). – Ф. ІХ. Архів фортеці Святої Єлисавети. – Од. зб. 1597.
6. НБУ. ІР. – Ф. 42. Полонська-Василенко Н. Д. – Спр. 30.
7. Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград: Лито-типография Бр. Шполянских, 1897. – 175 с.
8. Плецкий С. Організація охорони кордонів Нової Січі. – Запоріжжя: АА Тандем, 2011.
9. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. 13. – №9921.
10. Посулько О. М. Взаємовідносини Запорозької Січі з Новою Сербією та Слов'яносербією // Південна Україна XVIII - XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. - Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – Вип. 1. – С.21 – 26.
11. Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998.
12. Сенатский архив. – СПб., 1907. – Т. 12.
13. Скальковский А. Секретная переписка Коша Запорожского (1734 – 1763) // Киевская старина. – 1886. – Кн. 2. – С. 327 – 349.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1413. Слов'яносербська комісія, керована тасмним радником Фліверком у справах сербських переселенців в Слов'яносербську. – Оп. 1. – Спр. 15.

Ольга Посулько (Дніпропетровськ, Україна). **В очікуванні удару (про підготовку до можливого татарського наступу на новосербське прикордоння у 1762 р.).** У статті

розглядається ситуація 1762 р. у прикордонній зоні Нової Сербії, пов'язана з можливим наступом Кримського ханства. Аналізуються міри захисту населення, плани можливої оборони.

Ключові слова: Нова Сербія, фортеця Святої Єлисавети, Кримське ханство, М. Муравйов, І. Хорват.

Ольга Посунько (Днепропетровск, Украина). **В ожидании удара (о подготовке к возможному татарского наступлению на новосербское приграничье в 1762 г.).** В статье рассматривается ситуация 1762 г. в приграничной зоне Новой Сербии, связанная с возможным наступлением Крымского ханства. Анализируются меры защиты населения, планы возможной обороны.

Ключевые слова: Новая Сербия, крепость Святой Елизаветы, Крымское ханство, М. Муравьев, И. Хорват.

Olga Posunko (Dnepropetrovsk, Ukraine). **In anticipation of the impact (on the preparations for a possible attack on Tatar novoserbskoe border areas in 1762).** In the article a situation of the 1762th is examined in the border-line zone of New Serbia, related to the possible offensive campaign of the Crimean khanate. The measures of defence of population, plans of necessary defensive, are analysed.

Keywords: New Serbia, fortress of Saint Elisabeth, N. Murav'yov, J. Horvat, Crimean khanate.

Анна ОЛЕНЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2 (477.7)

Документація Азовської губернської канцелярії як джерело з історії злочинності в Азовській губернії (1775–1783)

Злочинність, яка виступає формою девіантної поведінки людини, є значним індикатором суспільних відносин. Саме дослідження історії злочинності, як продукту політичного та суспільного устрою в державі, дозволяє визначити загальноприйняті соціальні норми та відхилення від них. Звернення до документальних джерел судових установ Південної України дає можливість визначити особливості суспільного життя регіону останньої чверті XVIII століття – часу не тільки важливих державних перетворень, а й соціальних зрушень, пов'язаних із модернізацією управління; збільшенням кількості населення та його урізноманітненням представниками різних національних меншин, військових Російської імперії та колишнього запорозького козацтва; трансформацією сталих прошарків населення й появою нових та іншими факторами. Документи Азовської губернської канцелярії, що існувала в період між приєднанням нових територій і скасуванням запорозької моделі управління у 1775 році та остаточної уніфікації управління згідно з положеннями «Учреждений о губерниях» у 1783 році, містять відомості стосовно стану злочинності та шляхів боротьби із нею на території Азовської губернії у цей складний перехідний період південноукраїнського регіону.

Проблемі джерелознавчого аналізу судово-слідчих документів останньої чверті XVIII століття на сьогодні, на жаль, не присвячено спеціальних робіт. Утім, деякі з судово-слідчих документів зазначеного періоду розглядалися, приміром, у межах дослідження соціальної історії запорозького козацтва В. Мільчевим [1]. Автор вдався до джерелознавчого аналізу документів судових установ, запроваджених на території колишніх Запорозьких Вольностей після зруйнування Січі, які містили відомості стосовно правопорушень колишніх запорожців.

Історія злочинності другої половини XVIII століття, невід'ємними складовими якої є не тільки характеристика видового різноманіття злочинів, а й причин злочинності, принципів і порядку встановлення покарань, різновидів покарань та боротьби зі злочинністю, коротко висвітлюється у загальних роботах з історії держави і права Російської імперії [2; 3; 4; 5; 6]. При цьому акцент у дослідженнях такого штибу робиться на вивчення імперських законодавчих актів, що стосуються злочинності й покарань, та їх інтерпретацію. Друга група історико-юридичних робіт направлена на висвітлення системи покарань за злочини, втім, увагу дослідників привертала більше історія тілесних покарань, їх видове різноманіття та особливості застосування [7; 8; 9]. В окрему групу необхідно виділити дослідження, які розглядають злочинність на стику історії, права та соціології [10; 11; 12]. Значна увага у таких роботах приділена визначенню причин злочинності, при чому головна роль відводиться все ж

соціальним факторам. Хотілося б окремо виділити роботи українського історика В. Маслійчука, який, використовуючи методики соціальної історії та історії повсякденності, вдався до характеристики девіантної поведінки жінок на території Слобожанщини наприкінці XVIII століття, залучивши джерела судових інстанцій регіону [13; 14; 15].

Характерною рисою більшості досліджень вищезазначених напрямків є подання загальної картини історії злочинності та системи покарань у Російській імперії, що ґрунтується на аналізі нормативно-правових актів, без урахування особливостей реалізації законодавчих норм та їх застосування у конкретних регіонах держави. За нашим переконанням, для вивчення історії злочинності необхідне залучення нових джерел місцевого рівня, які б відображали реальний стан злочинності, методи та шляхи боротьби з нею місцевих органів влади, що наблизило б нас до особистості злочинця, факторів, що змусили його йти на злочин, та суспільства, невід'ємним елементом якого є населення із девіантною поведінкою, наявність якого, в свою чергу, впливала на усі сфери суспільного буття регіону.

У документації Азовської губернської канцелярії, яка стала головною адміністративною установою Азовської губернії після реформування місцевого управління у регіоні, що виконувала окрім інших і судові функції, осіло чимало документів, пов'язаних із судочинством. Одними з найчисленніших документальних комплексів, що стосуються історії злочинності та боротьби з нею, є судово-слідчі та звітні документи Азовської губернської канцелярії.

Судово-слідчі документи губернської канцелярії складаються із екстрактів та мнень. Відповідно до порядку розгляду судових справ, канцелярія Азовської губернії за результатами проведеного досудового слідства складала екстракт, що містив витримки із слідчої справи. Екстракт у подальшому представляли на засіданні правління канцелярії та на основі його розгляду визначали вирок і встановлювали покарання підсудним. У разі, якщо члени присутствія не дійшли згоди у вирішенні судової справи або справа знаходилась поза межами компетенції Азовської губернської канцелярії, рішення суду оформлювалось у формі мнень, що містило резюмований виклад судово-слідчої справи та запропонований вирок обвинуваченим, яке потім разом із екстрактом у супроводі рапорту відправлялось на розгляд або затвердження генерал-губернатору Г.О.Потьомкіну. Цивільні та дрібні карні злочини Азовська губерньська канцелярія розглядала та вирішувала самостійно без резолюції Г.О.Потьомкіна, а на затвердження вироків йому надходила судово-слідча документація, пов'язана з неодноразовими, колективними майновими злочинами (розбій, пограбування, крадіжка), убивствами, а також справи не вперше засуджених обвинувачених. Але необхідно зазначити, якщо у результаті розгляду вищезазначених злочинів у Азовській губернській канцелярії підсудні визнавались невинними, документи на розгляд Г.О.Потьомкіну не направлялись, тобто генерал-губернатора цікавили лише справи, за якими у якості обвинувачувального вирок у чиновниками канцелярії визначалось вічне заслання на каторжні роботи.

Екстрактами, які вважалися канцелярським різновидом документів на шталт копії, дублікату, відпуску, у документації періоду Російської імперії називались короткі виписки з певних документів. Основним призначенням екстрактів був короткий виклад сутності судово-слідчих справ Азовської губернської канцелярії. Саме на основі розгляду екстрактів на засіданнях суду визначались

вироки та призначались покарання підсудним, що позбавляло суддів від перерхитування усієї слідчої справи.

Екстракти складались канцелярськими службовцями установи. У разі розгляду Азовською губернською канцелярією судово-слідчої справи, поданої на затвердження або апеляцію повітовою або провінційною канцелярією, екстракти губернської канцелярії складались на основі таких же документів нижчих установ, а не виписувались безпосередньо з судово-слідчої справи. Якщо ж Азовська губернська канцелярія розглядала справу як перша судова інстанція, чиновники складали екстракти самостійно.

Екстракти мали розлогий заголовок, що складався із назви виду документу; назви установи, що склала документ; виду скоєного злочину та прізвища обвинуваченого чи обвинувачених, приміром: «Екстракт, учиненной в Азовской губернской канцелярии с производимого в сей канцелярии в убийстве Самарского жителя Петра Тарана следственного дела, по которому значит:» [16, 432]. У разі, коли екстракт складався на основі екстракту нижчої установи, що проводила розслідування, зробила виписки із слідчої справи та відправила документи на апеляцію до Азовської губернської канцелярії, робилась відповідна позначка, наприклад: «Екстракт, учиненной в Азовской губернской канцелярии с присланной из Бахмутской провинциальной канцелярии выписки, выписанной во оной из производимого над женкою Настасьею Васильевою дочерью, приличившеюся в сожении и убийстве мужа ее дела, по которому значит:» [16, 493]. Тобто заголовок екстракту залежав від того, чи Азовська губернська канцелярія проводила слідство самостійно як перша судова інстанція, чи спиралась на судово-слідчі документи нижчих установ у разі розгляду нею справи як апеляційною установою.

Текст екстракту складався з двох змістових частин. У першій містились витримки із слідчої справи. По-перше, зазначались відомості стосовно постраждалих та обвинувачених у скоєнні злочину осіб. По-друге, указувались відомості, виписані із документів слідчої справи, що були основними доказами по справі. Так, екстракти містили витримки з допитів обвинувачених, свідків та осіб, певним чином причетних до злочину й обвинуваченого, та з документів і довідок, отриманих із інших установ на вимогу Азовської губернської канцелярії, що стосувались злочину або надавали характеристику обвинуваченому.

Друга частина екстракту містила виписки з усіх чинних нормативно-правових актів Російської імперії, що визначали покарання за карні злочини, які розглядались у екстракті, та починалась фразою «а в законах напечатано» або «законами повелено». Нормативні акти розташовувались у хронологічній послідовності. Перш за все, обов'язковим було зазначення положень «Соборного уложения» 1649 року стосовно злочинів та покарань за них, на яке спиралась уся судово-слідча система аж до першої половини XIX століття [17, 1 – 161]. Навіть, якщо пізнішими нормативно-правовими актами змінювались норми уложения, наприклад, про смертну кару, що була відмінена указами імператриці Єлизавети 1753 – 1754 років, все одно, спочатку, ймовірно за юридичною традицією, зазначалось, що з цього приводу сказано у «Соборном уложении». Також, усі екстракти мали виписки із Воєнних артикулів 1715 року, які отримали поширення у загальних судах не дивлячись на те, що спочатку призначались лише для військовослужбовців. Артикули були своєрідним довідником системи покарань для карних злочинів, які розширили положення «Соборного уложения» у питаннях не тільки покарання, а й судового процесу

[18, 147 – 150]. Наступні нормативно-правові акти XVIII століття, на які спиралась чиновники Азовської губернської канцелярії при призначенні покарань, лише доповнювали, уточнювали або дещо змінювали окремі положення вищезазначених актів, які, головним чином, стосувались зміни характеру покарань за конкретні види злочинів [19, 154]. Слід зауважити, що часто у екстрактах містились посилання на сенатські укази, значна кількість яких стосувалась вічного заслання на каторжні роботи, яке замінило смертну кару [20, 867; 21, 99]. В указах зазначались місця заслання, які постійно змінювались у зв'язку з виникненням необхідності застосування дешевої робочої сили на будівництві державних об'єктів або інших видах робіт у різних регіонах Російської імперії. Також нормативні акти стосувались особливостей розгляду окремих видів злочинів та призначення покарання за них.

Наприкінці екстракту розміщувались підписи та дати складання документу. Екстракти підписували члени губернського присутствія канцелярії Азовської губернії: губернатор та губернаторські товариші, які розглядали судову справу і секретар. Інколи також додавався підпис канцеляриста. Часто на екстрактах був відсутній підпис губернатора, оскільки екстракт можна віднести до діловодних документів, що призначались для обслуговування управлінської діяльності установ, носили допоміжний характер та не містили розпорядження.

Екстракти в обов'язковому порядку мали містити скріпи секретарів, що регламентувалось імператорськими указами [19, 29]. Ставлячи скріпи на екстрактах, секретарі Азовської губернської канцелярії брали на себе відповідальність за надання правдивої інформації, виписаної з інших документів. Секретарські скріпи, аналогічні за змістом підпису наприкінці документу, мали вигляд розірваного напису та розташовувались майже після кожного абзацу на кожній сторінці, запобігаючи можливості підробки або підлогу документів. Наприклад, скріпа одного з екстрактів виглядала так (кожен склад розташовувався після кожного абзацу тексту екстракту; двома похилими рисками позначені сторінки): «В дол – жно – // сти – се – кре – // та – ря – // ге – не – ра – ль – ной – // пи – са – рь // Семен // Чюнихин //», що розтягнувся на 9 сторінок екстракту [22, 95–99].

Резюмований виклад слідчої справи та пропонувані вирок із визначеним покаранням за скоєний злочин оформлювались у менії, що складалось канцелярськими службовцями Азовської губернської канцелярії за результатами судового засідання з метою відправки на затвердження вироку генерал-губернатору. Меніє носило рекомендаційний характер, оскільки вирок тільки пропонувався канцелярією генерал-губернатору Г.О. Потьомкіну, а він, у свою чергу, вже погоджувався або змінював його. Оскільки на затвердження Г.О. Потьомкіну направлялись справи стосовно тільки тяжких карних злочинів, то і менія відповідно складались тільки на такі злочини.

Документ починається із заголовку, що містив назву виду документу – «мнение» та відомості щодо адресанта – особи або установи, що склала документ. Серед судово-слідчих документів Азовської губернської канцелярії адресантом більшості меній виступає сама канцелярія. Зустрічаються й менія азовського губернатора, що складались тільки у випадках, коли справа із губернської канцелярії передавалась на розгляд В.О. Черткову: у разі незгоди членів губернського присутствія щодо визначення вироку або покарання, незгоди губернатора з визначеним канцелярією вирок, та у разі, коли справа знаходилась поза компетенцією губернської канцелярії. Так, тільки губернатор, будучи головним командиром Нової Дніпровської лінії укріплень, мав право

вирішувати судові справи, що надходили на розгляд із комендантських канцелярій фортець лінії, що розташовувались на території Азовської губернії. Також губернатор В.О. Чертков, який поєднував цивільну та військову посади, був зобов'язаний розглядати справи, пов'язані зі злочинами, скоєними військовими особами. Окрім того, азовський губернатор особисто долучався до вирішення важливих судових справ по губернії, які можна віднести до питань не тільки регіонального, а й державного значення. Так, В.О. Чертков переглядав справи, пов'язані з колишніми запорозькими козаками, що були небезпечним елементом південноукраїнського регіону, якого намагалась позбутись імперія, та іноземними переселенцями, яких, навпаки, намагались привернути до переселення на територію імперії з метою збільшення кількості населення. Оскільки дані питання знаходились на контролі у вищих державних органах влади, вони вимагали прискіпливої уваги з боку місцевого керівництва, тож судові справи козаків та іноземців з Азовської губернської канцелярії передавались на розгляд та затвердження губернатору.

Текст мненія складався з двох змістових частин. У першій зазначалися короткі відомості по справі: вид злочину, обвинувачуваний, установа, що проводила розслідування, вирок – винний чи невинний, резюмований виклад змісту слідчої справи. Друга частина містила пропозиції Азовської губернської канцелярії щодо встановлення покарання підсудним за скоєні злочини.

Наприкінці документа містилися підписи членів губернського присутствія, які розглядали дану судову справу й визначали покарання, канцелярських службовців, відповідальних за оформлення документів, та дата створення документу, яка, до речі, не була сталим реквізитом, багато з мненій Азовської губернської канцелярії залишились недатованими. На відміну від екстрактів, де підпис губернатора був обов'язковим, на мненіях канцелярії В.О. Чертков був зобов'язаний ставити свій підпис, підтверджуючи погодження із членами губернського правління стосовно вирішеної судової справи та визначеного покарання. У випадку, коли В.О. Чертков був незгодний із результатом вирішення судової справи, як вже було зазначено вище, складав особисте мненіє, підписане виключно ним, та відправляв на розгляд Г.О. Потьомкіну.

Часто як екстракти, так і мненія залишались недатованими. Але це не становить проблеми, оскільки дату створення судово-слідчих документів можна визначити за датою супровідного рапорту, що направлявся генерал-губернатору разом із екстрактами та мненіями. У більшості випадків дата супровідного рапорту співпадає з датами слідчих документів. Виключення становлять випадки, коли судово-слідчі документи направлялись Г.О. Потьомкіну на затвердження повторно (дублікати), тоді екстракти та мненія хронологічно передували поданим на розгляд рапортам.

Якщо екстракти та мненія складались у процесі судової діяльності Азовської губернської канцелярії, то відомості складались за її результатами задля звітування перед вищими установами стосовно справ у сфері губернського судочинства. Такі відомості є найінформативнішим джерелом для вивчення слідчої та судової діяльності Азовської губернської канцелярії, історії злочинності та боротьби із нею у Азовській губернії.

З канцелярії щомісяця до генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна, Юстицьколегії та Першого Департаменту Сенату у супроводі рапорту мали відправлятися відомості про колодників, які утримувались у канцелярії під час судового слідства. Загалом за 9 років функціонування Азовської губернської канцелярії до вищих інстанцій повинно було бути надіслано 84 відомості (у

трьох екземплярах відповідно). У архівосховищах на сьогодні віднайдено та актуалізовано 58 відомостей про колодників канцелярії, що складає майже 70% від генеральної джерельної бази, що, в свою чергу, забезпечує високу репрезентативність даних щодо злочинства та судочинства у Азовській губернії.

Заголовок до відомостей досить розлогий та має наступні складові елементи: назва виду документу, назва установи, що склала документ, та за який період складена відомість. Також до назви додавалась дата складання документу.

Текст відомості представлений у вигляді декількох таблиць, що склались з рубрик та підрубрик. Перша таблиця, найбільша за обсягом, містила дані стосовно колодників, затриманих попереднього звітному місяця, із зазначенням, хто вже вибув та хто залишився під вартою, та арештантів, затриманих у підзвітному місяці. У тексті таблиці виділялись змістовні частини наступним чином: «убыло», «прежнего вступления», «вновь вступили». Пізніше, з 1780 року додалась інформація про звільнених з-під варти колодників, які були затримані у підзвітному місяці, а не в попередньому, що додатково ілюструвало ефективність роботи Азовської губернської канцелярії, а саме яку кількість злочинів було розслідувано строком менше місяця.

Звітуючи про колодників, що утримувались у канцелярії Азовської губернії, обов'язковим було подання інформації не тільки про арештантів (прізвище, ім'я та вік), а й про скоєні ними злочини. У відомостях зазначалась дата затримання злочинця та, відповідно, початку розгляду справ. Обов'язково вказувались підстави відкриття судової справи – рапорти від місцевих установ або донесення від населення, подані до Азовської губернської канцелярії. Окрім того подавалась інформація стосовно виду скоєного злочину та стану розгляду судово-слідчої справи: «производится следствие», «собираютца потребные справки», «готовитца екстракт к решению», «екстракт и мнение отправлены на рассмотрение Потемкину». У разі, коли судова справа вже була вирішена, у відомості вказувалось визначене канцелярією покарання та/або вказівка на його виконання.

Наприкінці першої частини відомості зазначалась інформація стосовно колодників, які сповідалися та причастилися. Вочевидь, участі у цих церковних таїнствах підлягали усі арештанти, оскільки окремо вказувались колодники та підкреслювались причини, за якими вони не змогли здійснити сповідь та причастя, основною з яких була приналежність ув'язнених до неправославного віросповідання. Застосування церковних заходів до морально-релігійного виправлення злочинців яскраво свідчить про існування тісного зв'язку між державою та церквою у часи Російської імперії.

Якщо перша частина містила інформацію стосовно колодників та скоєних злочинів у Азовській губернії, то наступні мали статистично оброблені дані першої частини відомості, що робило звітний документ більш інформативним джерелом щодо злочинності у регіоні. Так, друга таблиця відомості графічно представляла зведену інформацію про злочини – зазначались види злочинів та кількість колодників, які їх скоїли. У наступному блоці пояснювались причини, з яких колодники залишались під вартою та чому судові справи досі знаходились на розгляді у Азовській губернській канцелярії, основними з яких були неотримання довідок з інших установ та конфірмації генерал-губернатора визначеного канцелярією вироку. Четверта таблиця класифікувала злочини, скоєні колодниками, які утримувались у канцелярії, за хронологією по роках – зазначалось, за якими злочинами і коли почали розглядати судові справи. Так вищі органи влади могли контролювати, чи не залишались невирішеними судові

справи у губернській канцелярії з минулих років, а якщо залишались, то яка кількість. Хоча з часом, а саме з 1777 року, ця частина відомості зникла, скоріш за все, тому що справи залишались невирішеними з попередніх років дуже рідко.

Відомості підписувались членами губернського правління канцелярії, секретарем та канцеляристами. Цікаво, що протягом усього часу функціонування Азовської губернської канцелярії стабільно із року в рік майже на всіх як судово-слідчих, так і звітних документах зустрічаються підписи одного і того ж секретаря – Семена Чюніхіна, та одних і тих же канцеляристів – Романа Крутова і Максима Распопова. Це свідчить про те, що в Азовській губернській канцелярії, вочевидь, виділялись окремі чиновники для ведення справ, пов'язаних із судочинством губернії, що сприяло збільшенню ефективності реалізації судочинства у губернії.

Вибірка та зміст судово-слідчих і звітних документів канцелярії окреслили їх інформативні можливості щодо історії судочинства та злочинності на території Азовської губернії. Так, джерела відображають переважно карне судочинство, хоча у законодавстві Російської імперії воно офіційно не відділялось від цивільного. У фондах архівосховищ осіли екстракти та мненія Азовської губернської канцелярії, що направлялись на затвердження генерал-губернатору, який розглядав тільки тяжкі карні справи. Відомості ж містили дані про злочини, за які їх виконавці знаходились під вартою у Азовській губернській канцелярії, а ув'язнювались переважно особи, що скоїли карні злочини. Тож, документація канцелярії, як судово-слідча, так і звітна, є цінним джерелом з історії злочинності в Азовській губернії. Проілюструємо інформативні можливості джерел на прикладі представництва злочинів на означеній території.

«Соборное уложение» та Військові артикули класифікували злочини на вісім видів: злочини проти церкви, державні злочини, проти порядку управління, проти громадського порядку, посадові, проти особистості, майнові та злочини проти моральності. Така державна класифікація не відділяла карні злочини від цивільних, але необхідно зазначити, що у документах Азовської губернської канцелярії простежується спроба виділення окремої групи злочинів – «по интересным делам», що включала карні злочини згідно сучасних класифікаційних схем юриспруденції (ті злочини, за які передбачалась карна відповідальність). Відповідно до класифікації злочинів законодавством була вироблена ціла система покарань, що переслідувала цілі залякування, виправлення та ізоляції злочинців: публічні тілесні покарання («увечашие и болезненные»), каторжні роботи, що часто поєднувались із висилкою, майнові та церковні покарання, призначення яких було досить непослідовним та часто залежало від особистих уподобань чиновників, котрі здійснювали судочинство.

Репрезентативна вибірка джерел Азовської губернської канцелярії, аналіз якої дозволяє робити узагальнення з історії злочинності в Азовській губернії, дає можливість стверджувати, що найчисельнішими на теренах губернії та й усієї Південної України були майнові злочини (51 %), надалі йшли злочини, що наносили шкоди здоров'ю чи життю особистості (20 %), потім правопорушення проти порядку управління (18 %), посадові злочини (6 %), значно менше в Азовській губернії були представлені злочини проти громадського порядку (3 %), моралі (майже 2 %) та державні злочини (менше, ніж 1 %).

До майнових злочинів, що були скоєні на території Азовської губернії, належали розбій (насильне заволодіння майном із застосуванням зброї, що

супроводжувалось погрозами, нанесенням тілесних ушкоджень власникам майна або навіть убивствами), пограбування (заволодіння майном у присутності власника майна), крадіжка (таємне заволодіння чужим майном), підпал та будь-яке пошкодження чужого майна.

Якщо у всі часи найчастіше скоювались крадіжки, то у Азовській губернії розповсюдженим явищем були розбійні напади з метою заволодіння чужим майном. Причину популярності у південноукраїнських губерніях Російської імперії такого виду злочину як розбій вбачаємо в присутності у регіоні представників колишнього запорозького козацтва, які ще за часів Запорозької Січі направлялись за грабунком до татарських та польських земель, що було для них способом наживи та збагачення [23, 332]. Із утворенням Азовської губернії, укріпленням кордонів, формуванням розгалуженої мережі митних установ та ускладненням нелегального перетину державних кордонів вони здебільшого залишались у межах імперії, продовжуючи свій промисел [24, 314 зв.].

Як свідчить документація Азовської губернської канцелярії, на території губернії одночасно діяли декілька розбійницьких груп, що складались здебільшого із колишніх козаків, кількість кожної з яких коливалась від декількох до 20 осіб. Основними об'єктами нападів розбійницьких ватаг ставали особи, які проїжджали трактами Азовської губернії та мешканці населених пунктів губернії. Нерідко до рук розбійників потрапляли іноземні християни-переселенці, що направлялись із Криму на поселення до Азовської губернії [25, 189]. Предметами розбоїв, перш за все, ставали транспортні засоби XVIII століття – коні та воли, й, окрім того, гроші, пожитки та інші речі.

Боротьба із соціально небезпечними розбійницькими ватагами запорожців для керівництва Азовської губернії була одним із пріоритетних завдань. Про важливість розкриття таких злочинних угруповань свідчить той факт, що Азовська губернська канцелярія рапортувала з питань, пов'язаних з пошуком та затриманням розбійників, не тільки генерал-губернатору, а й Сенату [26, 206, 337зв]. Азовський губернатор та канцелярія розроблювали запобіжні заходи та шляхи боротьби із розбійницькими групами. Одним із таких дієвих заходів було використання військових команд із військових формувань, розташованих на території Азовської губернії. У одному з рапортів Азовська губернська канцелярія доповідала Г.О. Потьомкіну, що організована військова команда для «сыску и поимки и тем ко искоренению воров и разбойников», і хоча жодного розбійника не було затримано, «в селениях сей губернии и соседственных жительствовах с того времени стало быть благополучно» [26, 206]. Військові команди виділялись періодично, здебільшого після отримання звісток про появу нової розбійницької ватаги. На пошук та затримання груп розбійників навесні 1776 року відіслали одночасно команди Донецького пікінерного полку, Астраханського драгунського полку, Донського козачого полку та загін козаків під проводом старшини Головатого, які розподілили територію губернії на ділянки, за кожен з яких відповідала конкретна військова команда [26, 337]. У населених пунктах Азовська губернська канцелярія пропонувала обирати «оружейных», «подоружейных» та «конных», які мали також брати участь у пошуку «разбойнических пиратов» [26, 337]. Окрім військових, до затримання розбійницьких угруповань долучались і місцеві жителі. У містечку Новоселиця Самарського повіту силами створеної «безвоинской команды одними тутошними жителями» було затримано учасників розбійницької ватаги [26, 206 зв.].

Головною мірою покарання для запорожців-розбійників, які обвинувачувались переважно у неодноразових розбоях та крадіжках, визначалась вічна каторжна робота, поєднана із висилкою. Така міра покарання, яка стала найвищою після відміни смертної кари, призначалась з урахуванням колективності виконання злочину, що визнавалось обтяжуючою обставиною. Злочин, виконаний організованою групою осіб, завжди карався суворіше за індивідуальні злочини. Цікаво, що за колективні злочини усі учасники несли рівну відповідальність незалежно від їх ролі у злочині. Не виконання, а навіть згода йти у розбій розцінювалась як злочин та каралась однаково з учасниками розбоїв, тобто покарання призначалось не тільки за скоєння злочину, а й за намір.

Так само важливим для вирішення справи було врахування кількості скоєних злочинів. Приміром, за скоєння першого розбою або крадіжки встановлювали публічне тілесне покарання та стягування штрафів задля відшкодування збитків постраждалим, у разі неспроможності виплати яких колодники мали відпрацювати борг шляхом виконання казенних робіт по губернії. Наприклад, крадії Козьма Щербина, Олексій Таран, Олексій Ляшенко та інші, не маючи змоги відшкодувати збитки, добровільно зголосились працювати на громадських роботах в Азовській губернії [22, 269]. За неодноразове скоєння крадіжки, окрім тілесних покарань, призначалися ще й короточасні казенні роботи. Якщо ж колодник був засуджений одночасно за крадіжку та розбій, ще й неодноразові, у такому випадку призначалось тілесне покарання та вічна висилка на каторгу.

Майнові злочини були безпосередньо пов'язані зі злочинами проти громадського порядку, які включали прихисток злочинців, біглих, купівлю крадених речей та їх незаконний продаж. Справам «становщикова и пристанодержателей», зважаючи на факт активної боротьби із чисельними розбійницькими ватагами, приділялась особлива увага, оскільки, з точки зору уряду, вони були «вреднее самых злейших разбойников» [19, 155] та заподіювали істотну шкоду правопорядку. Часом за неодноразову співпрацю із злочинцями, «пристанодержателям» призначали таке ж саме покарання, що й злочинцям, які скоїли розбій та крадіжки. Так, Павло Чигиринець та Павло Гаркуша, що приховували членів розбійницької групи та купували у них крадені речі, були засуджені до покарання кнутом та вічної висилки на каторжні роботи, чим були покарані так само, як і самі розбійники [27, 257–257 зв.].

Злочини проти порядку управління, що розглядалися у Азовській губернській канцелярії, включали виготовлення та використання фальшивих документів та печаток. Фальсифіковані документи, в основному, ті, що засвідчували особу на момент переміщення територією держави – білети та паспорти, використовували втікачі з різних губерній Російської імперії, які направлялись до південноукраїнського регіону. Кількість втікачів, які потрапили до Азовської губернії вражає. Напевно, південь приваблював своїм прикордонним положенням, широкими незаселеними степами та традиційною репутацією вільного краю. Саме південноукраїнські губернії ставали прихистком для втікачів, які бажали почати нове життя на новому місці, звісно зі зміненими документами. Саме тому місцеві установи Азовської губернії дуже часто мали справу з особами з фальшивими документами. Окрім того, багатьох селян-втікачів, які досягли бажаного південноукраїнського регіону, затримували взагалі без засвідчуючих документів. Активність Азовської губернської канцелярії стосовно затримання бездокументних або з фальшивими

документами правопорушників зрозуміла, оскільки саме втікачі, відірвані від власної домівки, залишені без будь-яких засобів до існування, й, тим самим, змушені займатися крадіжками та розбоями, формували прошарок майбутніх злочинців регіону.

Затриманих без документів, з простроченими або фальсифікованими документами, лише за умови, що вони не встигли скоїти жодного злочину на території Азовської губернії, відправляли у супроводі караульних від міста до міста до губернських канцелярій та правлінь губерній або намісництв попереднього місця проживання. Інших же, зокрема, біглих селян, залишали утримувати в Азовській губернській канцелярії та використовували на громадсько-корисних роботах по губернії до часу, поки їх не повернуть власники-поміщики.

В умовах постійного притоку бездокументних осіб, що бажали залишитись проживати на території Азовської губернії, досить поширеним злочином стало виготовлення фальсифікатів, за що карали суворіше, ніж просто за користування фальшивими документами. Якщо за користування карали максимум казенними роботами строком на декілька місяців, то за підробку документів карали найвищою мірою покарання. Івану Дудіну, який виробив фальшиві білети для біглих селян Івана Скачкова, Семена Сорокіна та Семена Калашникова, судовим рішенням чиновники Азовської губернської канцелярії призначили публічне покарання кнутом та відправили на вічні казенні роботи до Нової Дніпровської лінії укріплень [28, 470 зв.].

Дезертирство належало до посадових злочинів, розгляд яких знаходився у віданні військових судів. Тому, ані азовський губернатор, ані губернська канцелярія не вирішували справи дезертирів, а обмежувались лише затриманням та відправленням їх до місця служби. У пошуках місця втечі вибір військових падав на південноукраїнський регіон, напевно, з таких самих міркувань, як у випадку із селянами-втікачами.

До злочинів проти особистості, які завдавали шкоди здоров'ю та життю людей, належали побой та вбивство, при чому розрізнялось навмисне, необережне та випадкове вбивство, що значно впливало на судовий вирок та призначення покарання.

Однією з причин убивств, переважно необережних чи випадкових, ставали часті бійки під час вживання алкоголю, що було невід'ємною частиною повсякденного життя населення Російської імперії. Певна кількість убивств, скоєних під час сварок та бійок, залишались нерозкритими, а більше недоведеними до кінця через брак доказів, велику кількість учасників бійки, що ускладнювало слідчий процес, неякісний медичний висновок, у якому експерти вказували, що не могли точно встановити причину смерті та ін. Велику роль також відігравала позитивна характеристика злочинця. Так, Василь Курасов, обвинувачений у спробі вбивства місцевого чиновника, уник покарання через те, що був «хорошим и неззорным поведением одобрен» [16, 289].

Значна частина убивств визнавалась навмисно скоєними злочинами. У більшості справ із навмисних убивств фігурантами злочину виступало подружжя: чоловік або дружина, які вчиняли убивство по відношенню один до одного. Маємо приблизно однакову кількість убивств як жінок чоловіками, так і чоловіків жінками. Різниця полягає лише у тому, що чоловіки скоювали вбивство самостійно, а жінки переважно виступали у ролі замовників, які, не маючи достатньої фізичної сили для здійснення задуманого, підбурювали на злочин власних коханців або робітників, яким обіцяли певну матеріальну або

фінансову винагороду. Варто зазначити, що у такому разі як жінок-замовників, так і безпосередніх виконавців убивств карали однаково найвищою мірою покарання – вічною висилкою та каторжною роботою.

З боку чоловічої половини населення убивства часто траплялись через застосування фізичної сили по відношенню до власних дружин. Чоловіки пускали у хід кулаки для проведення «виховних уроків» для жінок, часто не розраховуючи сили, що й призводило до летальних випадків. Оскільки в умовах патріархального суспільства побиття жінок вважалося справою буденною, здебільшого такі убивства визнавались ненавмисними й чоловіки отримували покарання у вигляді недовгострокових казенних робіт або виключно тілесних покарань. Особливо яскраво про це свідчить справа Мойсея Маймура, чия вагітна дружина «за невоздержанность была наказана им палкою», у результаті чого і загинула. Суд визнав Маймура невинним, оскільки медична експертиза не встановила, померла вагітна через побиття, або ж через важкий перебіг пологів [29, 387 зв.].

Причинами шлюбних убивств також ставали позашлюбні стосунки одного з подружжя. Причиною більшості убивств, здійснених чоловіками, була саме подружня зрада їх дружин. Жінки ж, підкорюючись патріархальному устрою суспільства, переважно терпіли зради своїх суджених, переходячи до активних дій здебільшого лише за наявності у них самих позашлюбних стосунків. Жінки вдавались до убивств, розуміючи, що отримати офіційне розлучення, яке не заохочувалося ані державою, ані церквою, дуже важко. Тим паче, духовні установи, які мали виключне право на дозвіл на розлучення, навряд чи б видали дозвіл особі, яка сама має позашлюбні стосунки, за які, до речі, передбачалась карна відповідальність.

Не треба відкидати у якості причин скоєння убивств у шлюбі й сімейну ворожнечу між одруженими не по любові, та майнову складову шлюбних убивств. Часто зазіхання на спадок призводили до вчинення убивств.

Чиновники Азовської губернської канцелярії, вирішуючи судові справи щодо вбивств, враховували пом'якшуючі обставини. Приміром, колодник Іван Волошин, засуджений за ненавмисне вбивство, «по старости лет отослан к церковному покоянию при промемории в Славянскую духовную консисторию» [28, 483]. Вік став пом'якшуючою обставиною та дозволив замінити покарання на церковне. До пом'якшуючих обставин також належав стан психічного здоров'я. Колодник Микола Афендик учинив убивство «в помешательстве разума в безпамятстве», тож покарання вічною каторгою обмежилось стягненням штрафу, а самого арештанта було віддано родичам із зобов'язанням, що він більше не скоїть злочин [28, 483–483 зв.]. Одною з пом'якшуючих обставин вважалась і військова служба, оскільки отримання тілесного покарання для військового було ганьбою, яка істотно впливала на його подальшу кар'єру [22, 94].

Злочини, які завдавали значної шкоди моральним основам суспільства, називались моральними. Такі злочини виходили за межі норм та правил, що визначали поведінку, духовні та моральні якості людей. Боротьба Азовської губернської канцелярії із такими злочинами та попередження їх здійснення ставала запорукою нормального суспільного життя населення губернії.

При визначенні покарань за моральні злочини чиновники Азовської губернської канцелярії, враховуючи роль та значний вплив церкви і релігійних цінностей на суспільство, переважно звертались до духовного суду. Одним із найрозповсюдженіших церковних покарань, призначених правопорушникам

Азовської губернії, було призначення спитимії, що включала відлучення від причастя святих тайн, піст, милостину, молитви [30]. Часто засуджені відбували спитимію не за місцем проживання, а направлялись до духовних закладів із метою соціальної ізоляції злочинців. Особливо яскраво про це свідчить справа Агафії Горбіної, засудженої за «блудодєянне с родным отцом», яка була відправлена до Самарського духовного правління для «исправления и очищения того содеявшего ею греха епитемии чрез 7 лет кроме смертного случая». Церковні покарання були дієвим церковно-виховним засобом, які застосовувались переважно до моральних злочинів.

Окрім духовних покарань, розглядаючи моральні злочини, чиновництво Азовської губернської канцелярії застосовувало й більш практичні покарання. Про це свідчить, приміром, той факт, що арештантки, які скоїли нетяжкі моральні злочини, зазвичай направлялись «в замужество» до солдатських слобод.

До числа державних злочинів можна віднести справу Якова Черногора (що вже розглядалась у історичній літературі [31]), якого звинувачували у самовільному перетині державного кордону та підмові колишніх запорозьких козаків до втечі з Російської імперії на турецькі землі. Як особливо важливу, її особисто розглядав та призначав покарання Г.О. Потьомкін.

За усі злочини, скоєні мешканцями Азовської губернії, чиновники канцелярії, керуючись положеннями російського законодавства, встановлювали відповідні покарання. Якщо Азовська губернська канцелярія чітко виконувала державні настанови щодо визначення покарань, то генерал-губернатор Г.О. Потьомкін часом відступав від положень нормативних актів, змінюючи вирокі губернської установи на менш суворі. З більшістю вироків Азовської губернської канцелярії Г.О. Потьомкін погоджувався, зазначаючи у резолюції «согласно с мнением канцелярии» [22, 213], але були й непоодинокі випадки, коли генерал-губернатор зменшував кількість тілесних покарань, кількість років роботи на губернських об'єктах, заміняв вічну висилку недовгостроковими каторжними роботами та ін. Часом відмінності були значними. Приміром, Яремі Сметаненку, який вчинив неоднократні крадіжки, Г.О. Потьомкін, вбачаючи у неодноразових крадіжках коней нетяжкий злочин, змінив визначене канцелярією покарання ударами кнутом та вічною каторгою на удари плітями та п'ять років казенних робіт на будівництві фортець Нової Дніпровської лінії укріплень [22, 260].

Зазвичай за кожний злочин чиновниками губернської канцелярії призначались одночасно декілька видів покарань. Усі колодники за скоєння будь-якого злочину зобов'язувались виплачувати штраф на користь держави, в чому реалізовувалась одна з головних цілей покарань – поповнення державної казни. Майже за усі злочини призначались тілесні покарання: удари кнутом, пліттю, батогом, які здійснювались публічно в губернському місті, повітових та провінційних центрах з метою залякування можливих майбутніх правопорушників. Клеймування застосовувалося переважно для крадіїв. Розповсюдження було використання колодників на каторжних роботах замість відбуття покарання у тюремних закладах. Недовгострокові каторжні роботи, що призначались як покарання за нетяжкі карні злочини, колодники відбували у Катеринославі та у фортецях Нової Дніпровської лінії укріплень, час активного будівництва яких припав якраз на період діяльності Азовської губернської канцелярії. Вічна каторжна робота, поєднана із висилкою, призначалась для тяжких карних злочинів: убивства, неоднократні розбої й крадіжки та інші.

Місця висилки колодників, що постійно змінювались, визначались Сенатом [20, 867; 21, 99]. Колодників, які утримувались у Азовській губернській канцелярії, для виконання каторжних робіт висилали до Сибіру, у Ставропольську, Смоленську фортецю, Терек. Здебільшого ці місця обирались для колодників задля запобігання продовженню скоєння ними злочинів на знайомій території у разі втечі з висилки. Переважна більшість арештантів канцелярії потрапила до фортець Нової Дніпровської лінії, на будівництві якої дуже доречним було використання дешевої робочої сили для земляних робіт, розвозки лісу та ін. [32, 20 зв.] Тобто більшість арештантів, засуджених у Азовській губернській канцелярії, залишались на території Азовської губернії для виконання корисних робіт, на відміну від інших губерній Російської імперії, чиновництво яких намагалось позбавитись від населення із девіантною поведінкою та якнайдалі відселити. Окрім того, місцеве керівництво не тільки використовувало працю злочинців на благо губернії, а й залишало на поселення в Азовській губернії тих осіб, які вже відбули покарання та не мали постійного місця проживання або селян, за якими не повернулись попередні власники, чим додатково вирішувало одне із своїх основних завдань – якнайскорішого заселення губернії. Звільнені колодники також поповнювали лави солдат військових формувань, розташованих на території Азовської губернії. Приміром, руських біглих із Польщі призначили до Дніпровського батальйону [33, 235]. Що ж стосується жіночої частини засуджених, що скоїли нетяжкі карні злочини, то за пропозицією Г.О. Потьомкіна їх звільняли задля економії державних коштів на утримання колодників, видавали заміж, поповнюючи населення Азовської губернії, а арештанток, засуджених за тяжкі карні злочини на вічні каторжні роботи на Новій Дніпровській лінії, використовували як кухарок для приготування їжі для інших колодників [33, 293].

Отже, документація Азовської губернської канцелярії, як судово-слідча, так і звітна, є цінним та інформативним джерелом з історії злочинності на території Азовської губернії останньої чверті XVIII століття. Для південноукраїнського регіону була характерна велика кількість майнових злочинів, у тому числі й розбійницьких нападів, що обумовлено присутністю на території Азовської губернії представників колишнього запорозького козацтва, а також інтенсивним припливом утікачів із різних регіонів Російської імперії: селян, військових, колодників, що відбували покарання та ін. Наявність прийшлого нелегального населення пояснює й велику кількість злочинів, пов'язаних із виготовленням та використанням фальшивих документів. Злочини проти особистості та моралі здійснювались населенням губернії здебільшого через особливості традиційного патріархального родинно-шлюбного устрою, вживання спиртних напоїв та стиль життя на прикордонні. Боротьба Азовської губернської канцелярії зі злочинністю забезпечувала нормальне функціонування державних установ та успішне проведення імперської політики у регіоні, громадський порядок та підтримання моральності населення губернії. Визначені чиновниками покарання колодникам, що утримувались у канцелярії, мали на меті не тільки залучення, виправлення та ізоляцію злочинців, а й були корисними для регіону, оскільки більшість засуджених у Азовській губернській канцелярії арештантів для відбування покарання, а отже, для виконання громадсько-корисних робіт, залишались на території губернії; більшість жінок віддавали заміж за чоловіків Азовської губернії, а чоловіків, що вже відбули покарання, залишали на поселення у губернії, тим самим збільшуючи чисельні показники кількості населення.

Джерела та література:

1. Мільчев В.І. Джерела з соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття: дис. ... докт. іст. наук. – Запоріжжя, 2011.
2. История государства и права России / Под ред. С.А. Чибиряева. – М., 1998. – 528 с.
3. История государства и права России / Под ред. Ю.П. Титова. – М., 2003. – 544 с.
4. Исаев И.А. История государства и права России. – М., 2004. – 800 с.
5. Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX вв.) / под ред. и с предисловием В.А. Томсинова. – М., 2004. – 504 с.
6. Бернш Л. История преступности в раннее новое время: сравнение Западной Европы и России // Ярославский педагогический вестник. – 2003. – № 3(36). – С. 115–119.
7. Тимофеев А.Г. История телесных наказаний в русском праве. – СПб., 1904. – 328 с.
8. Евреинов Н.Н. История телесных наказаний в России. – СПб., 1913. – 216 с.
9. Рогов В.А. Телесные наказания в русском праве периода становления и развития сословного представительства // Сословно-представительные монархии: государственность-право-идеология. Сборник научных трудов. – М., 1987. – С. 114–123
10. Гернет М.Н. Социальные факторы преступности. – М., 1905. – 215 с.
11. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т. 2. СПб., 2000. – 568 с.
12. Касьянов В., Нечипуренко В. Социология права. – Ростов н/Д, 2001. – 480 с.
13. Маслійчук В. Деявнн поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // СОЦУМ. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5. – С. 197–215
14. Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // СОЦУМ. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 243–263
15. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. – Х., 2008. – 128 с.
16. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 16. – Д. 588. – Ч. 8. – 324 лл.
17. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗР) (Собрание Первое). – СПб., 1830. – Т. 1. – 1029 с.
18. ПСЗР (Собрание Первое). – СПб., 1830. – Т. 7. – 922 с.
19. ПСЗР (Собрание Первое). – СПб., 1830. – Т. 16. – 1016 с.
20. ПСЗР (Собрание Первое). – СПб., 1830. – Т. 19. – 1081 с.
21. ПСЗР (Собрание Первое). – СПб., 1830. – Т. 20. – 1034 с.
22. РГАДА. – Ф. 16. – Д. 588. – Ч. 1. – 286 лл.
23. Мільчев В.І. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII століття: джерелознавчий аналіз. – Запоріжжя, 2008. – 369 с.
24. РГАДА. – Ф. 16. – Д. 797. – Ч. 8. – 576 лл.
25. РГАДА. – Ф. 16. – Д. 588. – Ч. 5. – 444 лл.
26. РГАДА. – Ф. 16. – Д. 797. – Ч. 7. – 515 лл.
27. РГАДА. – Ф. 16. – Д. 588. – Ч. 2. – 578 лл.
28. РГАДА. – Ф. 16. – Д. 588. – Ч. 9. – 691 лл.
29. РГАДА. – Ф. 16. – Д. 588. – Ч. 6. – 515 лл.
30. Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття // <http://www.lyman.name/RPCerkvaPivdUkr/Laymans/StateReglament/EcclesiasticalJustice.html>
31. Бойко А.В. Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – С. 40–46
32. РГАДА. – Ф. 16. – Д. 797. – Част. 15. – 642 лл.
33. Дніпропетровський історичний архів. КП–83773/Арх.200. – Дела Азовской губернской канцелярии.

Анна Олененко (*Запоріжжя, Україна*). **Документація Азовської губернської канцелярії як джерело з історії злочинності в Азовській губернії (1775–1783).**

Стаття присвячена джерелознавчому аналізу судово-слідчої і звітної документації Азовської губернської канцелярії, яка є цінним та інформативним джерелом з історії злочинності на території Азовської губернії останньої чверті XVIII століття.

Ключові слова: Азовська губернська канцелярія, судово-слідча документація, відомість, злочин, колодник, покарання.

Анна Олененко (*Запорожье, Украина*). **Документация Азовской губернской канцелярии как источник по истории преступности в Азовской губернии (1775–1783).**

Статья посвящена источниковедческому анализу судебной-следственной и отчетной документации Азовской губернской канцелярии, которая является ценным и информативным источником по истории преступности Азовской губернии последней четверти XVIII века.

Ключевые слова: Азовская губернская канцелярия, судебная-следственная документация, ведомость, преступление, колодник, наказание.

Anna Olenenko (*Zaporozhia, Ukraine*). **The Documentation of Azov Province Office as a Source to the History of the Crime in Azov province (1775–1783).**

The article is dedicated to the source analysis of the inquest and report documentation of Azov province office that is the valuable and informative source to the history of crime of Azov province in the last quarter of the 18th century.

Key words: Azov province office, inquest documentation, report sheet, crime, convict, punishment.

Владислав ГРИБОВСЬКИЙ
(Дніпропетровськ, Україна)

УДК: 94 (477.5) (1700/1800)

Калнишева сім'я

В історичній літературі усталився погляд на те, що витоки родоводу запорозького кошового отамана Петра Калнишевського пов'язані з селом Пустовійтівкою, котре за часів Гетьманщини перебувало у складі Роменської сотні Лубенського полку. Єдиним напрацюванням, в якому на основі джерельного матеріалу розглядалося це питання, до цього часу лишається стаття Ф. Ніколайчика, видана у 1892 р. [23]. Її автор оглянув залишки архіву та метричні книги Святодухівського собору, що в Ромнах. Серед старих паперів знайшов два документи, що пов'язували Калнишевського з Пустовійтівкою: у першому, датованому 25 травня 1773 р., йшлося про намір кошового спорудити церкву Святої Трійці у Пустовійтівці – у селі, «в котром он г[осподи]н кошевой родился»; у другому – від 7 травня 1780 р. – він згадувався «села Пустовойтовки уроженцем» [23, с. 272, 275].

Метою цієї публікації є максимально повне відтворення родинного кола П. І. Калнишевського, окреслення територій, з якими був пов'язаний його родовід, та виявлення значення родинних зв'язків у політичній кар'єрі останнього кошового отамана.

Зважмо на те, що пустовійтівські старожили ще у 1930 р. пам'ятали про Калнишевського як про свого земляка. Роменський краєзнавець І. П. Голюн записав тоді з розповіді п'ятдесятивосьмирічного Анастаса Левонтовича Печенина таке: «Кошовий Калнишевський жив у Пустовійтівці на «Могилі», коло церкви, а в сусідніх Оксютинцях жила якась Оксеня: то була його полюбовниця. Тоді там ще села не було, а був хутір... Так от, через ту Оксюту і село прозвали Оксютинці». Восьмидесятирічний Парфентій Петрович Пипа сповістив про інші подробиці: «Чув я від старих людей, що ... жив той Кальнишевський в Оксютинцях... Кальнишевський був не тутешній... Він перейшов ув Оксютині, там оселився. Семейства в його було шість душ: жінка, він, два сини, дві дочки. Куди він звідси подався – не звісно» [17, с. 141].

Звісно, народна пам'ять не завжди міцно втримує події, особливо більше ніж сторічної давнини: Оксютинці аж ніяк не завдячували своєю назвою Калнишеві Оксені, а згадувалися ще за «Петрикової руїни», тобто наприкінці XVII ст. [26, с. 157]. Однак впевненість Парфентія Пипи стосовно того, що «Кальнишевський був не тутешній», варта особливої уваги. Зважмо на вік інтерв'юера, адже він у юному віці міг спілкуватися з дідами, котрі за свого малолітства могли не лише чути вуличні балачки на кшталт хто тутешній, а хто ні (про такі речі на селі пам'ятають довго), але й бачити запорозького отамана під час його відвідин Пустовійтівки. Зважмо й на те, що Ф. Ніколайчик не

знайшов у метричних книгах записів про народження Калнишевського та його родичів, зазначених у вкладному написі на подарованому у 1762 р. Свято-Троїцькій церкві Євангелії. Дослідник міркував над питанням: чи не мав батько Калнишевського якогось іншого прізвища? Адже в метричних книгах «нигде не зустрілось фамилии Калнышевского или Калныша. Книги же обнимали время от 1723 до 1768 и 1780 до 1804 годов» [23, с. 267, 272–276]. Отже, або сам Калнишевський і його найближчі родичі народилися до 1723 року (чи, щодо молодших родичів, – між 1769 і 1779 роками), або всі вони народилися в іншому місці. Таким могло бути місто Кальник, що за Хмельниччини було центром козацького полку. В останній третині XVII ст. під час активізації боротьби Росії, Речі Посполитої та Османської імперії Правобережна Україна запустила, а договірні акти, укладені між цими державами, визначали «нейтральний» статус її дотичних до степу територій, з яких передбачалося виведення населення. Тоді чимало української людності перебралося на лівий берег Дніпра. Втім на Правобережній Україні Калнишевський, вочевидь, жодних родичів не мав: керівник Малоросійської колегії П. О. Рум'янцеv у 1765 р. повідомив Катерині II, що його «вся фамилия в Малой России живущая», тобто мешкає на Лівобережжі [2, арк. 5].

Прізвищева форма «Калнишевський», яку, зокрема, використовували інформатори Івана Голюна, як і патронімічний формант «Калниш», співзвучна назві міста Кальник. Вочевидь, «Калниш» було відпочатковою формою прізвища, а складова «-ський» додалася до нього пізніше. Максим Яремко аргументовано заперечив твердження Володимира Маслійчука про те, що додавання до прізвищевих назв -ський/цький засвідчувало прагнення козацької старшини до нобілітації [22, с. 31–36]. Це, як висунує М. Яремко, «не означає «класичного» творення шляхетського прізвища, адже ... воно не просто маркувалося наявністю такої кінцівки: формування відбувалося за власницьким принципом шляхом додавання суфіксів -ськ/-цьк до назви населених пунктів (топоантропоніми)... У Гетьманщині ... [вони] не обов'язково свідчили про статусність, а могли вказувати, наприклад, на місце походження їх носіїв». За спостереженням дослідника на матеріалі ревізій кінця 1730-х – початку 1740-х років, такі прізвищеві назви серед рядового козацтва, посполитих та міщанства становили виняток. Проте вони регулярно повторюються у реєстрах Києво-Могилянської академії, як і решти «латинських шкіл», будучи сформованими після вступу спудея до навчального закладу («шляхом додавання до форманту кінцівки -ський/-цький чи -ович» [33, с. 308–322]. Отже, прізвищева форма «Калнишевський» могла завдячувати тому, що один з її носіїв вчився у такій «латинській школі», що дало йому можливість стати священником, як, наприклад, брат Петра Івановича, Семен, чи племіник Степан Чемерис. Зважмо, що священництво в тогочасній Україні дуже часто було спадковим, то ж не виключено, що хтось із предків Петра Калнишевського був священником; зважмо також і на те, що кошовий отаман не тільки був активним будівничим церков та замовником богослужбових книг, але й кумився зі священниками, як от з лохвицьким протопопом Корнелієм Кривецьким [14, с. 57].

Відтак прізвищева форма «Калнишевський» сама по собі не є посвідченням нобілітації її носія, як зокрема вважав Аполон Скальковський, котрий стверджував, що останній кошовий «походив із козацького і дворянського звання малоросійського, із Лубенського полку» [27, с. 387], і що він, як і всі запорожці шляхетного походження, приховував своє ім'я і рід до того часу, як

став очільником запорожців. Твердження Дмитра Яворницького про те, що П.І. Калнишевський був шляхтичем з народження, ґрунтується на неувважному прочитанні маніфесту Олександра I 1801 року про амністію, розміщеного у «Полном собрании законов Российской империи»: на диво історик зазначив останнього кошового «подільським шляхтичем» [31, с. 166]. Однак в оригіналі йшлося про звільнення «бывшего запорожского кошового атамана», а поруч згадувався «польський шляхтич» Й. Єленський, на котрого також поширювалася амністія [1, арк. 2–2 зв.; 24, с. 586–587]. Це хибне твердження «перекочувало» до статті Ф. Ніколайчика [23, с. 254] та деяких пізніших дослідників. Зважмо також, що на момент звільнення з соловецького ув'язнення у 1801 р. Калнишевського записали у реєстр тієї категорії амністованих, що проходили «по ведомству Тайной канцелярии без отнятия чинов и дворянского достоинства разных чиновников» [24, с. 585–586]. Тобто статус колишнього кошового отамана на той час (коли вже відбулася нобілітація значної частини козацької старшини) сприймався як рівнозначний дворянському. Однак, у бутність його на Січі жоден документ не виказує його належності до дворянства, так само як і решти сучасної йому запорозької старшини.

Питання про час народження П.І. Калнишевського має ще вужчу джерелову базу, ніж щодо місця його народження. День народження викликає менше запитань – він був близько дня Святого Петра: 20 червня 1768 року кошового отамана поздоровив з «тезоіменитвом» ієромонах Самарського монастиря Феодорит [14, с. 57]. У літературі поширена думка про те, що останній кошовий народився у 1691 році. Ця дата завдячує напису, що міститься на могильній плиті, встановленій 53 роки по смерті Калнишевського, де зазначено, що він помер у 1803 році у віці 112 років. Напис на могильній плиті робився на основі документів часу звільнення останнього кошового з ув'язнення – 1801 року, в яких указується його вік: «ста десятилетняя старость» [3, арк. 5–5 об., 7–8], зокрема у документі, що писався від імені Калнишевського [3, арк.]*. На нашу думку, визначення 110-річного віку Калнишевського у 1801 р. не спиралося на точне документальне свідчення, адже у жодному з відомих нам документів 1776 року (коли його привезли на Соловки) вік цього арештанта зовсім не зазначався. Можна припустити, що вперше вік Калнишевського був зафіксований соловецькими урядовцями у 1791 році з його слів або на власне око монастирських службовців, котрі зважили на старечий вигляд в'язня. Д. І. Яворницький, оглянувши сповідальні книги Соловецького монастиря (де проти імені кожного з в'язнів значилася кількість років), зауважив, що вік Калнишевського в них не позначений. То ж цілком доречно цей дослідник висловив сумнів з приводу визначення віку останнього кошового на момент його смерті 112-ма роками і вважав малоімовірним, щоби «85-летний старец управлял вольною ватагою запорожских козаков» [31, с. 168]. У 1765 р., коли Калнишевський остаточно закріпив за собою отаманську булаву, за цим датуванням йому б мало бути 75 років, а це (навіть якщо зважити на виняткове «козацьке» здоров'я) – не кращий вік для початку урядування навіть у комфортабельних палацах

* Цей документ становить копію, що містить прикінцевий напис: «У подленнаго прошения вместо подписания его Кольнишевскаго печать приложена» і завірено підписом архангельського цивільного губернатора І. Ф. Мезенцова.

Петербургу, не говорячи вже про Січ, де кошовому отаманові доводилося вряди-годи тікати з свого будинку через «верх потолочный» від своїх бунтівних підлеглих (як от у грудні 1768 р.). У березні 1765 р. граф П.О. Рум'янцев після спілкування з П.І. Калнишевським зауважив: «лета его немолодые», однак не показав його слабким дідом, навпаки – навіть характеристики, які «подают ... к тому твердые доказателства», що він може впоратися з обов'язками кошового отамана [2, арк. 5–5 зв.], на відміну від Григорія Лантуха, котрий неодноразово прохав голову Малоросійської колегії про звільнення від урядування, з огляду на свій похилий вік. Отже, Петро Калнишевський, вочевидь, був на 10 – 15 років молодшим, ніж це традиційно вважається, тобто народився на початку XVIII ст.

Питання про освіту Петра Калнишевського вже обговорювалося в науковій літературі. Олена Апанович, проаналізувавши черкхи документів, пов'язаних з діяльністю останнього кошового, зауважила: «За Калнишевського завжди підписувався [писар Іван] Глоба. Глоба проводив усю редакційну роботу над текстами ділових паперів і писав приватні листи Калнишевського». Звідси висновок: «Калнишевський був неграмотним» [12, с. 22]. Любов Гісцова – навпаки, впевнена в його освіченості й аргументує це тим, що він мав надзвичайний потяг до книг, зокрема архімандрит Новоспаського монастиря купував для нього у Москві книги і замовив Євангеліє, ціною 1000 рублів, для оздобу якого сріблом, золотом та коштовним камінням витратив ще 500 рублів, запрошував на Січ золотарів для оздоблення трьох книг, а ще – отримував газети з Петербургу [15, с. 12]. Втім, замовлення релігійних книг, матеріалів для їхнього оздоблення та найом золотарів самі по собі ще не є засвідченням грамотності замовника, а тільки означає його намір зробити вклад до православного храму; книги і газети міг йому читати, наприклад, писар – то ж це, само по собі, не є аргументом. У тому, що Петро Іванович дійсно був неписьменним, можна пересвідчитися, зваживши на випадок, що стався під час повстання сіроми на Січі у 1768 р. Після втечі від повсталого запорозької сіроми, Калнишевський прохав коменданта Новосіченського ретраншементу О. Микульшина написати листа генералу О. Ісакову про відрядження на Січ солдатів. Коли Микульшин став дорікати йому за те, що він заздалегідь не викликав регулярну команду, кошовий виправдовувався *«неумением ... писать... А ежели б ему приказат своему подкамандующему о том писать... то б узнали их вся Войска и пришли б в великое сумнение и, собравши[сь], за то убили б ево»* [29, с. 30 – 31]. Як на наш погляд, це був не той випадок, коли кошовий отаман міг вдаватися до хитрощів стосовно російських урядовців, посилаючись на певний запорозький звичай: вочевидь він самотужки не міг скласти офіційного листа.

Запорожжя, як егалітарна спільнота, узвичаїло та ритуалізувало цілу низку обмежень щодо своїх урядовців, аби запобігти перетворення їх на довічну еліту. Кошовий мав публічно демонструвати своє невміння читати і писати, тому доручав писареві виголошувати на раді перед козацьким загалом листи, що надходили у Січ. Будучи кошовим отаманом, Калнишевський мало рахувався з егалітарно-демократичними традиціями Запорожжя і лише формально відбував передбачені звичаєм процедури, наприклад, проведення загальної ради. Звісно, кошовий отаман міг собі дозволити не писати власноруч листи як приватного, так офіційного характеру. Проте важко уявити, щоб не навчена елементарному письму і арифметиці людина здійснювала управлінські, представницькі, торговельні, кредитно-фінансові й господарські

функції такого масштабу, як це чинив Калнишевський – інакше йому б довелося бути у постійній залежності від своїх освічених помічників. Однак і писар Іван Глоба, і розпорядник майна Калнишевського Герасим Чорний, і решта наближених до кошового отамана осіб не були самостійними постажами, а завжди ретельно ним контролювалися і прискіпливо перевірялися. То ж слід припустити вірогідність того, що Петро Калнишевський мав елементарну для свого часу освіту, без якої було неможливе управління такою складною соціальною системою як Запорозжя в останні десятиліття свого існування.

Вкладний напис на Євангелії (1762 р.) зазначає найближчих родичів Петра Калнишевського: «умершие Иоанн, Агафия, Зеновия» та «еще в живых Андрей, Параскавья, Симеон, Андрей и Иосиф» [23, с. 270]. У пом'янику Крупицького монастиря в Батурині міститься запис від 22 вересня 1764 р.: «Помяни Господи души рабов Твоих: Иоанна, Агафию, Андрея, Зиновия, Параскевию, м[ладенцев] Андрея и всех его сродников» [4]. В обох випадках представлено прості поминальні ряди, що за класифікацією В. В. Кривошеї відносяться до третього варіанту: після імені представника роду йде ім'я його дружини, їх дітей і нащадків [19, с. 47]. Тож упевнено можна говорити про батька – Івана, зазначеного першим, і згадану другою Агафію – матір. Д.І. Кулиняк посилався на легенду, записану 1970 р. у с. Пустовійтівка, за якою Калнишевський був сином козацької вдови Агафії [21, с. 10 – 11]. Хоча маємо окрему згадку про Агафію як сестру Петра Івановича, котра на 1768 р. мешкала у Пустовійтівці [15, с. 16]. Це спонукає до запитання: чому у вкладному написі не зазначено двох Агафій, як ми маємо з іменами Андріїв? Мати Петра Івановича безумовно була на ім'я Агафія, адже мати не могла бути зазначена після доньки (якби її звали Зиновією), чи після сина, якби вона звалася Парасковією. Маємо абсолютну впевненість щодо Андрія, який доводився Петру Івановичу братом; Андрій Калниш значився у документі від 20 жовтня 1750 р. як власник зимівника на Запорозжі [13, с. 524]. Запорожець Семен Чорний писав до Петра Івановича 25 серпня 1768 р., згадуючи «славной памяти» (тобто покійного) його брата – Андрія Калниша [15, с. 16]. Вірогідно, Андрій Іванович помер до 22 вересня 1764 р., оскільки в крупницькому пом'яникові, як ми бачили, поминався померлий Андрій, котрий у вкладному написі 1762 р. згадувався як «еще в живых». До того часу померли Парасковія і малолітній Андрій. Другий рідний брат Петра Івановича Семен (Симеон) у 1771 р. став священником Миколаївської церкви у містечку Смілому, що за 15 кілометрів північніше Пустовійтівки, помер у 1796 р. [26, с. 223, 249]. Маємо ще й непереверену звістку про ще одного ймовірного родича – козака смілянської сотні Панаса Калнишевського. Про це твердить Д. І. Кулиняк, втім без посилань [21, с. 10]. Хоча в опублікованій Феодосієм Сахном вибірці з реєстру Смілянської сотні Панас Калнишевський не згадується [26, с. 192–198].

Важко пояснити, чому імена родичів Петра Калнишевського, зазначені у вкладному написі на Євангелії та у крупницькому помянику (котрі співставляються без суперечностей), майже не співпадають з іменами, поданими у синодику Золотоніського Благочинського монастиря, де зазначені: Гаврило, Яків, Іван, Євстафій, Антін, Андрій, Ганна, Григорій, Григорій [19, с. 56]. За виключенням Івана й Андрія решту зазначених імен не мали родичі Калнишевського, відомі нам з документів. Ця обставина потребує додаткового дослідження обставин, за яких зроблений цей запис.

Про сестер Петра Івановича довідуємося з тих-таки вкладного напису на Євангелії та згадки у крупницькому помяникуві: це Зиновія (померла до або в 1762 р.) та Парасковія (померла до 22 вересня 1764 р.). Втім вочевидь Калнишевський мав більше, ніж дві сестри. Одна з сестер була заміжня за Степаном Лук'яновичем, котрий мешкав у селі Процівка, що поруч з Оксютинцями (нині Оксютинці і Процівка розташовані у межах міста Ромен); у грудні 1768 р. він повідомив Петра Івановича про заручини своєї доньки, а його племінниці з Степаном Воротіяком (у документі: Воротеляк) [15, с. 18]. Родина Воротіяків була пов'язана із Смілим, де на початку XVIII ст. згадується Петро Воротіяк у зв'язку з межевою суперечкою з сотницькою родиною Громеків [26, с. 161]. За даними В.В. Кривошеї, батько Степана – Петро Воротіяк – був лубенським полковим хорунжим, мав підданих посполитих, наймані житлові двори, шинок та 12 дворів на 15 хат, убогих підданих у с.°Євласії Роменської сотні, житловий дві і Шинок в Ромнах, помер у 1761°р. Степан Петрович (1750–1788?) почав службу почав з вересня 1766°р., у 1777 – 1782 рр. був сотником корибутівським Прилуцького полку, пізніше – роменським земським справником; володів 150 підданими в місті (Ромнах?), селі та хуторі. Рід внесений до I частини родовідної книги дворян Чернігівського намісництва [18, с. 265]. М. Є. Слабченко зазначив одного з роменських Воротіяків, котрий займався продажом худоби за кордон, тобто здійснивав порівняно великі комерційні операції [28, с. 80]. Нашадки подружжя Воротіяків у другій половині XIX ст. згадувалися як Вертильки або Вертильяки і володіли маєтком на місці колишньої Кам'янської Січі, поблизу урочища на Миловому яру [27, с. 387]; Д. Яворницький згадав одного з представників цієї родини – М. І. Вертильяка [32, с. 138]. Проте дані В.В. Кривошеї про дружину Степана Петровича Воротіяка – Тетяну Федорівну Войну [18, с. 265] – спонукають до застереження щодо згаданих вище заручин: або Тетяна *Федорівна* була другою дружиною Степана Петровича, або його заручини з племінницею Калнишевського не мали своїм наслідком одруження. Звернімо увагу, що одна з сестер Петра Івановича мала дітей Йосипа і *Тетяну* Підгайних, котрі володіли розділеною батьківською спадщиною в Оксютинцях [7, с. 79 – 79 зв.]. Зваживши на те, що це село було зовсім поруч з Процівкою, і що доньку, котра мала вийти заміж за Степана Воротіяка, звали Тетяна, можна припустити, що мати Йосипа та Тетяни Підгайних, дружина Степана Лук'яновича і теща Степана Воротіяка – одна і та ж особа. Однак цьому суперечить інформація В.В. Кривошеї щодо іменування по батькові дружини Степана Воротіяка: Федорівна, а не Степанівна. Відтворення родинної мережі не завжди може бути здійснене на основі тодішніх прізвищевих назв, оскільки вони лише інколи становили сталі найменування фамілії, і це здебільшого стосувалося знатних родин. Як зауважив Максим Яременко, «простолюд упродовж життя міг фіксуватися щораз інакше: за батьком, за тестем, роботою тощо... До появи сучасного прізвища ... спричинило державне нормування, яке у підросійській Україні почалося від 1826 р.» [33, с. 317]. Це однаково стосується як Тетяни Войни, так і самого Калнишевського, котрий у джерелах також зазначається то як Петро Калниш, то Петро Іванов.

Вище вже йшлося про випадок з Агафією, про яку писав 1 вересня 1768 р. її син Григорій Швець-Ульченко, сумський міщанин: «Я проізвестіями стороною увірен немало, что вы находитесь мне в родственниках, а точно в каких, хошу в вас испросясь точніше увіритися. Єжелі в вас біли сестри родніє, – єдна Агафія

в Роменской сотні в селі Пустовойтовка, а другая в Городищі, що над Дніпром, как я слихал в замужьи за Яковом Захожалим, – то я с них Агафіі син» [15, с. 16]. Випадок дивний, бодай тому, що Петро Калнишевський, як ми побачимо нижче, підтримував зв'язки та опікувався справами не тільки своїх племінників та племінниць, але й кумів та їхніх дітей. Швець-Ульченко ж нагадує про себе тільки у 1768 р., наче вагаючись, поштиво запитує в кошового, щоби той сам визнав, яким родичем він йому є. І це при тому, що його мати Агафія мешкала у Пустовійтівці, а не в «Городищі, що над Дніпром», як її сестра. Сумнів щодо того, чи визнає дядько свого племінника, міг бути доречним лише тоді, коли б ця Агафія народилася від іншого шлюбу батька Петра Івановича. В такому разі стає зрозумілим, чому Агафія, її мати і сестра не були зазначені у вкладному написі на Євангелії та у крупицькому пом'янику. Для нас же немає причини підозрювати, що Григорій Швець-Ульченко безпідставно набивався у родичі до кошового отамана, адже останній міг дуже легко перевірити ступінь цієї спорідненості.

Джерела дозволяють встановити коло осіб, що доводилися Петрові Івановичу племінниками: Йосип Підгайний, Григорій Швець-Ульченко, Микита Малий, Сава Бутенко [26, с. 192], Стефан Чемерис, а також племінницями: Ульяна Стефанівна Воротиляк (?), Тетяна Підгайна-Сердюченко, її син Іван Самойлович Сердюченко [7, с. 79 – 79 зв.].

Найбільш близьким з-поміж племінників був Йосип або Юсько Підгайний-Калнишевський, якого Петро Іванович забрав з собою на Січ і котрого зазначив у вкладному написі на Євангелії. Він мав спадкові володіння: «луг», «состоящий под селом Оксютинцями у конці Сиволаповського огорода... Объявленой луг ему Йосифу наслідствен і нікогда іс-под владінія предков его не отходил, но всегда найдовался і нині найдуеться в єдиному роді, [про що] как оксютинськіє, так і пустовойтовськіє жители знають» [7, арк. 76; 15, с. 15]. Ще будучи військовим суддею, у 1761 р. він запросив до себе на Січ племінника Йосипа, котрий служив у Смілянській сотні під орудою сотника Григорія Єременка; свого небожа Калнишевський відряджав до Глухова з рекомендаційними листами до впливових урядовців Гетьманщини [5, арк. 212]. Петро Іванович захищав спадкове майно Йосипа в с. Оксютинцях, відбиваючи зазіхання бунчукового товариша Андрія Полетики. Вочевидь саме Йосипа мав на увазі граф П.О. Рум'янцев, повідомляючи у 1765 р., що кошовий отаман «в Малую Россию ... последнего своего племянника отпустить і там женить намерен» [2, с. 5 зв.]. Втім у Калнишевського нічого не вийшло з одруженням Йосипа та виклопотанням для нього якоїсь посади на теренах Гетьманщини. Згодом він призначив свого улюбленого племінника полковником Кодацької паланки; від'їжджаючи у справах за межі Запорозжя, доручав йому слідкувати за своїм господарством. Однак наприкінці 1770 чи на початку 1771 року Йосип Підгайний-Калнишевський помер [6, арк. 189–189 зв., 207]. Інший племінник Петра Івановича – Микита Малий, теж опинився в Кодацькій паланці [9, арк. 51, 63 зв.], однак він не став скільки-небудь помітною постаттю.

Як не дивно, кошовому отаманові було складно прилаштувати своїх племінників не тільки на гетьманську службу, але й по духовному відомству, навіть до тієї церкви, що була споруджена його власним коштом. У 1773 р. Калнишевський прохав розпорядника будівництва Покровської церкви в Ромні Василя Магеровського облаштувати справу, щоби племінникові кошового Степану Чемерису «в освященні вибор за підписом диякона и прихожан презента по тамошнему обряду дать» на правах половинного священника [10,

арк. 170]. Дарма, що Калнишевський був фундатором тієї церкви; попри його листування з київським митрополитом і архімандритом Києво-Межигірського монастиря [10, арк. 179 – 180, 182 – 183 зв.], роменський протопоп Костянтин Крижанівський сам надумав священнослужити в багатому Покровському приході у Ромні та, як жалівся своєму дядькові Степан Чемерис, «не допускає бити мене с ним в одном приході священником» і наполягає, щоб для Чемериса звільнили менш прибуткову Миколаївську парафію [10, арк. 193]. Калнишевському довелося вкотре писати київському митрополитові Гавриїлу стосовно протидії роменського протопопа, щоби врешті владнати справу на свою користь [10, арк. 195]. Дядькові довелося допомогти своєму племінникові навіть з одруженням, зважаючи на його повний розпачу лист: «...Порадятся крайне нікого, то тепер и я усмотрел, что худо человеку на чужині без грошей жить... Прошу вас, моего отца, помогти мні в моей свадьбі, прислать ... з денег, що ваша милость будет на обхождение весільное... Надобно к свадьбі харчей, то нет ничего, все надобно за денги покупать от мала до велика: как курей, гусей, напитку хорошего для здешних людей, чтоб не было опосля осуждения за неисправность» [10, арк. 193 зв. – 198]. З аналізованого документу видно, що Степан Чемерис не був уродженцем Ромен; можна припустити, що його матір'ю була та сама сестра П.І. Калнишевського, про яку писав Г. Швець-Ульченко і котра мешкала у «Городищі, що над Дніпром». Фраза «все надобно за денги покупать от мала до велика» зовсім не була наївністю у часи, коли навіть у таких великих містах як Харків панував натуральний обмін: «...Одно вино и соль покупают тут на наличных деньги, прочее все на промен, даже и с переводом», – писав у 1781 р. В. Ф. Зуєв [25, с. 184]. Отже, купувати все за гроші доводилося здебільшого немісцевим. Вірогідно Калнишевський подбав про репутацію свого племінника і не допустив «неісправності» в курях, гусях та іншому, потрібному для щасливого старту кар'єри представника білого духовенства. Півроку згодом отець Степан Чемерис разом із дружиною виїхав з Ромен до Кодаку, напевно щоби провідати свого дядька-благодійника [10, арк. 227].

Зауважені випадки з клопотаннями Петра Калнишевського щодо влаштування своїх племінників показують, наскільки слабким був його вплив на теренах Гетьманщини, де, за висновком В. Горобця, суспільство вже в першій половині XVIII ст. мало «доволі замкнуту соціальну структуру, якій мобільність не була притаманною» і де на рівнях сотень і полків діяли більш-менш сталі старшинські династії [16, с. 144–145]. Це так само стосувалося й церковної організації, наскрізь просякнутої родинно-кумівськими зв'язками. То ж, як виявляється, вплив Калнишевського та його родичів навіть на низовій ланці світської та духовної влади був незначним. Простежуючи родинну лінію, що йшла через сестер Петра Івановича, ми не побачили, щоби вони дотримувалися певної «шлюбної стратегії», спрямованої на вивіщення у старшинському середовищі. Рід Калнишевських не поріднився зі значними родами Смілянщини й Роменщини. Виключення становив вірогідний шлюб доньки процівського козака Стефана Лук'яновича з сином лубенського полкового хорунжого Стефана Воротиляка, однак навряд чи інші Калнишеві родичі скористалися цим для підвищення свого «шлюбного статусу».

Джерела дозволяють простежити родичів більш віддалених ліній. Такими є Ничипір і Данило Юценки, котрі у листі до Петра Калнишевського від 15 жовтня 1767 р. називали себе «козаками посполитими» [7, арк. 76]. У листі до Калнишевського від 18 лютого 1768 р. Ничипір Юценко підписався як «брат»

[8, арк. 12 – 12 зв.]. Вірогідно, він доводився Петрові Івановичу двоюрідним братом по лінії матері. Д. І. Кулиняк, на жаль без посилань на джерело, називає Ничипора Ющенка козацьким старшиною з села Хоружівки і пов'язує з ним родовід письменника Олекси Ющенка та Президента України 2005 – 2010 рр. Віктора Ющенка [20, с. 10 – 12]. Проте власна оцінка Ничипора Ющенка свого соціального стану – «козак-посполитий» (тобто «простий козак») – засвідчує, що він не належав до старшинської верстви навіть низового рівня. Олекса Ющенко, шкода, теж не називаючи своє джерело, зазначив: «Ничипір Ющенко з братами Никоном та Іваном Хоружим заснували село Хоружівку»; сам будучи уродженцем Хоружівки, письменник згадував, що під час Другої світової війни «загинуло двадцять хоружівців з прізвищем Ющенко» [30, с. 9]. Ничипір і Данило Ющенки 15 жовтня 1767 р. повідомили Калнишевського про заохання Андрія Полетика на ґрунти Юська Підгайного, сповістивши про такі деталі: «огород Андрей Полетика у Сиволапів купил под Оксютенцями, которий луг он, Андрей Полетика, хошет завладіти себі и говорит так, что «огород мой, и к тому в огороду и луг, то есть моя земля» и то хошет без всякого суда и права отняти с тім мнением, даби он, Андрей Полетика, усмотря такой непорядочной поступок как наміненого оноґо луга, вирубав всесовершенное дійство близ оноґо села Аксютенец» [7, арк. 76]. Петро Іванович підтримував із Ничипором і Данилом тісні зв'язки, принаймні у вже згаданому листі від 18 лютого 1768 р. Ничипор повідомив про весілля своєї доньки із запорозьким козаком Семеном Тугайбеєм і просив не залишати свого зятя без милості [8, арк. 8 – 8 зв., 12 – 12 зв.]. Петро Іванович не залишив без опіки сім'ї своїх двоюрідних братів після їхньої смерті. Доньку Данила взяв на виховання значковий товариш Лубенського полку Василь Кривошия, котрий з 1772 р. керував будівництвом церкви у Ромнах, що споруджувалася коштом Петра Калнишевського. На прохання кошового, Кривошия з'ясував, що «в Ничипора Ященка дочки нема» [11, арк. 31]. Звісно, йшлося про малолітніх дітей, що потребували опіки; як ми бачили вище, донька Ничипора була заміжня за запорожцем С. Тугайбеєм.

Таким чином, родинні зв'язки на Гетьманщині не відіграли важливої ролі в кар'єрі Петра Калнишевського. Родичі кошового отамана ставилися до нього передусім як до захисника і джерела матеріальної допомоги (це особливо видно на прикладі з ґрунтами Йосипа Підгайного та священництвом Степана Чемериса). Калнишевський був більше корисним для своїх родичів, ніж родичі були корисними йому. Не будучи належним до старшинського середовища за походженням і не пов'язуючись з жодною старшинською фамілією прямим родинним зв'язком, він просувався вгору по ієрархічній драбині не Гетьманщини, а Запорозжя. На степовій периферії України ще лишалися чинними егалітарні структури, що були знівельовані на гінтерланді, зберігався простір для циркуляції вертикальної соціальної мобільності, існували інші, більш гнучкі типи соціальної стратифікації, а відтак – виникали різновиди соціальних мереж, відмінні від замкненого локально-династійного мережива Гетьманщини.

Джерела та література:

1. Государственный архив Архангельской области. – Ф. 1. – Оп. 3. – Д. 271.
2. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 13. – Оп. 1. – Д. 76.
3. РГАДА. – Ф. 7. – Оп. 1. – Д. 2234.
4. Роменський державний краєзнавчий музей. – N 2046/1937.

5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 67.
6. ЦДАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 142.
7. ЦДАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 215.
8. ЦДАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 253.
9. ЦДАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 278.
10. ЦДАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 321.
11. ЦДАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 356.
12. Апанович Е. М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг. Дисс. к. и. н. – Киев: Центральный государственный исторический архив УССР, 1949. – 349 с.
13. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. III. Акты о гайдамаках (1700–1768). – Т. III. – К., 1876. – 897 с.
14. Гісцова Л. З. До портрета П.Калнишевського // Архіви України. – 1991. – № 3 (227), травень-червень. – С. 52–58.
15. Гісцова Л. З. Приватне листування Петра Калнишевського // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 11–21.
16. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 270 с.
17. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького / Упорядники С.В. Абрисимова та інші. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – 740 с.
18. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.
19. Кривошея В. В. Монастирські синодики як джерело до історії запорозького козацтва // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2010. – С. 47–58.
20. Кулиняк Д. Лицар Дикого Поля: Історико-документальна повість-есе. – К.: Варта, 2005. – 144 с.
21. Кулиняк Д. Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорозької. – К.: Радянський письменник, 1991. – 71 с.
22. Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків, 2007. – 400 с.
23. Н[иколайчик] Ф. Родина Калнишевського // Киевская старина. – 1892. – Кн. 5. – С. 249–277.
24. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXVI. – СПб., 1830. – 875 с.
25. Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб: Императорская академия наук, 1787. – 274 с.
26. Сахно Ф. Історія Смілого. – К.: Варта, 2004. – 485 с.
27. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
28. Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. III: Очерки торговли и торгового капитализма. – [Одесса]: Гос. изд.-во Украины, 1923. – 192 с.
29. Терновский Н. Н. К истории Запорожского края. – Екатеринослав: Тип. губернс. земства, 1904. – 102 с.
30. Ющенко О. Нев'янучий ромен-цвіт. – [Суми], 2008. – С. 223 с.
31. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Ч. II. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – 496 с.
32. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. I. – К.: Наукова думка, 1990. – 583 с.
33. Яремко М. Антропонімія вихованців Києво-Могилянської академії XVIII ст. (про інформативні можливості студентських реєстрів) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Кн. I. Т. 19. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2009. – С. 308–322.

Владислав Грибовський (Дніпропетровськ, Україна). **Калнишева сім'я**. Розглядаються питання генеалогії кошового отамана Петра Калнишевського, з'ясовується роль сімейних зв'язків в його політичній кар'єрі.

Ключові слова: Калнишевський, Запорозька Січ, Ромен, соціальні мережі.

Владислав Грибовский (Днепропетровск, Украина). **Калнышева семья**. Рассматриваются вопросы генеалогии кошевого атамана Петра Калнышевского, выясняется роль семейных связей в его политической карьере.

Ключевые слова: Калнышевский, Запорожская Сечь, Ромны, социальные сети.

Vladislaw Gribovskiy (Dnepropetrovsk, Ukraine). **Kalnyshevs'kyi's family**. The genealogical problems of the study the person koshovyi otaman Petro Kalnyshevs'kyi are examined, the role of familial connections in his political career turns out.

Keywords: Kalnyshevs'kyi, Zaporozhian Sich, Romny, social networks.

УДК: 930.2 (477.75) «18»

«Дерзнул ругать указ...»: бувші запорожці та межування Новоросійської губернії

Постсічова доба для мешканців Запорозьких Вольностей стала часом системних і, водночас, карколомних перетворень. З під юрисдикції Коша багатотисячне населення перейшло під контроль губернаторів та новостворених губернських і провінційних канцелярій. «Бувший запорозький старшина», «із бувших запорозьких козаків», «із підданих бувшого Запорожжя» - саме так, із обов'язковою приставкою «бувший», у документації російських адміністративних установ позначалися люди, пов'язані із ліквідованим Військом. Землі Вольностей, не дивлячись на наявність тисяч зимівників по річкам, балкам, урочищам, сприймалися урядовцями переважно як «в пусе лежачие». Величезний земельний фонд, що опинився у розпорядженні імперії, уявлявся основою майбутнього процвітання держави на півдні, плацдармом її економічного розвитку та політичного просування грецького проекту.

Втім, перш, ніж запустити потужні колонізаційні процеси, слід було добре вивчити ресурс, що дістався Азовській і Новоросійській губерніям після ліквідації Запорожжя. Кожна з губерній отримала значну площу колишніх Вольностей, разом із колишніми запорозькими підданими, запорозькою старшиною та козаками, які продовжували жити по численним слободам та ще більш численним зимівникам. Саме тому, уряду доводилося вирішувати чимало справ, пов'язаних із ліквідацією /реорганізацією запорозької спадщини. Ці урядові заходи висвітлені в історіографії та археографічних публікаціях, відмітимо дослідження істориків Н.Д. Полонської-Василенко [9], А.В. Бойка [5, с. 16 – 19], В.К. Козирева [7, с. 118].

Натомість, атмосфера, що панувала на території козацького краю у цей час, вивчена лише фрагментарно. Добре відомо: за Дунай рушила невелика частина запорожців, переважна більшість лишилася і продовжувала сидіти зимівниками, перебуваючи до певного часу на відстані від державної адміністративної влади [6, с. 243]. При цьому настрої, думки, очікування, страхи людей, традиційний світ яких рушився на їх же очах, лишаються для істориків малодослідженою проблемою. Чи могли протистояти системному наступу імперської державної машини ті, хто залишилися на своїх землях? Відкритий, тим паче, озброєний виступ був наперед приречений. Та сам факт існування і поширення думок про супротив, хай на рівні чуток про отамана Метелку, зафіксований у рапортах до Г.О. Потьомкіна [5, с. 13], відбивав певні очікування серед населення учорашніх Вольностей.

Чутки, що поширювалися серед населення Азовської і Новоросійської губерній у 1775 – 77 роках склали для місцевої адміністрації серйозний клопіт. Починалися розшуки агітаторів виходів за Дунай (справа Чорногора, липень 1777 р.) [4, с. 42 – 46] і до Очаківського степу [11, с. 42 – 43]. Заарештовані автори чуток жорстко каралися – це свідчило про усвідомлення владою того

непевного, збудженого стану, в якому по перших порах перебувала значна частина колишніх запорожців.

Не менш серйозними виявилися справи, пов'язані з реакцією мешканців зимівників на описи та межування губернських земель. Останнє яскраво проявилось у сутичках із межувальниками. Межувальник, або його помічник, виконуючи офіційні розпорядження межевої експедиції та накази губернської канцелярії, самою своєю присутністю провокував бурхливу реакцію колишніх запорожців. Здається, що сама фігура межувальника, який з'являвся поруч із зимівником і починав щось обмірювати та заносити до польового журналу, уособлювала початок кінця, остаточну втрату своєї землі, про яку на Січі загрозливо переказували ще з 1750-х років. Візьмемо до уваги й той факт, що межувальниками в обох губерніях найчастіше призначали штабс-, обер- та унтер-офіцерів місцевих полків, гусарів і пікінерів, військових колишнього Жовтого, Чорного, Новослобідського, Бахмутського полків, з якими запорожці мали постійні прикордонні земельні конфлікти. За таких обставин колишнім запорожцям важко було абстрагуватися від того, що перед ними не давній ворог-захай, а лише рядовий представник губернської межевої експедиції, який має виконати державний наказ.

Конфлікти із запорожцями-власниками зимівників, принаймні, по тим документам, що вдалося нам виявити і опрацювати, масового характеру не набули. Стратегії адаптації запорожців до нових реалій були більш варіативними. Особливо добре це розуміла колишня запорозька старшина, не помічена у злочинах останнього кошового П. Калнишевського та наділена правом отримувати земельні ділянки під заселення [10, с. 110]. Адже можна було отримати ділянку, заселити її, через що стати її власником на однакових правах з іншими новоявленими у степу поміщиками. Недивно, що серед документів Азовської та Новоросійської губернських канцелярій вже за 1776–77 рр. знаходимо накази про відведення значних земельних ділянок бувшій запорозькій старшині, як то бувшого Війська Запорозького довибу Соколану (Соколовському), полковому хорунжому Степану Кулику [1, арк. 11], полковому старшині Михайлу Потапенку, Федору Легкоступенку [1, арк. 26], полковнику Строцю на Токмаківці, полковому осавулу Пишмичу на Камишеватій Сурі, страшині Сидору Білому на Інгульці, отаману Вершацькому на Дніпрі [9, с. 226] та ін.

Даний процес, як і інші адаптаційні практики, був справою, що розтяглася не на один рік. Одразу ж після скасування Січі, перші два-три роки, настроїв багатьох мешканців зимівників по відношенню до нової влади був вкрай негативним. Супротив «бувших» мав переважно прихований характер та добре відбився у пісенному фольклорі, що поширився південноукраїнськими степами з кінця XVIII століття [8, с.156-158]. Траплялися й відкриті сутички і конфлікти. Відбувалося це тоді, коли запорожець безпосередньо стикався із втручанням до своєї малої території, земель зимівника. У цьому відношенні показовий конфлікт відбувся у липні 1777 року між межувальником вахмістром Петром Давидовим та колишнім запорозьким полковим старшиною Лук'яном Великим.

Вахмістр Сербського гусарського полку Давидов, маючи ордер від Новоросійської губернської канцелярії, виконував наказ про зняття повітових планів. Його було направлено до Саксаганського повіту Слов'янській провінції – описувати річки, урочища і т.п. 17 липня Давидов почав описувати річку Мокру Суру, на якій і мешкав зимівником колишній запорожець. Далі, все що трапилося, Давидов зафіксував у своєму рапорті, причому образи та втрата

робочого інструменту змусили його бути вельми точним, навіть дослівним. «...Во время моего межевания живущей при оной речки бывшего войска Запорожского полковой старшина Лукьян Великий прибежа верхом на лошади ко мне хотел было меня плетью в его имеющуюся бить. Однак я по осторожности моей от него убежал. Но он видя себя сим не удовольствуем, начал меня ругать и поносить всякими непотребными речами говоря «Зачем ты здесь междуешь. Это моя земля». Я видя сего разкрывшагось безчувственно в разбойническом виде стал ему говорить что я послан от Новороссийской губернской канцелярии, от которой и открытой указ имею. Но он напротив того ненасытен ругаючи меня дерзнул ругать указ и хто его писал и повелевал...» [2, арк. 116-116 зв.]. Від такої нахабності не витримав й сам Давидов, прийшовши в себе, він звернувся до Великого: «Как ты осмелился не только установленных начальников но и указ в котором упоминается ПО УКАЗУ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА. Но он еще больше разсердядь вскока с лошади и ударя рукою поставляемую мною астрелябию «Я де никого не боюсь», которая в сторону сажень в пяти впадя от места на землю вся перепортилась и некоторые вещи погнули, а други в траве и совсем сискать было не можно. Я бросаюсь на то место чтоб оную собрать крича «Вон с моей земли»... [2, арк. 116 зв.]. Показово, що старшина не став розбиратися, що саме і для чого межував Давидов, обурення викликала сама поява межувальника на території, що сприймалася як своя.

Рапорт, написаний через кілька днів після сутички, передає обурення двох сторін одночасно. Давидов, хвилюючись, пропускав цілі слова, але й без них суть конфлікту була доведена до губернського начальства. Межувальник просив поступити із Великим по силі законів, але як можна жорсткіше, «в страх другим». Рапорт мав свої наслідки, старшину Великого знайшли і доставили у канцелярію. Визнаючи свою провину, Великий виправдовувався тим, що був «в пьяном образе», просив його пробачити та обіцяв, що більш так чинити не буде. Губернська канцелярія, беручи до уваги покаяння старшини і «дабы впредь того дерзять не отваживался», розпорядилася заарештувати його і два тижні тримати на гаубвахті. Крім того, Великий повинен був сплатити 90 крб. за зламану астрелябію та 80 крб. (розмір річного окладу межувальника) Давидову – компенсацію за «ругательство и безчестье», а також 7 крб. 38 коп. прогонних грошей, витрачені на його доставку до канцелярії [2, арк.143]. Після двох тижнів на хлібі і воді Великого відпустили до свого зимівника. В цілому ж, цей випадок змусив Новоросійську губернську канцелярію прийняти певні міри, тим паче що опис і межування колишніх запорозьких земель тривали повним ходом. У вересні 1777 р. Єлизаветградській та Слов'янській провінціальним канцеляріям було наказано об'явити в усіх місцях накази: «предерзости» під час межування будуть каратися по усій строгості закону [2, арк.143 зв.].

Звичайно, випадок Лук'яна Великого можна звести до витівки нетверезої людини. Але, п'аний чи тверезий, все, що він говорив, реально відбивало його ставлення до справи межування земель. Як свідчать документи, Великий не був одиноким у своєму відношенні до межувальників, а через них - до межування колишнього Запорожжя. Підтвердження цьому знаходимо у рапорті прапорщика Йосифа Федорова. Останній мав виконати наказ Новоросійської губернської канцелярії – відмежувати землю на 25 дворів мешканцю Слов'янського повіту Коновалу. Ділянка знаходилася при затоці Дніпра, неподалік місцевості, що називалася Тарасівський кут. Межувальнику слід було відміряти, описати і нанести ділянку на план. Прибувши на місце 17 липня,

Федоров, як то передбачала усталена практика, попросив для помочі людей у місцевого наглядча Михайла Теслі. Йому ж був представлений і відповідний наказ Слов'янської провінціальної канцелярії про відмежування ділянки. У той же день місцевістю проїжджав Саксаганський воєвода, колезький асесор Сичевський. Під цим приводом Федорову у помічниках було відмовлено і потім довелося чекати ще три дні. Сам Тесля в цей час виказував межувальнику: «якобы не для снятия того места я прибыл, а для отнятия от них земли. Пришел ко мне с собранными им немалого числа тамошних жителей козаков *яко бунту подобно*, выговарывая мне «Вы дискать самы собою что хотите делаете и от нас земли отнимаете. А пока от нашего комисара повеления не будет ни одного человека не дадим...» [2, арк.138-138 зв.]. За таких обставин Федорову лишалося чекати розпорядження земського комісара. Коли ж Тесля прийшов удруге, то знов об'явив межувальнику: «Хотя де комисар и приказал дать людей, но чтоб ишли мерить землю в пустые места, где жительство и хлебопашеств нету» [2, арк.138 зв.]. Не отримавши помічників, Федоров рапортував провінціальної канцелярії та хотів виїхати з Тарасівського кута. Коли ж він звернувся до наглядча по коней, той відповів йому «дурными словами Хто дискат вас привоз, тот вас и повезет» [2, арк.138 зв.]. Довелося чекати до 30 липня, коли прийшла резолюція провінційної канцелярії. Тоді необхідні для робіт помічники з козаків були надані, а самого Теслю відправлено до провінційної канцелярії. Зрештою, про цю справу Федоров рапортував до губернської межової експедиції, прохаючи вплинути на потенційно нестабільну ситуацію у даній місцевості.

Привертає увагу той факт, що обидва інциденти сталися в один і той же час (між Давидовим і Великим – 17 липня, між Федоровим і Теслею – впродовж 17 – 30 липня 1777 року), у сусідніх Саксаганському і Слов'янському повітах. Нагадаємо, що обидва повіти було створено на землях Кодацької паланки. Як наслідок, основну частину місцевої людності на 1777 рік склали колишні запорожці та їх колишні піддані. І якщо в першому випадку конфлікт стався між двома людьми, то у другому, коли Тесля привів із собою «немалое число тамошних жителей козаков», конфлікт явно вийшов за межі індивідуального непорозуміння між межувальником і місцевим наглядчем. Тут вже була вказана загальна позиція, яку поділяли і наглядчач (вочевидь, сам з колишніх запорожців), і місцеві жителі-козаки.

Такі сутички свідчили як про неспокій, так і про страх запорожців втратити свої зимівники та землі навколо них, необхідні для пашні, випасу худоби, сіножатей. І страх цей мав свої підстави. Якщо одразу влада намагалася бути лояльною до населення запорозьких зимівників, то чим далі, контроль над зимівчанами ставав сильнішим. Невдовзі, почалося переведення мешканців зимівників до слобод та міст [3, с. 201-206].

Загалом, серед численної документації у справах межування Новоросійської губернії часто зустрічаються документи, в яких згадуються запорозькі зимівники та їх хазяї, «бувші» запорожці. Самі ж запорожці по-різному реагували на межування та розподіл їх земель. Так, Петро Осадчий та Павло Ємець, що мали по зимівнику в Саксаганському повіті між річками Жовтою і Зеленою, заручилися ордером від полковника П.А. Норова і відстоювали своє першочергове право отримати землі поруч із своїми зимівниками під заселення. Відставного поручика Кобиленкова, який вже мав на руках наказ про відведення йому земельної ділянки у бувших запорозьких дачах, включно із зимівниками Осадчого та Ємця, вони просто туди не допустили [2, арк.63]. Схожа картина склалася із ділянкою землі по р. Інгульцю. Підпоручик Дніпровського

пкінерського полку Байдак волів повернути до казенного відомства відведену йому землю, адже виявилось, що на ній «зимовником бывшой запорожской старшина Сава Пашковской жительствоует и ко владению тою землею ево Байдака в прошлом 776 году не допустил...» [2, арк. 87]. Зимівник по р. Зелений бувшого запорозького старшини Пархомова (шість дворів і вітряк) в ході межування Єлисаветградського пкінерського полку опинився в межах дачі вахмістра Піварича. Межувальник Степан Іванов, вочевидь, мав розмову із самим Пархомовим, адже у рапорті він зазначив: вступити до межування через зимівник не зміг, але старшина «соглашивается взять из дачи вахмитсра Пиварича на 12 дворов земли» [2, арк.79]. Бачимо, в даному випадку сторони воліли досягти скорішого компромісу. Хтось, як вище згадуваний Коновал, сам не чекав, поки його земля опиниться в межах чужого відводу. Маючи при Тарасівському куті зимівник та невеликий сад родючих дерев, у червні 1777 року він звернувся до межової експедиції із проханням офіційного земельного відводу [2, арк. 99]. Інші, як-то бувший запорозький козак Левко Дусак, продавали свої зимівники майбутнім поміщикам, бажаючи отримати кращі ділянки по родючим балкам для подальшого їх офіційного межування та відводу [2, арк.127].

Втім, подібні купівлі-продажі викликали різку реакцію місцевої адміністрації на чолі з М.В. Муромцевим: «Известно де что казаки Славянской провинции продают свои зимовники из землею прежде при тех их зимовниках ими владеемою. Некоторые продажи и купчии в канцеляриях совершаются, а как де оне на землю никакого права не имеют кроме временного владения и власны только в движимом их имени. Земля же вся состоит в казенном ведомстве...» [2, арк.132]. Наголошувалося, що купівлі-продажі зимівників разом із прилеглою землею незаконні, адже земельним фондом колишніх Вольностей тепер розпоряджалася держава. Губернатор М.В. Муромцев пропонував знищити усі купчі, оформлені на землі без відводу. Відповідно, на законних підставах продати землю, прилеглу до зимівника, міг тільки той, хто отримав офіційний відвід та мав план на цю землю від межової експедиції. В усіх інших випадках хазяї могли продавати тільки будівлі зимівників та рухоме майно. Стурбованість губернатора спричинила появу особливого наказу Новоросійської губернської канцелярії від 28 серпня 1777 року: «на продаваемыя бывшими запорожскими казаками земли коим оные не отведены впредь крепостей не свершать, равно и совершенные уже до сего на таковыя земли уничтожить...» [2, арк.132-132 зв.]. Продавати землю не заборонялося, але тільки при наявності відводу (здійсненого межування) та плану на земельну ділянку. Схожі процеси тривали і в сусідній Азовській губернії.

За таких умов, власники зимівників поспішали або позбутися свого майна, або навпаки, отримати ділянку у відвід, заселити слободу, фактично, розійтися із традицією, пристати до умов, продиктованих політикою колонізації і заселення краю. Та пам'ять про недавнє життя у козацькому степу, усвідомлення і гостре сприйняття колишніми запорозьцями землі як своєї, водночас, необхідність адаптуватися до нових реалій, ще довго провокували сутички із представниками місцевої влади. В подібних конфліктах розкривалося справжнє ставлення місцевого населення до російської влади та її політики.

Джерела та література:

1. Державний архів Ростовської області (Далі ДАРО). – Ф.800. Азовська губернська канцелярія. – Оп.1. – Спр. 110. – Арк.1-69.
2. ДАРО. – Ф.800. – Оп.1. – Спр.176. – Арк.1-160.

3. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – 426с.
4. Бойко А.В. Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі / Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип.4(5). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – С. 40-47.
5. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995. – 56с.
6. Бойко А.В. Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII ст./ Український археографічний щорічник. – Вип.5(6). – К., 2001. – С. 242-262.
7. Козирев В.К. Запорозька спадщина в адміністративному устрої Південної України кінця XVIII століття / Адміністративний устрій та самоврядування в Україні XVII-XX століття. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1999. – С.116-119.
8. Полонська-Василенко Н.Д. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. - Т.І. – Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1967. – С.138-185.
9. Полонська-Василенко Н.Д. Південна Україна після зруйнування Січі / Там само. - Т.ІІ. – Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1967. – С. 207-234.
10. Сурева Н.В. Від козака до дворянина: основні віхи нобілітації запорозьких старшинських родів / Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва ІУ НАНУ. – Вип.2. – Нікополь-Дніпропетровськ, 2005. – С.110-111.
11. Шیان Р.І. Ще раз про ситуацію на території колишніх Вольностей після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.): чутки як історичне джерело / Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України Запорізького державного університету. – Вип.4. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. - С.39-44.

Надія Швайба (*Ростов-на-Дону, Росія*). **«Дерзнул ругать указ...»: бувші запорожці та межування Новоросійської губернії**

На основі джерел з Державного архіву Ростовської області досліджується реакція запорожців на межування та роздачу земель колишніх Запорозьких Вольностей. Аналізуються сутічки із межувальниками, що сталися 1777 р. в межах Новоросійської губернії.

Ключові слова: бувші запорожці, зимівник, межування, межувальник, Новоросійська губернія.

Надежда Швайба (*Ростов-на-Дону, Россия*). **«Дерзнул ругать указ...»: бывшие запорожцы и межевание Новороссийской губернии.**

На основе источников Государственного архива Ростовской области исследуется реакция запорожцев на межевание и раздачу земель бывших Запорозьких Вольностей. Анализируются конфликты с межевщиками, случившиеся в 1777 г. в пределах Новороссийской губернии.

Ключевые слова: бывшие запорожцы, зимовник, межевание, межевщик, межевая экспедиция, Новороссийская губерния.

Nadiya Shvayba (*Rostov-on-don, Russia*). **«Derzнул rugat' ukaz...»: were Zaporozhian cossacks and land surveying of the Novorosiysskaya province**

On the basis of sources of the State archive of the Rostov region the reaction of the Zaporozhian cossacks on a land surveying and distribution of the earths of the former Zaporozhye was analyses. Collisions with «mezhuval'nik» which happened in 1777 within the limits of the Novorosiysskaya province are analysed .

Key words: were Zaporozhian cossacks, winterer, mezhuvannya, mezhuval'nik, Novorosiysskaya province.

Володимир МІЛЬЧЕВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2:94-058.229 (477.64) «17»

**Внесок А. Скальковського
у дослідження соціальної історії
запорозького козацтва XVIII ст.**

Розвиток вітчизняної регіональної історіографії другої третини XIX ст. – початку XX ст., протікав у достатньо специфічних історичних умовах, які не могли не позначитися на історіографічній ситуації в цілому. Розвиток історичних студій в краї, поява нової когорти істориків, чие життя було тісно пов'язане з регіоном, а творчість базувалася не на описовій, а науковій основі, був безпосередньо пов'язаний із інтенсивною урядовою колонізацією Півдня, становленням в його містах освітніх і наукових центрів. Упродовж другої чверті XIX ст. наявним став комплекс умов, які сприяли б становленню регіональних історико-археографічних студій. Значною мірою цей процес стимулювався існуванням «соціального замовлення» з боку імперських структур, які відчували гостру потребу в обґрунтуванні легітимності всіх перетворень, що їх проводила російська держава на землях інкорпорованого Запорозжя. Також слід враховувати фактор нагальних потреб тогочасної бюрократичної машини, її зацікавленість у комплексній інформації стосовно походження, традицій, побуту населення колишніх Вольностей ВЗН, яка б ставала додатковим аргументом прийняття тих чи інших управлінських рішень.

Можна стверджувати, що саме останні обставини вплинули на започаткування традицій регіонального історіописання, їх наукову тематику й дослідницькі напрямки. Подібні завдання можна було покласти на досить вузьку групу місцевих інтелектуалів. З одного боку, вони мали б бути державними службовцями та чітко усвідомлювати собі мету наукових студій, їх практичний зміст та ідеологічні засади, з іншого ж – вони мали б бути максимально відірваними від місцевого ґрунту, від козацької (запорозької і гетьманської) культурної традиції. Одним словом, бути тими істориками, з-під пера яких, з великою долею вірогідності, виийшла б історіографічна продукція необхідного гатунку. Цілком природно, що першими імперськими «геродотами» Півдня стали вихідці з інших регіонів імперії, наближені до вищої адміністрації краю, внаслідок свого службового становища.

З урахуванням усього викладеного вище, життєвий шлях, службова кар'єра і творча діяльність Аполлона Скальковського (1808 – 1898) виглядають достатньо очікуваними й закономірними: чиновник з особливих доручень при новоросійському генерал-губернаторі, за походженням дрібнопомісний шляхтич-поляк з Житомирщини. А.Скальковський здобув достатньо гарну класичну освіту у Вільно та Москві. Здібний юнак, після закінчення Московського університету у 1827 р., розпочинає службу в канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М.Воронцова, яка мала своє місце розташування в Одесі. Приїзд Скальковського до цього міста співпав із часом виходу в світ перших номерів газети «Одесскийвестник –

Journald'Odessa». Оскільки засновниками часопису та його авторами були, в більшості своїй, чиновники все тієї ж губернаторської канцелярії, Скальковському не залишається нічого іншого, як прийняти участь в редагуванні вісника та написанні матеріалів до нього. Саме це й підштовхнуло А. Скальковського до занять статистикою та історіюписанням, причому із неабиякими успіхами. Безпосереднє начальство дуже схвально поставилося до обраного молодим чиновником напрямку діяльності та всіляко сприяло йому в цьому.

Саме за сприяння й патронажу та внаслідок безпосереднього завдання генерал-губернатора М. Воронцова, в травні 1835 р. А. Скальковський вирушив у подорож губерньськими й повітовими містами Південного краю й провів активні евристичні пошуки матеріалів в архівосховищах Ольвіополя, Єлизаветграда, Крилова, Крюкова, Катеринослава, Новомосковська та Павлограда [1, с. 5].

Результатом подібної археографічної експедиції, яка тривала майже три місяці, стало виявлення величезної кількості до того часу неописаних матеріалів у поточних архівах Катеринославського губерньського правління та казенної палати. Результати евристичного пошуку були тим більш вражаючими, якщо зважити на те, що Скальковський на той час ще був абсолютним початківцем у справі архівістики й не мав ані найменших навичок практичної роботи в цій галузі, не кажучи вже про ази спеціальних теоретичних знань. Евристична робота, проведена А. Скальковським, вже через рік конкретизувалися появою його першого масштабного історичного дослідження – «ХронологическоеобозрениеНовороссийскогокрая», – в якому дослідником вперше, хоча й дуже побіжно, в ретроспекції, було заторкнuto тему запорозької спадщини в історії південного регіону [2, с. 300; 3, с. 265].

Зацікавлення Скальковського дослідженням запорозької історії, сигнальний вияв якого було продемонстровано вже в першій із його історичних розвідок, через кілька років актуалізувалося появою низки спеціальних праць. Звернення дослідника до даної проблематики не було випадковим, адже саме А. Скальковському, належить честь бути фактичним рятівником і першим упорядником і дослідником унікального комплексу документів – Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Перші документи цього зібрання потрапили до рук дослідника вже у 1835 р., під час подорожі краєм. Впродовж наступних десяти років за безпосередньої участі, а також завдяки його опікуванню і контролю, Скальковському вдалося виявити представницький масив джерел – майже дві сотні в'язок документів XVIII ст. [4]. Саме вони й стали об'єктом дослідження вченого впродовж наступних п'ятдесяти (!) років.

Весь історико-археографічний доробок А. Скальковського з історії запорозького козацтва XVIII ст. розподіляється на власне історичні праці та публікації джерел (паралельно, зауважимо, що переважна більшість робіт у обох випадках має комбінований характер).

Серед праць першої категорії найбільш помітне місце, поза сумніву, належить його «История Новой Сечи». У 1841 р. А. Скальковський вперше видав свою працю, присвячену історії Нової Січі [5, с. 437]. У 1846 р. він значно доповнив свою роботу новими документами та розширив до тритомного формату [6 – 8]. Найбільш змістовним з усіх видань було третє (1885 – 1886 рр.) [9 – 11]. Наявність у розпорядженні дослідників трьох авторських редакцій

однієї й тієї ж самої монографії, виправленої та доповненої, дає змогу не тільки простежити еволюцію його поглядів на окремі аспекти соціальної історії січової громади впродовж досліджуваного періоду часу, але й проаналізувати процес актуалізації А.Скальковським комплексів джерел з історії запорозького козацтва XVIII ст., насамперед Архіву Коша Нової Запорозької Січі.

Зауважимо, що в першій редакції своєї «Історії» А.Скальковський не приділяє великої уваги соціальній історії Запорожжя, віддаючи перевагу висвітленню подій історії військово-політичної. Картина ж соціального устрою зображена великим мазками, та є надзвичайно пасторальною, романтичною. Як це видно з тексту, найбільш цікавою темою для самого історика залишалася проблема соціальної сутності та формаційної природи запорозької спільноти. Звідси й постійне порівняння запорозького козацтва з рицарськими орденами католицького світу (насамперед з Орденом Св. Іоанна (Мальтійським)). Висвітлюючи взаємини всередині запорозької громади, автор, переважно, користувався усним наративом – розповіддю колишнього запорожця Микити Коржа (1731 – 1835), записаною у 1828 – 1831 рр. катеринославським архієпископом Гавриїлом (Розановим) та переданою ним Скальковському для публікації [12 – 14]. При цьому, розповіді Коржа користувалися абсолютною довірою Скальковського, який вказував на зроблену ним верифікацію даних, хоча й не наводив конкретних прикладів цього [5, с. VII]. За умов такої довіри до інформатора корпіти над активними джерелами здавалося йому справою зайвою: вірогідно, що за задумом автора, вони мали стати основою для більш «серйозної» справи – створення історичної хроніки Запорожжя часів Нової Січі.

Подібний підхід суттєво вплинув на характер відбору автором джерел, що заклали основу дослідження: насамперед, це актови та справочинні документи – накази, ордери, рапорти, розпорядження та т. ін., які було випродуковано кошовою адміністрацією, російським військовим і цивільним командуванням південного краю. Рівень використання та авторської інтерпретації відібраних автором документів, однак, був ще достатньо низький – давалися взнаки відсутність ґрунтовної освіти та тривалих навичок роботи із джерелами: документи переказувалися близько до тексту, або ж взагалі вставлялися в текст великими цитатами згідно хронології [5, с. 53 – 54; с. 300 – 301]. Невпорядкованість справ січового архіву, що потрапили в розпорядження Скальковського, відсутність складених описів до них, були причиною того, що текст монографії не було споряджено відповідними посиланнями на використане джерело. Так само відсутніми були й легенди до документів, опублікованих у додатках [5, с. 381 – 428]. В кращому випадку додавалися примітка – «Списано с оригінала» [5, с. 427 – 428]. І якщо компетентність Скальковського як історіографа зростала від видання до видання його праці – збільшувалася кількість використаних джерел та, відповідно до цього, висвітлених сюжетів запорозької історії, – рівень археографічного опрацювання документів залишався незмінно низьким. Те ж саме можна сказати й стосовно підготовлених ним публікацій окремих документів і збірок із кошового архіву, а також розлогих цитат із них, імпліментованих автором у текст численних історичних розвідок [15 – 17; 18 – 19; 20].

Гайдамацька проблематика досліджувалася А. Скальковським паралельно з його студіюванням історії та історіографії запорозького козацтва. Ретельний текстологічний аналіз трьох редакцій «Історії» дає підстави для твердження про те, що погляди А. Скальковського на гайдамацтво XVIII ст. зазнали певної

еволуції в своїй оціночній частині: якщо в першому виданні часто висловлюються думки про епізодичну участь запорожців у гайдамацьких виправах, мінімізований вплив соціальних процесів, що відбувалися в січовій громаді на розвиток гайдамащини [5, с. 281 – 293], то в останньому – третьому – виданні А. Скальковський висловлює думки стосовно нерозривного зв'язку цих процесів між собою. Пов'язано це, не в останню чергу, було із тим, що в розпорядженні дослідника з'являється дедалі більше джерел, актуалізованих ним в процесі розбору та опрацювання документів січового архіву, в результаті чого екскурс, присвячений гайдамацтву розростається з невеличкого нариса (1-ше видання) до окремого розділу другої частини (3-є видання) з промовистою назвою «ЧерньєдниЗапорожья: гайдамаки» [10, с. 321 – 350].

Спроби А. Скальковського осягнути соціальну сутність гайдамацького руху сповна представлені у ще одній із його ранніх праць – «Наезды гайдамак на ЗападнуюУкраину в XVIII столетии». У цій спеціально присвяченій історії гайдамацтва роботі дослідником були використані не тільки документи січового архіву, але й усні наративи, зафіксовані цим дослідником від старожилів краю в процесі здійснених археографічних експедицій кінця 1830-х – початку 1840-х років [21]. Гайдамацтво у висвітленні Скальковського постає як вияв темного, анархічного боку вдачі народу руського, викликаний до життя утисками з боку панівної верстви. Разом із цим, наголос робиться на тому, що й основна маса селянства й козацтва Польської України не підтримувала гайдамаків, бачаючи в них елемент деструктивний, такий, що стоїть на перешкоді загального добробуту й спокою. Останню тезу Скальковський підкріплював спогадами осіб, що були безпосередніми свідками гайдамацьких виправ на Правобережжі в другій половині XVIII ст.

Зазначимо, що дослідження гайдамацької проблематики було достатньо складною справою для А.Скальковського не тільки як для історика, але й як для людини. З одного боку, дослідник походив з полонізованого й покатоличеного шляхетського роду – неприязнь до козацько-гайдамацької вольниці, вірогідно, культивувалася в його родині, подібно до інших польсько-шляхетських родин Правобережжя й була засвоєна з дитячих років. З іншого боку, успішна кар'єра Скальковського-чиновника, чий початковий період припав на час між двома польськими повстаннями, та його успішна інтеграція до правлячої верстви тогочасного російського суспільства (заради цього А.Скальковський навіть переходить у православ'я), могли бути реалізовані за умови його абсолютної лояльності до імперії та толерантного ставлення не тільки до антипольської політики її правителів, але ж і до аналогічних виявів з боку народних мас. Відповідно до цього, Скальковському доводилося йти на компроміс між власними поглядами на минувшину й офіційно припустимою версією історії. Разом із цим, розглядаючи гайдамацтво виключно як прояв «спокоvnчного» козацько/русько-польського антагонізму, Скальковський так і не наближається до розуміння його справжньої природи: звідси його щире здивування від згадок у документах XVIII ст. про запорожців-гайдамаків аж на східному узбережжі Азовського моря – на кубанських косах, і не менш щире здивування з приводу описаних фактів пограбування гайдамакуючими січовиками своїх православних одновірців – грецьких купців – на Очаківському степу [10, с. 329 – 331].

Праця А.Скальковського з історії гайдамацтва не залишилася непоміченою сучасниками й спричинила появу достатньо великої кількості відгуків та рецензій. Полишаючи поза увагою суто емоційні оцінки літераторів і публіцистів, що не мали під собою жодного наукового підґрунтя, зауважимо,

що в тих із них, що вийшли з-під пера осіб дотичних до історіографічного процесу, сповна відбилася полярність оцінок з позицій українського [22, с. 572 – 594] та польського [23, с. 11 – 54] національно-ліберальних рухів. І з одного, і з іншого боку, загальна картина козацько-шляхетського протистояння впродовж XVIII ст., зображувалася абсолютно дуалістичною і, відповідно до цього, саме вона зумовила напрямки й тональність наступних досліджень гайдамацької проблематики вітчизняними й польськими науковцями впродовж наступних історіографічних періодів.

Наукові дослідження історії запорозького козацтва в цілому та гайдамаччини зокрема, розпочаті А. Скальковським, сприяли появі багаторічного інтересу широких кіл громадськості до даної проблеми, задовольнити який першими поспішили представники української творчої інтелігенції. Серед тогочасних рефлексій на дослідження Скальковським історії запорозького гайдамацтва достатньо згадати хоч би появу поезії Тараса Шевченка «Холодний Яр» [24, с. 47], повісті Григорія Данилевського «Уманскаярезня. (Последниезапорожцы)» [25, с. 167 – 234] та багатьох інших літературних творів. Вони були своєрідним висловленням громадянської позиції їх авторів на наукові заняття А. Скальковського, кінцеві висновки якого вони не могли та не хотіли сприйняти.

Підводячи підсумок, відзначимо, що А. Скальковський не був професійним історіографом навіть у розумінні найближчого оточення. Створюючи «Историю Новой Сечи» він був безмежно далекий від методології та методів наукового дослідження, які вже напручувала тогочасна вітчизняна й зарубіжна наука. Відповідно до цього самі перші його праці з історії Запорожжя є нічим іншим як звичайними хроніками. Однак, при всій їх описовості, А. Скальковський сконцентрував у своїх працях величезний фактичний матеріал, який став основою для подальших студій з історії (в тому числі з соціальної) запорозького козацтва.

Саме на його дослідження спиралась історика наступних поколінь. Він першим звернувся до розгляду таких проблем як соціальні структури Запорожжя, соціальні рухи в середовищі запорозького козацтва, інкорпорація представників січової громади до імперського суспільства після 1775 р. При цьому він намагався поглянути на сутність будь-якої проблеми з позицій кількох сторін – запорозької та російської (польської, кримської), – зважити всі про та contra й винести власний вердикт у справі (залишаючись, як правило, на позиціях апологета інтересів імперії). Наприклад, у розгляді питання стосовно можливості толерантного співіснування та інтеграції запорозької козацької громади до соціальних структур Російської імперії, А. Скальковський робить висновок: така можливість була, але виключно за умови скасування споконвічних засад і докорінного реформування.

При тому всьому, А. Скальковський чи не першим з вітчизняних дослідників зайнявся історіюписанням конкретного колективного суб'єкта історичного процесу – ВЗН, – й тим самим фактично започаткував напрямок регіональних історіографічних студій. Не в останню чергу саме завдяки йому в вітчизняній історичній науці другої половині XIX ст. стрімко розвивається й поширюється регіональна спеціалізація історіюписання. Таким чином, праці А. Скальковського заклали основу для об'єднання в одне ціле процесу вивчення соціальної історії козацьких Запорозьких Вольностей та імперського Південного

краю (Новоросії), які розглядалися в тогочасній історіографії як не пов'язані між собою теми.

Джерела та література:

1. Хмарський В. М. А.О.Скальковський – археограф / Хмарський В. М. – К., 1994. – 32 с. – (Серія : Проблеми едиційної та камеральної археографії).
2. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731 – 1823 / Скальковский А. – Одесса : Гор. типогр., 1836. – Ч. I. – 300 с.
3. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731 – 1823 / Скальковский А. – Одесса : Гор. Типогр., 1838. – Ч. II. – 256 с.
4. Історичний начерк архівного фонду Коша Запорозької Січі / Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713-1776. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 14-16.
5. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива / Скальковский А. – Одесса, 1841. – 437 с.
6. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива: в 3-х частях / Скальковский А. / [изд. 2-е, исправленное и значительно умноженное]. – Одесса, 1846. – Ч. 1. – 367 с.
7. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива: в 3-х частях / Скальковский А. / [изд. 2-е, исправленное и значительно умноженное]. – Одесса, 1846. – Ч. 2. – 367 с.
8. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива: в 3-х частях / Скальковский А. / [изд. 2-е, исправленное и значительно умноженное]. – Одесса, 1846. – Ч. 3. – 294 с.
9. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива: в 3-х частях / Скальковский А. / [изд. 3-е]. – Одесса, 1885. – Ч. 1. – 302 с.
10. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива: в 3-х частях / Скальковский А. / [изд. 3-е]. – Одесса, 1886. – Ч. 2. – 358 с.
11. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива: в 3-х частях / Скальковский А. / [изд. 3-е]. – Одесса, 1886. – Ч. 3. – 330 с.
12. Устное повествование бывшего запорожца Н. М. К. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – № 6. – С. 487-513.
13. Устное повествование бывшего запорожца Н. М. К. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1839. – № 2. – С. 171-202.
14. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Михайловича Коржа. – Одесса : Городская типография, 1842. – 95 с.
15. Скальковский А. К истории Запорожья. Порубежные любезности / А. Скальковский // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С. 159 – 166.
16. Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины / А. Скальковский // Киевская старина. – 1885. – № 10. – С.277-318.
17. Скальковский А. Секретная переписка Коша Запорожского (1734 – 1763) / А. Скальковский // Киевская старина. – 1886. – № 2. – С.327-349.

18. Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы / А. Скальковский // Киевская старина. – 1882. – № 7. – С. 106-132.
19. Скальковский А. К истории Запорожья. Внутренний распорядок / А. Скальковский // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 527-537.
20. Скальковский А. Как судили и радили в Сечи Запорожской / А. Скальковский // Киевская старина. – 1886. – № 12. – С. 327-349.
21. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733 – 1768 / Скальковский А. – Одесса, 1845. – 230 с.
22. Максимович М. А. Известия о гайдамаках : (Замечания на кн. г. Скальковского «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст., 1733 – 1768») / М. А. Максимович // Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1. – С. 572-594.
23. Kraszewsky J. I. Zaporozze / J. I. Kraszewsky // Athenaeum. – 1846. – Т. 5. – С. 11-64.
24. Шевченко Т. Кобзар / Шевченко Т. – Спб., 1860. – 246 с.
25. Данилевский Г. П. Уманская резня. (Последние запорожцы): Ист. повесть. – СПб. : Изд. А. С. Суворина, 1886 / Г. Данилевский. – 67 с.

Володимир Мильчев (*Запоріжжя, Україна*). **Внесок А. Скальковського у дослідження соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.**

У статті розглянуто історіографічний доробок Аполлона Олександровича Скальковського (1808 – 1898) в дослідженні соціальної історії запорозького козацтва часів Нової Січі. Простежено еволюцію поглядів вченого на соціальну сутність січової громади, його оцінку соціальних рухів запорожців. Зроблено висновки щодо впливу творчої спадщини А. Скальковського на розвиток студій з гайдамацької проблематики.

Ключові слова: Аполлон Скальковський, запорозьке козацтво, соціальна історія, гайдамацтво.

Владимир Мильчев (*Запорожье, Украина*). **Вклад А. Скальковского в исследование социальной истории запорожского казачества XVIII в.**

В статье рассмотрено историографическое наследие Аполлона Александровича Скальковского (1808 – 1898), его вклад в исследование социальной истории запорожского казачества времен Новой Сечи. Исследована эволюция взглядов ученого на социальную сущность общины сечевиков, его оценки социальных движений запорожцев. Сделаны выводы о влиянии творческого наследия А. Скальковского на развитие исследований гайдамацкой проблематики.

Ключевые слова: Аполлон Скальковский, запорожское казачество, социальная история, гайдамачество.

Volodymyr Mil'chev (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **A. Skalkovsky's contribution to the resead Zaporizhzhya Cossacks social history of XVIII st. study.**

The article considers the historiographical legacy of Apollon Alexandrovich Skalkovsky (1808 – 1898), his contribution to the study of social history of Zaporizhzhya Cossacks in the period of Nova Sich. The evolution of his views on the social nature of Sich communities, his assessment of the Cossacks' social movements were investigated. The conclusions about the impact of the creative heritage of A. Skalkovsky on the haydamacks' research problems development were made.

Keywords: Apollon Skalkovsky, Zaporozhian Cossacks, social history, haydamacks.

Роман МОЛДАВСЬКИЙ

(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2:355.424.1(477) «1770/1791»

Історіографічна традиція дослідження Нової Дніпровської лінії укріплень

Про непересічне значення цієї фортифікаційної споруди свідчить вже тривала історіографічна традиція дослідження її історії. Майже в усіх працях з соціально-економічної та військової історії Південної України останньої чверті XVIII століття знаходимо принаймні згадки про Нову Дніпровську лінію укріплень. Така традиція є не випадковою, бо історія Лінії є одним зі стрижнів історії Південної України останньої чверті XVIII століття, без вивчення якого неможливо зробити реконструкцію історії цього регіону.

Більшість дослідників зверталися до історії Нової Дніпровської лінії укріплень, досліджуючи такі теми, як процес заселення Степової України, історію запорозького козацтва, розвиток православної церкви на півдні України, історію виникнення та розвитку міст на півдні України, історію фортифікаційного мистецтва та багато інших. А безпосередньо об'єктом дослідження Лінія ставала досить рідко – у більшості випадків це мало форму статей у довідниках та енциклопедіях.

На нашу думку, це пов'язано з декількома причинами.

За час функціонування Нової Дніпровської лінії як військово-адміністративного центру було накопичено велику кількість різноманітних писемних джерел, які після припинення її існування були розпорошені по архівах. Більша частина так званої звітної документації в кінцевому результаті осіла в центральних архівосховищах м. Москви: у Центральному державному військово-історичному архіві (нині – Російський державний військово-історичний архів – РДВІА) та Центральному державному архіві давніх актів (Російський державний архів давніх актів – РДАДА). Інша частина – внутрішній архів саме Лінії – виявлена лише частково. Як відомо, попередні підписання імператрицею Катериною II указу про скасування Нової Дніпровської лінії укріплень в 1783 р., весь архів Лінії планували перевести до Полтави, де на той час планували створити адміністративний центр. Але до Полтави він так і не дійшов. Скоріш за все, його мандрівка скінчилась у Катеринославі, який і став губернським центром. Доля більшої його частини на сьогодні залишається невідомою. На нашу думку, документи, які зберігалися та зберігаються в архівосховищах Дніпропетровського обласного архіву та музеї ім. Д.І. Яворницького (м. Дніпропетровськ), є лише невеликою частиною від того величезного комплексу. Таким чином, як бачимо, джерела з історії Нової Дніпровської лінії є розпорошеними по архівосховищах Російської Федерації та України, а місце знаходження певної частини взагалі залишається невідомим.

Істотно полегшило б роботу з таким комплексом джерел його своєчасне описування та систематизація. Цей процес триває і до сьогодні. Відомий фонд князя Г. Потьомкіна № 52 РДВІА почали описувати лише на початку XX ст. До того ж, і сьогодні можна відмітити недосконалість проведеної роботи. Те саме

стосується і широко відомого фонду № 16 РДАДА. Дуже часто дослідникам доводиться стикатися з тим, що у справах трапляються непоодинокі документи, які не фігурують в описі. Звичайно, така ситуація значно ускладнює роботу з пошуку та актуалізації джерел з історії Нової Дніпровської лінії.

Тому, на нашу думку, важливою характеристикою, яку не слід оминати при аналізі історіографічного доробку попередників, є питання аналізу представництва джерельної бази, яку вони використовували для написання своїх робіт. Проведення такого аналізу дасть змогу з'ясувати, чому, незважаючи на тривалу історіографічну традицію дослідження історії Лінії та досить велику кількість робіт, насправді рівень наших знань про неї знаходиться на рівні знань істориків XIX століття. Виходячі з цього, матеріал в цьому розділі подано в хронологічному порядку, а не за напрямками чи темами досліджень. На нашу думку, це дозволить простежити і дослідити, яким чином відбувалося становлення джерельної бази попередніх досліджень.

Одним із тих, хто вперше звернувся до вивчення історії Південної України, був А. Скальковський. Маючи змогу безпосередньо звертатися до першоджерел, він зробив перший внесок у розробку цієї проблеми. На час появи його праць інших робіт, в яких би так чи інакше розглядалася історія Нової Дніпровської Лінії, не існувало. Тому не дивно, що наступні дослідники обов'язково використовували праці А. Скальковського, незважаючи на їх дуже поверховий рівень, а інколи просто копіювали його роботи, не намагаючись розширити джерельну базу своїх досліджень.

Маючи під рукою Архів Коша, А. Скальковський широко використовує уривки джерел у своїх працях. На той час методика «слідування за джерелом» була дуже поширеною. Часто в його роботах можна зустріти фрагмент документу, який наводиться без коментарів автора. Наприклад, наводячи причини появи Нової Дніпровської лінії, А. Скальковський каже про причини, що лежали на поверхні. А саме, що Катерина II, по-перше, бажала якомога скоріше закріпитися на цих землях, а по-друге, бажала захистити ці землі від татар. Відповідно до цього, він наводить уривок з указу Катерини II, де йдеться про це [60, 85].

Звертається дослідник і до питання назв та місця розташування фортець. Він ретельно перераховує назви всіх фортець та локалізує їх розташування [60, 495]. І якщо локалізація фортець у майбутньому не буде викликати великої цікавості та суперечок, то проблема походження назв фортець, навпаки, і до сьогодні залишається предметом наукових дискусій.

Саме А. Скальковський запропонував гіпотезу, за якою нові фортеці отримали свої власні назви на честь відомих сановників та воєначальників того часу. На його думку, Олександрівська фортеця отримала ім'я на честь Олександра Вяземського, Микитинська – на честь Микити Трубецького або графа Микити Паніна, Кирилівська – на честь гетьмана Кирила Розумовського. Пізніше цю версію підтримав Я. Новицький [44, 4], а за ним всі наступні дослідники. Таким чином ця версія надовго закріпилася в історіографії і на сьогодні є провідною серед науковців.

Фіксує А. Скальковський і те, що з початку фортець повинно було бути не сім, а вісім. Він перераховує ці фортеці – Кирилівська, Олександрівська, Петрівська, Микитинська, Захар'євська, Григор'ївська, Олексіївська та Дніпровська [62, 84]. Проект цієї фортеці дійсно існував, але чому А. Скальковський зарахував її до Дніпровської лінії, на жаль, він не коментує. Також в А. Скальковського не зустрічається відомостей про стан самих

фортець, інформації про те, чи були вони добудовані. Дослідник лише вказує, що будівництво було доручено генерал-поручику М. Деденьову. А безпосереднє, керівництво обер-коменданту та сімом комендантам фортець [62, 84]. Помилково А. Скальковський зазначає, що охороняли лінію, три козацькі полки та що, лише дві фортеці, а саме Олександрівська та Кирилівська, були добре укріплені [62, 85]. Насправді будівництво Лінії охороняла велика кількість російських частин під керівництвом Г. Берга, О. Прозоровського та ін.

Як суто військова споруда Нова Дніпровська лінія ставала предметом розгляду в різноманітній військово-історичній літературі. Ще в 1865 р. була видана праця Ф. Ласковського з історії інженерного мистецтва в Росії. Ця праця є досить ґрунтовною, і за словами сучасних науковців, що займаються цією проблематикою, і на сьогодні залишається однією з кращих у своїй галузі [38, 34]. У праці наводиться детальний опис та аналіз укріплень Лінії. Зазначається, що фортеці Лінії були першими в Російській імперії, при будівництві яких було використано новітню систему укріплень – капонірні або полігональні фронти, але в той же час використовувалися принципи розташування фортець, якими ніхто в Європі вже не користувався багато десятиліть [38, 103]. Самі фортеці були земляними, що також зустрічалося на той час вже досить рідко. На нашу думку, така невідповідність новаторського інженерного рішення та примітивної форми виконання пояснюється тим противником, якому вони протистояли. Це була переважно татарська або турецька легка кіннота без важких гармат, які б можна було використати при облозі.

Наступні праці з історії фортифікаційного мистецтва переважно лише повторюють інформацію яка містилася в цьому виданні.

Характер згадування носять відомості про Лінію в праці полковника А. Петрова, яка вийшла в 1866 р. і була присвячена війні Росії з Туреччиною 1768 – 1774 рр. [48]. Усі згадування Лінії в його роботі пов'язані з пересуваннями російської армії на півдні. Широко застосовує автор і цитування документів, з якими він працював. А це в переважній більшості журнали бойових дій та, скоріш за все, інша звітня документація російських військових частин. Будучи військовим за фахом та працюючи в Генеральному штабі російської армії, він, безперечно, мав доступ до цих документів.

Єдиний цікавий момент в його праці – це згадування про вибір місця для будівництва Олександрівської фортеці в 1770 р. А. Петров наводить цитату командира корпусу Г. Берга, який повинен був прикривати будівництво, про те, що вони разом із М. Деденьовим вважають за краще місце для будівництва ділянку в двох верстах від р. Дніпра при гирлі р. Московки (*авт. – Мокра Московка*). Всім відомо, чим закінчилося обрання ділянки під будівництво. З наведеного цитування Берга виходить, що саме М. Деденьов розпорядився чи змусив інженерну команду розпочати будівництво саме там, хоча у проєкті будівництва було визначено два місця для розташування фортеці – на річках Мокрій та Сухій Московці [5, 1].

Наступна праця, в якій приділяється увага Дніпровській лінії, вийшла з друку через чотирнадцять років, у 1880 р. Це була робота єпископа Катеринославського і Таганрозького Ф. Макар'євського «Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії».

Джерельною базою його досліджень були матеріали Катеринославської консисторії, Самарського монастиря, парафіяльних церков [42, 7]. Цінність його роботи полягає в тому, що документи, з якими він працював, на сьогодні втрачені .

Розглядаючи історію запорозького краю через призму розбудови православної церкви в новопридбаних південних районах, Ф. Макар'євський, звичайно, згадає Лінію. Дослідник з'ясовує, що принаймні в двох фортецях – Олександрівській та Петрівській – були запроваджені церкви. Розглядаючи появу вище зазначених церков, Ф. Макар'євський торкається історії виникнення та функціонування окремих фортець Дніпровської лінії.

Дослідник згадає Дніпровську лінію під 1770 р. у зв'язку з розселенням вздовж неї відставних солдатів із сім'ями за наказом уряду [42, 476]. Насправді, поселення відставних солдатів відбулося значно пізніше, в 1779 р. [14, 216], хоча проекти по розселенню виникали і раніше, наприклад, в 1777 р. [4, 85-86]. За Ф. Макар'євським ці новопоселенці повинні були доглядати за виконанням будівельних робіт та заводити тут господарства, тобто освоювати край. Цей наказ уряду єпископ пояснює родючістю земель та наявністю великої кількості річок. Дослідник підкреслює, що вздовж Дніпровської лінії існувало лише кілька населених пунктів. Він характеризує їх так: *«обширных и привольных степей казацких было – капля в море»*. І лише завдяки енергійному губернатору В. Черткову вдалося заселити ці дикі простори *«семейним людом»* [42, 589].

Унікальність цієї роботи полягає в тому, що більше ніде не зустрічаються дані про впровадження церков в фортецях Нової Дніпровської лінії. До того ж Ф. Макар'євський наводить не лише дані про церкви, а й надає загальні відомості про чисельність населення. Дослідник окреслює історію виникнення в Олександрівській фортеці церкви: з початку це була військова похідна церква Георгія Побідоносця, яка складалася з палатки та п'яти ікон. Пізніше, згідно указу про будівництво Лінії, туди були призначені за наказом Святішого Синоду вісім священиків з Білгородської єпархії [42, 779]. А з 1773 р. тут розпочалося будівництво Покровської церкви з каменю за державний кошт [42, 776].

Висвітлюючи ці проблеми, Ф. Макар'євський робить цікаві зауваження: на місці майбутньої Олександрівської фортеці ще до 1770 року завжди стояли цілі батальйони артилерійських та інженерних команд, безліч різних козацьких полків, тисячі посадних робітників і сотні різних торговців та ремісників. До того ж головний тракт із Росії до Криму лежав через Олександрівську фортецю. На думку дослідника, ця фортеця була немов би останнім форпостом на шляху з Криму і до Криму. Дослідник повідомляє, що тут залишалися всі хворі, які їхали чи поверталися з Криму [42, 473].

Також у роботі містяться відомості про інші фортеці Лінії. Зазначається, що в Микитинській фортеці церкви не було, а був лише один священик [42, 788]. Вказуються кількість дворів – 177. У Кирилівській фортеці була похідна церква Св. Апостола і Євангеліста Матфея, яка почала діяти з 1782 р., і яку обслуговував один священик. Кількість дворів – 111. Петрівська фортеця теж мала похідну церкву Св. Георгія Побідоносця з 1768 р. Кількість дворів – 28 [42, 779]. Ці дані дають змогу не лише розширити наші знання з проблеми появи церков на Півдні України, але й створити уявлення про чисельність населення, дослідити динаміку його росту, і, виходячи з цього, зробити висновки про розвиток фортець Лінії.

Як бачимо, перші десятиліття дослідження історії Нової Дніпровської лінії – це поодинокі праці, присвячені різноманітним аспектам історії Південної України, історії російсько-турецьких війн та фортифікаційного мистецтва.

Активізацію, хоча і незначну, в дослідженні Лнії можемо констатувати наприкінці XIX ст., а особливо на початку XX ст.

У 1895 р. в світ вийшла праця Л. Фрімана *«История крепости в России»*, яка за своєю змістовністю не поступалася праці Ф. Ласковського. У той же час можемо констатувати, що інформація, яка містилася в ній стосовно Лнії, повторюється [68, 154].

У тому ж році з друку почала виходити енциклопедія Брокгауза та Ефрона, в якій містилася стаття професора Д. Бобилева, присвячена Дніпровській лінії укріплень. Виходячи з формату видання, інформація про Лінію носить характер довідки, але в той же час можемо відмітити, що інформація подається виключно у військово-фортифікаційному ракурсі. Даючи нам змогу констатувати, що джерелами для її написання стали праці А. Петрова, Ф. Ласковського, а можливо і Л. Фрімана.

Через призму стосунків між запорозькими козаками та переселенцями подає інформацію про Лінію Д. Міллер в своїй праці *«Заселение Новороссийского края и Потемкин»*, яка вийшла в 1896 р. Автор писав, що переселенці та будівельники конфліктували з козаками, які на той час вже втратили своє військове значення для Росії. Слід відмітити, що Д. Міллер не зміг уникнути помилок, зазначаючи, що Дніпровська лінія налічувала вісім фортець, а не сім. Очевидно, при написанні роботи Д. Міллер користувався працями А. Скальковського.

Безперечно, чільне місце серед усіх праць з історії Лнії посідає *«История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии»* Я. Новицького. Ця робота була надрукована у 1905 р. і до сьогодні є однією з найповніших та найгрунтовніших з історії Нової Дніпровської лінії укріплень.

Як зазначає сам автор, матеріалами при написанні цієї праці йому слугували архівні джерела та частково друковані праці А. Скальковського – *«Хронологическое обозрение истории Новороссийского края»* та *«История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского»*. Перші три розділи, де зустрічається інформація про Дніпровську укріплену лінію, написані за рукописними, на той час ще не опублікованими, документами Запорозького Січового архіву за 1770-1771 рр. Окрім Січового архіву дослідник уводить до наукового обігу архівні документи Покровського Собору, архів Предводителя Дворянства, архіви Миської управи та Повітового казначейства м. Олександрівська. Також Я. Новицький використовує у своїй праці місцеві перекази та згадки глибоких старців [44, 1].

Пояснюючи причини виникнення Дніпровської укріпленої лінії, Я. Новицький повторює А. Скальковського і наводить указ імператриці Катерини II, в якому вона визначає дві причини побудови нової фортифікаційної споруди: захист від набігів кримських орд та нагальна потреба в заселенні цього регіону [44, 3].

Підіймаючи наступну проблему, а саме – на чию честь були названі фортеці, автор наводить думку А. Скальковського стосовно трьох фортець: Олександрівської, Микитинської та Кирилівської. В той же час Я. Новицький наводить свою думку стосовно ще трьох фортець. На його думку, Петрівська фортеця була названа на честь генерал-фельдмаршала графа Петра Олександровича Рум'янцева, Олексіївська фортеця на честь графа Олексія Григоровича Орлова-Чесменського, а Григорівська на честь Григорія Олександровича Потьомкіна [44, 4]. Таким чином, дослідник підтримує думку,

висунуто А. Скальковським, про те, що назви фортець походять від імен найвідоміших людей того часу. Завдяки авторитету Я. Новицького та А. Скальковського ця думка на довгі роки закріпилася в історіографії і навіть не обговорювалася.

Дослідником величезну увагу приділено такому питанню, як взаємини запорозьких козаків із царським урядом під час побудови фортець. Щоб якомога яскравіше відбити ці взаємини, Я. Новицький наводить величезну кількість уривків з листів між паланковою адміністрацією і Кошем, між січовою та похідною канцеляріями. Цим взаєминам присвячено практично весь перший розділ праці [44, 1 – 10]. Усі уривки ретельно відібрані, щоб у читача не залишалася сумнівів стосовно настрою запорожців, стосовно дій російських будівників та ставлення самого автора до цих подій. Водночас автор не аналізує ці уривки, а згідно традиції того часу «слідє за джерелом». Безперечно, Я. Новицький намагався бути об'єктивним, тому він і не висловлює свої власні думки з цього приводу, обмежуючись лише наведенням уривків із листів. Також його особисте ставлення дуже добре ілюструє присвячення монографії нащадкам славетного Війська Запорозького Низового та нагадування читачу, що м. Олександрівськ стоїть на згарищі козацьких зимівників [44].

Ще один аспект, який знайшов відображення у монографії – це заселення Дніпровської лінії укріплень. Я. Новицький зазначає, що будівники укріпленої лінії водночас і були першими жителями в ній. Заселення відбувалося з двох джерел. По-перше – за рахунок відставних солдатів зі Старої Української лінії; по-друге – за рахунок так званих «*хозяивитых подданных*» [44, 27 – 28]. Ця верства населення на землях Вольностей Запорозьких була головним платником податків, які вони платили за користування землею. Це друге джерело заселення також призводило до постійних конфліктів між козаками та місцевим російським командуванням. У такий спосіб царський уряд підривав економічну незалежність козаків, тому для них це було принципове питання.

Також Я. Новицький відмічає, на прикладі побудови та перенесення Олександрівської фортеці, повільні темпи, якими велося будівництво. Він наголошує на тому, що під час будівництва були вирубані величезні дубові гаї і ліси, що росли по берегах Дніпра та інших річок [44, 13].

На наш погляд, Я. Новицький поступово підводить читача до думки, що побудова Дніпровської укріпленої лінії було начебто втручанням чогось чужорідного в замкнутий організм південної України. Це втручання призвело до катастрофи не тільки в соціальному плані, а навіть в екологічному.

Невдалося досліднику уникнути і відвертих помилок при написанні роботи. Це стосується хоча б визначення ним часу виникнення батальйонних шкіл при фортецях. Він стверджував, що вони виникли після 1786 р. [44, 43], коли було затверджено «*Устав о народных училищах*». Можемо стверджувати, що на той час ці школи існували вже добрий десяток років, тим більше, що дія цього уставу на гарнізонні школи не поширювалася. Їх діяльність регулювалася окремим законом, який було прийнято ще 1732 р. Те саме стосується і часу виникнення аптеки в Олександрівській фортеці. Я. Новицький зазначає, що вона виникла у 1776 р. [44, 42], тоді як згідно відомості Ф. Наковальніна перші медикаменти аптека отримала з Московської головної аптеки ще у 1770 р. [1, 131 – 133 зв.].

У праці Я. Новицького уперше зустрічається назва «Нова Дніпровська лінія» [44, 1]. Він почерзі використовує обидві назви – «Дніпровська» та «Нова Дніпровська» лінія. Це не випадково. Працюючи з документами та слухаючи

перекази глибоких старців він не міг не звернути увагу на те, що дуже часто Дніпровська лінія називається «ноюю». Дійсно для сучасників її будівництва вона була новою, на відміну від «старої» – Української лінії. Сучасники тієї епохи могли просто казати «Нова лінія» і всі чудово розуміли про що іде мова. Особливо це стосувалося людей які довгий час прожили в південному краї. Той самий В. Чертков, який дуже довгий час проходив службу в цьому регіоні та мав за резиденцію фортецю Белєвську, яка входила до Української лінії, дуже часто в документах називає Лінію «ноюю» [2, 176 – 203]. Хоча офіційна назва залишалася незмінною – «Дніпровська лінія». Але, все ж таки, питання назви Лінії не таке просте. На нашу думку, використання назви «Нова Дніпровська лінія» пов'язано не лише з протиставленням «Старій Українській лінії, а, в першу чергу, з тим, що існувала просто «Дніпровська лінія», тобто «Стара Дніпровська лінія». Відразу хочемо зауважити, що офіційно укріпленої лінії з такою назвою не існувало, окрім тієї, що почали зводити в 1770 р. на р. Мокра Московка. Під «старою» Дніпровською лінією той самий В. Чертков, скоріш за все, розумів лінію, яку планували побудувати в 1736 р. від р. Донець до р. Лугань [3].

Сьогодні назва «Нова Дніпровська лінія» широко використовується істориками саме запорізької школи: А. Карагодіним [32 – 34], А. Бойком [13 – 15], В. Константиною [70 – 73], І. Лиманом [40 – 41]. На нашу думку, це свідчить про спадковість покоління дослідників Запорожжя та визнання ними цієї проблеми. Тому абсолютно незаперечною офіційної назви Лінії ми вважаємо припустимим рівноцінно використовувати обидві назви – «Нова Дніпровська» та «Дніпровська» лінія.

Дніпровська лінія як географічний об'єкт згадується на сторінках фундаментальної праці під редакцією В. Семенова-Тянь-Шанського – «*Россия. Полное географическое описание нашего отечества*» [59]. Ця праця має дуже загальний характер, тому відомості про лінію, які у ній містяться, мають характер короткого повідомлення. Але наявність навіть у цій праці згадування Дніпровської лінії свідчить про її непересічне значення.

У 1913 р. вийшла праця А. Рігельмана «*Ведомость и географическое описание крепости Св. Дмитрия Ростовского*». Для нас цінність цієї праці полягає у тому, що А. Рігельман був безпосереднім учасником будівництва. Саме він був головним інженером, який будував, за одними даними, Петрівську фортецю [58, 20], за іншими – брав участь у будівництві всіх фортець Нової Дніпровської лінії [58, 94]. Сама структура його праці носить характер повідомлення – статистичного та географічного описання [58]. Однак наведені дані є досить цікавими, хоча і стосуються більшою мірою фортеці Св. Дмитрія Ростовського. Дніпровська лінія згадуються лише у зв'язку з загальною концепцією побудови фортець на південних кордонах Російської імперії [58, 3].

Слід зазначити, що ця робота була написана не пізніше 1779 р., але представлена широкому загалу лише в 1913 р., майже через 135 років після смерті її автора.

У праці Є. Загоровського «*Военная колонизация Новоросии при Потемкине*», присвяченій військовій колонізації Новоросії, згадується Олександрівська фортеця в зв'язку з тим, що в ній була розташована митниця, через яку з 1776 р. повинен був іти потік товарів російського виробництва на експорт [27, 24].

До історії Дніпровської лінії звертався в своїх працях і Д. Багалій [8 – 11]. У своїй роботі «Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського

краю) і перші початки її культурного розвитку» він ґрунтовно розглядає проблеми заселення Південної України після російсько-турецьких війн останньої чверті XVIII ст. Дотично до цього розглядаються і питання побудови та функціонування Лнії.

Д. Багалій писав, що нова лінія фортець повинна була відокремити усю Новоросійську губернію, вкупі з запорозькими землями, від татар. У роботі дослідник не коментує взаємини між російським урядом та запорозькими козаками. Немає згадок про скарги козаків на будівників Лнії. Із цього можна зробити висновок, що для науковця не стояла проблема цих взаємин.

Стосовно її подальшої долі, він писав, що після приєднання Криму до Росії у 1783 р. та перенесення кордону далі на південь, розпочалася розбудова нових ліній укріплень: з початку по р. Тясьмину, потім у самому Криму, а дещо пізніше по р. Дністер. А старі укріплені лінії, такі як Українська, Дніпровська та окремі фортеці Св. Єлизавети, Таганрог остаточно втратили своє військове значення [8, 44]. До того ж, як наголошує дослідник, цим новим фортецям вже і не довелося відбивати напади татар, які раніше приходили сюди з Криму. Відтак, більшість цих фортець не являли собою справжніх боездатних споруд, котрі могли б боронитися проти регулярного війська, а деякі тільки на певний час стали державною межею, яка дуже швидко зробилася внутрішньою. Деякі заплановані фортеці взагалі не були збудовані [8, 44].

Таким чином, можемо констатувати, що Д. Багалій поглянув на лінію ширше та зробив по суті узагальнення стосовно її історії. Але у той же час наведена ним інформація свідчить, що дослідник при висвітленні історії Дніпровської лінії не залучав нових джерел, а користувався все тими ж працями А. Скальковського, Я. Новицького та ін.

Відомою дослідницею, яка неодноразово зверталася в своїх працях до історії Дніпровської лінії була Н. Полонська-Василенко. Займаючися дослідженням історії Південної України, вона не могла не звернутися і не відобразити в своїх працях Лнію. У багатьох її роботах, особливо в тих, що торкаються заселення Півдня або запорозьких козаків, обов'язково присутня назва – Дніпровська лінія [53 – 56].

Всі праці Н. Полонської-Василенко були написані ще в 20-ті роки ХХ ст., але не стали широко відомі з ідеологічних причин. А після еміграції авторки вони взагалі були заборонені.

Джерельна база, на яку спирається в своїх дослідженнях Н. Полонська-Василенко при розгляді нових фортець, на жаль, не вирізняється новизною. Головним чином, це документи Архіву Коша. Хоча з іншого боку, слід зважити на те, що для цілей, поставлених дослідницею, ця джерельна база була цілком достатньою. Незважаючи на те, що в працях авторки дуже часто зустрічаються згадки Дніпровської лінії, для Полонської-Василенко був характерним односторонній підхід до висвітлення досліджуваного питання. Вона в своїх роботах розглядає тільки один аспект історії Лнії, а саме взаємини між запорозькими козаками та переселенцями, які будували, а потім заселяли Нову Дніпровську лінію.

За концепцією Н. Полонської-Василенко, в останній чверті XVIII ст. Запорозькі Вольності зазнали ще одного, останнього наступу на свої права та землі [54, 10]. На її думку, війна 1768 – 1774 р. тільки прискорила процеси, які призвели до руйнування Запорозької Січі в 1775 р. Для царського уряду було неможливим одразу захопити всі запорозькі землі, тому їх почали відрізати потроху. Саме ця мета переслідувалася, коли в 1770 р. почали будувати

Дніпровську лінію фортець. Будівництво фортець та редутів, на переконання дослідниці, було лише складовою частиною спланованої політики російського уряду по захопленню та заселенню цих земель [54, 29].

Як наголошувала Н. Полонська-Василенко, цей процес тривав з 1740 по 1770 рр. Спочатку, після повернення з-під турецької протекції, Кіш не протестував проти переселенців. Єдине питання, яке хвилювало козаків, було питання юрисдикції цих переселенців, які з собою приносили владу Росії та гетьмана [55, 30]. На початку 60-х рр. козаки забили на сполох, але, як пише дослідниця, було вже запізно. Н. Полонська-Василенко в своїх роботах ретельно відтворює характерні риси, які супроводжували цей процес. Зокрема, вона відмічає скарги запорожців, даючи нам можливість ознайомитися з тими проблемами, які виникали у стосунках з переселенцями [54, 95].

Таким чином, бачимо, що Н. Полонська-Василенко приділяла досить вагоме місце в своїх дослідженнях історії Новій Дніпровській лінії. Незважаючи на односторонній підхід авторки до досліджуваної теми, вона змогла зробити значний внесок у дослідження даної проблеми, поглибити наші знання з історії Лінії.

Таким чином бачимо, що в період з кінця XIX ст. по 20-ті рр. XX ст. з'являється ціла низка праць, в яких висвітлювалася історія Нової Дніпровської лінії укріплень. Для історіографії Лінії це був період найбільшого піднесення. І хоча джерельна база дослідження практично не змінилася, її історіографічна традиція продовжувала свій еволюційний розвиток, але, на жаль, була перервана в кінці десятиліття.

З кінця 20-х і до початку 50-х років інформація про Нову Дніпровську лінію з'являлася лише на сторінках військово-історичної літератури. Це було зумовлено політичними процесами, що відбувалися в той час у Радянському Союзі. Частина науковців, які займалися дослідженням Південної України в 20-х рр., сиділи по таборах або емігрували. Ті, кому вдалося цього уникнути, цілком слушно вирішили займатися іншими проблемами, більш пов'язаними з класовою та революційною боротьбою.

Не менший внесок у дослідження Нової Дніпровської лінії зробила видатна дослідниця Південної України Є. Дружиніна. Саме з її праць починається новий етап як у дослідженні Південної України, так і Нової Дніпровської лінії укріплень. В першу чергу, це стосується введення нею до наукового обігу матеріалів РДАДА.

В своїх працях *«Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение)»* та *«Северное Причерноморье 1775 – 1800 гг.»* вона побіжно торкається і історії Лінії. Серед причин побудови нової лінії укріплень Є. Дружиніна виділяє необхідність захисту та скорішого освоєння новоприсланих земель. Вона пише, що під час війни 1768 – 1774 рр. були відбудовані такі укріплення як Азов та Таганрог. На думку авторки, наступ на землі запорожців мав для українського народу велику користь, бо *«Слияние Запорожья с остальной Россией позволило создать здесь более прочную систему обороны, что было важно как для русского, так и для украинского народа»* [26, 72].

Включення Криму до складу Російської імперії, як справедливо вважала Є. Дружиніна, відбилося на стані всього Північного Причорномор'я. Указ від 10 лютого 1784 р. перетворив фортеці Дніпровської лінії на внутрішні міста. Після цього більшість із цих фортець почали інтенсивно розвиватися. У першу чергу, на думку авторки, це стосувалося Олександрівської та Петрівської фортець, які були вдало розташовані: перша на р. Дніпро, а друга в гирлі р. Берди. До того ж,

у другій фортеці була збудована морська пристань, що сприяло поширенню торгівлі та робило фортецю транзитним портом. Олександрівська фортеця за своїм економічним потенціалом змагалася з повітовим центром Новомосковськом. Ці нові міста стають центрами ремесел та торгівлі, навколо них починають селитися купці, міщани та ремісники [25, 73].

На хвилі наукового піднесення, викликаного хрущовською «відлигою» у 60-х рр. у Радянському Союзі відбувається поступове відродження краєзнавства. Доказом цього є поява низки праць із краєзнавства, зокрема з історії Запорізького краю, а також вихід у світ наприкінці 70-х рр. фундаментального видання «Історія міст та сіл Української РСР». На хвилі цього відродженого руху в 1968-1969 рр. з'являються дві праці нині відомого запорізького краєзнавця В. Фоменка.

У науковому доробку В. Фоменка існує дві праці, присвячених історії Запорізького краю, де він побіжно торкається даної теми [66; 67]. У праці «Звідки ця назва?» дослідник дає дуже короткі довідки про саму Лінію та її фортеці. І чомусь позначає залишки першої Микитинської фортеці як залишки Кряжевої фортеці [66, 78]. Досі не відомо, звідки він узяв цю назву. Безпосередньо історії Нової Дніпровської лінії присвячена лише одна праця, але вона не була свого часу опублікована і зберігається лише у рукописному варіанті [67]. Досліджуючи історію Дніпровської лінії укріплень, В. Фоменко намагався створити власну концепцію її історії. На нашу думку, ця концепція не є чимось новим у дослідженні даної проблеми, бо її положення зустрічаються в працях інших авторів та цілком відбивають бачення історії на рівні короткого курсу ВКП (б). Також дослідник намагався в своїй праці показати якомога повніше всі аспекти історії нової лінії укріплень, але слід зазначити, що джерельною базою його дослідження в більшості були вже опубліковані документи. Дослідник широко використовує праці таких відомих вчених, як А. Скальковський, Я. Новицький, А. Петров, військовий словник К. Величка та ін. [67]. У результаті, такий підхід призвів до фактичного повторення неточностей та помилок, допущених цими дослідниками.

Історію нової лінії фортець вивчала і О. Апанович. У своїх працях з історії українського козацтва дослідниця приділяла велику увагу цьому питанню. Виходячи з тематики своїх досліджень, О. Апанович головним чином розглядає Нову Дніпровську лінію як засіб російського уряду для контролю над Запорозькою Січчю [7, 37]. Вона зауважувала, що актові остаточного знищення Січі передували ряд заходів, спрямованих на обмеження і поступове скасування її автономії. Насамперед це виявилось в активному наступі на землі Запорозьких Вольностей. Починаючи ще з будівництва Української лінії, яка проходила землями запорожців, російський уряд поступово все більше втручався у внутрішні справи Січі [6, 40].

Досліджуючи історію заселення Південної України, внесок в історію Нової Дніпровської лінії зробив В. Кабузан. Для написання своєї монографії «Заселення Новоросії (Екатеринославської і Херсонської губерній) в XVIII – першій половині XIX века» він використав праці географів та статистиків XVIII ст., друковані матеріали Повного зібрання законів, які в основному фіксували зміни кордонів Російської імперії [31, 9]. Виходячи з теми свого дослідження, В. Кабузан намагався простежити динаміку заселення Новоросії. Він пише, що для 60-70-х рр. характерним є інтенсивне заселення саме земель, які входили до складу Війська Запорозького. Але водночас наголошує на тому, що це переселення було майже стихійним. Царський уряд заснував на цих

землях лише фортеці Нової Дніпровської лінії, які були заселені відставними солдатами. Ці відставні солдати в 1770 р. заснували село Кінські Роздори [31, 148]. Тобто бачимо, що дослідник повторює помилки попередників, стверджуючи, що поселення відставних солдатів відбулося у 1770 р.

У першу половину 80-х рр. історія Нової Дніпровської лінії знайшла своє відображення в таких фундаментальних працях як *«История Украинской ССР»* та *«Истории городов и сел Украинской ССР»*. Зважаючи на характер першої згаданої праці, відомості про Дніпровську лінію носять побіжний характер і згадується Лінія лише у зв'язку з рішучим наступом російських військ на Кримський півострів. Ці нові фортеці розглядаються як плацдарм для Другої армії під керівництвом В. Долгорукого, звідки вона й атакувала Крим.

Також знаходимо згадку про Дніпровську лінію в роботі Л. Пляшко *«Подорож до міста XVIII століття»*, присвяченій історії міст XVIII ст. У праці присутня назва – Дніпровська лінія, але відсутні будь-які конкретні відомості чи узагальнення з цього приводу. Відзначається лише, що ця лінія зіграла роль в появі деяких міст Південної України.

У 1983 р. з друку вийшов *«Военный энциклопедический словарь»* під загальною редакцією Н. Огаркова. Виходячи з характеру цього видання, відомості про Дніпровську лінію укріплень в ньому подано дуже стисло, і обмежується лише згадуванням її будівництва в 1770 – 1774 рр. Незважаючи на характер невеличкого повідомлення, автори цього словника не змогли уникнути повторення попередніх помилок, стверджуючи, що будівництво Лінії було завершено у 1774 р.

Досліджуючи історію виникнення та розвитку міст Північного Причорномор'я в другій половині XVIII ст., долучився до дослідження Дніпровської лінії фортець і В. Тимофеєнко. Дуже важливу роль в процесі появи південноукраїнських міст дослідник відводив саме фортецям, які виникали в цей період на півдні Російської імперії.

Серед розгалуженої системи південноукраїнських фортець значну увагу дослідника привернула саме Нова Дніпровська лінія укріплень. У своїй праці В. Тимофеєнко використовує широке коло робіт попередніх дослідників та залучає велику кількість документального матеріалу – особливо картографічного – з фондів ВУА РДВІА, а також деякі документи з фонду № 1356 РДАДА.

Даючи загальну оцінку створеній системі укріплень, автор зазначає, що розбудова Нової Дніпровської лінії укріплень була великою подією для краю, за якою повинні були розпочатися широкі заходи щодо його освоєння.

Цілком вірно В. Тимофеєнко наголошує, що не всі укріплення були добудовані, а будівництво таких як Григорівська та Олексіївська, не було навіть розпочато [64, 50]. Натомість Кирилівська фортеця планувалася як центральна і тому їй приділялося більше уваги, але, незважаючи на це, вона не отримала подальшого розвитку [64, 51].

Кінець 80-х – поч. 90-х рр. ознаменував собою початок нового етапу в історіографії Нової Дніпровської лінії укріплень. Це було пов'язано із загальним розвитком досліджень Південної України та розвитком краєзнавства.

Одним із небагатьох вчених, який в своїх працях звернувся до історії Дніпровської лінії як до дуже важливого компонента історії півдня України останньої третини XVIII ст., є В. Пірко.

Проблеми, пов'язані із виникненням Дніпровської лінії розглядаються В. Пірком у кількох працях, присвячених заселенню півдня України протягом XVI-XVIII ст. Вони належать до кількох різновидів наукових праць: навчальний посібник, автореферат докторської дисертації та кілька монографій. Найбільш детально В. Пірко розглядає історію виникнення Дніпровської лінії та ту роль, яку вона відіграла в колонізації півдня України в статті, присвяченій її історії.

Під час наукових студій дослідником було проведено аналіз дореволюційної та радянської історіографії Лінії, на підставі чого зроблено висновок, що відомості, які містяться в цих працях, носять фрагментовий характер. Тому В. Пірко намагався розширити джерельну базу з історії Лінії та ввести до наукового обігу нові джерела. Можемо констатувати, що всі його праці з історії Дніпровської лінії було написано на архівних матеріалах, більшість з яких саме він вперше ввів до наукового обігу [50, 98].

Також В. Пірко наголошує на тому, що Дніпровська лінія укріплень дуже швидко втратила своє стратегічне значення, і більшу роль зіграла в господарському освоєнні краю, аніж у військовому [51, 98]. До того ж вона так і не була побудована до кінця. Дозволимо собі не погодитися з цим твердженням. На нашу думку, Лінія дуже швидко втратила тактичне значення, тоді як своє стратегічне значення зберігала ще багато років, майже до кінця XVIII ст. Дослідник, спираючись на архівні матеріали, зробив висновок, що з самого початку побудови нової лінії було зроблено найбільш наголос на її господарському призначенні, аніж на військовому. Надалі фортеці Лінії відігравали роль регіональних центрів, навколо яких почали з'являтися поселення, а пізніше постали міста та села. Особливо це стосувалося Олександрівської та Петрівської фортець, завдяки їх вдалому розташуванню на перехресті торговельних шляхів [50, 98].

Таким чином, В. Пірко, досліджуючи дану проблему, на основі залучених ним нових джерел, дійшов висновку, що Дніпровська укріплена лінія планувалася не тільки як військова споруда, а й як центр господарського життя південноукраїнського регіону у майбутньому. У цілому, на думку автора, питання стосовно Дніпровської лінії все ще залишається відкритим для подальших наукових досліджень.

Посилення інтересу до історії рідного краю вилилося в цілу серію праць присвячених історії міста Запоріжжя. Працюючи над цією темою, дослідники не могли не торкатися історії Нової Дніпровської лінії, а точніше історії її складової частини – Олександрівської фортеці.

На початку 90-х років починає складатися запорізька школа дослідників історії Південної України, в рамках якої починається дослідження і Нової Дніпровської лінії. Науковці цієї школи, кожен у контексті своїх наукових студій, зробили великий внесок у досліджувану тему.

Стаття О. Кокошинського присвячена саме історії міста Олександрівська. У цій роботі науковець досліджує процес виникнення фортеці та перетворення її спочатку в посад, а потім і в повітове місто [36, 31]. Праця є цікавою багатьма маловідомими фактами, що висвітлюють історію міста. Для нас ця праця, перш за все, є цікавою описанням початкового етапу існування фортеці, бо її історія була подібною до інших фортець Лінії.

Для історичного краєзнавства маленький факт або штрих, який оживлює сухі статистичні дані, являє собою виняткову цінність. Таким є повідомлення А. Бойка «*Александровская крепость в 70-х годах XVIII века*». Насамперед воно цікаве використанням невідомих документів з архіву ЦНБ АН УССР. На базі

цих документів дослідник ілюструє, що собою уявляла Олександрівська фортеця на початок 80-х років XVIII століття [13, 30].

У науковій спадщині А. Карагодіна існує декілька праць, в яких він розглядає питання виникнення Нової Дніпровської лінії укріплень. Першою його такою працею є стаття «Создание Новой Днепровской линии крепостей», яка вийшла в 1995 р. У своїх дослідженнях науковець використовує як праці попередників, так і нечисленні документальні джерела. Зокрема, він часто звертається до надбань таких дослідників як Я. Новицький, А. Скальковський, В. Фоменко. Використання документального матеріалу обмежується нечисленими копіями карт, які зберігаються в Обласній універсальній науковій бібліотеці м. Запоріжжя, у фонді В. Фоменко.

Загалом основні положення праці А. Карагодіна повторюють вже відому інформацію, наведену в працях А. Скальковського та Я. Новицького. Це стосується причин створення лінії, стосункам із запорожцями, тієї ролі, яку зіграли фортеці Лінії в господарчому освоєнні краю тощо [32 – 170].

У той же час А. Карагодін вперше в історіографічній традиції намагається по-новому поглянути на вже сталу традицію інтерпретації власних назв фортець Лінії. Як зазначає сам А. Карагодін, його погляди стосовно цієї проблеми зазнали певної еволюції. Спочатку він дотримувався поглядів на це питання «класиків» – А. Скальковського та Я. Новицького, які вважали, що фортеці отримали свої назви від імен російських сановників та військових [33, 83]. Але досліджуючи цю тему, автор прийшов до іншої гіпотези. На його думку, фортеці Нової Дніпровської лінії отримали свої власні назви не на честь воєначальників, а на честь православних святих, перелік яких Катерина II знайшла в церковному календарі за перше півріччя 1770 р. [33, 88]. Слід зазначити, що на сьогодні це твердження є лише гіпотезою.

Таким чином можемо зазначити, що в своїх наукових студіях А. Карагодін торкнувся багатьох аспектів з історії створення та функціонування Нової Дніпровської лінії укріплень. У той же час в його працях наявні неточності. Наприклад, А. Карагодін стверджує, що на будівництво Лінії було виділено 130 тис. крб., хоча і вказує, що це без вартості будівельних робіт [32, 26]. Звідси не зрозуміло, на що були виділені ці кошти. У той же час відомо, що на все будівництво було виділено 616 тис. крб. 39 коп. Але підсумовуючи внесок А. Карагодіна в дослідження цієї теми, можна стверджувати, що ці неточності не применшують значення його наукового доробку.

У своїй роботі «Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття», яка вийшла в 1995 р., А. Бойко підіймає питання про використання будівельниками Нової Дніпровської лінії залишків татарських будівель в якості будівельних матеріалів. Використовуючи документи справи № 319 з фонду № 229 ЦДАУК, вчений пише, що під час спорудження Нової Дніпровської лінії, а зокрема Олександрівської фортеці, російський уряд постійно шукав засоби зменшення вартості будівництва [15, 32]. На думку уряду, серед таких засобів найкращим є використання дармових матеріалів. Тому відомості про знаходження у Великому Лузі старовинної цегли та будівельного каменя з давніх татарських поселень неабияк зацікавили командування Нової Дніпровської лінії. Але, як зауважує науковець, спроба використати ці матеріали при будівництві Лінії зіткнулися з рішучою протидією з боку Запорозького Коша [15, 33]. Справа була в тому, що Запорозький Кіш збирався по закінченню російсько-турецької війни з цього матеріалу побудувати на Січі кам'яну церков Покрова Богородиці.

У тому ж 1995 р. вийшла стаття І. Пугача «Днепровская укрепленная линия», в якій він намагався висвітлити історію її будівництва та функціонування. Можемо констатувати, що ця праця по суті є компіляцією з праць його попередників [57, 28-29].

У 1996 р. вийшла стаття Х. Лашенко «Проблема лісокористування на Запоріжжі в світлі документів з архіву Коша». На думку дослідниці, ця проблема існувала ще з часів будівництва Української лінії. У наведених документах відображені скарги запорозьких козаків на російські команди, що нещадно нищать ліс для будівництва нових фортець та житла, а також використовують як дрова [39, 102]. Але, як зауважує Х. Лашенко, вирубка лісу – це не все, від чого постраждали запорозьких козаки. Маючи економити час на будівництві, російські інженерні та будівельні команди не могли собі дозволити довгу вирубку та заготовлю лісу, тому вони пішли легшим шляхом. Ще одним масивом скарг були скарги на те, що будівельники розібрали козацькі зимівники [39, 105]. Користуючись даними археологічних досліджень, Х. Лашенко доводить, що дуже багато зимівників коло майбутніх фортець, таких як Микитинська, Олександрівська та ін., були розорені та розібрані на будівельні матеріали [39, 105].

Триваючи наукові студії А. Бойко з історії Південної України дозволили спростувати деякі факти з історії Нової Дніпровської лінії, які довгий час були загальноприйнятими і не підлягали сумніву. Насамперед це стосується проблеми поселення відставних солдатів по Лінії. Цій проблемі було присвячено дві його статті. Одна з них під назвою «Відставні солдати на півдні України останньої чверті XVIII століття» вийшла в 1998 р., друга – «Поселення відставних солдатів на Новій Дніпровській лінії» – в 2002 р.

Як зазначає вчений, питання про поселення відставних солдатів на півдні України вже давно виключено з переліку малодосліджених. Існує досить представницька історіографія з цього питання, жодне дослідження з історії Південної України останньої чверті XVIII століття не залишається осторонь цієї проблеми. А дослідники вже починають говорити про історіографічну традицію ототожнення Нової Дніпровської лінії з поселенням відставних солдатів. Відтак поселення відставних солдатів датується 1770 – 1774 рр. [14, 25].

А. Бойко заперечує цьому. Він наголошує, що відставні солдати на півдні України почали оселятися значно пізніше – з 1779 р. На думку науковця, поселення відставних солдатів почалося тільки після підписання Айнали-Кавакської конвенції і послаблення напруженості між Османською та Російською імперіями. Тільки після підписання цієї конвенції для проведення генеральної відставки нижніх чинів регулярної армії на південь було відправлено генерал-поручика Апухтіна. Генерал-губернатор Г. Потьомкін використав цю відставку для залюднення південного краю. А Азовський генерал-губернатор запропонував оселити їх по Новій Дніпровській лінії.

Як зазначає А. Бойко, на 1779 р. доля Нової Дніпровської лінії вже була вирішена – вона втратила своє стратегічне значення. Подальше будівництво Микитинської та Захар'ївської фортець було припинено. Будівництво Григор'ївської та Олексіївської фортець так і не було розпочате. Водночас матеріали для будівництва цих фортець було заготовлено. Тому Г. Потьомкін погодився з пропозицією В. Черткова про заведення при фортецях укріплених селищ для поселення відставних солдатів.

Також А. Бойко звертає увагу на те, що при поселенні відставних солдатів на південних кордонах були вироблені спеціальні правила, які диктувалися

природнокліматичними умовами краю. Це поселення коштувало дещо більше, ніж для інших регіонів Російської імперії. Хоча з іншого боку дослідник звертає увагу на те, що всіляке підкреслення суворого клімату краю з боку Азовської канцелярії було викликано бажанням виправдати величезні кошти, які пішли на оселення відставних солдатів. На думку автора, на цю проблему слід звернути детальну увагу і з'ясувати, куди все ж таки пішли кошти [14, 22].

Досліджуючи історію запровадження на Півдні України митниці досліджуваної теми торкалася в своїх працях Ю. Головка. Виходячи з теми свого дослідження, вчена розглядає Нову Дніпровську лінію, її окремі фортеці як праобраз митно-карантинної системи Південної України [16 – 18]. Тим самим дослідниця розширює наші знання про Нову Дніпровську лінію.

Через призму генези південноукраїнських міст поглянула на історію Лінії В. Константинова. Для неї Лінія – це інструмент державної колонізації Південної України. В своїх роботах дослідниця в більшій мірі розглядає історію Олександрівської фортеці як потужного адміністративного центра [70 – 73].

Таким чином, дослідження Нової Дніпровської лінії має тривалу історіографічну традицію. У своєму розвитку вона пройшла кілька періодів, які характеризувалися то посиленням інтересу до її історії, то втрагою зацікавленості. На нашу думку, це було пов'язано з декількома причинами. По-перше, важкістю у пошуку розпорошених джерел з її історії. По-друге, з важкістю обробки величезного масиву джерел, накопичених за її існування. І, по-третє, з ідеологічним втручанням у розвиток історичної науки загалом.

Стосовно джерельної бази досліджень з історії Лінії, можемо стверджувати, що більшість використовуваної сьогодні джерельної бази була актуалізована ще в XIX ст. Перш за все це документи Архіву Коша, журнали та карти бойових дій російської армії під час першої російсько-турецької війни, документи, що зберігалися в Покровському соборі м. Олександрівська. Саме цей перелік зустрічаємо майже в усіх роботах і до сьогодні.

У той же час, починаючи з кінця 80-х рр., в рамках дослідження соціально-економічної історії Південної України можемо говорити про «друге дихання» в дослідженні Лінії. Проте всі дослідження цього періоду носять характер розвідок, залишаючи питання створення комплексної праці з історії Нової Дніпровської лінії відкритим і на сьогодні.

Джерела та література:

1. РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 3.
2. РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 797, ч. 8.
3. РДАДА, ф. 177, оп. 1, спр. 105
4. РДВІА, ф. 52, оп.1, спр. 48, ч. 2. – 122 арк.
5. РДВІА, ф. 424, оп. 1, спр. 29 – 1 арк.
6. Апанович О.М. Запорізькі форпости 1768-1774 років // Український історико-географічний збірник.- К., 1971.- № 1. – С. 102 – 115.
7. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII століття.-К.: Наукова думка, 1969. – 223 с.
8. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, Вид. «Союз», 1920. – 110 с.
9. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина, 1889. – № 4. – С.27 – 55.
10. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – № 5. – С. 438-484.
11. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – № 6 – 7. – С. 110-148.

12. Бескровний Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке. – М., 1958.
13. Бойко А.В. Александровская крепость в 70-х годах XVIII века // История Запорожского края в дооктябрьский период. – Запорожье, 1991. – С. 30.
14. Бойко А.В. Відставні солдати на півдні України останньої чверті XVIII століття // Культурологічний вісник. – Вип. 4. – Запоріжжя, 1998. – С. 3 – 12.
15. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995. – 53 с.
16. Головка Ю.І. Зберігання службової документації в архівах митних установ Південної України (1776–1819 рр.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Випуск 7. – Запоріжжя, 2003. – С.209 – 215.
17. Головка Ю.І. Митниця та карантин Олександрівської фортеці в «Історії міста Олександрівська (Катеринославської губернії) у зв'язку з історією виникнення фортець Дніпровської лінії» Я.П.Новицького // Матеріали Перших новицьких читань. – Запоріжжя, 2002. – С. 89 – 92.
18. Головка Ю.І. Становлення митної мережі на Півдні України (1776 – 1819 рр.) // Студії з історії Степової України. – Вип. 1. – Запоріжжя, 2003. – С.42 – 47
19. Днепровская линия // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауза, И.Е. Ефрона. – Т. X. – С.-Питербург, 1895. – С. 98 – 99.
20. Дніпровська лінія // Довідник з історії України. – К., 2000. – С. 214.
21. Днепровская линия укреплений // Военный энциклопедический словарь / Под. ред. Н.В. Огаркова. – М., 1983. – С. 278.
22. Дніпровська лінія укріплень // Енциклопедія українознавства. – Том 2. – Львів, 1993. – С. 539.
23. Днепровская пограничная линия // Военная энциклопедия / Под. ред. К.И. Величко. Т. 9. – Петербург, 1912. – С. 135.
24. Днепровская укрепленная линия // Военная энциклопедия: В 8 томах /Под. ред. П.С. Грачева. – Т. 3. – М., 1995. – С. 286.
25. Дружинина Е.И. Ключ-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 388 с.
26. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 279 с.
27. Загоровский Е.А. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. – Одесса: Эконом. тип., 1913. – 34 с.
28. Загоровский Е.А. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774-1791 гг. // ЗООИД. – Одесса, 1918. – Т.31. – С.52-82.
29. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. – К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР., 1970. – 765 с.; 12 л. іл. – К., 1979.
30. Історія Української РСР: В 8 т., 10 кн. – К., 1979.
31. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века. – М.: «Наука», 1976. – 307 с.
32. Карагодин А.И. История запорожского края: 1770 – 1919 (документы и материалы). – Запорожье: ЗГУ, 2002. – 458 с.
33. Карагодин А.И. К вопросу о названиях крепостей Новой Днепровской линии // Матеріали Перших новицьких читань. – Запорожье, 2002. – С. 82 – 88.
34. Карагодин А.И. Создание Новой Днепровской линии крепостей // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1995. – С. 3 – 9.
35. Клокман Ю.Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768-1774 гг. – М., 1951. – 207 с.
36. Кокошинский А.Н. Александровск: от форштата к уездному городу // История Запорожского края в дооктябрьский период. – Запорожье, 1991. – С. 31.
37. Коробков Н.М. Фельдмаршал П.А. Румянцев-Задунайский. – М., 1944. – 79 с.
38. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – СПб., 1865. – 279 с., илл.

39. Лашенко Х.Г. Проблема лісокористування на Запоріжжі в світлі документів з архіву Коша // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ – Вип. 2. – Запоріжжя, 1996. – С. 100 – 108.

40. Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. – Запоріжжя: «Тандем – У», 2004. – 488 с.

41. Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Запоріжжя, 1996. – 18 с.

42. Макаревский Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. – 1080 с.

43. Миллер Д.П. Заселение Новороссийского края и Потемки. – Харьков: Типография губернского правления, 1896. – 48 с.

44. Новицкий Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 г. – Екатеринослав, 1905. – 176 с.

45. Олійник О.Л. Кількість та типологія запорозьких зимівників за часів Нової Січі // Запорізька старовина. – Вип. 3. – Запоріжжя: Вид. ВАТ «Мотор Січ», 2005. – 220 с. – С. 64 – 75

46. Олійник О.Л. Місце зимівника в територіально-адміністративному устрої Запорозьких Вольностей // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996. – С. 52 – 57.

47. Очерки истории Запорожья (Александровска до 1921 г.) – Запорожье: РИП «Видавель», 1992. – 128 с.: илл.

48. Петров А.Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами. С 1769 – 1774 г. Т. 2. – Спб., 1866. – 579 с.

49. Пірко В.О. Військово-землеробські поселення на Півдні України у XVIII ст. – Донецьк: ДонДУ, 1993. – 64 с.

50. Пірко В.А. Днепровская укрепленная линия // Вопросы истории СССР. – Вып. 34. – Харьков, 1989. – С. 91 – 99.

51. Пірко В. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк: Український Культурологічний Центр, 1998. – 124 с.

52. Пірко В.О. Українська ландміліція // Південна Україна XVIII століття. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996. – С. 47 – 51.

53. Полонська-Василенко Н.Д. До історіографії Запоріжжя // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. II. – Мюнхен: «Дніпрові хвилі», 1965. – С. 29 – 101.

54. Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в середині XVIII століття // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. II. – Мюнхен: «Дніпрові хвилі», 1967. – С. 7-29.

55. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. – Том 2. – К., 1995. – 351 с.

56. Полонська-Василенко Н.Д. Історики Запоріжжя XVIII ст. // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. I. – Мюнхен: «Дніпрові хвилі», 1965. – С. 20.

57. Пугач І.С. Днепровская укрепленная линия // Из прошлого Запорожья. – Вып. 3. – Запорожье: ЗГУ, 1996. – С. 28 – 29.

58. Ригельман А.И. Ведомость и географическое описание крепости Св. Дмитрия Ростовского. – Ростов-на-Дону, 1913.

59. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – Т. XIV. Новороссия и Крым. / Под ред. В.П. Семенова-Тяньшанского. – С.-Пб., 1910. – 1107 с.

60. Скальковский А.О. Історія Нової Січі або Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – 662 с.

61. Скальковский А. Опыт Статистического описания Новороссийского края. Часть I. География, этнография и народоисчисление Новороссийского края. – Одесса, 1850. – 366 с.

62. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731 – 1823. – Одесса: Гор. типогр, 1836. – Ч. I. – 300 с.

63. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731 – 1823. – Одесса: Гор. типогр, 1838. – Ч. 2. – 256 с.

64. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К.: Наукова думка, 1984. – 219 с.
65. Тимофієнко В.І. З історії заснування міст на півдні України // Український історичний журнал. – 1982. – № 10. – С. 102 – 105.
66. Фоменко В.Г. Звідки ця назва?. – Дніпропетровськ, 1969.
67. Фоменко В.Г. К двухсотлетию начала строительства Новой Днепровской линии крепостей – Запорожье, 1968. Машинопись.
68. Фриман Л.Л. История крепости в России. Ч. 1. – СПб., 1895. – 238 с.
69. Церенюк О.М. Колодники на півдні України останньої чверті XVIII століття // Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України ЗДУ. – Вип. 2. – Запоріжжя, 1997. – С. 9 – 13.
70. Циберт В.М. Атлас Новоросійської губернії 1799 року як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України першої половини XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 4(5). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000. – С. 232 – 234.
71. Циберт В.М. Атлас Новоросійської губернії як джерела з соціально-економічної історії міст кінця XVIII століття // Вісник Східно-українського національного університету ім. В. Даля. Науковий журнал. – № 10. – Луганськ, 2001. – С. 31 – 35.
72. Циберт В.М. Військово-топографічні описи Катеринославської губернії, зібрані офіцерами Генерального штабу, як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України першої половини XIX століття // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2001. – С. 44 – 52.
73. Циберт В.М. Місце південноукраїнських міст у соціально-економічному розвитку регіону останньої чверті XVIII – середини XIX століття // Студії з історії Степової України. – Вип. 1. – Запоріжжя, 2003, – 120 с. – С. 32 – 35.
74. Чиженюк Ю.А. З історії заселення і освоєння земель Олександрійського повіту Катеринославської губернії. – Запоріжжя, 2003. – 176 с.
75. Шварте М. Крепостная война и укрепление полевых позиций. – Л.: ВТА РККА, 1929. – 247 с.
76. Швидько Г.К. Борьба запорожского козацтва за збереження своїх володінь в 50–60 -ті рр. XVIII ст. // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996. – С. 26 – 33.
77. Швидько Г.К. Останні спроби запорожців відстояти свої вольності // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – 1996. – Вип. 2. – С. 12 – 19.
78. Шперк В.Ф. История фортификации. – М.: Воениздат, 1957. – 123 с.
79. Шперк В.Ф. Фортификация. Очерки истории и развития. – М.: Воениздат, 1940. – 179 с.
80. Яковлев В.В. Эволюция долговременной фортификации. – М.: Воениздат, 1931. – 271 с.

Роман Молдавський (Запоріжжя, Україна). Історіографічна традиція дослідження Нової Дніпровської лінії укріплень.

Стаття присвячена історіографічному доробку з історії Нової Дніпровської лінії укріплень. Простежено розвиток наукових студій з проблеми, проаналізовано джерельну базу досліджень, виокремлені ключові моменти які впливали на становлення традиційного історичного бачення укріпленої лінії.

Ключові слова: військові укріплення, історіографія, Дніпровська лінія укріплень.

Роман Молдавский (Запорожье, Украина). Историкографическая традиция исследования Новой Днепроговской линии укреплений.

Статья посвящена историографической традиции по истории Новой Днепровской линии укреплений. Прослежено развитие научных исследований по проблеме, проанализированы источники которые использовались при написании ее истории,

выделены ключевые моменты которые влияли на становление традиционного исторического видения укрепленной линия.

Ключевые слова: военные укрепления, историография, Днепровская линия укреплений.

Roman Moldavskiy (Zaporizhia, Ukraine). **Historiographical tradition of research New Dnibr line of fortifications.**

The article is devoted historiographic works on the history of New Dnepr line of fortifications. Traced the development of scientific studies on the problem, analyzed source base research, singled out the key points that affect the formation of the traditional historical view of fortified Line.

Key words: military fortifications, historiography, Dnieper line of fortifications.

Ірина САВЧЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2 (477.7)

Діяльність місцевих урядуючих інституцій з розвитку поштового зв'язку на півдні України (друга половина 70 – 80-ті рр. XVIII ст.)

В історичному розвитку кожної країни пошта довгий час відігравала важливу роль як регулярний і зручний засіб з доставлення повідомлень. Формування системних поштових сполучень було органічно пов'язане з розвитком держави і ускладненням завдань з державного управління. Дієвість поштового зв'язку ставала необхідною умовою функціонування державного апарату. Питання становлення та розвитку поштового зв'язку на теренах України в різні історичні періоди привертала увагу Д. Яворницького, О.Гуржія, В. Бізіної, І. Міронової, С. Орехової, Г.Шпитальова [6; 8; 9; 10; 11; 13; 14].

На території Запорізьких Вольностей поштові сполучення довгий час не мали регулярного характеру. Роль листонош виконували або люди, що за якимись потребами їхали на Січ, або надзвичайні кур'єри. Формування власне регулярної пошти на території Запорізьких Вольностей відноситься до кінця 60-х років XVIII ст. і було пов'язано із загальним реформуванням поштової системи в Російській імперії. 60 – 70-ті роки XVIII ст. були періодом, коли російський уряд звертає пильну увагу на розвиток поштових сполучень. Розвиток абсолютистської монархії потребував злагодженого функціонування бюрократичного механізму і для цього необхідно було налагодити дієвість комунікаційних зв'язків. Особливо гостро постало питання налагодження поштових сполучень з прикордонними територіями – Україною, Білорусією, Прибалтикою. Врешті, регулярна пошта була необхідна в умовах прискорення темпів економічного розвитку імперії.

Як наслідок, в 60-х роках одним за одним виходили укази, в яких містилися конкретні розпорядження з устрою пошти. Першим кроком в розробці поштових реформ стала доповідь генерал-аншефа З.Г.Чернишова та М.М.Овчина, яка була представлена Катерині II в результаті обстеження російської служби поштового зв'язку в 1763 р. Дані, представлені в доповіді змальовували досить невтішну картину: визначалися вузькі райони дії поштових сполучень, високі тарифи за послуги, недостатня кількість службовців на станціях. Дана доповідь стала поштовхом до численних проектів та указів, які визначили поступову ліквідацію ямської пошти і оформлення більш чіткої структури установ ординарної пошти в Російській імперії. В великих і губернських містах відправкою кореспонденції видав поштамт, які очолювався поштдиректором. Поштдиректору підпорядковувалися всі поштові станції та поштові правління (або контори), що розташовувалися на території губернії або всього тракату. Поштові правління очолювалися поштмейстерами, до їх або складу могли входити також декілька чиновників, на поштових станціях призначалися листоноші та писарі.

Найвища ланка в місцевому поштовому управлінні – поштамти створювалися досить рідко. В Україні поштамт в 1765 році було створено в Києві, замість обер-поштмейстерської контори [11, с.16]. Даний поштамт отримав назву Малоросійського, йому мали підпорядковуватися всі поштові контори та стації в Україні. Важливу роль в функціонуванні поштових сполучень відгравали поштові правління. Обов'язки поштмейстерів досить чітко регламентувалися: вони повинні були постійно перебувати в конторі, особисто відповідати за прийом та відправку пошти, збирати з приватних осіб кошти за користування поштовими послугами [12, с. 457].

Слід зазначити, що за існуючими на той час положенням пошти могли віддаватися у відкуп. У визначений час мали влаштовуватися торги щодо утримання поштових станцій. Переможцями визначалися ті, «которые уступят более из фуражных денег, однако ж прежде бывшие и содержащие (станцию) в порядке преимуществе имеют всегда будут» [7].

Поштові реформування не оминули і південь України. Їх необхідність в даному регіоні конкретизувалася з розгортанням російсько-турецької війни 1768 – 1774 років, до театру дій якої було включено і Запорізькі Вольності. В цей період для успішного проведення військових компаній надзвичайно важливого значення набуває дієвість комунікацій і гостро постає необхідність функціонування регулярної пошти.

Тож 1768 року генерал-губернатором Ф. Воейковим та адміністрацією Новоросійської губернії було ініційовано влаштування поштової лінії, яка через територію Новослобідського полку зв'язала Січ з Кременчугом. Було влаштовано чотири поштові станції до річки Жовтенької. Надалі вже запорожці, зрозумівши корисність регулярної пошти, влаштували поштовий шлях від останньої станції створеного трактату і до Січі. І хоча в тому ж 1768 році поштові станції були знищені татарами, традиція формування регулярних поштових сполучень на півдні України була започаткована [14, с.314]. З 1769 по 1774 рік на території Запорізьких Вольностей було влаштовано декілька нових поштових гонів. Водночас їх влаштування знову ж таки перш за все визначалося питаннями військового управління. Після закінчення війни чинниками створення нових поштових гонів стають потреби зносин з Гетьманщиною, а далі з Російською імперією російських гарнізонів у фортецях, що відійшли від Туреччини після миру 1775 року: Кінбурні, Таганрозі, Азові, Керчі та Єникале. У зв'язку з цим запорожці встановили ще чотири поштові гони.

З ліквідацією Запорізької Січі і підпорядкуванням колишніх Вольностей Азовській та Новоросійській губерніям, розвиток поштових сполучень на їх території стає предметом пильної уваги місцевої адміністрації. Вже восени 1775 року влаштування нових поштових станцій стає одним з обов'язків земських комісарів, які призначалися до новостворених повітів на колишніх Запорізьких Вольностях. Так, в інструкції секунд-майору П. Горлинському, який призначався до Кальміуського повіту, визначалося, що він має влаштувати три поштові станції від Кальміусу до фортеці Петровської. Роль листонош мали виконувати козаки, за діяльність пошти відповідав призначений наглядач. Для перевезень на даних станціях мало бути по семеро коней з возами. Оплата за перевезення пошти призначалася три копійки з версти [4, с.189].

З 1776 року влаштування місцевої пошти визначалося окремим завданням в діяльності новостворених провінційних канцелярій. В інструкції Слов'янській провінційній канцелярії вказувалося, що вона має зібрати відомості щодо стану

поштових сполучень в Слов'янській та Херсонській провінціях, визначити скільки на які станції необхідно коней, призначити дні, в які має відбуватися відправка листів [5, с. 29].

В результаті діяльності місцевої адміністрації на початку 80-х років в Азовській та Новоросійській губерніях вже існувала досить розвинута структура органів поштового управління та значний перелік поштових станцій. На кінець 1783 року в Азовській губернії управління поштовими сполученнями здійснювалося поштовим правлінням, яке очолював поштмейстер. До складу правління входили також канцелярські службовці та листоноші. Подібні поштові правління влаштовувалися і в повітах Азовської губернії, але там вони, як правило, мали більш спрощену структуру. Зокрема, до поштового правління Торського повіту входив лише один поштмейстер та листоноші [1, арк. 238 зв.]. В Новоросійській губернії структура поштових установ мала ще більш спрощений характер. На 1782 рік поштове правління існувало в губернії лише одне. Воно очолювалося поштмейстером, при ньому діяли два копіїсти. На поштових же станціях «для записок» просто призначалися писарі [3, арк. 8 – 15]. Надалі функціонування поштових сполучень також не залишалося поза увагою місцевої адміністрації.

У 1783 році вийшов указ про впровадження на півдні України положень «Установлень щодо управління губерніями» 1775 року та утворення Катеринославського намісництва. [3, С.10 – 11]. За традицією, яка існувала на той час в адміністративному апараті, з проведенням адміністративної реформи місцевою адміністрацією починалося наведення «порядку» у всіх підвідомчих галузях. Не було обійдено увагою і поштову справу.

Вже в травні 1783 року генерал-губернатор Г. Потьомкін надав розпорядження правителю намісництва Т. Тутолмину «обратить внимание на лучшее учреждение почт и привести оные в то состояние, в котором они быть должны» [1, арк.81]. Правитель намісництва одразу ж звернувся до зібрання відповідних відомостей, беручи до уваги, що від швидкості роботи пошти залежить оперативність адміністративного апарату. Втім, досить швидко з'ясувалося, що значного впливу на функціонування поштових сполучень він здійснити не може, оскільки поштові станції віддані у відкуп, і чекати на завершення контрактів треба ще декілька років. Тож єдине, що Т. Тутолмін вважав за слушне зробити, це надати розпорядження, в якому наголошувалося на дотриманні порядку при перевезенні чемоданів та естафет листоношами [1, арк. 82]. Водночас остероно від проблем поштового управління губерньська адміністрація все ж не залишилася.

Одним з найперших питань, яке необхідно було вирішувати – це упорядкування поштових сполучень в малозаселених південних територіях колишньої Азовської губернії. Також потребувала уваги організація відбування поштової повинності місцевим населенням. Адже за вимогою місцевої адміністрації додатково до регулярної поштарської служби селяни, або навіть купецтво, мали надавати власних коней. Селяни мали ще й здійснювати перевезення між стаціями. Кількість таких «призначених» за розпорядженнями місцевої адміністрації могла бути досить значною. В червні 1783 року, одразу ж після збору намісницьким правлінням відомостей стосовно поштового управління, стали надходити скарги щодо відбування поштової повинності. Так, Новоросійською губерньською канцелярією було надіслано повідомлення, що на початку 1783 року для забезпечення проїзду генерал-губернатора було додатково виставлено на чотири поштові шляхи губернії сімсот п'ятдесят двоє

коней, і при них повозчиків – триста шістдесят осіб. Селяни, призначені до поштових стацій ще новоросійським губернатором Язиковим, перебували там з початку весни до червня, і не могли виконувати сільськогосподарські роботи. Тож Т. Тутолмін звернувся з проханням до Г. Потьомкіна дозволити відпустити їх додому, а вже за надалі за необхідності призначити їх знову [1, с. 199].

Проте тривалість відбування поштової повинності була не єдиною проблемою. Досить «неприємним» фактором у функціонуванні пошти в той час були ситуації, коли кур'єри, або й державні чиновники, які під час своїх подорожей використовували поштових коней, не повертали їх потім на поштові станції. Не рідкими були і випадки не досить чемного поводження з листоношами. Як наслідок, селяни, що призначалися до пошт, чи навіть самі листоноші просто втікали зі станцій. Досить типовим випадок звернення кизикерменського градоначальника до правителя намісництва у серпні 1783 року з проханням сприяти поверненню коней, що були забрані з поштових станцій подорожуючими чиновниками [1, с. 118].

Таким чином, формування регулярних поштових сполучень було одним з важливих завдань в діяльності місцевої адміністрації з середини 70 – поч. 80-х рр. XVIII ст. Завдяки діяльності губернської та провінційно-повітової адміністрації Азовської та Новоросійської губерній на початок 80-х рр. XVIII ст. було значно розширено поштово мережу, започаткування якої відбувалося в існування Нової Січі. Водночас і після встановлення поштових сполучень в компетенції місцевої адміністрації перебували питання з поточного управління поштою.

Джерела та література:

1. РДАДА. – Ф. 16. – Оп.1. – Спр. 693. – Част. 1. – 628 арк.
2. РДАДА. – Ф. 16. – Оп.1. – Спр. 768. – Част. 8. – 285 арк.
3. ПСЗР. Собрание Первое. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XX. – 1034 с.
4. Адміністративний устрій Південної України середина XVIII – перша половина XIX століття). // Джерела з історії Південної України. Том. 1. – Запоріжжя: РА «Тандем -У», 2005. – 528 с.
5. Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1914. – С. 23-33.
6. Бизина В.Г. Из истории украинской почты (к 225-летию Киевского почтамта). – К., 2000.
7. Вигилёв А. Н. История отечественной почты: В 2 ч. – М.: Связь, 1979. – 160 с.
8. Гуржий. О. Пошта Гетьманщини в другій половині XVII-XVIII ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 6. – К.: Ін-т історії України НАН, 2002. – С. 172-177.
9. Орехова С.Є. Земська пошта Маріупольського і Бахмутського повітів Катеринославської губернії наприкінці XIX початку XX ст.// Історичні і політологічні дослідження. – Донецький національний університет. – 2003. – № 5/6 (17/18) – С. 32-42.
10. Міронова І.С. Поштові перетворення графа Петра Олександра Румянцева в Україні (1764-1784 рр.) // Наукові праці. Історія. Том. 48, – Миколаїв, В-во ЧДУ, 2006. – С.15-19.
11. Міронова І.С. Діяльність поштових установ на півдні України (др. пол. XVIII-XIX ст.)// Наукові праці. Історія. Том. 37, – Миколаїв, В-во ЧДУ, 2005. – С.15-19.
12. Стороженко Н.В. Реформи в Малороссии при графе Румянцеве // Киевская старина. – 1891. – № 34. – С. 455-463.
13. Шпитальов Г. Поштова і перевізні служби Війська Запорізького Низового в період російсько-турецької війни 1768-1774 рр. – Вип. 3. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 59-65.
14. Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків. – Львів, 1992. – Т. 1. – С. 314-316.

Ірина Савченко (*Запоріжжя, Україна*). **Діяльність місцевих урядуючих інституцій з розвитку поштового зв'язку на півдні України (др. пол. 70- 80-ті рр. XVIII ст.)**

В статті висвітлюється завдання та напрямки діяльності місцевих урядуючих інституцій південноукраїнських губерній щодо формування та забезпечення діяльності поштових сполучень в др. пол. 70- 80-ті рр. XVIII ст.

Ключові слова: пошта, місцеві органи влади.

Ірина Савченко (*Запорожье, Украина*). **Деятельность местных органов власти по развитию почтовой связи на юге Украины (втор. пол. 70-80-е гг. XVIII ст.)**

В статье рассматриваются задания и направления деятельности местных органов власти относительно формирования и обеспечения деятельности почтовых соединений в др. пол. 70- 80-ые гг. XVIII ст.

Ключевые слова: почта, местные органы власти.

Irina Savchenko (*Zaporozhia, Ukraine*). **The activities of local authorities in development of post of relationship in the south of Ukraine (second half. 70-80s. XVIII cent.)**

The article is devoted to the analysis of activity of local authorities are examined in relation to forming and providing of activity of postal connections in second half. 70-80s. XVIII cent.

Keywords: mail, local organ of power.

Юлія ГОЛОВКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94: 930.2 (47 + 477.7): 339

**Матеріали фонду комітету для влаштування
Новоросійської губернії при Міністерстві
внутрішніх справ (РДІА) як джерело
з історії зовнішньої торгівлі Південної
України початку XIX ст.**

Початок правління імператора Олександра I став поворотним моментом у політиці Російської імперії щодо Південної України, у тому числі й щодо чорноморської торгівлі. Адміністративні реформи, ускладнення міжнародної ситуації, постійні військові кампанії – все це не сприяло розвитку зовнішньої торгівлі, тим більше, середземноморського напрямку, і тим не менш, саме на початку XIX ст. південь України знову став одним із центральних питань у діяльності російського уряду. Суттєво цьому сприяв і досить суб'єктивний фактор – інтерес до розвитку чорноморської торгівлі серед оточення нового імператора та намагання знайти раціональні та продуктивні рішення щодо соціально-економічного розвитку півдня України. Вже у листопаді 1801 року відбулося організаційне оформлення Комітету для влаштування Новоросійської губернії. Головним призначенням новоствореного Комітету була розробка положень для управління приєднаними до Російської імперії територіями Криму та Очаківської області, а також розгляд питань розвитку торгівлі, будівництва чорноморських портів та карантинів. Діяв даний Комітет до 1804 року і складався з відомих державних діячів свого часу, у тому числі В.П. Кочубея, М.П. Румянцева, М.С. Мордвінова та ін. На засіданнях Комітету, що відбувалися кілька разів на місяць, розглядалися питання розподілу Новоросійської губернії, заселення Очаківського степу, врегулювання земельних відносин у Криму, надання пільг окремим групам поселенців, підтримки промисловості та торгівлі, оголошення режиму порто-франко у приморських містах і т.д. Саме за пропозицією даного Комітету міністру комерції М.П. Румянцеву було доручено представляти щорічні звіти щодо стану чорноморської торгівлі.

Діяльність Комітету для влаштування Новоросійської губернії досліджена лише частково, хоча до матеріалів даного фонду окремі дослідники зверталися. Так, В.С. Іконніков, досліджуючи біографію та державно-політичну діяльність адмірала М.С. Мордвінова, аналізував його участь у роботі «Комітету щодо чорноморської комерції» та представлені адміралом проекти розвитку південноукраїнського регіону [32, 47 – 51].

У своїх роботах з історії Південної України О.Й. Дружиніна приділила окрему увагу матеріалам щодо діяльності даного Комітету, що, на її думку, «допомагало уникнути переоцінки значення окремих адміністраторів у проведенні окремих заходів на півдні країни» [30, 43 – 44]. У монографії, присвяченій історії Південної України першої чверті XIX ст., О.Й. Дружиніна звертала увагу на діяльність Комітету для влаштування Новоросійської губернії

саме щодо розвитку зовнішньої торгівлі. Так, у монографії згадується обговорення на засіданні Комітету пропозиції калузького купця Коробова стосовно орієнтації торгівлі Правобережної України до Одеського порту, прохання херсонського купця Карасьова дозволити будувати в Херсоні кам'яну пристань власним коштом, зобов'язання харківського купця Автоманова побудувати в Одесі кілька будинків, клопотання миколаївських купців Дюжева та Крилова про надання місту пільг, які мала Одеса і т.д. Дослідниця звернула увагу на те, що переважна більшість згадуваних осіб не була приписана до чорноморських портів, але, вочевидь, пов'язувала або планувала пов'язати з чорноморською торгівлею свою діяльність [30, 361 – 362].

До матеріалів фонду Комітету для влаштування Новоросійської губернії також звертався у своїй праці з історії зовнішньої торгівлі Південної Росії першої половини XIX ст. В.О. Золотов, а саме – для характеристики перспектив розвитку чорноморської торгівлі, бачення цих перспектив російськими урядовцями, у першу чергу, міністром комерції Г.П. Гагаріним [31, 25 – 26].

Кілька документів, безпосередньо пов'язаних з роботою Комітету для влаштування Новоросійської губернії, були вміщені в першому виданні «Повного зібрання законів Російської імперії»: іменний указ від 23 лютого 1804 року стосовно запровадження в Феодосії градоначальства і призначення градоначальником генерал А.С. Феньша, виданий за пропозицією згаданого Комітету – градоначальнику було наказано зайнятися влаштуванням карантину в Феодосії, вивчити перспективи розвитку порту як торгового центру, скласти плани та кошториси щодо облаштування необхідних будівель, а також займатися вирішенням конфліктних ситуацій до відкриття комерційного суду, влаштувати надійну пошту, стежити за законністю діяльності консульств та що два тижні звітувати про стан справ у місті [28, 148 – 151]. Також у «Повному зібранні» вміщено затверджену доповідь міністра внутрішніх справ, який входив до складу Комітету для влаштування Новоросійської губернії, щодо організації карантинів в портах Чорного та Азовського морів – у доповіді від 20 квітня 1806 року зазначено, що подана вона була ще 6 березня 1804 року і стосувалася небезпеки внесення до Російської імперії заразних хвороб з-за кордону через обмеження мережі карантинів. Карантини мали влаштувати в Одесі, Феодосії та Таганрозі, але останній порт почав міліти і вирішення питання про Таганрозький карантин затяглося. Таганрозький градоначальник Б.Б. Кампенгаузен наполягав на залишенні карантину саме в Таганрозі, але врешті-решт, карантин розбили на дві частини – Таганрозьку та Керченську, причому останній підпорядкували Феодосійському карантину. Градоначальники та військові губернатори отримали розпорядження щодо організації карантинної справи у Феодосії, Одесі, Таганрозі та Керчі [29, 178 – 184].

Матеріали фонду Комітету для влаштування Новоросійської губернії зберігаються в Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург) і складаються з різноманітної документації, яка стосувалася як безпосередньо діяльності Комітету (протоколи та журнали засідань), так і поданих на розгляд Комітету пропозицій, прохань, звернень від різних осіб. 70% загальної кількості справ фонду Комітету прямо або опосередковано стосуються забезпечення належних умов для розвитку зовнішньої торгівлі на півдні України на початку XIX ст. Формування фонду Комітету почалося ще за часів його функціонування на початку грудня 1801 року [1; 23; 24] і завершилося переданням справ Комітету до архіву Міністерства внутрішніх справ Російської імперії в 1809 році [2; 25]. За своїм тематичним спрямування матеріали щодо

історії зовнішньої торгівлі Південної України, які зберігаються у фонді Комітету для влаштування Новоросійської губернії, поділяються на кілька великих груп, які досить чітко відбивають основні напрямки роботи самого Комітету.

Значну частину фонду Комітету для влаштування Новоросійської губернії складають проекти розвитку зовнішньої торгівлі на півдні України. У фонді виявлено 10 справ з проектами розвитку зовнішньої торгівлі, причому окремі справи містять по кілька проектів і не тільки одного автора. Так, у справі «Проект дійсного статського радника Новосильцева М.А.³ щодо розвитку господарства й торгівлі та заселення Кримського півострову та м. Одеси» вміщений проект за підписом колезького радника і кавалера Миколи Анастасієва, який датований липнем 1801 року. На документі є позначка про включення проекту до доповіді імператору та про висловлення подяки автору документу, який і було відправлено до справ Комітету для влаштування Новоросійської губернії (на першому аркуші документа зазначено, що документ переданий з канцелярії дійсного камергера та кавалера М.М. Новосильцева) [3, л. 9]. Проект має власний заголовок – «Проект яким чином привести Крим до кращого стану ніж він зараз є» – і присвячений, в основному, вирішенню проблеми заселення Кримського півострову. Автор проекту – М. Анастасієв – відзначав, що населення Криму бідніше та виїжджає до Анатолії та Молдавії, тому необхідно вживати невідкладних заходів для припинення відтоку населення з півострову. Запропоновані заходи були викладені в 10 пунктах і передбачали, у тому числі, й покращення умов для зовнішньої торгівлі Криму, серед яких: організація банку для надання позик переселенцям та іноземним торговцям (автор категорично наполягав на недопущенні до позик російських поміщиків, які навіть не намагалися заселити отримані в Криму землі), сплата мита з імпорту товарів рублями по тарифу 1783 року, безмитне ввезення майна та частини товарів переселенцями до Криму, влаштування карантинів та відкриття в Криму магістрату для вирішення торгових справ. Кожний з пунктів проекту містив аргументацію у визначеному порядку: стан справ – запропонований захід – перспективи змін. Створення банку в Криму з капіталом у 200 – 500 тисяч рублів, з точки зору автора проекту, мало вирішити проблему нестачі готівки у Криму, через що кредитування переселенців та іноземних торговців було вкрай дорогим (не менше 30%). Питання щодо митної політики в Криму М. Анастасієв піднімав у зв'язку із запровадженням у 1798 році практики обов'язкової сплати мита ефимками, тобто голландськими червінцями: у Криму вони коштували майже удвічі більше за заявлену в законодавчих документах ціну (5 руб. 30 коп. замість заявлених 2 руб. 79 коп.), що, безумовно, збільшувало розмір сплачуваного мита. Автор напряму пов'язував цю ситуацію з незначним обсягом зібраного мита та від'ємним торговим балансом Кримського півострову: наприкінці XVIII ст. до Криму привозили, як правило, товари незначної вартості, а то й взагалі судна приходили тільки з баластом – за пшеницею. Негативно оцінював М. Анастасієв і стан карантинної справи в Криму, підкреслюючи поверхневий характер діяльності у цьому напрямку. Решта пунктів проекту стосувалися розподілу землі в Криму, «удосконалення» податкової системи (пропонувалося змінити назви податків, щоб не відлякувати ними іноземців), відкриття грецької гімназії в Євпаторії, надання пріоритету в

³ Так в оригіналі.

отриманні соляних та винних відкупів місцевим мешканцям та залучення татарського населення Криму до забезпечення російської армії на півострові дровами [3, лл. 4 – 9]. Пізніше дане подання М. Анастасієва уточнювалося у питанні щодо створення магістрату в Криму і в жовтні того ж 1801 року було представлено імператору повторно [3, лл. 10 – 12].

У даній же справі вміщено ще один проект щодо розвитку чорноморської торгівлі, який має короткий заголовок «Memoire» (документ французькою мовою). Проект, точніше, записка, не має адресування або звернення. Наприкінці документу маємо підпис – «Ioachim Lizakevicz» та датування – 12 листопада 1807 року [3, л. 29 об.]. Автором проекту був російський дипломат Яким Григорович Лізакевич, який у другій половині 1790-х років був повіреним у справах у Генуезькій республіці, а у першому десятилітті XIX ст. – надзвичайним посланником та повноважним міністром в Сардинії (на початку документа Я.Г. Лізакевич відзначав, що 14-річне перебування на службі в Італії дозволило йому досить досконально вивчити особливості середземноморської торгівлі [3, л. 22]). Проекту притаманні характерні для такого роду матеріалів складові: опис наявної ситуації, перспективи розвитку чорноморської торгівлі та пропозиція невідкладних заходів для її покращення. Я.Г. Лізакевич відзначав, що італійський ринок потребував пшениці, конопель, полотен, заліза, гвіздків, дьогтю, мила, соленої риби, ікри та інших товарів, які могли запропонувати в чорноморських портах. Фактично, автор проекту, пропонував заходи для включення чорноморської торгівлі до середземноморської, а точніше – до італійської, що надало б російській зовнішній торгівлі додаткові перспективи розвитку. Повноважний міністр пропонував запросити італійських неогоціантів для заснування торгових факторій у Криму та у різних чорноморських містах, всіляко підтримувати імпорт італійських товарів до Російської імперії, надавати протекцію італійським торговим суднам при проходженні Константинополя, і т.д. [3, л. 26].

Окремою справою у фонді Комітету для влаштування Новоросійської губернії представлений проект дійсного статського радника Павла Артемійовича Левашова щодо створення комерційного товариства для чорноморської торгівлі. Перспективні плани розвитку чорноморської торгівлі П.А. Левашов мав ще наприкінці 1780-х років, у тому числі, й щодо розбудови мережі портових міст у Північному Причорномор'ї, у першу чергу, Одеси, і у цих питаннях знаходив підтримку генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна. Отже, згадуваний проект П.А. Левашова був датований 17 грудня 1801 р. і поданий на ім'я імператора, а Павло I передав проект до справ Комітету для влаштування Новоросійської губернії, а саме – М.М. Новосильцеву, який, у свою чергу, в грудні 1807 року переслав даний проект дійсному таємному раднику О.М. Оленіну [5, л. 1]. Сам проект має заголовок – «План або коротка замальовка найголовніших правил, які служать заснуванню торгового товариства для здійснення комерції на Чорному морі та далі» і підписаний згадуваним автором. Проект є фактичним продовженням ідеї розвитку російської торгівлі «на трьох морях» та перетворення Російської імперії на центр транзитної азіатсько-європейської торгівлі. Представлений проект передбачав створення під егідою російської держави торгового товариства або компанії з певними привілеями. Компанія мала бути акціонерною з капіталом не менше 1 млн. рублів (2000 акцій по 500 рублів) – її акціонерами могли стати всі бажаючі – дворяни, купецтво та «всякого звання люди, які мають достатній капітал», але тільки російські піддані або іноземці, записані у довільне російське

підданство [5, л. 3]. Компанія мала засновуватися на 20 років і управлятися власними виборними директорами під загальною протекцією імператора. П.А. Левашов підкреслював, що компанія не повинна мати якихось монопольних прав в чорноморській або іншій торгівлі – створення її мало за мету тільки об'єднання капіталів, що надало б нових можливостей для торгуючих людей та дозволило б встановити міцні торгові зв'язки між чорноморською та каспійською торгівлею [5, л. 3 об.].

У справах Комітету для влаштування Новоросійської губернії зберігається й проект члена цього Комітету адмірала М.С. Мордвінова від 28 січня 1802 року. Формально проект стосувався влаштування комерційного суду в портах Азовського моря, але фактично він мав значення для загальної організації азовсько-чорноморської торгівлі: адмірал у вступі до свого проекту відзначав, що стан справ у сфері правосуддя та особистої недоторканності в Криму та в інших південних регіонах дуже далекий від бажаного, але саме ці два постулати є найважливішими стовпами суспільного благополуччя [6, л. 1]. М.С. Мордвінов пропонував призначити до Криму інспектора комерції, який би в кожному з приморських міст обрав би трьох місцевих мешканців, які б упродовж року виконували функції комерційного суду – голова, перший та другий члени суду. Такі комерційні суди мали б право спілкуватися безпосередньо з міністрами у всіх питаннях щодо усіх проблем торгівлі та торгуючого населення, захищали б торгуючих від утисків та вирішували б спірні питання щодо комерції. Задля попередження корупції та інших видів злочинної діяльності передбачалося щорічне оновлення третини складу суду: голова комерційного суду діяв тільки рік і наприкінці року звільнявся з суду, його місце посідав перший член суду, місце першого члена суду посідав другий, а на посаду другого члену суду інспектор комерції призначав нову людину [6, л. 2]. На сьомий рік існування таких судів вибори членів суду треба можна було б покласти на збори колишніх членів комерційного суду. Адмірал М.С. Мордвінов пропонував надати таким комерційним судам досить значні повноваження: суд мав розглядати всі суперечки купецьких та різних торгових товариств, угоди, зобов'язання, зберігання товарів, фрахтування, аварії та страхування суден, гуртову та роздрібну торгівлю, банкрутство та пред'явлення векселів і т.д. Рішення такого комерційного суду поширювалося на територію всієї імперії і не могло бути відмінене місцевими адміністративними установами – всі апеляції треба було подавати тільки до Комерц-колегії. Служба в комерційному суді не передбачала виплату жалування, а тільки преміювання міністром комерції [6, л. 8]. У згадуваній раніше монографії В.С. Іконнікова зазначається, що саме даний проект став основою для створення на півдні України комерційних судів [32, 49]

Окрім безпосередньо самих проектів серед матеріалів Комітету для влаштування Новоросійської губернії є також переклади та перекази змісту проектів. Прикладом може служити справа «Проект принца Нассау про розвиток судноплавства на р. Дністрі та торгівлі на півдні Росії з додаванням довідки від Інтендантської експедиції щодо умов видачі російського прапора іноземним суднам», яка складається з листа самого принца Карла Генріха Нассау-Зігена генерал-прокурору О.А. Беклешову від 8/20 грудня 1801 року [10, лл. 1 – 2] та, власне, переказу, а скоріше за все, ще й перекладу з французької, згадуваного проекту. Текст проекту власної дати та заголовку не має і переказується від імені генерал-прокурора О.А. Беклешова. У цей час сам автор проекту – принц К.Г. Нассау-Зіген – знаходився у Парижі, але й там

переймався проблемами організації внутрішньої та зовнішньої торгівлі Російської імперії, у першу чергу, чорноморської. Автор проекту наголошував на майже цілорічній судноплавності Дністра (з початку весни до кінця осені), що він мав змогу перевірити особисто і саме тому звертав увагу генерал-прокурора на можливість розвитку дністровського судноплавства та його значення для чорноморської торгівлі. Свого часу принцу К.Г. Нассау-Зіген був пожалуваний маєток у Подільській губернії, де вирощувалася пшениця на продаж, а тому він мав особисті зацікавлення у розвитку дністровського судноплавства та чорноморської торгівлі, але не мав належного капіталу. Принц К.Г. Нассау-Зіген відзначав у своєму листі загальну нестачу та значне подорожчання хліба в Італії, Іспанії, Франції та Великобританії, і це при досить низьких цінах на хліб в Подільській губернії. У Парижі він знайшов капітал на організацію торгівлі зерном, а точніше – доставки хліба у Францію: на отримані гроші принц К.Г. Нассау-Зіген планував збудувати 100 невеликих суден для перевезення хліба по Дністру до Чорного моря, а там завантажити цим хлібом 15 – 20 морських суден. Сутність проблеми полягала у відсутності російських торгових суден відповідного тоннажу (200–250 тон) в чорноморських портах, через що змушено необхідним стало б фрахтування іноземних суден. Саме у зв'язку з цим принц К.Г. Нассау-Зіген звертався з листом та своїм проектом до генерал-прокурора О.А. Беклешова: принцу необхідні були 20 російських прапорів для іноземних суден для плавання у Чорному морі й 3 паспорти для французів, яких він збирався відправити до Подільської губернії для керування справами в його маєтку та закупівлі хліба. Також він просив дати розпорядження місцевій адміністрації Подільської губернії не заважати його торговій діяльності, а бажано навіть підтримувати. З цим проектом та проханням принц К.Г. Нассау-Зіген попередньо звертався до російського посла в Парижі, але отримав відмову і попередження про принципову неможливість реалізації такого проекту, тому й написав згадуваного листа генерал-прокурору. Вочевидь, принц К.Г. Нассау-Зіген був достатньо добре знайомий з практикою отримання російського прапору та патенту на конкретний різновид чорноморського плавання, а в його випадку – т.зв. «великого плавання» (згідно іменного указу від 29 квітня 1797 року чорноморське мореплавство поділялося на велике та мале: великим вважалося чорноморське мореплавство з виходом у Середземне море, а малим – до Дарданелльської протоки, тобто в межах Чорного та Мармурового морів [27, 595 – 596]). Крім того, наприкінці 1800 року процедура отримання російського прапора була ускладнена розпорядженнями імператора Павла I – постанови на видачу патентів тепер подавалися на розгляд імператору і видавалися тільки за його повелінням [10, л. 10]. Полегшення процедури отримання російського прапору та патентів на чорноморське плавання почалося тільки в 1804 році [28, 415 – 423].

Окремою групою у фонді Комітету для влаштування Новоросійської губернії є матеріали щодо товарообігу та власне перебігу зовнішньої торгівлі на півдні України на початку XIX ст.: справи даного тематичного напрямку є досить різноманітними і за обсягом, і за інформаційною складовою – так, представлені різноманітні запити членів Комітету для влаштування Новоросійської губернії, але без відповіді, які відображають напрямки діяльності самого Комітету, але не містять інформаційних матеріалів або містять їх в дуже обмеженій кількості [4, л. 1; 13, л. 1]. Наприклад, справа з листуванням щодо торгової діяльності італійського купця Фурньє в Одесі, який створив там торговий дім і намагався налагодити торгівлю з Кримом [9, лл. 1–

3], або справа з листуванням членів Комітету для влаштування Новоросійської губернії щодо відкриття порто-франко у Феодосії [12, лл. 3–4]. В обох випадках маємо обговорення наявної ситуації, але жодних рішень. З іншого боку, у фонді представлені матеріали аналітичного характеру, які, наприклад, узагальнюють статистичні дані щодо товарообігу на митницях Новоросійської губернії в 1796–1801 рр. Згадувана справа є однією з найбільш об'ємних і складається з двох відомостей, переданих Комітету для влаштування Новоросійської губернії міністром комерції М.П. Румянцевим – самі відомості датування не мають, але справа датована 19 лютого 1802 року [8, л. 1]. Перша й менша відомість має назву «Відомість про привезені до митниць і застав в Новоросійській губернії розташованих з 1796 по 1801 рік у найдостатнішій кількості товари із зазначенням скільки по ціні кожного з них». Таблиця складена зі стовпчиків, де вписані роки з 1796 по 1800, та рядків, де вказані товари за алфавітом із зазначенням їх кількості та загальної вартості кожного товару. В абсолютних грошових показниках вартість привезених товарів за вказаний період має суттєві коливання:

- у 1796 році товарів було привезено на 1 411 800 руб. 97 коп.,
- у 1797 році – на 1 646 632 руб. 94 коп.,
- у 1798 році – на 1 105 200 руб. 37 коп.,
- у 1799 році – на 2 167 421 руб. 12 коп.,
- у 1800 році – на 4 559 134 руб. 42 коп.

Що ж до кількості привезених товарів, то тут також спостерігаються суттєві коливання в різних групах товарів: так, імпорт бавовни – сирцю, пряденої білої та фарбованої – демонструє падіння обсягів у 1798 році і поступове зростання у наступні два роки. Значними були й коливання обсягів імпорту оливкової олії: у 1797 році спостерігалось зниження імпорту в чотири рази (з 6261 до 1482 пудів), а потім суттєве зростання – у 1800 році імпорт вже сягнув 50 971 пудів, тобто обсяги збільшилися у 35 разів у порівнянні з 1797 роком. Така ж сама тенденція скорочення та зростання обсягу імпорту в кілька разів спостерігається і по багатьом іншим товарам: шовку, чорносливу, винних ягодах, ізюму, мигдалю, турецьких ріжкам і т.д. [8, лл. 1–6]. Друга таблиця значно більша за першу, займає майже 80 аркушів справи і має назву «Відомість, зроблена у Комерц-колегії, яка кількість та на яку ціну до нижче названих митниць та застав в Новоросійській губернії привезено було, яких саме іноземних товарів і з них надійшло мита з 1796 по 1801 рік» [8, л. 7]. Відомість має аналогічну з попереднім документом структуру, товари згруповані у такому ж алфавітному порядку, але у відповідності до митних установ – Таганрозької, Одеської, Очаківської, Козловської, Ахтирської, Кефійської, Єнікольської, Керченської, Дубоссарської. Слід відзначити, що узагальнюючі дані двох відомостей не співпадають – згідно з даними другої відомості привезено товарів:

- у 1796 році на 968 000 руб. 11 коп.,
- у 1797 – на 1 773 482 руб. 83 коп.,
- у 1798 – на 1 496 115 руб. 38 коп.,
- у 1799 – на 2 324 264 руб. 10 коп.,
- у 1800 – на 4 697 011 руб. 81 коп., що, безумовно, вимагає порівняння даних наведених відомостей з відомостями самих митних установ [8, лл. 7–86].

Серед матеріалів фонду Комітету для влаштування Новоросійської губернії представлене й питання створення та удосконалення карантинної мережі на півдні України. Члени Комітету приймали безпосередню участь у розробці карантинної системи для Південної України, досліджували досвід карантинної

справи європейських країн, у першу чергу, Марсельського карантину [20]. Головна увага, безумовно, приділялася влаштуванню карантину в Одесі, на розвиток торгівлі в якій уряд та й Комітет для влаштування Новоросійської губернії покладав особливі надії: у вміщених у фондї справах представлено листування та планово-кошторисна документація щодо карантинних будівель Одеси 1802–1804 рр. [15 – 18; 21; 26]. Окремі матеріали виявлені щодо влаштування карантинів у Феодосії [19], Севастополі, Євпаторії та Дубоссарах [22]. Представлена у фондї документація стосовно влаштування карантинів, в основному, складається з листування та обміну думками щодо важливості та принципів організації карантинної справи на чорноморському узбережжі. Також представлені у фондї Комітету для влаштування Новоросійської губернії матеріали щодо організації митної служби на півдні України, а саме, щодо розбудови Одеської митниці та перенесення Очаківської митниці до Херсону [7; 11; 15; 26], а також торгового судноплавства [14].

Отже, необхідно відзначити, що матеріали фонду Комітету для влаштування Новоросійської губернії Російського державного історичного архіву відображають не тільки діяльність самого Комітету, але й зацікавлення представників різних верств суспільства у розвитку чорноморської торгівлі та торгової інфраструктури чорноморських міст півдня України. Представлені проекти вирізняються достатньою практичністю, що підтверджується подальшою реалізацією окремих їх положень. Переважна більшість матеріалів фонду мають пряме або опосередковане відношення до розвитку саме зовнішньої торгівлі, що свідчить як про загальнодержавну значимість розвитку чорноморської торгівлі, так і його важливість саме для економічного розвитку Південної України.

Джерела та література:

1. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), ф. 1307, оп. 1, д. 1.
2. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 2.
3. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 17.
4. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 18.
5. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 21.
6. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 24.
7. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 26.
8. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 27.
9. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 29.
10. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 31.
11. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 34.
12. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 36.
13. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 37.
14. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 39.
15. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 40.
16. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 41.
17. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 42.
18. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 43.
19. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 44.
20. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 46.
21. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 48.
22. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 50.
23. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 53.
24. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 54.
25. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 57.

26. РГИА, ф. 1307, оп. 1, д. 58.
27. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. 24. – 869 с.
28. ПСЗРИ. – Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. 28. – 1328 с.
29. ПСЗРИ. – Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. 29. – 1372 с.
30. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М.: Наука, 1970. – 382 с.
31. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. – Ростов: Издательство Ростовского университета, 1963. – 192 с.
32. Иконников В.С. Граф Н.С. Мордвинов. – СПб., 1873. – 578 с.

Юлія Головко (*Запоріжжя, Україна*). **Матеріали фонду комітету для влаштування Новоросійської губернії при Міністерстві внутрішніх справ (РДІА) як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України початку XIX ст.**

У статті висвітлюються особливості формування складу фонду Комітету для влаштування Новоросійської губернії при Міністерстві внутрішніх справ Російської імперії Російського державного історичного архіву та інформативні можливості матеріалів даного фонду як джерела з історії зовнішньої торгівлі Південної України на початку XIX ст.

Ключові слова: фонд, листування, зовнішня торгівля, Південна Україна

Юлия Головко (*Запорожье, Украина*). **Материалы фонда Комитета для устройства Новороссийской губернии при Министерстве внутренних дел (РГИА) как источник по истории внешней торговли Южной Украины начала XIX в.**

В статье освещаются особенности формирования состава фонда Комитета для устройства Новороссийской губернии при Министерстве внутренних дел Российской империи Российского государственного исторического архива и информационные возможности материалов данного фонда как источника по истории внешней торговли Южной Украины в начале XIX в.

Ключевые слова: фонд, переписка, внешняя торговля, Южная Украина.

Julia Golovko (*Zaporozhia, Ukraine*). **Materials of the fund of the Committee establishing of Novorosiiska government to the Ministry of Internal Affairs (RSHA) as a source to the histories of the foreign commerce of the Southern Ukraine at the beginning of XIX century.**

The particularities of shaping of the structure of the fund of the Committee for establishing of Novorosiiska government to the Ministry of Internal Affairs of Russian empire of Russian State Historical Archive and information possibilities of the materials given fund as a source to the history of the foreign commerce of the Southern Ukraine at the beginning of XIX century.

Key words: fund, correspondence, foreign commerce, Southern Ukraine.

Сергій ТЕЛЮПА
(Запоріжжя, Україна)

УДК 94: 316.722–058.229 (477.64) «17/18»

**Проблема взаємовідносин та історичного
наслідування запорозького козацтва та
чумацтва в джерелах середини XVIII –
початку XIX ст.**

На сьогоднішній день актуальною залишається проблема визначення місця запорозького козацтва в історії країни та процесі формування її культури. Одним з малодосліджених питань є особливості взаємовідносин запорозького козацтва та чумацького промислу, який в період XVIII – XIX ст. займав визначне місце в економічному, соціальному та, деякою мірою, політичному житті регіону Південної України та Російської імперії взагалі.

Існує значна кількість свідочств щодо історії розвитку явища чумацтва в Україні в окреслений період. Упродовж XIX – початку XX ст. було проведено цілий ряд досліджень статистичного та описового характерів з історії розвитку, організації, економічного та соціального значення чумацтва, його впливу на культурне життя регіону та імперії в цілому.

Одним з малодосліджених питань, якому в останній час починає приділятися все більше уваги є проблема соціокультурного значення чумацтва. У другій половині XIX ст. це питання порушував у своєму етнографічному нарисі «Чумаки» Г. Данилевського, визначаючи непересічність значення даного явища в культурному житті сільського населення Південної України [1]. Певні аспекти даної проблеми досліджував також М.І. Костомарова. Результати роботи знайшли своє відображення у монографії «Про історичне значення руської народної поезії». Розглядаючи соціальне значення промислу та його місце в історії регіону, дослідник вбачав чумацтво як перехідну ланку від козака до землероба [2].

Цю точку зору в подальшому було спростовано вже наступним дослідником чумацтва І.Я. Рудченко у його роботі «Чумацькі народні пісні», де обґрунтовується існування чумацтва паралельно з козацтвом [3]. Проте ідея Костомарова не зникає. На початку XX ст. вона розглядалася П. Рябковим під час проведення досліджень чумацького промислу в Нікополі та Бериславі [4].

А останньою вагомою підтримкою цієї теорії стали дослідження А. В. Бойко, результати яких знайшли своє відображення у декількох статтях [5; 6]. На основі аналізу мемуарної літератури, топографічних та географічних описів південного краю, статистичних відомостей та звітів генерал-губернаторів робиться висновок, що передача культурної спадщини запорозького козацтва було основною функцією чумацтва [5, с. 21 – 25].

Тих же висновків доходимо, дослідивши масштаби розвитку промислу, відношення до нього різних верств населення, а особливо селянства, а також проаналізувавши фольклорний матеріал [7]. Але тепер, розглядаючи чумацтво як передавача культурної спадщини, що утворює зв'язок у культурному плані між двома періодами в історії країни, цікавим постає питання взаємовідносин між запорозьким козацтвом та чумацтвом в період їх паралельного існування.

Таким чином, основними завданнями даного дослідження є визначення взаємовідносин між запорозьким козацтвом та чумацтвом на основі аналізу наративних та документальних джерел з метою встановлення особливостей процесу формування останнього як предавача культурної спадщини.

Розглядаючи наративні джерела, що базувались на розповідях колишніх чумаків, їхніх родичів або людей, які були сучасниками промислу; а також фольклорному матеріалі, в яких знайшли своє відображення взаємовідносини запорозького низового козацтва та чумацтва, відзначається певна ідеалізація цих стосунків. Козацтво виступає захисником чумаків, а Запорозька Січ – другою домівкою, де завжди раді приїзду останніх [3; 8; 9]. Подібні висновки достатньо зрозумілі. Запорозьке козацтво та чумацтво були певними ідеалами вільного життя в уявленні сільського населення Південної України. Козаки були вільні від панщини та будь-яких форм відробітку. Чумаки ж в багатьох випадках також звільнялись від відробітків, віддаючи за це панові частину привезених товарів [10, с. 6]. Крім того характер промислу дозволяв чумакам проводити значну частину часу у селі відпочиваючи. В період до соціального розшарування чумацтва відзначалось, що промисловці принципово не займались землеробством, вважаючи це за справу не гідну їх [1, с. 34–37]. Частково це зумовлювалось великими прибутками, які вони одержували від свого промислу. Велика заможність чумаків знайшла своє відображення й у фольклорі та пам'яті населення регіону [10, с. 5]. Все це зумовлювало певний їхній привілейований статус серед мешканців села. Крім того населення Південної України та імперії взагалі перебувало у певній залежності від чумаків. По-перше, вони доставляли один з основних продуктів харчування – сіль, нестача якої особливо відчувалась під час російсько-турецьких війн. З другої половини XIX ст. почали значно збільшуватись обсяги перевезення інших продуктів харчування, особливо хліба. По-друге, в певній залежності від чумаків знаходилась економіка деяких міст Південної України. Один з яскравих прикладів цього було місто Берислав, що знаходилось на переправі через Дніпро. Найголовнішим джерелом прибутків жителів була торгівля. Характер торгівлі був оригінальним – судячи з асортименту товарів на бериславському ринку того часу, орієнтована вона була саме на чумаків [11, с. 381].

Ідеалізоване уявлення щодо чумацтва у сільського населення обумовлювалося не лише привілейованим положенням чумаків в селі, але й їхнім відношенням до населення. Чумаки завжди привозили з собою безліч новин та цікавих розповідей, адже географія промислу сягала значно далі території Російської імперії [1, с. 68–69]. Це особливо цінувалось селянами, що були прив'язані до землі. Імпонували селянам і такі риси характеру чумаків, як веселість, чесність та щедрість. Через веселий характер промисловці завжди запрошувалися на весілля та свята, що згодом почало вважатися за гарну прикмету. З чумаками взагалі було пов'язано багато прикмет, більша частина з яких зводилась до протистояння чумаків нечистій силі [1; 13]. Односельчанам чумаки товар відпускали на віру, а також завжди давали в борг будь-яку суму. Але є свідoctва, що не збігаються з попередніми даними щодо рис характеру. Так, зустрічаємо свідчення, що мали місце крадіжки між самими чумаками в дорозі [12, с. 223–227].

Підтвердженням ідеалізації відносин між запорозькими козаками та чумаками та значення останніх як предавачів культурної спадщини козацтва можна вважати і заміну в багатьох народних піснях слова «козаченько» на «чумаченько» [5, с. 25; 6]. Також знаходимо багато казок та легенд зі спільним змістом, головними героями яких в одних варіантах є козак, в інших – чумак [13]. В

народних піснях знаходимо звістки щодо захисту чумаків з боку козацької сторожі.

Подібну ідеалізацію зустрічаємо і в роботах дослідників. Так, робляться висновки, що Січ була надійним захисником від нападів гайдамаків та татар, а козаки завжди допомагали чумакам, які були скривджені. Крім того організація чумацького промислу була однотипною до організації життя на Запорозькій Січі. Це сталося через те, що козаки у вільний час займались чумацтвом і, таким чином, привнесли таку форму організації [14, с. 143 – 152].

Близькість цих явищ, звісно, є беззаперечною, але, на нашу думку, за довгий період співіснування запорозького козацтва та чумацтва їх взаємовідносини не могли залишитись статичними, особливо, якщо звернути увагу на ті зміни, яких зазнали обидва феномени протягом всього періоду співіснування, – запорозьке козацтво набуває рис суспільної замкнутості та починає сприймати свою діяльність як професійну службу, а чумацтво зазнає соціальної стратифікації та зміни характеру свого промислу.

При розгляді даної проблеми вважаємо за доцільне відразу розглянути зв'язки у розвитку цих двох явищ у часовому просторі. Виникнення чумацького промислу відбулося ще задовго до формування запорозького козацтва. Певною мірою саме чумацтво було прототипом козацтва, тому що перші чумаки були і торгівці, і промисловці, і воїни [8, с. 421]. Існують точки зору, що чумацтво з'являється ще в Х ст., про що говорять згадки у договорах князя Ігоря з Візантією щодо торгівлі сіллям. Точніші данні стосовно чумацького промислу датуються XIV ст. [3; 4]. В документах чумацтво під своєю назвою починає згадуватись з 1665 року [15, с. 38]. Спираючись на це, твердження щодо привнесення типу організації чумацтву з Запорозької Січі вже можна піддати певному сумніву. Повертаючись до розвитку чумацького промислу, відмічаємо, що його масштаби швидко збільшувались, і найбільшого розквіту чумацтво набуло в період початку XVIII – першої половини XIX ст.

Окремо хотілося б більш детально розглянути відносини між запорозькою сторожею та чумаками. До прийняття Кючук-Кайнарджийського миру в 1774 році запорозькі козаки, а саме запорозька сторожа, відігравали важливу роль у розвитку чумацтва. Небезпечність промислу, яка була пов'язана з нападами ногайців, татар та простих розбійників наклала певний відбиток на організацію чумацького промислу: формується чумацька валка з декількох десятків возів, а також до витрат чумака в дорозі додається оплата козацької сторожі, що проводила валки по прикордонним територіям до дикого степу. З часом захист чумацьких валок з боку запорозької сторожі починає сприйматися останніми, як один з видів їх заробітку. Не дивно, адже постачання солі чумаками було, як вже наголошувалось, важливим аспектом економіки не тільки Південної України, але й всієї імперії, а сбут солі давав великі грошові надходження й Кримському ханству, про що говориться у листах кримського хана та його підлеглими до запорозьких козаків [4, с. 30 – 31; 8, с. 424].

Про відносини чумаків зі сторожею маються свідоцтва як в джерелах наративного, так і документального характерів. Запорозьці зустрічали чумаків біля самих кордонів своїх вольностей і проводжали до Кодака чи Микитина, в залежності від того, куди на правлялись чумаки: на Дін за рибою чи до Перекопу за сіллям. Відмічається, що чумаків завжди гостинно зустрічали козаки в зимівниках, а також корчмарі та шинкарі [8, с. 423]. Що стосується останніх, то масмо дещо протилежні свідоцтва. Зокрема, є звістки, що чумаки з більшою охотою зупинялись у німців, жидів та татар, аніж у козаків, які завжди намагались

обдурити їх [1, с. 70–71]. Під час зустрічі на кордоні вольностей і під час переправ на паромах, прїздах по гатям та мостам козаки не забували брати з чумаків «мостове». Крім того, козацька сторожа декілька разів змінювалась через певну відстань, і кожен раз чумаки платили їм особливий «ралець», а по приїзді до Кодака чи Микитина вносили плату за свій проїзд по запорозьким вольностям до військової казни – 10 та 8 крб. відповідно [8 с. 423; 14 с. 152]. Цїна за переправи коливалась у різні періоди у розмірі від 2 до 10 або від 4 до 20 копійок з возу [10, с. 111; 14, с. 152]. Таким чином, чумаки сплачували чималу кількість грошей козацькій сторожі та окремо до військової скарбниці. Щодо відносин між козацькою сторожею та чумаками маються свідoctва сучасників чумацького промислу [9; 16]. За цими свідченнями між чумаками та сторожею була система умовних знаків, для чого використовувалось «ратище» (дерев'яна піка). Якщо ратище стояло над шляхом, то це означало, що необхідно залишити сторожі харчі, якщо серед шляху, то значить десь поблизу небезпека і треба почекати. Козаки самі повернуться і проводять близько 10 верст, а потім з'явиться інша сторожа. Маються свідoctва, що чумаки з готовністю давали сторожі гроші, могорич, а інші і вола [16, с. 101]. Вірогідність цих свідчень досить сумнівна, адже відношення до волів у чумаків було особливе. Їх спеціально відбирали або вирощували, ретельно доглядали. Найкраще, вважалось, щоб воли зимували на винокурнях, де їх поїли бардою (рідиною з хлібного вина) [10, с. 11–12; 1 с. 38]. Про особливе ставлення до волів говорить цілий ряд чумацьких прислів'їв та приказок [4, с. 66–67]. Крім того однією з основних тем чумацьких пісень були воли, здоров'я яких було однією з заporук вдалої подорожі [3].

Повертаючись до відомостей про відносини між козацькою сторожею та чумаками, відмічаємо той факт, що були такі чумаки, які не слухались і скидали ратище, за що їх карали багатгами [16, с. 101]. В іншому випадку згадується, що чумаки кормили козацьку сторожу. Умовним знаком, в цьому випадку, виступала свита, що лежала на дорозі. Звісно, що сторожа не завжди виконувала свої функції щодо захисту чумаків [9, с. 60]. Так, в одному з документів фонду Коша Запорізької Січі говориться про скаргу козака Канівського куреня Трохима Голуба в Кіш, з приводу нападу на його валку, яка йшла під наглядом 5 молодиків (7 возів, 24 воли), ногайців, що захопили 16 волів. В другому випадку маємо скаргу до Кошу від козака Сергіївського куреня Івана Тарана, що датується 12 серпня 1758 роком. Йдеться мова про напад на валку ногайців по цю сторону від Перекопу [17, с. 277]. Але не вказується де саме, що не дає змогу говорити про якусь провину сторожі, також не наводиться відповідь Коша чи то через її відсутність, чи з якоїсь іншої причини. Хоча, звертаючись до фольклорних матеріалів, як вже зазначалось вище, можна знайти підтвердження тому, що чумаки, звертаючись до запорозьких козаків, отримували таки допомогу. Про це свідчить цілий ряд пісень. В одній з таких пісень йдеться про те, що у чумаків були викрадені воли, і чумаки відсилають прохання про допомогу до Кошу. Судячи з тексту пісні, врешті-решт викрадачі, а саме «бусурмани», були покарані [4, с. 68].

Розглядаючи питання організації чумацького промислу, дослідниками також відмічалось, що збиратись у великі валки чумаків спонукав, між іншим, і порядок сплати проїзного мита на запорозьких землях. При чому в кінці XVIII ст. запорозька сторожа, що супроводжувала чумаків, вже була символічною – замість заgonу за валкою їхав один козак з пірначем. Однак мито на користь військового скарбу, а також «ральці», як подарунки сторожі, що від паланки до паланки

мінялися, залишилися традиційними: платили не за число чумаків або возів, а за всю валку [18, с. 62].

Як бачимо, відносини між чумаками та запорозькою сторожею були досить неоднозначними. З одного боку чумаки потребували допомоги від сторожі і доволі охоче платили їм. Козаки ж згодом почали відверто користуватись цим, що знайшло свій вираз у непомірних «мостових» зборах та «ральях». З розрахунку, що одна переправа обходила від 2 до 10, а згодом від 4 до 20 копійок з возу, витрати були досить великими. Доходило, як бачимо, до побиття чумаків за відмову платити. Проте говорити про певний рівень захисту говорити досить важко. Чумацький промисел продовжував залишатись особливо небезпечним до кінця XVIII ст. [15, с. 45 – 47]. Після укладення Куйчук-Кайнарджийського миру та заселення регіону безпека з боку розбійників дещо зменшилась.

Таким чином, проаналізувавши вище наведені джерела, ми можемо говорити, що передатчиком культурної спадщини запорозького козацтва чумацтво стало не через своєрідну близькість з першим. Цей процес скоріше відбувся на рівні свідомості населення країни. Чумацтво, як явище, з'явилося ще до виникнення низового козацтва, яке згодом стало для населення уособленням свободи та рівності. Запорозьке козацтво частково й саме вийшло з чумацтва. На той момент між представниками обох явищ залишались тісні традиційні зв'язки. Саме в цей час формуються стереотипи про протегування чумаків запорозькими козаками, а також повну узгодженість та доброзичливість їх взаємовідносин. Але до середини XVIII ст. обидва явища значно змінилися. Запорозьке козацтво, набувши характеристик замкнутості в суспільному плані, почало сприймати охорону кордонів, як свою службу, за яку вони повинні отримувати гроші. Чумацтво, зі свого боку, зазнавши вже на той момент значної соціальної диференціації, виконуючи певні функції несформувавшогося на той час стану купецтва, створило цілу торговельну систему, ставши на певний час її основою. Спільною рисою запорозького козацтва та чумацтва, що стане одною з причин загибелі обох явищ, була традиційність в організації. Запорозькі козаки, в яких населення вбачало приклад по-справжньому вільних людей, та чумаки, які стали першими мільйонерами того часу та користувались значною свободою у відносинах з панами, не бажали змінюватись. Але навіть втративши початковий характер взаємозв'язків, що ми бачимо на прикладі як наративних, так і документальних джерел середини XVIII – початку XIX ст., чумацтво після зникнення запорозького козацтва швидко прийняло на себе ті риси, що населення вбачало до цього в козацтві.

Джерела та література:

1. Данилевський Г.П. Чумаки // Данилевский Г.П. Сочинения – Т.1, – Спб., 1933.
2. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. – К., 1994.
3. Рудченко И. Чумацкие народные песни. – К., 1874.
4. Рябков П. Чумацтво // Старожитності Південної України. Випуск 23. – Запоріжжя, 2010.
5. Бойко А.В. Запорожское казачество и чумачество: проблема исторического наследия последней четверти XVIII – середины XIX вв. // Запорізька старовина. Випуск 2. – Київ–Запоріжжя, 2002.
6. Бойко А.В. Колонізація та запорозька спадщина Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX століття // Інтернет: http://www.ukrterra.com.ua/regions/reg2/boyou_koloniz.htm.
7. Телюпа С. О. Значення чумацького промислу в житті населення Південної України кінця XIX – початку XX століття // Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих

вчених «Молода наука-2010»: у 5 т. / Запорізький національний університет. – Запоріжжя: Пресвіта, 2011. – Т. 5.

8. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у трьох томах. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990.

9. Новицкий Я.П. С берегов Днепра (Очерки Запорожья): Сборник статей Екатеринославского научного общества, – Спб. 1905.

10. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Випуск 2. Чумаки. – К., 1931.

11. Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию. Ч.1. – С.П., 1863.

12. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии // Киевская старина. – К., 1901. – Т. LXXV.

13. ІМФЕ. – Ф.1, оп. 1, спр. 340.

14. Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей, общинно-артельных форм. - Одесса, 1881.

15. Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль в соціально-економічному розвитку України) XVIII – перша половина XIX ст. – К.: Наук. Думка, 1964.

16. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875-1905 г. – Рига: Спридитис, 1990.

17. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. – К., 1961.

18. Сидоренко О. Як чумаки по сіль ходили // Наука і суспільство. – К., 1991. – № 11.

Сергій Телопа (Запоріжжя, Україна). **Проблема взаємовідносин та історичного наслідування запорозького козацтва та чумацтва в джерелах середини XVIII – початку XIX ст.**

У статті на основі документальних та наративних джерел середини XVIII – початку XIX ст. розглядаються взаємовідносини запорозького козацтва та чумацтва окресленого періоду. Аналізуються особливості процесу історичного наслідування чумацтвом культурної спадщини запорозького козацтва.

Ключові слова: запорозьке козацтво, чумацтво, культурна спадщина, особливості взаємовідносин.

Сергей Телопа (Запорожье, Украина). **Проблема взаимоотношений и исторического наследования запорожского козачества и чумачества в источниках середины XVIII – начала XIX вв.**

В статье на основе документальных и нарративных источников середины XVIII – начала XIX в.в.рассматриваются взаимоотношения запорожского козачества и чумачества того периода. Анализируются особенности процесса исторического приемственности чумачеством культурного наследия запорожского козачества.

Ключевые слова: запорожское козачество, чумачество, культурное наследие, особенности взаимоотношений.

Sergei Telyupa (Zaporozhye, Ukraine). **The problem of the relationship and historical inheritance of Cossacks and Zaporozhian chumachestvo sources in the middle of the XVIII - XIX centuries.**

In this article on the large base of sources it is analyzed the relationships between Zaporizhian cossacks and chumactvo in the period of the middle of the XVIII – beginning of the XIX centuries. It is researched the historical inheritance of the cultural legacy of Zaporizhian Cossacks by chumactvo.

Keywords: Zaporozhian kozachestva, chumachestvo, cultural heritage, especially the relationship.

УДК: 94 (477) «18»

**Роль адмірала М.С. Мордвінова
в колонізації Північного Причорномор'я
у висвітленні дослідників XIX – поч. XX ст.**

Адмірал Микола Семенович Мордвінов (1754 – 1845) належить до когорти державних діячів Російської імперії часів правління Катерини II, діяльність яких самим тісним чином була пов'язана із північнопричорноморським регіоном, а саме із відвоюванням краю від турків, його заселенням і облаштуванням. У цьому відношенні його можна поставити в один ряд із такими особами як Григорій Потьомкін, Платон Зубов, Йосип де Рібас, Емануїл де Рішельє та іншими подібними. Подібно до них, саме життя та службова діяльність М. Мордвінова ставали предметом дослідження істориків ще з першої половини XIX ст. Втім, треба відзначити й той факт, що кількість робіт, присвячених персонально Мордвінову, є значно меншою, у порівнянні із тими, які вивчали діяльність зазначених можновладців. Це було пов'язано з тим фактом, що він був менш «публічним», цурався придворного життя, давав менше приводів для сприйняття свого життя як якоїсь сенсації вартої того, щоб про неї писали.

Разом із цим перші згадки про роль цього адмірала у заснуванні міст на Півдні сучасної України, в розбудові Чорноморського флоту не могла не бути поміченою вже його сучасниками. Від 1830-х років, і аж до другої декади XX ст. світ побачили кілька десятків статей, нарисів, навіть монографій, присвячених М. Мордвінову. Оскільки всі вони були написані за часів існування Російської імперії, відзначалися певною, дуже схожою ідеологічною платформою та поглядами на роль цього царського сановника в історії регіону, ми можемо сприймати їх сукупність як єдиний цілісний історіографічний доробок, а час їх появи та побутування – від другої третини XIX ст. до 1917 р. – вважати хронологічними межами першого етапу наукового осягнення ролі та значущості цієї історичної постаті в житті Північного Причорномор'я.

Перші, за часом появи, праці, в яких розкривалася роль адмірала Мордвінова в облаштуванні краю з'являються ще за його життя у формі коротких повідомлень у тогочасній пресі. Серед чи не найперших слід відзначити статтю, присвячену першим часам існування Миколаєва, яка з'явилася в 1832 р. у петербурзькій газеті «Северная пчела» [1]. Оскільки це періодичне видання було неофіційним рупором III-го (жандармського) відділення власної Канцелярії російського імператора, стиль подачі інформації в ньому був строго регламентованим, власне кажучи «офіційним»: сухе хронологічне викладення подій, посилання на офіційні джерела (зокрема, на укази імператриці Катерини II, опубліковані двома роками раніше у «Полном собрании законов Российской империи»), складний для сприйняття текст, насичений титулами, рангами та званнями – такими були прикметні риси згадуваної замітки. До того, ж вона була анонімною. Особа адмірала М. Мордвінова у ній згадувалася серед решти можновладців екатерининських часів. Разом із цим, не можна не відзначити

віднесення його анонімним автором та головним редактором часопису, яким був Тадей Булгарин (1789 – 1859), до числа «фундаторів» м. Миколаєва, що вже саме по собі слід розглядати як свідчення інтересу до постаті Мордвінова та визнання його заслуг у справі розбудови нового міста [2, с. 347 – 351].

Наступними за хронологією працями, в яких можна було віднайти відомості про діяльність М. Мордвінова на півдні України, стали розвідки відомого історика Аполлона Скальковського (1808 – 1899), присвячені розглядові минулого як краю в цілому, так і окремих населених пунктів, заснованих у ньому наприкінці XVIII ст. Так, у 1836 р. побачив світ короткий нарис історії м. Херсона у перші два десятиліття його існування [3].

У тому ж році Скальковським було опубліковано першу частину його великої праці, що стосувалася історії північнопричорноморського регіону від побудови Української укріпленої лінії і до останніх років життя російського імператора Олександра I [4]. При співставленні тексту двох праць стає зрозумілим, що нарис історії Херсону являє собою витяг (щоправда досить непогано розширений) із другої зі згадуваних робіт, більш обширої, в якій було подано відомості не тільки про роль М. Мордвінова у розбудові Херсону, але й аналогічні його заходи, спрямовані на будівництво Миколаєва, Севастополя, деяких інших міст.

Якщо казати про дослідження Скальковським діяльності відомого адмірала, то ми можемо констатувати, що Мордвінов для нього є фігурою позитивною – «верным слугой Отечества». Іншої оцінки не можна було й сподіватися, адже Мордвінов був ще живий, відомий та досить впливовий. Якщо ж до цього додати монархічні погляди самого Скальковського, його сприйняття краю виключно як «Новороссии», то результат був цілком передбачуваним: Мордвінов є представником тієї ж когорти діячів, до якої відносяться Потьомкін, Зубов й інші, а вся їхня діяльність є служінням імперії, збільшенням її земель та могутності.

Втім, не можна не відзначити того, що зазначені праці А. Скальковського базувалися на солідній основі, адже йому вдалося залучити велику кількість документальних матеріалів, зібраних ним в архівах Південної України. Серед тематичних напрямків, із якими Скальковський ув'язав діяльність адмірала Мордвінова на Півдні, окремо слід відзначити сюжети, пов'язані із будівництвом Чорноморського флоту та портових міст на узбережжі, зведенням Херсонського та Луганського ливарних заводів, які виробляли гармати для флоту. Діяльності Мордвінова як поміщика (приватної особи) уваги зовсім не було приділено. Проте, не обійшов Скальковський його участі в ліквідації заворушень матросів, які мали місце в Херсоні та Миколаєві в серпні 1795 р., зокрема так званого «Кавунного бунту» [3, с. 64 – 72; 4, с. 160, 172 – 184].

Фактично, саме дослідження А. Скальковського започаткували традицію наукового дослідження історії регіону та постаті М. Мордвінова, як одного із його діячів. Як наслідок, упродовж другої половини XIX ст. з'являється значна кількість досліджень, які прямо та побічно вивчали діяльність адмірала. За формою подачі матеріалу, абсолютну більшість становили невеликі за обсягом статті у різноманітних часописах та короткі історичні нариси, видані у формі брошур. За тематикою ж ми можемо розподілити всі їх на дві групи: 1) роботи присвячені історії військового флоту Російської імперії в цілому, в яких, поміж усього іншого, висвітлювалися й різноманітні аспекти історії Чорноморського флоту кінця XVIII ст.; 2) праці з історії окремих населених пунктів, які виникли на узбережжі Чорного моря у той самий хронологічний період.

Серед робіт, віднесених нами до першої групи, особливий наголос треба зробити на публікаціях на сторінках часопису «Морской сборник». Зазначене видання було започатковано в 1848 р. за активної підтримки Морського міністерства та вважалося його неофіційним друкованим органом, гуртуючи навколо себе авторів з числа морських офіцерів і істориків, які займалися флотською проблематикою. На сторінках журналу впродовж 1850 – 1890-х років з'явилися публікації Д. Толстого [5], О. Вейнберга [6], В. Чужбинського [7], Л. Ілляшевича [8], В. Коргуєва [10] та С. Огороднікова [11], в яких містилася інформація про діяльність адмірала Миколи Семеновича Мордвінова з керівництва Чорноморським адміралтейським правлінням, його ролі в заснуванні навчальних закладів з підготовки спеціалістів для флоту в Миколаєві та Херсоні, портів і промислових підприємств у Південному краї.

Постать Мордвінова знайшла належне вивчення й у нарисах з історії флоту, підготовлених такими дослідниками, як Ф. Веселаго [9] та Д. Афанасьєв [12]. Обидва автори були офіцерами, викладачами Морського корпусу, людьми добре обізнаними на флотській тематиці. Веселаго, до того, ж з 1873 р. очолював Комісію з розбору архівних актів Морського міністерства та, як слідство, мав у своєму розпорядженні, всі необхідні документи, зокрема з похідних канцелярій Г. Потьомкіна, П. Зубова, Й. де Рібаса та того ж таки М. Мордвінова [9, с. 1 – III]. Використання зазначеними авторами нових документів набагато збільшило наукову цінність їх робіт.

Як було зазначено вище, впродовж другої половини XIX ст. публікувалися праці, в яких постать М. Мордвінова розглядалася з позицій розвитку міських центрів південноукраїнського регіону, із якими була пов'язана діяльність адмірала, насамперед з історією Миколаєва, Севастополя та Херсона. Тут ми зустрічаємо й невеликі довідкові статті в путівниках, адрес-календарях і пам'ятних книгах, виконані місцевими авторами – К. Кнорре, С. Павловський, В. Ільїн [13, с. 52; 15, с. 3-12; 18, с. 40 – 48], і ґрунтовні історичні нариси, присвячені першим десятиліттям існування міст: Миколаєва – М. Кумані [14], Г. Ге [17], П. Єланський [19] та Севастополя – В. Головачев [16]. Роботи зазначених авторів об'єднує висока оцінка діяльності адмірала, спрямованої на розбудову міської інфраструктури.

Не буде перебільшенням сказати, що, мабуть, найвагоміший внесок в дослідження діяльності М. Мордвінова на півдні України, у другій половині XIX ст., зробив видатний вітчизняний історик, професор київського університету Володимир Іконніков (1841 – 1923), створивши монографію, цілковито присвячену одній особі – графові Миколі Мордвінову. Для написання своєї праці В. Іконніков опрацював велику кількість джерел і літератури: так, він був знайомий із матеріалами родинного архіву Мордвінових (на той час ще не опублікованими), документами із Решетилівського архіву Попових (зокрема із листуванням Мордвінова із Василем Степановичем Поповим (1745 – 1822), секретарем князя Г. Потьомкіна-Таврійського), публікаціями мемуарів і документів на сторінках «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей та «Русской старины» [20, с. VI – VIII].

Постать М. Мордвінова зацікавила професора Іконнікова, в першу чергу, не як фігура видного царського сановника, воєначальника чи поміщика – в центрі уваги дослідника опинився Мордвінов-реформатор, автор проектів суспільних перетворень та модернізації імперії, людина, яка набагато випередила свій час. Саме тому із п'ятнадцяти розділів книги загальним обсягом майже шестисот сторінок тексту, лише трохи більше однієї десятої присвячено викладенню

основних моментів біографії адмірала, пов'язаних із Північним Причорномор'ям, а решту присвячено детальному розгляду ідей Мордвінова, аналізу його законопроектів [20; с. 4 – 26, 30, 48-58, 113 – 117, 389, 424 – 425, 495, 565 – 567]. Підсумовуючи свою працю, В. Іконніков зазначив, що адмірал Микола Семенович Мордвінов являв собою повний та своєрідний тип століття Просвітництва, був людиною, яка основною своєю метою вбачала службу Вітчизні [20, с. 569].

Результати цього монографічного дослідження в подальшому було використано В. Іконніковим при розробці університетських лекційних курсів з російської історії [21] та при написанні наукових розвідок, присвячених епосі імператриці Катерини II, у відповідних тематичних блоках, присвячених просуванню Російської імперії на південному напрямку та колонізації нею земель Північного Причорномор'я [22, с. 35, 51 – 53; 23, с. 37, 49].

Крім цього, монографія Іконнікова привернула увагу науковців до постаті М. Мордвінова та двадцятьма роками пізніше спричинилася появі досить великої статті історика-краєзнавця П. Іванова, опублікованої на сторінках «Известий Таврической ученой архивной комиссии». Як відзначав сам її автор, до її написання його підштовхнув той факт, що постать такої видатної людини, її внесок у справу заселення південних земель держави, все ще залишаються незнаними освіченому загалу [24, с. 25]. Зазначену працю можна вважати прямою протилежністю монографії В. Іконнікова – автор зумисно відсторонився від розгляду діяльності адмірала як діяча загальноімперського рівня, приділивши головну увагу його перебуванню в Причорномор'ї.

Основу дослідження склали документи, віднайдені П. Івановим в архіві Миколаївського морського порту – службове листування Мордвінова із іншими посадовими особами, імператорські накази та рескрипти Катерини II та Павла I, ордери правителів Південного краю – Г. Потьомкіна та П. Зубова. Крім цього автор використав спогади дочки адмірала – Наталі Миколаївни, публікації документів тієї епохи, виданих на сторінках «ЗООИД», «ИТУАК» та «Архива Государственного совета». Широко використовувався й іконніковський доробок [24, с. 30, 43, 47 та ін.].

Подібний підбір джерел для написання роботи, зроблений П. Івановим, з одного боку, значно розширив знання про діяльність адмірала на Півдні, з другого ж, залишив поза межами оповідання цілі хронологічні періоди та місця, в яких відбувалася діяльність Мордвінова. Зокрема, «діяльність» флотоводця здебільшого обмежується околицями трьох причорноморських міст-портів – Херсона, Миколаєва та Одеси, та, за Івановим, завершується в 1799 р. [24, с. 69]. Лише побіжно висвітлювалася роль Мордвінова в започаткуванні вугільної і металургійної галузі в Донецькому повіті. Про численні поміщицькі володіння адмірала, які існували в краї, його роль в заснуванні маєткових селищ у Таврійській і Катеринославській губерніях також не згадано.

Проте, навіть із численними тематичними лакунами, стаття П. Іванова являла собою найбільш вдалу спробу об'єктивно дослідити діяльність Миколи Семеновича Мордвінова в південноукраїнському краї в останні півтора десятиліття XVIII ст., та стала своєрідним підсумком зазначеного історіографічного періоду.

Підсумовуючи, ми можемо дійти висновку, що впродовж 1830-х – 1917 рр. з-під пера вітчизняних істориків з'явилося чимало праць, присвячених перебуванню М. Мордвінова на Півдні України та його участі в створенні торгових міст, Чорноморського флоту та підприємств, які працювали на

оборону держави. Їх характерною рисою було те, що діяльність М. Мордвінова на теренах Північного Причорномор'я розглядалася крізь призму інтересів Російської імперії в цілому, а не населення регіону. Також маємо констатувати переважання робіт, які носили вузький тематичний характер – присвячених історії окремих міст (Миколаєва та Севастополя) та окремих епізодів із історії Чорноморського флоту.

Певні елементи комплексного аналізу постаті М. Мордвінова з'являються в монографії В. Іконнікова, проте і вона не являє собою розширений життєпис адмірала, зосереджений на південноукраїнському векторі його діяльності.

З-поміж праць дослідників XIX ст., присвячених часам перебування адмірала Мордвінова у Північному Причорномор'ї найбільш владно стала невелика за обсягом розвідка П. Іванова, проте й у ній висвітлено, здебільшого, флотську складову – перебування на посаді командира Чорноморського адміралтейського правління, а роль Мордвінова у сільськогосподарському освоєнні земель Півдня не знайшла належного розгляду.

Попри подібну тематичну обмеженість, саме в цей історіографічний період було окреслено джерельну базу подальших досліджень, розпочато введення великих масивів джерел – документальних і наративних – до наукового обігу, а відтак закладено підвалини подальших історико-краєзнавчих студій вітчизняних істориків XX – поч. XXI ст.

Джерела та література:

1. Начало города Николаева // Северная пчела. – СПб., 1832. – № 8.
2. Мещеряков В.П., Рейтблат А.И. Булгарин Фаддей Венедиктович // Русские писатели 1800 – 1917. Биографический словарь / П.А. Николаев (гл. ред.) / Мещеряков В.П., Рейтблат А.И. – Москва: Советская энциклопедия, 1989. – Т. 1: А-Г.
3. Скальковский А. Херсон с 1774 до 1794 года / Скальковский А. – СПб, 1836.
4. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731 – 1823 / Скальковский А. – Ч. I-II. – Одесса : Гор. типогр, 1836-1838.
5. Толстой Д. О первоначальном учреждении и последовательных изменениях в устройстве Адмиралтейств-Коллегии / Толстой Д. // Морской сборник. – СПб., 1856. – № 6. – С. 203-227.
6. Вейнберг А. Несколько слов о Херсонском училище торгового мореплавания / Вейнберг А. // Морской сборник. – СПб., 1857. – № 6. – С. 296-304.
7. Чужбинский В. Историческое обозрение устройства управления морским ведомством в России / Чужбинский В. // Морской сборник. – СПб., 1870. – № 4. – С. 1-18.
8. Илляшевич Л. Образование специалистов во флоте / Илляшевич Л. // Морской сборник. – СПб., 1875. – № 7. – С. 65-91.
9. Веселаго Ф. Краткая история русского флота / Веселаго Ф.– Вып. 1. – СПб.: Морское министерство, 1893.
10. Коргуев Н. Корпус чужестранных единоверцев / Коргуев Н. // Морской сборник. – СПб., 1897. – № 7. – С. 155-170.
11. Огородников С. Из прошлого (Черноморские морские училища) / Огородников С. // Морской сборник. – СПб., 1900. – № 12. – С. 87-105.
12. Афанасьев Д.К истории Черноморского флота с 1768 по 1816 г. / Афанасьев Д. // Русский архив. – М., 1902. – № 2. – С. 193 – 262.
13. Кнорре К. Николаев / Кнорре К. // Новороссийский календарь на 1844 г. – Одесса: Рিশельевский лицей, 1843.
14. Кумани Н.М. Николаев / Кумани Н.М. // Морской сборник. – СПб., 1861. – № 9. – С.125-142.
15. Павловский Е., Ильин В. Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1869 год / Павловский Е., Ильин В. – Николаев, 1869.
16. Головачев В.Ф. История Севастополя как русского порта/ Головачев В.Ф. – СПб.,1872.

17. Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790 – 1890) / Ге Г.Н. – Николаев: Русская типография, 1890.
18. Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского градоначальства на 1904 год. – Николаев: Русская типо-литография, 1903.
19. Еланский П. Местные исторические монографии (К вопросу о времени первого столетия г. Николаева) / Еланский П. – Николаев, 1896.
20. Иконников В.С. Граф Н.С. Мордвинов. Историческая монография, составленная по печатным и рукописным источникам / Иконников В.С. – СПб.: Типография и литография А.Траншеля, 1873.
21. Иконников В.С. Время Екатерины Второй. Специальный курс, составленный по лекциям В.С. Иконникова / Иконников В.С.– Вып. 2-4.–К., 1881-1882.
22. Иконников В.С. Значение царствования Екатерины II / Иконников В.С. – К., 1897.
23. Иконников В.С. История царствования императрицы Екатерины II / Иконников В.С. – М., 1908.
24. Иванов П.А. Очерк деятельности на юге России адмирала графа Н.С. Мордвинова / Иванов П.А. // ИТУАК. – Симферополь, 1895. – № 23.–С. 24-70.

Яна Задесенець (*Запоріжжя, Україна*). **Роль адмірала М.С.Мордінова в колонізації Північного Причорномор'я у висвітленні дослідників XIX – поч. XX ст.**

Статтю присвячено з'ясуванню питання стосовно рівня та специфіки висвітлення постаті адмірала М.С. Мордінова істориками та краєзнавцями південноукраїнського регіону впродовж XIX – поч. XX ст.

Ключові слова: адмірал Микола Мордінов, історіографія, регіональна історія, Північне Причорномор'я.

Яна Задесенець (*Запорожье, Украина*). **Роль адмирала Н.С.Мордвинова в колонизации Северного Причерноморья в освещении исследователей XIX – нач. XX вв.**

Статья посвящена выяснению вопроса относительно уровня и специфики освещения фигуры адмирала Н.С. Мордвинова историками и краеведами южноукраинского региона на протяжении XIX – нач. XX вв.

Ключевые слова: адмирал Николай Мордвинов, историография, региональная история, Северное Причерноморье.

Yana Zadesenets (*Zaporizhia, Ukraine*). **The role of Admiral N. Mordvinov in the colonization of the Northern Black Sea region in light of researchers in the XIX - beg. of the XX century.**

The article clarifies the level and specificity of the coverage of Admiral N.S. Mordvinov figure by South Ukrainian historians and ethnographers of the region during the XIX - beg. of the XX century.

Keywords: Admiral Nikolay Mordvinov, historiography, local history, Northern Black Sea region.

Валерій СТАРКОВ

(Київ, Україна)

УДК 398.32:394.3 (161.2)»1843»

Джерела вивчення традиційної ігрової культури українців: «публікаційний прорив» Костянтина Сементовського 1843 року

Народні ігри і розваги та ігрові елементи громадського та родинного побуту були і залишаються невід'ємною складовою традиційної культури українського народу. Недостатність їх тогочасного вивчення було обумовлено таким підходом до культурних явищ, коли складні явища уявлялись як нерозривне ціле, і ігрова складова народної культури не розглядалась як об'єкт вивчення. З іншого боку, при висвітленні народної культури першої половини XIX ст., в джерелознавчому аспекті цього процесу домінував фольклоризм, тобто записи пісенного фольклору значно переважали описи народних звичаїв та обрядів, у яких досить значною була ігрова складова.

Період з початку дев'ятнадцятого століття і до кінця тридцятих років був періодом накопичення джерельної бази вивчення ігрової культури. Термін «гра» вже давно побутував, але його застосування було дуже широким. Гра асоціювалась зі святом, дозволяла дітям і людині взагалі, у якому превалювали різні розваги, які не є іграми в сучасному розумінні, але впливали на їх генезис, що можна прослідкувати на прикладі багатьох ігор. Сучасна гра «городки», наприклад, генетично пов'язана із традиційною грою «у скраклі» [33]. Поодинокі ігрові сюжети пов'язувались з ігровими елементами обрядів родинного або громадського характеру, з весіллям, календарними святами, різноманітними танцями. В цей період практично були відсутні публікації описів безпосередніх ігор, хоча перелік ігор кінця XVIII ст. в «Енеїді» І. Котляревського свідчить, що різноманітні ігри і розваги в українців побутували вже давно і ми засвідчили їхнє існування протягом XIX та XX ст. [31]. Дослідники, які самі грали в дитинстві, і які, безумовно, спостерігали за ними протягом життя, не відчували тоді особливої потреби їх детально описувати, а лише згадували, як, наприклад, Г. Квітка-Основ'яненко гру у скраклі у творі «От тобі і скарб» [9, с. 215 – 216], або М. Гоголь у повісті «Вій» про ту ж гру [2, с. 166]. Ігри та ігровий елемент громадського та родинного побуту в уяві дослідників у цей період ще нероздільні, оскільки традиційні народні ігри різних статево-вікових груп тісно пов'язані з ігровими елементами обрядовості. Це можна підтвердити яскравими прикладами з історії української етнографії, коли дослідники і в подальшому, в контексті цілорічного народного календаря, фіксували ігри, і пов'язували їх переважно з весняною обрядовістю (весняні ігри у П. Чубинського [34], Б. Грінченка [3] та ін.).

Поступовий розвиток етнографії, що виявлявся як у все більшій кількості етнографічних публікацій, так і в перших намаганнях осмислити накопичені у перші десятиліття XIX ст. факти (З. Доленго-Ходаковський, Б. Кампенгаузен, Є. Ковалевський, І. Кулжинський, О. Левшин, Пл. Лукашевич, В. Пассек,

І. Срезневський, І. Червінські, К. Войцицькі, В. Залеські, П. Жегота та ін.), призвів, нарешті, як ми вважаємо, до поступового збільшення публікацій, насамперед, описів народних ігор і розваг [32].

Саме 1843 рік позначився низкою праць про українські свята, в яких значною складовою були ігри та розваги. Розпочав її Костянтин Сементовський статтею у Санкт-петербурзькому часопису «Маяк» «Замечания о праздниках у малороссиян» [20]. К. Сементовський народився 1823 р. на Полтавщині, у родині землевласника Максима Сементовського. Випускник Ніжинського ліцею захоплювався етнографією, фольклором, був дійсним членом Російського Географічного Товариства. Першою його працею був «Очерк малороссийских поверий и обычаев, относящихся к праздникам» (в «Молодице» на 1844 г.) [22]. Згодом були надруковані «Замечания о праздниках у малороссиян», з доповненнями та зауваженнями І. Срезневського, М. Костомарова, А. Метлинського та О. Дмитрюкова (у «Маяке», за 1843–1844 рр.). К. Сементовський написав також: «Праздник Рождества Христова в Малороссии» (1843) [23], «Некоторые народные обычаи и поверья Полтавской губернии» (1845) [21].

Старші брати К. Сементовського, також випускники Ніжинського ліцею, Микола (1819 – 1879) та Олександр (1820 – ?) теж захоплювались етнографією та краєзнавством, що знайшло втілення в їхніх працях в цій галузі [17; 18; 19; 24; 25]. Це призводило навіть до плутанини в енциклопедіях та покажчиках, де твори Олександра та Миколи зазначали як такі, що належать Костянтину («Малороссийские и галицкие загадки...», «Очерки российской демонологии» та ін.) [26, с. 2749 – 2750; 1, с. 769].

Праця К. Сементовського привернула на себе увагу, насамперед, тим, що вона висвітлювала, малодосліджену на тоді, народну святкову культуру і він був першим, хто подав описи ігор, зокрема на Полтавщині. «Вся весна бывает постоянным, непрерывным праздником народным, на котором полевые работы и домашние занятия сменяются сельскими играми и забавами» – писав він і виокремив веснянки, які на його думку «прежде сопровождались некоторыми играми и обрядами, что ... отчасти сохранилось и донныне». Він наводить умови, за якими відбуваються ігри: «К вечеру ежедневно, по окончанию работы, а в праздники и после обеда собирается сельская молодежь на выгоне за селом или же среди самого села на площади: здесь-то обыкновенно поются разные песни и затеваются веселые игры, часто продолжающиеся до поздней ночи» [20, с. 10]. К. Сементовський докладно описує ігри, які він вважає найбільш популярними у молоді: (1). «Король», (2). «Перепелка», (3). «Галка», (4). «Щитка», (5). «Украв рипки или игра в дурного колеса», (6). «Дробушка», (7). «Ворон» (нумерація у круглих дужках – наша, назви ігор – за джерелом) [20, с. 10–15]. Описані склад гравців, їх рухи, пісенний супровід. Ігри (5) – (7) він назвав не «хороводними». Особливо детально описана гра «Ворон», де визначені певні правила гри. Автор зазначає, що «Ворон принадлежит к особенно любимым играм сельской молодежи в Малороссии: в ней равно участвуют девки и парни» [20, с. 15], а також «описанные здесь игры имел случай видеть в Золотоношском и Лубенском уездах Полтавской губернии» [20, с. 10].

Окрім детально описаних ігор, К. Сементовський згадує і такі: «(8). «хрещику», (9). «гуси», (10). «довга лоза», (11). «гори дуб» та різні ігри у м'яча: (12). «в гилку», (13). «в стенку», (14). «в каши», (15). «в свинку», (16). «в горобця», (17). «в городка» и проч.». Далі він зазначає: «в иных принимают участие исключительно девки или парни, в других же молодежь обоего пола

вместе» [20, с. 15]. Промовисте «и проч.» означає, на нашу думку, те, що автор не знав достеменно, або не мав певних відомостей про деякі ігри. Коли К. Сементовський розглядав річний цикл свят, він згадував і деякі інші ігри, «прив'язуючи» їх до певного свята. На Чернігівщині у день св. Юрія (25 квітня за старим стилем) молодь обох статей «забавляється разными играми, катається по житу, чтобы быть сильными и здоровыми как Юрьева роса» [20, с. 16]. Сtribкові ігри через вогонь ототожнював з купальською обрядовістю, а різноманітні веселі ігри та танці на вечорницях – із обрядовістю святок [20, с. 24, 36].

Можливо, саме від К. Сементовського йде традиція, коли описують народний календар, то «прив'язують» ігри та розваги саме до весняних свят, хоча багато із згаданих ігор граються і в інші пори року. Об'єктивними чинниками «прив'язування» ігор до весняних свят було: пробудження природи і намагання людності відзначити це на відкритому просторі, на відміну від тісних зимових приміщень; велика кількість ігор, дійсно генетично «прив'язаних» до весняної обрядовості, пов'язаної із пробудженням природи, формуванням майбутніх шлюбних пар (зазначимо, що цей процес йде цілорічно, посилюючись, чи послаблюючись у різні пори року).

Згадана стаття «Замечания о праздниках у малороссиян» викликала резонанс у дослідників української культури. Логічно, що додатки та зауваження Ізмаїла Срезневського [27] Миколи Костомарова [11] та Амвросія Метлинського [12] до праці К. Сементовського були надруковані в цьому ж числі видання, бо як писав сам К. Сементовський «И.И. Срезневский, Н.И. Костомаров, А.А. Метлинский приняли на себя труд составить особенные дополнения и замечания к статье нашей» [20, с. 6]. Згодом з доповненнями, на цю ж тему написав статтю О. Дмитрюков [5]. Ця низка статей була викликана, як ми вище зазначили, об'єктивним процесом накопичення знань про святкову культуру українців та осмислення цього накопичення, хоча проходило воно ще досить повільно.

Ізмаїл Срезневський народився 1 (13) червня 1812 р. в Ярославлі і коли йому було кілька тижнів, батько Іван став професором Харківського університету. У 14 років Ізмаїл вступив до Харківського університету і через три роки отримав ступінь кандидата. Рано зацікавився слов'янською етнографією і літературою. У харківський період своєї творчої діяльності (до 1839 р.), поряд з вивченням юридичних наук, І. Срезневський вів активну збирацьку фольклористичну та етнографічну діяльність. Від мандрівних словаків він записав і видав «Словацкие песни» (1832) [30]; по селах Харківщини, Полтавщини й Катеринославщини записував українські пісні й звичаї, які із власними додатками публікував у «Запорожской Старине» (1833 – 1838 рр.) [28]. Вже перебуваючи на чолі кафедри славістики Харківського університету (1842 – 1846 рр.), він отримав прохання К. Сементовського доповнити його матеріал про українські свята. Доповнення та зауваження І. Срезневського стосувались як бібліографії першої половини ХІХ ст. стосовно святкової культури українців [27, с. 45 – 46], так і додаткового фактологічного матеріалу щодо річного календаря народних свят (Великдень, Зелені свята, Купало, Обжинки, Коляда) [27, с. 47 – 55]. Щодо «ігрових сюжетів», то І. Срезневським докладно описана гра «в короля» за Доленгою-Ходаковським та згадуються «кривий танець» і «кострубонька» в Галичині та акробатична «вежа» в Саноцькому повіті за Ж. Паулі [27, с. 46–49]. Описуючи гру «в короля», він зауважує, що «не место объяснять здесь значение этой игры, но кстати заметить, что хорошо было бы собрать все виды в каких она является у Южно-Руссов» [27, с. 47]. Про ігрові

елементи українських обрядів, які виходять з поганських часів, І. Срезневський згадує в праці «Святылища и обряды языческого богослужения древних славян...» (1846) [29].

В доповненнях Амвросія Метлинського (1814 – 1870), поета і етнографа, родом з Полтавщини, професора Харківського (1843 – 49, 54 – 58) та Київського (1849 – 54) університетів, представника т.зв. харківської «школи романтиків», описана великодня гра крашанками «на-вбитки» [12, с. 72]. Це взагалі була перша праця Метлинського, присвячена етнографії. Згодом він видав «Южный Русский Сборник» (1848) [15], де, між іншим, докладно описується українське весілля [15, кн. 2, ч. 1, с. 1 – 58] та «Народные южно-русские песни» (1854) [13]. В останній праці заведені і пісні до ігрових обрядів: весільні, веснянки, купальські, осінні, новорічні [13, с. 122 – 236, 294 – 308, 310 – 312, 328 – 329, 344]. Він докладав багато зусиль до практичного поповнення джерельної бази української етнографії, розробляючи методику збирання зразків як усної народної творчості, так і матеріальної та духовної культури («О собирании, приведении в порядок, приготовлении к изданию и печатанию народных песен...», 1853 р. [14]; «Программа для этнографического описания губерний Киевского учебного округа...» (разом з В. Дабижею), 1854 р.). Докладний питальник «Програми...» стосується фізичного вигляду самої людини, її громадського та родинного життя [4].

Стаття Миколи Костомарова «О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии» промовисто висловлює його намагання вивчати історію не стільки за літописами й працями своїх попередників, скільки за народними джерелами (усною словесністю). Це не було в українській суспільній думці новим і виникло у нього наприкінці 30-х років під безпосереднім впливом І. Срезневського, лекцій С. Шевирьова, збірників народних пісень та особливо творів М. Гоголя. За свідченням самого Костомарова, «Вечера на хуторе близ Диканьки» і «Тарас Бульба» чи не вперше пробудили в нього синівське почуття до України і надали зовсім новий напрям його діяльності.

Стоячи, з одного боку, на позиціях міфологічної школи, представники якої першоосновою поезії вважали міф як несвідому безособову творчість колективної народної душі, вираження неповторного «духу» народу та його культури на певній стадії розвитку, М. Костомаров, з іншого боку, вже у своїй магістерській дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии» передхоплює основні концептуальні положення культурно-історичної школи, яка складалася в середині XIX ст. і дістала свої перші імпульси від пізніх німецьких просвітителів (Й. Г. Гердер), романтиків французької романтичної історіографії (Ф. Гізо, О. Тьєррі, Ж. Мішле) та позитивістської філософії О. Конта [35, с. 13 – 14].

Костомаров зосереджує головну увагу на ідеях про історію людства як процес розвитку духу, на розкритті його внутрішніх чинників. У згаданому дослідженні він приходять до думки, що на характер людини накладають відбиток народ, місце й час (певна культурно-історична епоха). Звідси: «Всякий народ имеет в себе что-то определенное, касающееся более или менее каждого из тех лиц, которые принадлежат народу... Всякий народ, рассматриваемый как единое лицо, имеет свой идеал, к которому стремится... Для узнания народного характера... надобно искать таких источников, в которых бы народ высказывал себя бессознательно» [10, с. 7]. Саме таким джерелом для Костомарова була усна народна творчість.

Додаткові матеріали про свята до статті К. Сементовського надрукував наступного року у тому ж часопису «Маяк» Олексій Дмитрюков (1795 – 1868), випускник Курської гімназії, викладач училищ Курської губернії, археолог та етнограф [5]. Він досліджував культуру і побут населення Курщини, переважно Суджанського повіту, де мешкало багато українців, і ще 1827 р. в «Историческом, статистическом и географическом журнале», а 1831 року у «Московском телеграфе» з'явилися його праці «Краткая история города Суджи и его уезда» [6] та «Нравы, обычаи и образ жизни в Суджанском уезде, Курской губернии» [8], відповідно, де в останній, у № X, подано порівняльний опис пісень, музичних інструментів, ігор і танців місцевих росіян і українців, а у № XI – описані окремі весільні звичаї і обряди, в низці інших свят свята Купала і Коляди, про проводи, обжинки, досвідки. Зазираючи наперед, зазначимо, що О. Дмитрюков опублікував 1853 р. у «Курских губернских ведомостях» ще одну працю, де згадуються народні ігри: «Народные игры, загадки, анекдоты и присловья жителей Суджанского уезда» [7].

До низки матеріалів, які з'явилися завдяки згаданій праці К. Сементовського, можна віднести і публікацію в «Маяке» про побут мешканців села Дідковиць на Житомирщині, де згадані жнива і обжинки, колядування і щедрування, свята Купала а також ігри «у хрещика» та «кривий танець» [16].

Журнал «Маяк современного просвещения и образованности» почав видаватись 1840 року у Санкт-Петербурзі і невдовзі отримав репутацію реакційного, бо «православие, самодержавие и народность» уславляв за кожної нагоди. Це, однак, не завадило співробітництву з ним українським діячам науки і культури, а саме співробітництво пояснювалось намаганням редакції поєднати на основі «офіційної народності» культурні сили слов'янських народів. 1840 року журнал мав 800 передплатників, але з кожним роком їх число зменшувалось і через п'ять років він припинив своє існування. Але саме праці насамперед Костянтина Сементовського, а також Ізмаїла Срезневського, Амвросія Метлинського, Миколи Костомарова, Олексія Дмитрюкова, дописувача про народні ігри в Дідковицях на Житомирщині, опубліковані в журналі, сприяли вивченню традиційної культури українців і, зокрема, – їхньої ігрової культури. Кількість публікацій в цій галузі у 40-ві роки XIX ст. значно зросла і значним «поштовхом» цьому були згадані публікації 1843 року.

Джерела та література:

1. Андрієвський Ол. Бібліографія літератури з українського фольклору. – К., 1930. – 821 с.
2. Гоголь Н.В. Вий / Сборник повестей. – Харьков: Книжный клуб, 2006. – 320 с.
3. Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях (Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр.). – Вып. 3. Песни. – Чернигов, 1899. – С. 96–115.
4. Дабижа В.Д., Метлинский А.Л. Программа для этнографического описания губерний Киевского учебного округа, составленная по поручению Комиссии, учрежденной при Университете св. Владимира, д. членами кн. В.Д. Дабижею и (по языку) А.Л. Метлинским. – К., 1854. – V+36 с.
5. Дмитрюков А. Еще замечания о праздниках и повериях у малороссиян // Маяк. – 1844. – Т. 13. – Кн. 25. – С. 49–55.
6. Дмитрюков А. Краткая история города Суджи и его уезда // Исторический, статистический и географический журнал. – 1827. – август. – С. 126–148; сентябрь. – С. 233–246; декабрь. – С. 223–235.

7. Дмитриюков А. Материалы для описания Курской губ. Народные игры, загадки, анекдоты и присловья жителей Суджанского уезда // Курские Губернские Ведомости. – 1853. – № 6. – С. 51–55; № 7. – С. 61–65; № 8. – С. 71–75; № 11. – С. 102–105; № 12. – С. 111–114; № 13. – С. 124–125.
8. Дмитриюков А. Нравы, обычаи и образ жизни в Суджанском уезде, Курской губернии // Московский Телеграф. – 1831. – Ч. 39. – № X. – С. 255–271; № XI. – С. 359–377.
9. Квітка-Основ'яненко Г. От тобі і скарб // Квітка-Основ'яненко Григорій. Повісті та оповідання. Драматичні твори. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 198–224.
10. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. – Харьков, 1843.
11. Костомаров Н. О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии // Маяк. – 1843. – Т. 11. – Гл. 3. – С. 58–71.
12. Метлинский А.Л. Дополнения и замечания к статье К. Семеновского «Замечания о праздниках у малороссиян» // Маяк. – 1843. – Т. XI. – Кн. XXI. – Гл. III. – С. 71–74.
13. Метлинский А. Народные южно-русские песни. – К., 1854. – VIII+472 с.
14. Метлинский А. О собирании, приведении в порядок, приготовлении к изданию и печатанию народных песен и других произведений народной словесности // Черниговские Губернские Ведомости. – 1853. – № 23.
15. Метлинский А. Южный Русский Сборник. – В 5-ти кн. – К., 1848. – 60+108+44+72+92 с.
16. Сельский быт жителей села Дедковиц (Волынской губернии, Житомирского уезда) // Маяк. – 1844. – Т. XIV. – Гл. V. – С. 73–77.
17. Семеновский А.М. Малороссийские и галицкие загадки, изданные Александром Семеновским. – К., 1851. – 2+44 с.
18. Семеновский А.М. Очерки малороссийской демонологии // Киевские Губернские Ведомости. – 1845. – № 13. – С. 91–92; № 14. – С. 98–100; № 15. – С. 108–109; № 16. – С. 107–118.
19. Семеновский А.М. Заметки о народных праздниках Киевской губернии // Киевские Губернские Ведомости. – 1850. – № 16. – С. 121–123; № 17. – С. 129–131; № 18. – С. 137–139; 1851. – № 20. – С. 153–155; № 21. – С. 164–165; № 22. – С. 171–173.
20. Семеновский К. Замечания о праздниках у малороссиян // Маяк. – 1843. – Т. XI. – Гл. III. – С. 1–45.
21. Семеновский К.М. Некоторые народные обычаи и поверья здешней (Полтавской) губернии // Полтавские Губернские Ведомости. – 1845. – № 15. – С. 157–158; № 19. – С. 187–189; № 22. – С. 213–214; № 24. – С. 227–232; № 37. – С. 352–354; № 47. – С. 468; № 49. – С. 490.
22. Семеновский К. Очерк малороссийских поверий и обычаев, относящихся к праздникам // Молодик на 1844 год. – Харьков, 1843. – Ч. III. – С. 86–107.
23. Семеновский К. Праздник Рождества Христова в Малороссии // Полтавские Губернские Ведомости. – 1843. – № 52. – С. 364–366.
24. Семеновский Н.М. Сказание о ловах великих князей киевских. – СПб., 1857. – 18 с.
25. Семеновский Н.М. Старина малороссийская, запорожская и донская. – СПб., 1846. – 64 с.
26. Семеновский Костянтин. Семеновский Микола. Семеновський Олександр // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Вип. 7. – Париж; Нью-Йорк, 1973. – С. 2749–2750.
27. Срезневский И.И. Дополнения и замечания (к статье Семеновского Конст. «Замечания о праздниках у малороссиян») // Маяк. – 1843. – Т. XI. – Кн. XXVI. – Гл. III. – С. 45–57.
28. Срезневский И. Запорожская Старина. – Харьков, 1833. – Ч. I. – 132 с.; Ч. I–II. – 140 с.; Ч. II. – X., 1834. – 82 с.; Ч. II–II. – X., 1835. – 194 с.; Ч. II–III. – X., 1838. – 164 с.
29. Срезневский Измаил. Святимища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям. – Харьков, 1846. – 2+107 с.
30. Срезневский И. Словацкие песни. – Харьков, 1832. – 62 с.

31. Старков Валерій. В які ігри грали герої «Енеїди» Івана Котляревського (до джерел відображення ігрової культури українців) // Наукові записки / Інститут української археології та джерелознавства НАН України. – Т. 19. – В 2-х кн. – Кн. II. – Ч. 2-а. – С. 291–310.

32. Старков Валерій. Джерела традиційної ігрової культури населення України: перша третина XIX ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 22. – К., 2011 (друкується).

33. Старков Валерій. Традиції та інновації в ігровій культурі населення України. Гра «у скраклі» // Наукові записки. / Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 21. – К., 2010. – С. 344–358.

34. Чубинский П.П. Весенние игры // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. – Т. I–VII. – СПб, 1872–1878. – Т. III Народный дневник, изданный под наблюдением Н.И. Костомарова. – С. 32–108.

35. Яценко М.Т. М.І. Костомаров – фольклорист і літературознавець // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 12–29.

Валерій Старков (*Київ, Україна*). **Джерела вивчення традиційної ігрової культури українців: «публікаційний прорив» Костянтина Сементовського 1843 року.**

У статті розглядається праця 1843 р. К. Сементовського про народні свята. Вона започаткувала низку статей про традиційну святкову та ігрову культуру українців. Джерельна база вивчення традиційної ігрової культури українців у 40-ві рр. XIX ст. значно зросла.

Ключові слова: гра, традиційна ігрова культура, джерельна база. Костянтин Сементовський.

Валерій Старков (*Київ, Україна*). **Источники изучения игровой культуры украинцев: «публикационный прорыв» Константина Сементовского 1843 года.**

В статье рассматривается труд 1843 г. К. Сементовского о народных праздниках. За ним последовал ряд статей о традиционной праздничной и игровой культуре украинцев. Источниковедческая база изучения традиционной игровой культуры украинцев в 40-е гг. XIX в. значительно возросла.

Ключевые слова: игра, традиционная игровая культура, источниковая база. Константин Сементовский.

Valerii Starkov. (*Kyiv, Ukraine*). **The sources of study of the Ukrainian population traditional play culture: Konstantin Sementovsky publishing break in 1843.**

In the article the K. Sementovsky work about people's holidays is considered. As a result of this work a number of works about traditional holidays and play culture are follow. The source base of Ukrainian traditional play culture study is considerable increased in fortieth years of 19 c.

Key words: play (game), traditional play culture, sources base, Konstantin Sementovsky.

Олена БОГДАШИНА
(Харків, Україна)

УДК: 378.4 (477): 061.2 «185»

Роль університетських співтовариств підросійської України у рецепції ідей позитивізму (друга половина XIX ст.)

Роль університетських співтовариств підросійської України у поширенні ідей позитивізму у другій половині XIX ст. мало привертала увагу дослідників. Нами у двох статтях [1–2] вже розглядалася особлива роль публіцистики досліджуваного періоду у розвитку гуманітарних наук, зокрема у рецепції ідей раннього позитивізму. У даній статті наша увага буде приділена ролі університетських співтовариств у поширенні доктрини «першого» позитивізму серед освічених кіл суспільства.

Праці О. Конта, Г. Спенсера, Дж. Ст. Мілля були мало відомі широкому читацькому загалу за часів правління Миколи I. Відомо, що в період його царювання, особливо після європейських революцій 1848–1849 рр., були прийняті урядові заходи щодо обмеження «вільнодумства» в університетських корпораціях: заборона викладання філософії в 1850 році (за винятком семінарій та духовних академій), скасування закордонних наукових відряджень, жорстка регламентація змісту програм усіх навчальних курсів. Останні за інструкцією 1849 року мали затверджуватися спочатку факультетськими зібраннями та ректором [3, ф. 16, оп. 465. спр. 86, арк. 47, 53; спр. 102, арк. 1–7; спр. 859, арк. 1, 14–23].

Активне поширення праць засновників «першого» позитивізму на українських землях розпочинається з кінця 1850-х років. Загальна лібералізація суспільного життя, що розпочалася у Росії з початком «великих реформ» прискорила поширення ідей позитивізму не лише серед різночинної інтелігенції, а й особливо серед студентства. Значним чином цьому сприяла широка університетська автономія, введена Статутом 1863 року.

Велика частина викладачів та науковців публічно підтримали появу нової гуманітарної дисципліни – соціології, яка була оголошена метанаукою для історичної та всіх інших суспільних наук [4, с. 151]. Сам М. І. Кареев пізніше відверто визнавав, що в 1860-х роках частина істориків «поставилися до проблем соціології з більшою чи меншою байдужістю, навіть зовсім її ігноруючи, а іноді і з прямою недовірою до її претензій» [4, с. 151]. Проте, за авторитетним свідченням того ж автора, «у пресі таке різке ставлення до соціології з'являлося, шоправда, дуже рідко», а лише «у приватних бесідах «чистих істориків» [4, с. 151]. Тим часом приват-доцент, потім професор Київського університету І.В. Лучицький захоплено пропагував ідею О. Конта, стверджуючи, що «вся історична наука повинна була звестися до виправдання соціологічних побудов Конта» [4, с. 157]. І.В. Лучицький високо оцінював вчення О. Конта, вважаючи його останнім словом в науці та критерієм для оцінки будь-якої історичної теорії: «лише дотримуючись цього методу, ми дійдемо до правильних та чисто наукових думок» [5, 1868, № 11, с. 37].

Заборона друкувати російськомовні переклади праць О. Конта в Російській імперії діяла аж до 1897 р. Попри цензурні обмеження праці О. Конта, видані в Парижі, навіть потрапляли до бібліотек російських університетів. До теперішнього часу в бібліотеках Київського, Одеського, Харківського, Одеського університетів зберігаються праці О. Конта, Г. Спенсера, Дж. Ст. Мілля, що були видані в XIX – першій чверті XX ст. в основному французькою, англійською, німецькою, російською мовами.

Студенти і викладачі могли знайомитися з працями засновників та послідовників позитивізму в університетських бібліотеках. Так, студент другого курсу історико-філологічного факультету Київського університету І.В. Лучицький у 1863 р. випадково знайшов «Cours de philosophie positive» О. Конта в університетській бібліотеці [6, с. 48].

Принагідно можемо відначити велику зацікавленість І.В. Лучицького в розповсюдженні ідей не лише О. Конта, а й Г. Спенсера, про що свідчить участь київського вченого в підготовці видання двох великих за обсягом праць Г. Спенсера: «Описательная социология или группы социальных факторов, классифицированные и распределённые Г. Спенсером» (1878 р.) та «Начала социологии (Обрядовые учреждения)» (1880 р.). Також І. В. Лучицький разом з дружиною переклав з англійської мови на російську та відредагував близько 800 сторінок тексту, а також написав передмови до обох видань. У передмові до книги «Описательная социология или группы социальных факторов, классифицированные и распределённые Г. Спенсером» І.В. Лучицький писав про важливість цього видання «одного з найталановитіших діячів у галузі соціальної науки» «для перевірки та вивчення тих загальних і поки ще емпіричних формул розвитку суспільства» [7, с. 1]. Твори Г. Спенсера друкувалися великими, як для наукових книг, тиражами. Його праці дозволялося друкувати з вилученням окремих частин тексту, які, на думку цензорів, містили революційні та антицерковні заклики «безбожника та грубого матеріаліста» [8, ф. 776, оп. 3, спр. 322, арк. 3 – 5; спр. 827. арк. 93 зв.], а тираж уже виданої його «Соціальної статистики» взагалі був знищений [9, с. 83 – 84].

Цензура забороняла видавати також і твори Дж. Ст. Мілля: в 1862 р. – «Размышления о представительном правлении», в 1863 р. – «Утилитарианизм» у перекладі П. М. Ткачова; в 1870-х роках заарештовується друге видання за редакцією П. Л. Лаврова «Системы логики» [10, с. 115].

До 1881 року був заборонений ввіз до Російської імперії французького соціологічного журналу «La philosophie positive» («Позитивна філософія») [11, с. 10], що видавався в 1867 – 1883 роках в Парижі.

У таких складних підцензурних умовах основним пропагандистом новітніх ідей серед молоді виступала вузівська інтелігенція.

Передові ідеї, як правило, безастережно приймалися в гімназіях та університетах, де частина викладачів намагалася пропагувати нову доктрину позитивізму. Так, професор Київського університету П. В. Павлов справив своєю особистістю та висловленими ним ідеями глибокий вплив на формування поглядів багатьох студентів 1860-х років (серед них: В. Б. Антонович, В. С. Іконников, І. В. Лашнюков, О. В. Романович-Славатинський). О. В. Романович-Славатинський згадував, що більшість знань з філософії історії (питання всесвітньої цивілізації та причинності суспільного процесу) було отримано ним з курсу російської історії П. В. Павлова [12, кн. 2, с. 620]. Саме викладацька діяльність П. В. Павлова поклала початок більш активному розповсюдженню ідей позитивізму серед студентів Київського університету.

Спілкування з П. В. Павловим, методологічні погляди якого були симбіозом старих та нових ідей, сприяло остаточному формуванню поглядів його студента В. Б. Антоновича як позитивістських.

Саме під впливом професора Д. І. Каченовського та інших викладачів Харківського імператорського університету студенти юридичного факультету (серед них М. М. Ковалевський, А. М. Стоянов) стали прихильниками ідей О. Конта. В. Т. Зонов відмітив роль Д. І. Каченовського в поширенні нових ідей: «Його симпатії до позитивізму очевидні. Своїми працями він у певній мірі готував наукові кола Росії для широкого сприйняття ідей О. Конта, Д. С. Мілля та інших основоположників позитивізму» [13, с. 138].

Свідчення про вплив Д. І. Каченовського своїми блискучими лекціями, в яких пропагувалися не лише ідеї О. Конта та Дж. Ст. Мілля, але і загально-ліберальні ідеї (критичне ставлення до російського самодержавства, ідеї розширення виборчого права та місцевого самоуправління, конституційної монархії подібно англійській, антипатія до німецької метафізики та симпатія до українофільства), взагалі своєю особистістю на студентів юридичного факультету Харківського університету, містяться у працях його учнів, в тому числі М. М. Ковалевського, А. М. Стоянова [14, № 2, с. 570; 15, с. 29 та ін.; 16, с. 12].

Характерне визнання М. М. Ковалевського щодо вибору юридичного, а не історико-філологічного факультету Харківського університету: «Історії в той час легше було навчитися на юридичному факультеті, де тон викладання задавав незабутній Д. І. Каченовський... Його ерудиція була велика та солідна, виклад талановитий та красномовний. В Росії я не слухав кращого професора» [17, с. 64].

Д. І. Каченовський цитував праці О. Конта (з деякою критикою «Курса позитивної філософії»), Дж. Ст. Мілля, відкрито проявляв антипатію до німецької метафізики та симпатію до українофільства [18, с. 20, 34, 41, 49 – 51, 56 – 59, 68 – 71; 15, с. 24 – 25, 27 – 30]. Він підкреслював, що нова, позитивна філософія «вийшла безпосередньо з вимог життя, була підготовлена попередніми подіями і явилася природним, необхідним знаряддям суспільного прогресу» [19, с. 104].

Мода в гімназичних та студентських колах на читання літератури, в тому числі забороненої, була характерною рисою інтелектуальної поведінки досліджуваного часу. Так, гімназист Д. І. Багалій разом зі своїм однокласником, майбутнім революціонером Л. Г. Дейчем, читав різноманітну (часом заборонену) літературу [20, с. 35]. В «Автобіографії» Д. І. Багалій наводить перелік книг, які він читав у гімназійні та університетські роки. Серед авторів: В. Г. Белінський, Д. І. Писарев, М. О. Добролюбов, М. Г. Чернишевський, П. Л. Лавров, В. В. Берві-Флеровський, Г. Спенсер, П. Ж. Прудон, Л. Бюхнер, К. Маркс тощо [20, с. 26, 29, 35].

В. П. Бузескул згадував про свою молодість 1870-х років, коли студенти Харківського університету «вважали обов'язковим прочитати Бокля, Д. Мілля, Спенсера» [21, с. 13].

Д. М. Овсянко-Куликовський радив читати твори Дж. Ст. Мілля, К. Маркса та інших сучасників кожній мислячій людині «для загальної освіти, а також з урахуванням настійливих вимог... життя» [22, с. 325].

Студентська молодь 1870-х років не приймала книгу В. С. Соловйова «Кризис западной философии (против позитивистов)» саме за критику ідей О. Конта [23, с. 149].

Випускник Харківського університету М. М. Ковалевський підкреслював великий інтерес студентів 60-х – 70-х років XIX ст. до позитивізму [17, с. 66]. За перші студентські роки навчання в Харківському університеті він прочитав величезну кількість наукової літератури, в тому числі роботи Ф. Гізо, Г. Т. Бокля, О. Конта, Дж. Ст. Мілля, К. Маркса, П. Ж. Прудона, А. Токвіля [24, с. 267–268, 272–273, 276–277]. Працями О. Конта та Дж. Ст. Мілля М. М. Ковалевський зацікавився завдяки доценту О. О. Потебні, який у лекціях з історії російської мови високо оцінював ідеї фундаторів позитивізму, та доценту П. П. Цитовичу, який надав здібному студенту томи «Cours de philosophie positive» О. Конта. Про читання цих томів М. М. Ковалевський у спогадах згадував так: «Я накинувся на них з жадністю, бо знав наперед, що знайду в них відповідь на все більш хвилююче мене питання про поступальний хід розвитку людства» [24, с. 268].

Взагалі М. М. Ковалевський високо оцінював роль Харківського університету в формуванні свого світогляду: «Університету я зобов'язаний... насамперед і головним чином моїм загальним розвитком. Він викликав у мене відомі запити, породив певні наукові погляди, дав напрямок моєї не лише теоретичної, а й практичної діяльності, справив на мене не лише освітній, а й виховний вплив. І всього цього він досяг не одними лекціями та практичними заняттями, а й відкриттям мені можливості тісного товариського спілкування, можливості гурткового життя з людьми, для яких не менш мене було цінним виробити певний світогляд за допомогою читання та живого обміну думками» [24, с. 287]. У заповіті він розпорядився внести пункт про дарування 15 тисяч книг своєї бібліотеки книгозбірні *alma mater* (всього в бібліотеці М. М. Ковалевського налічувалося близько 50 тисяч примірників) [25, с. 81].

Поширення позитивістського історіюписання збіглося в часі з реорганізацією наукових досліджень. Особливістю цього періоду було активне видання історичних джерел не лише окремими істориками чи аматорами, а спеціалізованими науковими установами. Наприклад, Київська комісія для розгляду давніх актів видала 69 збірок документів, з них 37 томів «Архива Юго-Западной России»,

Окрім того, змінюється сама підготовка істориків. Уведена в усіх університетах у 1870-х – 1880-х роках система семінарських занять підвищила фаховість історичної освіти. Система семінарських занять вперше була організована в Німеччині (Л. фон Ранке в Берлінському університеті з 1833 р.). Популяризації цієї системи в університетах Росії не в останню чергу сприяло стажування молодих науковців з різних країн у німецьких університетах. Ряд семінарів (наприклад, В. Б. Антоновича та М. В. Довнар-Запольського в Київському університеті) сприяли становленню їх наукових шкіл.

Підвищенню рівня підготовки науковців сприяла і практика закордонних наукових відряджень. У Росії вони повністю відновилися після прийняття університетського статуту 1863 р. та Особливих правил Міністерства народної освіти 1867 р. Перспективні випускники університетів (серед них П. М. Ардашев, О. Г. Брікнер, М. Ф. Владимирський-Буданов, М. П. Драгоманов, М. І. Зібер, М. М. Ковалевський, І. В. Лучицький, В. К. Піскорський, Ф. Я. Фортинський та ін.) направлялися Міністерством народної освіти Російської імперії на стажування до європейських університетів (як правило – Німеччини та Франції). [26 та ін.]

Десятирічна заборона імператором Миколою I викладу філософії в університетах сприяла збереженню наукових традицій та кадрів гегельянців у

духовних академіях. Особливості конфесіонального спілкування церковного співтовариства обумовили особливий статус богословсько-академічної філософії. Викладацькі корпорації духовних академій та богословських кафедр університетів у період домінування позитивізму в суспільствознавстві 1860-х – 1880-х рр. стали організованим форпостом боротьби проти крамольних, на думку богословів, соціологічних ідей. Філософи, що працювали в духовних академіях та на кафедрах богослов'я класичних університетів Російської імперії, різко критикували новітні ідеї і тому сприймалися частиною семінаристів як схоласти [27, с. 296 та ін.]. Погляди Г. Спенсера, Дж. Ст. Мілля, Г. Т. Бокля, пізніше Е. Маха сприймалися служителями церкви саме як атеїстичні, хоча не були такими.

Порівняння програм з історії філософії та інших предметів, які викладалися в другій половині XIX – на початку XX ст. у двох вищих навчальних закладах Києва – Київському університеті [28, ф. 16, оп. 465, спр. 169, 65, арк. 26 – 29, 35 – 36] та Київській духовній академії [29, ф. 711, 4 – 6, оп. 3, спр. 666, 1126, 2236] свідчить про відсутність імен О. Конта, Г. Спенсера та інших мислителів позитивістського спрямування в планах навчання богословів.

Однак ідеї позитивізму були відомі студентству семінарій та духовних академій. Так, наприклад, працям фундаторів позитивізму було присвячено ряд випускних праць студентів Київської духовної академії [30, ф. 304, од. сх. 862, 1847, 1902, 1954, 2085], що свідчило, зокрема, про інтерес майбутніх священиків до цієї доктрини. Студенти Київської духовної Академії, наприклад, могли читати в академічній бібліотеці книги засновників та багатьох послідовників позитивізму, марксизму та неокантіанства [31].

Процесу інституціоналізації позитивістської соціології як наукової та навчальної дисципліни не сприяло негативне ставлення і частини університетської інтелігенції, в основному старої, вихованої в гегелівському дусі, професури до нової гуманітарної науки, яке коливалося, як правило, від недостатнього розуміння до жорсткої критики [32, с. 20]. Стара професура недовірливо ставилася до позитивізму, оскільки вторгнення позитивістських ідей в історичну науку означало руйнацію її уявлень про завдання, методи, проблематику історіографії [33, с. 114].

Позитивістська соціологія не була достатньо інтегрована в систему освіти Росії. Так, лише у декількох російських вищих навчальних закладах на початку XX ст. читалися спецкурси з соціології. Частіше позитивістські ідеї пропагувалися на приватних курсах з методології історії, антропології, історіографії та історії політико-економічних учень. У другій половині XIX ст. у Росії курси з соціології часто викладалися неофіційно, поза межами навчальної програми. Так, першим із учених Росії І. В. Лучицький у 1877 р. прочитав студентам Київського університету курс про вчення О. Конта та Г. Спенсера вдома [34, с. 53]. Тільки в 1897/98 навчальному році йому було дозволено прочитати цикл публічних лекцій з історії соціології в головному корпусі Київського університету св. Володимира [30, ф. 66, од. сх. 560, арк. 1]. На початку XX ст. у підросійській Україні соціологія почала викладатися як необов'язковий спецкурс в Харківському університеті та на Вищих жіночих курсах в Одесі [35].

У цей час соціологія в Росії також не була представлена спеціалізованими науковими організаціями (окрім Психоневрологічного інституту, Російської вищої школи суспільних наук, що існували на приватних засадах).

Поширення ідей позитивізму співпало з часом формування на українських землях інституціональної мережі історичної науки зі спеціалізованих університетських кафедр та наукових товариств. Позитивізм став визнаним стандартом історіописання в університетських та академічних установах, наукових товариствах, напівофіційних (наукові школи, гуртки) та неформальних («незримі коледжі»), напрями наукових співтовариствах. Важливу роль відігравав корпоративний стиль, характерний для окремих груп, течій, шкіл в історичній науці України. Найбільш яскравий приклад – Київська школа істориків-документалістів з підкресленим наданням переваги саме позитивістським засадам в історичних дослідженнях.

Джерела та література:

1. Богдашина О. М. Поширення позитивізму в історичній науці і публіцистиці на польських та українських землях другої половини XIX ст.: порівняльна характеристика / О. М. Богдашина // Південний архів: іст. науки. – 2007. – Вип. XXV. – С. 25–30.
2. Богдашина О. М. Особливості сприйняття ідей позитивізму українськими істориками у другій половині XIX ст. / О. М. Богдашина // Збірник наукових праць / ХНПУ. Сер. Історія та географія. – 2008. – Вип. 33. – С. 54–58.
3. Державний архів у м. Києві.
4. Кареев Н. И. Основы русской социологии / Н. И. Кареев. – СПб. : Изд-во И. Лимбаха, 1996. – 368 с.
5. Лучицкий И. В. Адам Фергюсон и его историческая теория / И. В. Лучицкий // Университетские известия. – 1868. – №9. – С. 1 – 27; №11. – С. 1 – 47; №12. – С. 1 – 22; 1869. – №1. – С. 1 – 16.
6. Тарле Е. В. И. В. Лучицкий. К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863 – 1913 / Е. В. Тарле // Голос минувшего. – 1914. – №1. – С. 42 – 61.
7. Лучицкий И. В. Предисловие / И. В. Лучицкий // Описательная социология или группы социальных фактов, классифицированные и распределённые Г. Спенсером / Г. Спенсер; пер. И. В. Лучицкого. – К., 1878. – С. I – IV.
8. Російський державний історичний архів.
9. Добровольский Л. М. Запрещённая книга в России. 1825 – 1904. Архивно-библиогр. разыскания / Л. М. Добровольский. – М. : Изд-во Вsesоюз. кн. палаты, 1962. – 254 с.
10. Шахматов Б. М. П. Н. Ткачёв. Этюды к творческому портрету / Б. М. Шахматов. – М. : Мысль, 1981. – 286 с.
11. Кукушкина Е. И. Русская социология XIX – начало XX века / Е. И. Кукушкина. – М. : Изд-во ун-та, 1993. – 182 с.
12. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность / А. В. Романович-Славатинский // Вестник Европы. – 1903. – Кн. 1. – С. 138 – 197; Кн. 2. – С. 606 – 650; Кн. 3. – С. 168 – 214; Кн. 4. – С. 527 – 566; Кн. 5. – С. 181 – 205; Кн. 6. – С. 499 – 508.
13. Зонов В. Т. Идеино-теоретические основы исторических исследований М. М. Ковалевского (70 – 90-е годы XIX в.) / В. Т. Зонов // Труды Томского государственного университета. Сер. ист. – 1969. – Т. 209, вып. 6. – С. 136 – 169.
14. Де-Пуле М. П. Харьковский университет и Д. И. Каченовский / М. П. Де-Пуле // Вестник Европы. – 1874. – №1. – С. 75 – 115; №2. – С. 565 – 588.
15. Ковалевский М. М. Д. И. Каченовский. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями / М. М. Ковалевский // Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского. Торжественное заседание Юридического общества при императорском Харьковском университете 22-го ноября 1903 года. – X. : Тип. Н. В. Петрова, 1905. – С. 21 – 42.
16. Стоянов А. Н. Воспоминания о Д. И. Каченовском / А. Н. Стоянов. – X. : Тип. ун-та, 1874. – 40 с.
17. Ковалевский М. М. Мое научное и литературное скитальчество / М. М. Ковалевский // Русская мысль. – 1895. – янв. [№1]. – С. 61–80.

18. Каченовский Д. И. О современном состоянии политических наук на Западе Европы и в России : Речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета 1862 года / Д. И. Каченовский. – Х. : Тип. ун-та, 1862. – 172, 12 с.
19. Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе / Д. И. Каченовский. – М. : Тип. Каткова, 1859. – 142 с.
20. Багалій Д. І. Автобіографія : п'ятдесят літ на сторожі укр. науки та культури / Д. І. Багалій. – К. : Друк. ВУАН, 1927. – 163 с.
21. Бузескул В. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века / В. Бузескул // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – 1927. – №6. – С. 1 – 14.
22. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Воспоминания / Д. Н. Овсяннико-Куликовский // Литературно-критические работы / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – М., 1989. – Т. 2. – С. 306 – 486.
23. Грот Н. Я. Философия и её общие задачи : сб. / Н. Я. Грот. – СПб. : Тип. Суворина, 1904. – СІV, 313 с.
24. Ковалевский М. М. Моя жизнь / М. М. Ковалевский // История и историки: Историограф. ежегодник, 1973 г. – М., 1975. – С. 262 – 297.
25. М. М. Ковалевский в истории российской социологии и общественной мысли : К 145-летию со дня рождения М. М. Ковалевского : сб. ст. – СПб. : Изд-во ун-та, 1996. – 240 с.
26. Стельмах С. П. Вчені Київського університету в німецьких університетах (XIX – початок XX ст.) / С. П. Стельмах // Етнічна історія народів Європи. – 2004. – Вип. 16: Німці в етнокультурному просторі України. – С. 148 – 152.
27. Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 832 с.
28. Державний архів м. Києва. – ф. 16, оп. 465, спр. 169. 65, арк. 26 – 29, 35 – 36.
29. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – ф. 711. 4 – 6, оп. 3, спр. 666, 1126, 2236.
30. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського Національної Академії наук України. – ф. 304, од. сх. 862, 1847, 1902, 1954, 2085.
31. Систематический каталог книг библиотеки Киевской Духовной Академии, составленный библиотекарем Академии А. С. Крыловским. Т. 3 : История, вып. 9. – К. : Тип. Барского, 1910. – 374 с.
32. Социологическая мысль в России : Очерки по истории немарксистской социологии последней трети XIX – начала XX века. – Л. : Наука, 1978. – 416 с.
33. Могильницкий Б. Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX – начала 900-х годов / Б. Г. Могильницкий. – Томск : Изд-во ун-та, 1969. – 409 с.
34. Тарле Е. В. И. В. Лучицкий. К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863 – 1913 / Е. В. Тарле // Голос минувшего. – 1914. – №1. – С. 42 – 61.
35. Щепкин Е. Н. Обзор систем социологии (Введение в её изучение) / Е. Н. Щепкин. – Одесса : Высш. жен. курсы, 1908. – 192 с.

Олена Богдашина (*Харків, Україна*) **Роль університетських співтовариств підросійської України у реценції ідей позитивізму (друга половина XIX ст.).**

У статті на основі аналізу широкого кола джерел аналізується вирішальна роль університетських співтовариств у поширенні позитивізму.

Ключові слова: позитивізм, реценція, університет.

Елена Богдашина (*Харьков, Украина*) **Роль университетских сообществ подросийской Украины в реценции идей позитивизма (вторая половина XIX в.).**

В статье на основе анализа широкого круга источников анализируется решающая роль университетских сообществ в распространении позитивизма.

Ключевые слова: позитивизм, реценция, университет.

Olena Bogdashina (*Kharkiv, Ukraine*) **Role of university societies in dissemination of positivist ideas (the second half of XIX c.).**

In the article, based on the analysis of a broad range of sources, are examined decisive role of university societies in dissemination of positivism.

Keywords: positivism, reception, university.

Вікторія КОНСТАНТИНОВА

(Бердянськ, Україна)

УДК: 94 (477) «18-19»: 908

Краєзнавчі студії з міської історії Південної України другої половини XIX – початку XX ст.

Не має нічого дивного, що серед авторів «локальних історій» окремих населених пунктів завжди можна було зустріти представників різних професій. І лише значно пізніше стали проглядатись кордони між працями професійних істориків та тих ентузіастів, яких традиційно називають краєзнавцями.

Ці спостереження мають відношення як до вітчизняної історіографії, так і до зарубіжної. Активізація краєзнавчого руху припала на 60 – 70-ті рр. XX ст. Дещо пізніше цей процес стимулювали події пов'язані з підвищенням інтересу до історії, які асоціювались з «перебудовою» та незалежність України. Як результат, на сьогодні ми маємо величезну бібліографію робіт, присвячених історії окремих населених пунктів України. Водночас минуле як ряду міст, так і маленьких сіл все ще чекає на своїх дослідників. В цьому контексті краєзнавчі студії набувають особливого значення.

У межах краєзнавчі студії з міської історії Південної України другої половини XIX – початку XX ст. умовно можна виокремити шість хронологічних періодів: 1) 1861 – 1904 рр.; 2) 1905 р. – 1910-і рр.; 3) 1920-і – початок 1930-х рр.; 4) початок 1930-х – середина 1950-х рр.; 5) середина 1950-х – друга половина 1980-х рр.; 6) з кінця 1980-х рр. до сьогоднішня.

Виокремлення періоду до 1905 р. зумовлене не лише тим, що саме цей час включено в хронологічні рамки нашого дослідження, а отже, низка створених тоді праць певною мірою можуть розглядатися не тільки як складові історіографії, але і як джерела з проблематики урбанізаційних процесів на півдні України. Важливою складовою урбанізаційних процесів були процеси соціальні, на які події першої російської революції справили неабиякий вплив; на це досить чітко відреагувала історіографія, і в дослідженнях, які створювалися, починаючи з 1905 р., вже проглядає пошук причин революційних подій, а отже, намагання поглянути на всі процеси, що мали місце раніше, у тому числі – і на урбанізаційні, «з висоти нового досвіду». Попри це, у 1905 р. не відбулося якоїсь докорінної зміни методологічних підходів, складу науковців, які займалися проблематикою, що нас цікавить тощо. Тож маємо підстави казати про те, що перший та другий періоди характеризувалися багато в чому схожими рисами.

Праці, що побачили світ до 1905 р., мають неабияку цінність перш за все для реконструкції історії урбанізаційних процесів на мікрорівні. Згідно з домінуючим позитивістським підходом слідування за джерелами розглядалось як найбільш оптимальний принцип викладення матеріалу; це ж визначало фактографічність досліджень.

З нагоди святкування ювілеїв міст [10, 340–342] побачили світ видання з історії Катеринослава [5; 2; 12], Ялти [23], Миколаєва [3], Одеси [11, 16], Ананьєва [7] (при цьому книги з історії тієї ж Одеси виходили і без «прив'язки»

до «круглих» дат [1]). Опубліковані праці, присвячені Феодосії [26], Маріуполі [17], Керчі [6], Єлисаветграду [21], Мелітополі [4], містечку Дмитрівка [24].

Доволі поширеною була практика публікації праць з історії окремих міських установ (зокрема навчальних закладів; упорядниками більшості з таких робіт були представники адміністрації та викладацького складу самих освітніх установ – директори, секретарі педагогічних рад, інспектори, викладачі [11, 17]). На особливу увагу заслуговує укладений членом Херсонської міської управи Д. Горловським історико-економічний начерк «Двадцятип'ятиріччя Херсонського міського самоврядування» [9].

Великого поширення набуває видання такого різновиду історико-краєзнавчої літератури, як путівники (із 326 путівників по Криму, поданих у бібліографічному покажчику А.А. Непомнящим, 169 опубліковано саме між 1861 і 1904 рр.) [18, 151, 182 – 202].

Дотичні до досліджуваної нами проблематики статті публікувалися, зокрема на сторінках «Спархїальних відомостей», «Записок Одеського товариства історії та старожитностей», «Новоросійського календаря», «Київської Старовини», «Російської старовини», на шпальтах газет [11, 18].

Стосовно рівня цих статей цілком справедливими є спостереження, зроблені І.І. Лиманом, щодо опублікованих у тих же виданнях статей із церковної історії: науковий рівень публікацій великою мірою залежав від вимогливості редакцій; тож на сторінках солідних часописів переважно вміщувалися статті, написані в кращих традиціях позитивізму, побудовані на солідній джерельній базі; там же, де планка стояла не так високо (здебільшого – в місцевій пресі) і де формат видання не давав можливості вмістити розлогі ґрунтовні статті, друкувалися головним чином замітки про окремі цікаві факти, і рівень їх науковості залежав від здібностей та самокритичності їхніх авторів [15, 16].

В інституалізації досліджень із регіональної історії знаковими віхами стало створення Таврійської і Катеринославської вчених архівних комісій, у виданнях яких вміщувалися і публікації, дотичні до історії міст Півдня (зокрема біографічні відомості про осіб, які тут працювали [11, 19]).

У контексті продовження після 1904 р. накопичення фактографічних матеріалів з історії різних аспектів урбанізації в регіоні, поміж іншими, заслуговують на увагу праця Д. Атласа «Стара Одеса, її друзі та недруги», видана у 1911 р., та присвячені Одесі публікації О.М. Дерібаса [11, 20].

Із установленням на теренах і Півдня, і України в цілому радянської влади, попри зміни суспільно-політичного устрою та національної свідомості, деякий час ще зберігались і ті підходи до висвітлення проблем, що стосувалися урбанізаційних процесів, які існували раніше. «Золотий вік» українського краєзнавства позначився поживленням інтересу до місцевої історії, що великою мірою було пов'язано з діяльністю Всеукраїнської Академії наук та її комісій (у тому числі – й Одеської краєзнавчої комісії, очоленої М.С. Грушевським Комісії Полудневої України), Українського комітету краєзнавства, утвореного в 1925 р. Розгортання краєзнавчого руху на місцях знаменувалося створенням на півдні України близько 10 наукових товариств, 150 краєзнавчих, науково-дослідних гуртків, які зокрема займалися і підготовкою та виданням присвячених містам книг на кшталт «м. Бердянське та його околиці...», що побачила світ у Бердянську в 1928 р. і, як записано в передмові до неї, була «синтезом колективної праці членів Бердянського краєзнавчого товариства та студентів Бердянського педтехнікуму» [11, 21].

Закріплення панування марксистської ідеології знаменувало початок якісно нового етапу вивчення проблем, дотичних до урбанізаційних процесів на півдні України. Як і раніше, більшість робіт, що стосувалися безпосередньо регіону, були створені мешканцями самого Півдня. Але тепер вони, як й інші радянські автори, писали в рамках методології, яка характеризувалась економізмом, апіоризмом, презентизмом, матеріалізмом, об'єктивізмом, універсалізмом,

Разом із тим, починаючи з середини 1950-х рр., спостерігається посилення уваги до вивчення історії окремих міст. Має рацію Д.М. Чорний, який вбачає в цьому вплив періоду «відлиги», коли влада послабила тотальний контроль над історичною наукою і, сподіваючись міцніше прив'язати населення до системи через пропаганду «переможної ходи соціалізму» на прикладі конкретних населених пунктів, певною мірою стимулювала природний потяг людини знати більше про минуле своєї «малої батьківщини» [27, 7].

Тож побачила світ низка краєзнавчих видань, присвячених окремим містам регіону [11, 23].

Помітний прогрес у вивченні «міської історії» пов'язаний із підготовкою та публікацією у 1962 – 1974 рр. «Історії міст і сіл Української РСР». Краєзнавство розглядалось як форма залучення широких кіл громадськості до пізнання історії рідного краю, як прояв творчої активності мас у пошуку, збереженні й примноженні історико-культурної спадщини. Тож до підготовки томів «Історії міст і сіл Української РСР» долучилися не лише науковці, але і вчителі, студенти, співробітники культурно-освітніх установ і краєзнавці, письменники, журналісти, архівісти, бібліотечні і музейні працівники, пенсіонери. При цьому сам П.Т. Тронько, голова Головної редакційної колегії видання (яке він справедливо називає «найповнішим на сьогоднішній день літописом населених пунктів республіки») і таким, що знаменувало перехід від вибіркового вивчення історії окремих населених пунктів до розробки історії міст і сіл у межах регіонів, не приховує, що в «Історії міст і сіл Української РСР» є недоліки, притаманні в той час усій історичній науці: не завжди вдавалось уникати схематизму, одноманітності, загальних декларативних фраз; мали місце лакування дійсності, пропуски «незручних» з ідеологічного погляду сюжетів, фактичні помилки [11, 24].

Зміни історичних реалій початку 90-х рр. XX ст. призвели до того, що пострадянські дослідники опинилися в ролі наздоганяючих, будучи змушені багато в чому проходити шлях, давно вже подоланий західною історіографією. З іншого боку, в цьому були і свої переваги, оскільки можна було брати апробовані іншими методології. Разом із тим у цей період спостерігається повернення частини авторів до традицій історіописання XIX – початку XX ст. Справжній бум краєзнавчих студій знаходить вияв у появі чисельних книг, присвячених окремим міським вулицям, містам регіону [11, 26]. Причому по відношенню до багатьох з них можна прикласти характеристику, дану нами спільно з І.І. Лиманом у рецензії на книгу «Бердянськ. Погляд через століття»: «Перед нами – публіцистична книга, а не академічне видання... Тут не варто шукати сухого теоретизування, методологічних новацій, глибоких концептуальних конструктів, широких узагальнень. Фактично книга – це серія начерків, присвячених окремим вулицям, заводам, будівлям, персонам, подіям...» [16, 421]. Разом із тим, в оцінці науково-популярних праць ми не схильні слідом за Н. Яковенко так уже однозначно стверджувати, що предметом їх аналізу має бути «сприйняття історії, а не історія як така» [28, 303]. Адже і в

науково-популярних працях часто вводяться до наукового обігу цінні комплекси джерел, які дозволяють заповнити існуючі в історії міст лакуни.

Як і в попередні періоди, більшість авторів, які звертаються до «міської» тематики Південної України, представляють сам цей регіон.

На завершення огляду зважасмо не зайвим наголосити, що, за великим рахунком, зважаючи на зміст поняття «урбанізація», бібліографія праць краєзнавчого напрямку, принаймні дотичних до проблематики нашого дослідження, є меншою за бібліографію всіх робіт краєзнавчого спрямування, які стосуються Південної України другої половини XIX – початку XX ст.

Джерела та література:

1. Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / С. Бернштейн. – Одесса: Типография Л. Нитче, 1881. – 145 с.
2. Владимиров М.М. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая 1887 г.: Доклад Екатеринославской городской управы к торжественному заседанию думы 9 мая 1887 года (Материалы для исторического очерка) / М.М. Владимиров. – Екатеринослав, 1887. – 275 с.
3. Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790 – 1890) / Г.Н. Ге. – Николаев: Русская типография, 1890. – 122 с.
4. Дзякович П.К. Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении / П.К. Дзякович. – Мелитополь: Изд. Л.Л. Либермана, 1900. – 45 с.
5. Екатеринославский юбилейный листок. 1787 – 9 мая 1887. – Апрель-май. – Екатеринослав: Тип. Я.М. Чаусского, 1887. – 238 с.
6. Зенкевич Х.Х. Керчь в прошедшем и настоящем. Историко-археологический и географический очерк с приложением описания достопримечательностей города и его окрестностей, хронологического указателя и статистических сведений и с рисунками / Х.Х. Зенкевич. – Керчь: Типо-литография Х.Н. Лаго и К°, 1894. – VI+162+2 с.
7. Иващенко М. Исторический очерк Ананьевского уезда и г. Ананьева / М. Иващенко. – 1895. (Машинопис). – 230 с.
8. Из прошлого Одессы. Сборник статей / Сост. де-Рибас Л.М. – Одесса: Тип. Л. Кирхнер, 1894. – 399 с.
9. Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона / Сост. Д.Н. Горловский. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1896. – 186 с.
10. Константинова В.М. Студії з історії розвитку південного регіону як напрям історіографічних досліджень з соціально-економічного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX ст. / В.М. Константинова // Український історичний збірник. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 8. – С. 339 – 347.
11. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки) / В.М. Константинова. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – 596 с.
12. Корольков К. Столетний юбилей Екатеринослава. 9-го мая 1787 г. – 1887 г. / К. Корольков. – Екатеринослав: Тип. Н.Я. Павловского. – 126 с.
13. Коханский В. Одесса за 100 лет («Одесса и ее окрестности»). Исторический очерк и иллюстрированный путеводитель на 1894 г. / В. Коханский. – Одесса: Тип. П. Францова, 1894. – 135+384+192 с.
14. Лебединцев А. Столетие церковной жизни Крыма. 1783 – 1883 / А. Лебединцев // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1883. – Т. XIII. – С. 201 – 219.
15. Лыман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І.І. Лыман. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. – 488 с.
16. Лыман И.И. [Рец.] Слово ученых / И.И. Лыман, В.Н. Константинова // Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н. Бердянск. Взгляд через столетия. – Бердянск: Південна зоря; Запорожье: Дикое Поле, 2010. – С. 420 – 422.

17. Мариуполь и его окрестности / Издание почетного попечителя Д.А. Хараджаева. – Мариуполь: Типо-литография А.А. Франтова, 1892. – 461+55+VIII с.
18. Непомнящий А.А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) / А.А. Непомнящий. – К.: б. и., 1999. – 212 с. – (Науково-довідкові видання з історії України; Вип. 46).
19. Одесса 1794 – 1894 / Издание Городского общественного управления. – Одесса: Тип. А. Шульце, 1895. – 836 с.
20. Оленин К. «Век». Одесский исторический альбом. 1794 – 1894 / К. Оленин. – Одесса: Книгоизд. Г.Н. Каранта, 1894. – 122+II с.
21. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А.Н. Пашутин; Печатается по изданию 1897 г. – Кировоград, 1992. – 176 с.
22. Прошлое и настоящее Одессы. Издание Одесской городской аудиторией народных чтений ко дню столетнего юбилея г. Одессы (1794 – 1894) / Сост. С.Ч. – Одесса: Тип. Л. Кирхнера, 1894. – 49 с.
23. Рыбицкий В.А. Пятидесятилетие Ялты. 1837 – 1887 г. Исторический конспект и памятная книжка с приложением трех последовательных фотографий / В.А. Рыбицкий. – Ялта: Тип. Н. Петрова, 1887. – 75 с.
24. Сорокин Г.И. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания / Г.И. Сорокин; Издание Херсонской губернской земской управы. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1889. – 65 с.
25. Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1894. – 113 с.
26. Феодосия (исторический очерк) / Сост. В.К. Виноградов. – Феодосия: Тип. Феодосийского уездного земства, 1884. – 153 с.
27. Чорний Д.М. По лівий б'ік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д.М. Чорний. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
28. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

Вікторія Константінова (Бердянськ, Україна). Красназавчі стадії з міської історії Південної України другої половини XIX – початку XX ст.

Вивчення красназавчих студій з міської історії Південної України другої половини XIX – початку XX ст. дозволяє стверджувати, що активізація краєзнавчого руху припала на 60-70-і рр. XX ст. Дещо пізніше цей процес стимулювали події пов'язані з підвищенням інтересу до історії, які асоціювались з «перебудовою» та незалежністю України. Як результат, на сьогодні ми маємо величезну бібліографію робіт, присвячених історії окремих населених пунктів України.

Ключові слова: Південна Україна, урбанізація, місто.

Викторія Константинова (Бердянск, Украина). Краеведческие студии по городской истории Южной Украины второй половины XIX – начала XX в.

Изучение краеведческих студий по городской истории Южной Украины второй половины XIX – начала XX в. позволяет утверждать, что активизация краеведческого движения пришлась на 60-70-е гг. XX в. Несколько позже этот процесс стимулировали события связанные с повышением интереса к истории, которые ассоциировались с «перестройкой» и независимостью Украины. Как результат, сегодня мы имеем огромную библиографию работ, посвященных истории отдельных населенных пунктов Украины.

Ключевые слова: Южная Украина, урбанизация, город.

Viktoriya Konstantinova (Berdyansk, Ukraine). The local history studios from urban history of Southern Ukraine of the second half of XIX – of the beginning of XX century.

The study of local history studios from urban history of Southern Ukraine of the second half of XIX – of the beginning of XX century allows to assert, that the activization of local history movement has fallen on the 60-70s years. Somewhat later, this process was stimulated by the events related to the increasing of interest to the history that have been associated with

"perestroika" (restructuring) and the independence of Ukraine. As a result, today we have a huge bibliography of works devoted to the history of separate settlements of Ukraine.

Keywords: Southern Ukraine, urbanization, city.

УДК 930.1(477) «19»

Українські політичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст.: зарубіжна історіографія

Українські політичні партії, що виникли в Російській імперії на початку ХХ ст., відіграли вирішальну роль у національному самоутвердженні українців, стали могутнім фактором політичної структуризації українського суспільства. Їх виникнення і становлення стало важливою ознакою модернізації громадського життя, його еволюції в напрямку європейських демократичних тенденцій. Тому не дивно, що історія перших українських партій в Російській імперії викликала великий інтерес не тільки у вітчизняних істориків, а й у зарубіжних дослідників. Наукова необхідність історіографічного дослідження проблеми продиктована наявністю великої кількості наукових праць, опублікованих за межами України. Вони відзначаються розмаїттям методологічних підходів та оцінок, інтерпретацій подій і явищ, спростуванням догм і стереотипів, а з іншого боку, появою нових ідеологем та міфів, спричинених зникненням єдиного радянського історіографічного простору та формуванням національних історіографій.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб дати комплексний аналіз зарубіжної історіографії діяльності українських політичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст. Це зумовлює наступні дослідницькі завдання: здійснити загальний історіографічний огляд зарубіжної літератури, визначити особливості стану дослідження проблеми, виділити ключові положення зарубіжної історичної науки з цієї проблеми.

Дослідження минулого, усвідомлення об'єктивного історіографічного зрізу певних історичних явищ ставлять зарубіжну історіографію українських політичних партій початку ХХ ст. до розряду актуальних проблем історичної науки. Серед сучасних праць істориків, в яких фрагментарно висвітлювались окремі аспекти вітчизняної партійно-політичної історії слід відзначити роботи історіографічного характеру[1–3]. Спеціальні огляди історіографії діяльності українських партій здебільшого є публікацією дисертаційних досліджень чи їх фрагментів. Особливу увагу заслуговують дослідження Ю. Висоцького[4], В. Головченка [5], В. Колесника[6], Л. Могильного[7], А. Павка[8] та ін., в яких розкрито окремі аспекти досліджуваної проблеми. Головним чином більшість студій мають уточнюючий чи фрагментарний характер стосовно обраного нами напрямку вивчення. У цілому історіографічний дискурс проблеми знаходиться у площині відсутності спеціального дослідження.

Наукове вивчення історії українських політичних партій в Російській імперії початку ХХ ст. в зарубіжній історіографії здійснювалось за двома основними напрямками: 1) в межах дослідження узагальнених або суміжних проблем, таких як український національний рух, розвиток української ідеї та державності, суспільно-політичні рухи в Україні, «українське питання» в Російській імперії, діяльність та роль громадсько-політичних діячів та ін. 2)

розробка окремих питань з історії партійно-політичних систем, зокрема таких, як становлення та діяльність українських партійно-політичних структур, ідеологія та програмні засади українських партій, історія окремих партійно-політичних угруповань. З метою подати панорамну картину історіографії проблеми, виклад матеріалу буде підпорядковано хронологічному принципу. Ми розглянемо, як розвивалася зарубіжна історіографія проблеми на таких її основних етапах: дорядянський період (1900–1920 рр.); міжвоєнний період (1920–1940 рр.); повоєнний період (1950–1980 рр.); новітній період (з 1991 р.).

Початок ХХ ст. був надто бурхливим в історії Російської імперії і не сприяв розвитку історичної науки в Україні. Значна частина істориків була змушена емігрувати за кордон, де продовжували працювати над українською історією. Перші закордонні розвідки з історії та діяльності українських політичних партій з'явилися невдовзі після їх появи. Дослідниками партійно-політичної історії були безпосередньо активні учасники національного руху, члени партій. В основному це були узагальнюючі публіцистичні статті, в яких історія та діяльність українських партій розглядалась в контексті розвитку українського національного руху чи суспільно-політичних подій в підросійській Україні. До таких в першу чергу слід віднести розвідки В. Дорошенка [9;10], М. Залізняка [11], О. Скоропис-Йолтуховського [12], Л. Цегельського [13], а також праці американського історика О. Гетча [14] та німецького вченого П. Оствальда [15]. Серед небагатьох монографічних праць дореволюційного періоду слід виокремити роботу В. Дорошенка «Українство в Росії: новіші часи» [9], що вийшла з друку у Відні у 1916 р. Незважаючи на дещо поверховий характер праці та декілька суб'єктивних й суперечливих тверджень, дослідження містить цікаву інформацію щодо зародження та діяльності перших українських політичних партій в Російській імперії. РУП-УСДРП та УДРП В. Дорошенко вважав найвпливовішими партіями в національному відродженні та єдиними виразниками інтересів українства в Росії [9, с.43–47].

В складних умовах становлення української держави у 1917–1920 рр. дослідження з української партійно-політичної історії не могли проводитися повноцінно та об'єктивно. Брошури, наукові розвідки, нариси та статті, що були підготовлені в цей період, носили інформативно-описовий, узагальнюючий характер, а їх автори ставили за мету ознайомити громадськість з основними етапами становлення українських політичних партій на початку ХХ ст., їх програмними вимогами. Серед цих розвідок можна відзначити праці П. Гайдалемівського [16], М. Грушевського [17], В. Дорошенка [18] та ін. Зокрема, нарисами з історії українських політичних партій початку ХХ ст. можна вважати працю П. Гайдалемівського «Українські політичні партії. Їх розвиток і програми» [16], що вийшла друком у 1919 р. у Зальцбурзі. Ця робота є однією з перших узагальнюючих праць з партійно-політичної історії України. В ній комплексно висвітлено основні віхи становлення та розвитку РУП, УСДРП, УРП, УДП, УДРП, УНП, УПСР, «Спілки» та розкрито їх головні програмні вимоги, автор простежив еволюцію українських партій до революційних подій 1917 р. Таким чином, зарубіжними вченими і, насамперед, дослідниками з української діаспори зроблено перші спроби оцінки діяльності українських партій в національному русі, що не виявили особливих розбіжностей з поглядами українських істориків. Їхні висновки не були позбавлені певного суб'єктивізму, що пояснюється ідейно-політичними поглядами авторів та їх прихильністю до тієї чи іншої партії.

За умов наступу тоталітарного режиму на українську історичну науку, тотальної цензури, розгортання репресій єдиними острівцями збереження її національних традицій, протидії марксистському перелицюванню історії України залишалися історики Західної України й ті, що опинилися в еміграції. Таким чином з 1920-х рр. започатковується «двоколійний розвиток» української історичної науки: а) марксистської під контролем режиму в УСРР; б) національно-демократичної на західноукраїнських землях та в діаспорі [19, с. 279 – 280]. Так, у 1920-х рр. спостерігалось певне піднесення у розробці питань української партійно-політичної історії, що велася за кордоном, в еміграції. В першу чергу слід згадати брошуру В. Дорошенка «Революційна Українська Партія (РУП) (1900-1905 рр.): нарис з історії української соціал-демократичної партії» [20], що була присвячена двадцятиріччю з часу заснування РУП. Дослідник проаналізував основні етапи становлення РУП від її зародження до установчого з'їзду УСДРП. Основну увагу В. Дорошенко приділив процесу еволюції РУП в бік соціал-демократії.

Допомагають відчутти характер епохи, атмосферу партійно-політичного життя мемуарні праці учасників національного руху, колишніх партійних діячів. Згадки про діяльність українських партій знаходимо у працях Ю. Колларада [21], М. Меленевського [22], Є. Чикаленка [23], С. Шемета [24] та ін. Недоліками творів, особливо авторів, що були учасниками партійно-політичних угруповань, залишаються категоричність, суб'єктивність, полемічна заостреність оцінок політичних подій, явищ, процесів тогочасної дійсності. Таким чином, історики Західної України та української діаспори в 1920-ті рр. продовжували збагачувати українську історичну думку. Саме в цей історіографічний період виникають перші повноцінні наукові дослідження, присвячені безпосередньо історії українських політичних партій початку ХХ ст. Ці праці презентують національно-демократичний напрямок з історіографії партійно-політичної історії України початку ХХ ст.

У 1930–1940-х роках, за умов, коли в УРСР історична наука перетворилася у служницю антиукраїнського режиму, єдиним острівцем національної історіографії залишалася українська діаспора, історичні осередки якої поповнилися свіжими силами за рахунок емігрантів третьої хвилі. Заснування Української вільної академії наук, активізація роботи Українського вільного університету, створення «Енциклопедії українознавства», нові дослідження Д. Дорошенка, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко та інших були гідно відповідно на фальсифікацію і спотворення української історії [19; с. 279 – 280]. Незважаючи на відсутність ідеологічного тиску, дослідниками української діаспори було створено незначну кількість робіт, присвячених історії українських політичних партій в Росії на початку ХХ ст. В першу чергу привертають увагу дослідження Д. Дорошенка [25 – 27], І. Мазепи [28], О. Терлецького [29], П. Феденка [30] та ін. [31 – 35]. У цілому дослідники української діаспори продовжили роботу, розпочату на попередньому історіографічному етапі, і в певній мірі, зробили свій вклад у вивчення партійно-політичної історії України початку ХХ ст.

Значна кількість виданої за кордоном літератури носила мемуарний характер. Все це можна пояснити неможливістю дослідників працювати з українськими архівними документами, обмеженістю в роботі з іншими джерелами та літературою. Серед мемуарних праць, слід виокремити спогади М. Галагана [36], Д. Дорошенка [37], Є. Чикаленка [38] та ін. [39], які є цінним історіографічним та

історичним джерелом з історії українських політичних партій в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.

Характерною особливістю в «діаспорній» історіографії проблеми можна відзначити значний інтерес до біографістики. Так, діяльності провідних діячів, партійних лідерів майже всіх українських політичних партій початку ХХ ст. були присвячено низку досліджень [40–43], що дають уявлення про становлення світогляду, формування національної свідомості та політичних поглядів провідних керівників партійно-політичного руху початку ХХ ст.

У повоєнний період за кордоном також з'явилися узагальнюючі праці з історії України та українського національного руху, в яких певне місце відводилось історії українських політичних партій. Окремі аспекти партійно-політичної історії України початку ХХ ст. знаходимо у працях Ю.Бойка [44], Ю. Бориса [45], Ю. Бошика [46], Г. Костюка [47], Ю. Лавріненко [48], І. Лисяк-Рудницького [49], І. Майстренка [50], М. Мироненка [51], Р. Млиновецького [52], Н. Полонської-Василенко [53], М. Стахіва [54], П. Феденка [55].

З точки зору повноти і за масштабом охоплення фактологічного матеріалу з історії національно-визвольної боротьби першої половини ХХ ст. заслуговує на особливу увагу праця П. Феденка «Український рух у ХХ столітті» [56]. В роботі простежено генезу, ідеологію й ідейно-організаційну структуру національних політичних угруповань, їх стан напередодні та під час національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Дослідник розглянув історію становлення та діяльність РУП, УДП, УРП, УДРП, УНП, УСП, УСДРП, «Спілки», висвітлив їх програмні засади. Особливу увагу П. Феденко звернув на діяльність першої наддніпрянської політичної партії – РУП [56, с.23–30]. Цікаво, що у дослідженні П. Феденка знаходимо відомості про діяльність маловідомих та маловивчених українських політичних партій. Зокрема, дослідник розглянув агітаційно-пропагандистську діяльність УСП та УНП, склад партій та їх лідерів, програмні засади, партійні видання [56, с. 33–37]. У цілому роботи П. Феденка відзначаються високим науковим рівнем дослідження з використанням принципів історизму, об'єктивності, систематизації фактів.

Слід відзначити, що у 1950–1960-ті рр. значну увагу зарубіжних дослідників привернула історія Української революції 1917–1920 рр. Тому часто діяльність українських політичних структур розглядалась в контексті передісторії революційних подій 1917–1920 рр. Зокрема, такий підхід знаходимо в працях Г. Костюка, П. Мірчука, І. Решетара та ін. Особливої уваги заслуговують дослідження українського емігранта, дослідника історії національно-визвольних змагань українського народу ХХ ст. П. Мірчука [57]. В своїй книзі «Українська державність 1917–1920» [58] автор значне місце відвів історії становлення українських політичних партій Росії та Австро-Угорщини на початку ХХ ст. Автор ідеалізує українські політичні партії, що відстоювали ідею незалежності України та критикує партійні організації (особливо соціал-демократичні), що пропагували автономію України. Інший американський історик українського походження, дійсний член УВАН І. Решетар у своїй роботі «Українська революція 1917–1920. Дослідження націоналізму» [59] також розглядав становлення українського партійно-політичного руху на початку ХХ ст. як передісторію революційних подій 1917–1920 рр.

У 1970–1980-х рр. у зарубіжній історіографії зріс інтерес до окремих аспектів історії українського руху, національного відродження, українського етногенезу, державотворення та ін. Серед таких праць в першу чергу слід

виділити порівняльно-історичні дослідження східноєвропейських національних рухів М. Гроха (Чехія) [60], П. Магочія (Канада) [61], Е. Нідерхаузера (Угорщина) [62], Ю. Хлебовчика (Польща) [63]. Безпосередньо український національний рух вивчали М. Воскобійник [64], Г. Грабович [65], Р. Елвуд [66], І. Лисяк-Рудницький [67], Б. Кравченко [68] та ін.

У повоєнний період серед української еміграції одним із найвизначніших вчених, які розвивали суспільно-політичну думку, був І. Лисяк-Рудницький [67;69]. Він уперше здійснив глибокий аналіз історії української політичної думки з другої половини XIX ст. до середини 80-х років XX ст. Розглядаючи особливості національного становлення українського народу, він відносить його до так званих неісторичних, або недержавних народів. Дослідник стверджував, що відродження української «модерної» нації проходить у три етапи. Перший – академічний (від упадку козацької державності до 1840-х рр.), другий – культурницький етап або народницька доба (від 1840-х до 1880-х рр.). На третьому етапі, так звана модерна доба (від 1890-х рр. до Першої світової війни) формуються, зростають і набирають сили національно-патріотичні організації, які поряд із культурницькими завданнями починають висувати і політичні вимоги, де простежується неприховане бажання досягти спочатку хоча б обмежених автономних прав, а в перспективі, поборотися за створення власної незалежної держави. Модерну добу І. Лисяк-Рудницький пов'язує в першу чергу з появою українських політичних партій і поширенням соціалістичних ідей. Найважливішими подіями українського суспільно-політичного життя початку XX ст. дослідник вважав партійно-політичну диференціацію і участь українства у I–II Державних думах. У цілому з точки зору глибини історіософського осмислення суспільних процесів в Україні, праці І. Лисяк-Рудницького є вершиною суспільно-політичної думки на той час, вони заклали теоретико-методологічну основу для вивчення українського відродження.

Чеський історик М. Грох запропонував свою узагальнену схему розвитку національних рухів серед «малих» європейських націй. Він виділив в історії кожного національного руху три основні етапи: академічний, культурний та політичний. На останньому – політичному етапі національного відродження, відбувається організаційне оформлення політичних партій і рухів, які очолюють національно-визвольні змагання народів. Нація, об'єднана спільною мовою висуває вимоги до політичного самоврядування, автономії, а в кінцевому підсумку до самостійності [60]. Така періодизація стала для сучасних дослідників національного відродження XIX – початку XX ст. майже класичною. Зокрема, американський вчений українського походження Р. Шпорлюк застосував схему М. Гроха до розвитку українського відродження кінця XVIII – початку XX ст. [70].

Історія українського національного руху наприкінці XIX – на початку XX ст. знайшла відображення і в дисертаційних дослідженнях. Слід відзначити неопубліковані англомовні дисертації істориків А. Івашкевича («Український національний рух і русифікація», 1976 р.), М. Воскобійника («Національне питання в Російській імперії в 1905 – 1907 рр.», 1972 р.), О. Андрієвської («Український національний рух в Російській імперії 1905 – 1914 рр.», 1991 р.) [7,с.20]. Дослідники в тій чи іншій мірі торкалися окремих аспектів партійно-політичної історії України початку XX ст. Зокрема, у 1981 р. у Оксфорді канадський історик, дослідник політичної історії України Ю. Бошик, захистив докторську дисертацію «Становлення українських політичних партій в Росії (1900 – 1907 рр.): на прикладі соціал-демократії» [71]. Науковець висвітлюючи

різні аспекти історії українського партійно-політичного руху в підросійській Україні на початку ХХ ст., основний акцент зробив на дослідженні діяльності української соціал-демократії. Інший американський історик Дж. Мейс досліджуючи тему українського комунізму, захистив дисертацію на тему «Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у Радянській Україні. 1918 – 1933 рр.», яка у 1983 р. була опублікована у вигляді монографії [72]. У своїй роботі дослідник звернувся до ідейно-теоретичних витоків націонал-комунізму і розглянув ідеологічні засади РУП, УСДРП [72, с.14 – 17].

Серед розвідок, що присвячені діяльності діячів, керівників українського партійно-політичного руху початку ХХ ст., слід відзначити публікації В. Андрієвського [73], А. Жука [74;75], В. Іваниса [76], П. Мірчука [77], І. Світа [78], М. Сосновського [79], П. Феденка [80;81] та ін.

Неабияке значення для об'єктивного вивчення становлення українського партійно-політичного руху на початку ХХ ст. мало опублікування за кордоном документів та матеріалів з історії української суспільно-політичної думки [82;83]. Зокрема, у 1983 р. у Мюнхені Т. Гунчак і Р. Сольчаник підготували збірник документів і матеріалів, серед яких були представлені програми українських політичних партій початку ХХ ст. [84] У цілому брак архівних матеріалів в певній мірі відбився на повноцінному документальному відтворенню історії суспільно-політичного життя в Україні на початку ХХ ст.

Період 90-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст. – це доба трансформації українського суспільства, в т. ч. української історіографії від умов авторитарного режиму до демократії, відмови від рудиментів ідеології тоталітаризму і осягнення національних та загальнолюдських цінностей. Визначальними тенденціями розвитку української історичної науки стали методологічна переорієнтація пострадянських істориків, засвоєння досвіду національної і зарубіжної історіографії, об'єднання зусиль учених материкової України та діаспори навколо вироблення нової концепції і створення справді наукової історії українського народу [19, с.454 – 455]. Серед узагальнюючих праць, що були підготовлені істориками української діаспори за останні десятиліття, слід відзначити праці Т. Гунчака [85], Б. Кравченка [86], І. Нагаєвського [87], О. Субтельного [88], Р. Шпорлюка [89] та ін. Незважаючи на узагальнюючий характер праць, дослідники приділили достатньо уваги становленню та діяльності українських політичних партій початку ХХ ст. Ці наукові роботи відзначаються об'єктивним описом українського національного руху в Російській імперії на початку ХХ ст. У цілому висновки істориків діаспори майже повністю збігаються з твердженнями вітчизняних дослідників.

Особливої уваги заслуговують ґрунтовні роботи німецького вченого А. Каппелера, що присвячені історії України [90–93]. Історик одним з перших поставив під сумнів пануючу в ХХ ст. у західній історіографії думку про те, що історія й культура України – малоцінний провінційний варіант історії та культури Росії. Дослідник вказував, що український народ, поділений між двома різними за суспільно-політичним ладом державами – Росією та Австро-Угорщиною, витворив два різних типи національних рухів. З огляду на спільність національного ідеалу для обох українських рухів, організаційну, культурну й особистісну співпрацю, український національний рух, вказує дослідник, по обох боках кордону був єдиним.

Історія українських політичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст. не залишилась поза увагою сучасної російської історіографії.

Особливого значення з цього погляду відіграють опубліковані збірники документів та матеріалів, в яких розміщено програми основних загальноросійських та національних політичних партій Росії початку ХХ ст. [94 – 96]. В переважній більшості випадків, український партійно-політичний рух висвітлювався в контексті історії становлення російської багатопартійної системи [97 – 101]. Російські історики висвітлили діяльність загальноросійських і національних політичних партій, їх становлення та формування, розглянули динаміку соціального складу та чисельності, проаналізували стратегію й тактику партійних організацій, еволюцію програмних засад, розкрили роль та значення партій в суспільно-політичному житті Росії на початку ХХ ст. Російські дослідники запропонували свою класифікацію політичних партій в Росії на початку ХХ ст. Серед російських політичних партій історики розрізняли партії ліберального, консервативного та соціалістичного спрямування, серед українських – партії ліберального та соціалістичного напрямку [102, с. 5 – 7].

Таким чином, зарубіжна історіографія українських політичних партій зробила свій вклад у вивчення партійно-політичної історії України початку ХХ ст. На початкових етапах історіографії проблеми, особливо діаспорна література, створила підґрунтя для досліджень історії українських партій на наступних етапах розвитку історіографії. Істориками діаспори було підготовлено значну кількість мемуарних, документальних, наукових та публіцистичних праць. Ці роботи презентують національно-демократичний напрямок з історіографії партійно-політичної історії України початку ХХ ст. Характерною особливістю діаспорної літератури є її мемуарний характер, що пов'язано з неможливістю дослідників працювати з українськими архівними документами, обмеженістю в роботі з іншими джерелами та літературою. Слід відзначити, що дослідники діаспори особливу увагу звернули на вивчення історії українських партій самостійницького спрямування та діяльності провідних діячів, партійних лідерів. Праці зарубіжних науковців носили переважно узагальнений характер, історія українських партій висвітлювалася в контексті національного відродження на початку ХХ ст. Позитивним моментом досліджень, створених за кордоном, є відсутність явної тенденційності та кон'юнктури, обмеження тематики та агітації щодо вивчення конкретних історичних площин, а також наявність об'єктивності авторських позицій та глибокий аналіз проблематики.

Аналіз визначеної проблеми свідчить, що окремі її сторони ще мало досліджені, особливо це стосується історіографічних аспектів. Предметом подальших розвідок з порушеного питання може стати дослідження історії українських політичних партій в Австро-Угорщині на межі ХІХ – ХХ ст. в працях зарубіжних та вітчизняних дослідників.

Джерела та література:

1. Демуз І. О. Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. Історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Інна Олександрівна Демуз. – Черкаси, 2008. – 235 с.
2. Меша В. Г. Українське національне відродження 1905–1914 років: (історіографія проблеми) / Володимир Григорович Меша. – К., 2004. – 157 с.
3. Наумов С. О. Проблема формування національної політичної еліти в історичній літературі: нерадянська історіографія українського політичного руху в Російській імперії (1917–1991 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. ХХІІІ: Політична еліта в історії України. – С. 326–336.

4. Висоцький О. Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок / Олександр Юрійович Висоцький. – К.: Основні цінності, 2004. – 272 с.
5. Головаченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / Володимир Іванович Головаченко. – Х.: Майдан, 1996. – 190 с.
6. Колесник В. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900–1907 / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К.: Стилосо, 1998. – 226 с.
7. Колесник В.Ф. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття / В.Ф. Колесник, Л.П. Могильний. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 244 с.
8. Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / Павко А.І. – К.: Плеяди, 2002. – 552 с.
9. Дорошенко В. Українство в Росії: новіші часи / Володимир Дорошенко. – Відень: Накладом СБУ, 1916. – 116 с.
10. Doroshenko V. The political parties in Russian Ukraine / V. Doroshenko // *Ukraine's claim to Freedom*. – New York, 1915. – P. 99–105.
11. Залізник М. Російська Україна та її відроджене / Микола Залізник. – Львів, 1910. – 72 с.
12. Скоропис-Йолтуховський О. Значення самостійної України для європейської рівноваги / О. Скоропис-Йолтуховський. – Відень: Накладом СБУ, 1916. – 15 с.
13. Цегельський Л. Самостійна Україна / Л.Цегельський. – Відень: СБУ, 1915. – 37с.
14. Hoetzsch O. The Ukrainian movement in Russia / Otto Hoetzsch // *Ukraine's claim to Freedom*. – New York, 1915. – P. 92–98.
15. Ostwald P. Die Ukraine und ukrainische Bewegung / P.Ostwald. – Essen, 1916. – 40 s.
16. Гайдалемівський П. Українські політичні партії, їх розвиток і програми / Петро Гайдалемівський. – Зальцведель: Заходом «Просвітнього Відділу Української Військової Місії», 1919. – 43 с.
17. Грушевський М. Історія України, прилагоджена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів середніх шкіл / М. Грушевський. – К., Відень, 1920. – 216 с.
18. Дорошенко В. РУП і УСДРП / В. Дорошенко // Календар «Вперед». – Львів, 1920. – С. 225–236.
19. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Ярослав Степанович Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
20. Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП) (1900–1905 рр.): нарис з історії української соціал-демократичної партії / Володимир Дорошенко. – Львів–К., 1921. – 38 с.
21. Коллард Ю. Спогади юнацьких років / Юрій Коллард // Літературно-Науковий Вістник. – 1928. – Т. 102. – С. 226–233, 425–433, 727–729, 1061–1067.
22. Меленевський М. До історії Української соціал-демократичної «Спілки» / М. Меленевський // Нова громада. – 1923. – № 3–4. – С. 130–134.
23. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Ч. III. / Євген Чикаленко. – Львів: Діло, 1926. – 131 с.
24. Шемет С. Микола Міхновський / С. Шемет // Хліборобська Україна. – 1924–1925. – Кн. 5. – С. 3–30.
25. Doroshenko D. History of the Ukraine / D. Doroshenko. – Edmonton, 1939. – 686p.
26. Дорошенко Д. Історія України / Д. Дорошенко. – Краків, Львів: Укр. вид-во, 1942. – 252 с.
27. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни / Д. Дорошенко. – Прага, 1936. – 99 с.
28. Мазепа І. Підстави нашого відродження: у 2 ч. / Ісак Мазепа. – Б. м.: Прометей, 1946. – Ч. 1: Причини нашої бездержавності. – 1946. – 180 с.
29. Терлецький О. Історія України: З багатьма образками та мапами / О. Терлецький. – Львів: Накладом товариства «Просвіта», 1938. – 408 с.
30. Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. / Панас Феденко. – Подєбради: Вид-во Укр. техніко-господарського ін-ту, 1934. – 171 с.

31. Дорошенко В. Вікопмна дата (3 нагоди 30-літньої річниці Р.У.П.) / В. Дорошенко // Діло. – 1930. – 14 січня.
32. Животок А. 50 років. До історії Української Партії Соціалістів-революціонерів / А. Животко. – Прага: Вільна Спілка, 1936. – 20 с.
33. Жук А. Перша партійна конференція РУП А. Жук // Календар-альманах «Дніпро» на 1936 рік. – Львів, 1935. – С. 96–101.
34. Енциклопедія українознавства / Під ред. В. Кубійовича. У 2-х томах. – Т. 1. – Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. – 986 с.
35. Міхновський М. Самостійна Україна / [передм. Ю. Колларда]. Б. м.: Український патріот, 1948. – 30 с.
36. Галаган М. З моїх споминів (1880-і роки до світової війни). Ч. 1 / Микола Галаган. – Львів: Червона калина, 1930. – 204 с.
37. Дорошенко Д. Мої спомини. Мої спомини. Про Давне – минуле (1901–1904 рр.) / Д. Дорошенко. – Вінніпег, Манітоба: Видавнича спілка Тризуб, 1949. – 167 с.
38. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917 рр.) / Євген Чикаленко. – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.
39. Лотоцький О. Сторінки минулого: у 3 ч. / Олександр Лотоцький. – Варшава, 1933. Ч. 2. – 1933. – 481 с.
40. Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час / Р. Борис. – Львів, 1936. – 32 с.
41. Гомзин Б. Микита Шаповал: український громадський діяч / Б. Гомзин. – Львів: Накладом хліборобського шляху, 1932. – 19 с.
42. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність / Дмитро Дорошенко. – Прага: Видавництво Фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному комітеті, 1934. – 100 с.
43. Жук А. Из споминів про С. Петлюру / А. Жук // Симон Петлюра в молодості. Збірка споминів / під ред. А. Жука. – Львів, 1936. – С. 18–30.
44. Бойко Ю. Російські історичні традиції в більшовицьких розв'язках національного питання / Юрій Бойко. – Париж, 1964. – 175 с.
45. Borys J. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. A Study in the Communist Doctrine of the Self-Determination of Nations. – Stockholm: Faculty of humanities Stockholm, 1960. – 374 p.
46. Boshyk G.-Y. The Rise of the Ukrainian Political Parties in Russia 1900-1907 with Special Reference to Social Democracy / G.-Y. Boshyk. – Thesis Ph. – D., Oxford, St. Antony College, 1981. – 486 p.
47. Костюк Г. Теорія і дійсність: до проблеми вивчення теорії, тактики і стратегії більшовизму в національному питанні: історико-критичний нарис / Григорій Костюк. – Б. м.: Сучасність, 1971. – 145 с.
48. Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка / Ю. Лавріненко // Сучасність. Література, сучасність, суспільне життя. – [Мюнхен], 1971. – № 5 (125). – С. 68–86; №6 (126). – С. 56–71; № 7–8 (127–128). – С. 132–150.
49. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен. – 1973. – 443 с.
50. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України / Іван Майстренко. – Б. м.: Сучасність, 1979. – 256 с.
51. Мироненко М. Думки про визволення України / М. Мироненко. – Лондон: видав автор, 1967. – 199 с.
52. Млиновецький Р. Історія українського народу: нариси з політичної історії / Р. Млиновецький. – Мюнхен: Українське наукове вид-во, 1953. – 644 с.
53. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х т. Мюнхен, 1972–1976: том 2 від середини XVII ст. до 1923 р. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – 608 с.
54. Стахів М. Українські політичні партії у соціологічному наświetленні / Матвій Стахів. – Нью-Йорк – Детройт, 1954. – 104 с.
55. Феденко П. Соціалізм давній і новочасний / П. Феденко. – Лондон, Париж, Мюнхен: Наше слово, 1968. – 229 с.

56. Феденко П. Український рух у ХХ столітті / Панас Феденко. – Лондон: Наше слово, 1959. – 267 с.
57. Мірчук П. Трагічна перемога / Петро Мірчук. – Торонто: Ліга визволення України, 1954. – 63 с.
58. Мірчук П. Українська державність 1917–1920 / Петро Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
59. Reshetar J. The Ukrainian Revolution, 1917–1920. A Study in Nationalism / J. Reshetar. – Princeton, New Jersey, 1952. – 336 с.
60. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations / M. Hroch. – Cambridge; London; New York; Toronto: Cambridge University Press, 1985. – 220 p.
61. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / Павло Магочий // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97–107.
62. Нидерхаузер Э. Роль национальной культуры в становлении наций / Э. Нидерхаузер // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: исторический и историко-культурный аспекты / Ред. кол. И. С. Миллер, В. И. Фрейдзон. – М.: Наука, 1981. – С. 247–251.
63. Chlebowczyk J. Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia: prawo do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu / J. Chlebowczyk. – Warszawa: PWN, 1988. – 613 s.
64. Воскобийник М. Пріоритетні труднощі й перспективи консолідації позиції УРДП: З приводу інфляції престижу українського політичного сектора та питання боротьби з нею / Михайло Воскобийник. – Новий Ульм, 1977. – 23 с.
65. Grabowicz G. G. Some Further Observations on «Non-historical» Nations and «Incomplete» Literatures. // Harvard Ukrainian. – Studies 5. – 1981. – P. 369–388.
66. Elwood R. Russian social democracy in the underground: A study of the RSDRP in Ukraine, 1907–1914 / R. Elwood. – Assen, 1974. – 304 p.
67. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. Т. 1 / Іван Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – 554 с.
68. Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – Oxford: Canadian institute of Ukrainian studies University of Alberta, 1987. – 333 p.
69. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України / Іван Лисяк-Рудницький. – Львів: Меморіал, 1991. – 102 с.
70. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть / Р. Шпорлюк // Україна: Наука і культура. — Вип. 25. — К., 1991. — С. 159–165.
71. Boshyk G.-Y. The Rise of the Ukrainian Political Parties in Russia 1900–1907 with Special Reference to Social Democracy / G.-Y. Boshyk. – Thesis Ph. – D., Oxford, St. Antony College, 1981. – 486 p.
72. Mace J. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933 / J. Mace. – Cambridge, 1983. – 337 p.
73. Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) / В. Андрієвський // Визвольний шлях. – 1974. – Кн. 6. – С. 588–607.
74. Жук А. Автобіографія Дмитра Антоновича / Андрій Жук // Сучасність. Література, мистецтво, суспільне життя. – 1961. – № 1. – С. 103–114.
75. Жук А. Пам'яті Миколи Порша / Андрій Жук // Сучасність. Література, мистецтво, суспільне життя. – 1962. – № 1. – С. 52–66.
76. Іванис В. Симон Петлора – президент України (1879–1926) / В. Іванис. – Торонто-Канада: Накладом «5-ї станиці Союзу бувших українських вояків», 1952. – 255 с.
77. Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державності / П. Мірчук. – Філадельфія, 1960. – 136 с.
78. Світ І. Федір Павлович Матушевський (1869–1919) / І. Світ // Український історик. – 1978. – Ч. 1–3 (57–59). – С. 76–89.

79. Сосновський М. Дмитро Донцов: Політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму / М. Сосновський. – Нью-Йорк – Торонто: Trident International, Inc., 1974. – 419 с.

80. Феденко П. Головний отаман: із культурної та політичної діяльності С. Петлюри / П. Феденко. – Мюнхен, Лондон: Наше слово, 1976. – 42 с.

81. Феденко П. Ісаак Мазепа: Борець за волю України / Панас Феденко. – Лондон: Наше слово, 1954. – 228 с.

82. Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки / Уклад. Б. Кравцева. – Нью-Йорк: Пролог, 1964. – 250 с.

83. Міхновський М. Самостійна Україна. Програма Революційної Української партії із 1900 року / Вступ В. Шаяна. – Лондон, 1967. – 32 с.

84. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали: У 3 т. Т. 1. / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – 510 с.

85. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

86. Кравченко Б. Соціальні зміни та національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. – К., 1997. – 445 с.

87. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Український письменник, 1993. – 413 с.

88. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. – К., 1992. – 512 с.

89. Шпорлюк Р. Імперія та нації: З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Р. Шпорлюк. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.

90. Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine / A. Kappeler. – Munchen: Beck, 1994. – 286 s.

91. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів: В-во Українського Католицького Університету, 2005. – 360с.

92. Kappeler A. Der schwierige Weg zur Nation: Beitr. zur neueren Geschichte der Ukraine / A. Kappeler. – Wien: Bohlau Verl., 2003. – 214 s.

93. Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер; пер. з нім. О. Блашук. – К.: «К. І. С.», 2007. – 264 с.

94. Програмные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX в. – 1917 г.): сб. документов / сост. В.М. Фомин; ред. В. С. Коновалов. – М., 1996. – Вып. 1. – 196 с.

95. Меньшевики: документы и материалы. 1903 – февраль 1917 гг. / сост. С. В. Тютюкин ; отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 1996. – 408 с.

96. Партия социалистов-революционеров: документы и материалы. 1900–1925: В 3 т. / сост., авт. предисл. Н.Д. Ерофеев; отв. ред. В.В. Шелохаев. – Т. 2: Июнь 1907 г. – февраль 1917 г. – М.: РОССПЭН, 2001. – 583 с.

97. Политические партии России: история и современность / Под ред. А.И. Зевелева, Ю.П. Свириденко, В.В. Шелохаева. – М.: РОССПЭН, 2000. – 631 с.

98. Либеральное движение в России. 1902–1905 гг. / сост. Д. Б. Павлов; отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2001. – 648 с.

99. История политических партий России: учебник для студ. вузов, обуч. по спец. «История» / Н.Г. Думова; отв. ред. А. И. Зевелев. – М.: Высш. шк., 1994. – 447 с.

100. Бакунова Г.Н. Отечественные либеральные партии начала XX века: национальный аспект: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Галина Николаевна Бакунова. – Брянск, 2003. – 189 с.

101. Михутина И. Украинский вопрос в России (кон. XIX – нач. XX в.) / И. Михутина. – Москва: РАН, 2003. – 287 с.

102. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: энциклопедия / отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 1996. – 800 с. С. 5–7.

Олег Березовський (Київ, Україна). Українські політичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст.: зарубіжна історіографія.

Проаналізовано видані за кордоном дослідження, які висвітлюють різноманітні аспекти історії українських політичних партій в Російській імперії на початку XX ст. Визначено характерні особливості діаспорної літератури, встановлено умови її створення.

Ключові слова: українські політичні партії, історіографія, український рух.

Олег Березовский (*Киев, Украина*). **Украинские политические партии в Российской империи начала XX вв. в зарубежной историографии.**

Проанализировано зарубежные исследования, которые рассматривают разные аспекты истории украинских политических партий в Российской империи начала XX века. Определены характерные черты диаспорной литературы, рассмотрены условия ее создания.

Ключевые слова: украинские политические партии, историография, украинское движение.

Oleg Berezovsk (*Kyiv, Ukraine*). **Ukrainian political parties in Russian Empire at the beginning of XX centuries in foreign historiography.**

The investigations published abroad and showed the different aspects of the decision of Ukrainian political parties in Russian Empire in the beginning of the XXth century are analyzed in this article. Main features of the immigrants literature are found out, conditions of its creation are put up.

Key words: Ukrainian political parties, historiography, Ukrainian movement.

Ольга НОВІКОВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94 – 058. 232.5 (477.64 – 2) «18»

Купецтво міста Олександрівська у другій половині XIX ст.

Соціальна структура будь-якого російського повітового міста або містечка у другій половині XIX століття переважно була типовою і складалася з міщан, дворян, купців та селян. Купецтво – торгово-промисловий прошарок суспільства Російської імперії, що відігравав помітну роль в економічно-промисловій та суспільно-політичній сферах життя того часу, у тому числі, міта Олександрівська.

У вітчизняній історіографії практично відсутні спеціальні дослідження з історії повітового купецтва XIX ст., хоча окремі дослідники в своїх працях частково торкалися даного питання. До 1920-х років цілеспрямоване вивчення діяльності повітового купецтва практично не здійснювалося, та й в радянській історіографії історія купецтва як соціального стану не стала об'єктом спеціалізованих досліджень, оскільки купецтво визнавалося частиною буржуазії, яка протиставлялася робітничому класу [11, с. 17].

Ти не менш у вітчизняній історіографії представлені окремі дослідження, які висвітлюють особливості купецтва як стану суспільства. Так, І.Гуржій у своїй роботі «Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні» проаналізував соціальні і політичні умови формування купецтва в Україні; надав оцінки сучасників стосовно структуризації, а також юридичного оформлення соціальної групи купецтва [10]. Б.Кругляк у своїй статті «Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX века» висвітлив участь та діяльність купецтва як стану в ярмарковій та базарній торгівлі [12].

Що стосується історії олександрівського купецтва, то спеціалізовані праці з даної проблематики у вітчизняній історіографії відсутні, але до історії купецтва зверталися дослідники історії міста Олександрівська та півдня України. Так, першим почав вивчати купецтво Олександрівська видатний дослідник запорізького краю Я.Новицький, який у своїй роботі «Історія міста Олександрівська» висвітлив процес формування купецького стану на території міста, соціальну та національну мобільність, різні аспекти життя й діяльності купецтва Олександрівська кінця XVIII – початку XIX ст., показав місце і роль купців в економічному й суспільному житті міста [16, с.33 – 50]. А.Карагодін у дослідженні з історії Запорізького краю висвітлив такі питання як кількість купецтва, їх суспільно-громадську діяльність, участь у створенні кредитно-біржових фірм, у ярмарковій та базарній торгівлі та в промисловості міста [13]. А.Бойко у своїй монографії проаналізував комплекс джерел з історії ярмаркової торгівлі півдня України, що дозволяє нам окреслити загальну картину розвитку південноукраїнської торгівлі в останній чверті XVIII – у першій половині XIX ст. [9]. В.Константінова, досліджуючи питання урбанізації півдня України другої половини XIX ст., висвітлила специфіку міського населення регіону, його соціальну та національну структуру та мобільність, ментальність та особливості

повсякденного життя міського населення [14]. Цінними для дослідження історії купецтва Олександрівська є також статті А. Лохматової, О. Чайки, А. Карагодіна, Г. Сигиди, які розкривають динаміку чисельності, соціальний статус, політико-правове становище олександрівського купецтва та основні види його діяльності протягом XIX та XX ст. [15; 17; 19].

Отже, історія олександрівського купецтва другої половини XIX ст. потребує подальшого ретельного дослідження та широкого залучення архівних джерел. Основну джерельну базу даного дослідження становлять матеріали фондів Олександрівської міської ратуші та Олександрівської управи, що зберігаються в Державному архіві Запорізької області. Фонди органів місцевого самоврядування містять інформацію про зарахування до купецького, про участь торговців у міському самоврядуванні. У фонді міської думи представлені документи про відкриття торгових закладів, ринків, про видачу свідоцтв на право займатися торгівлею, про стягнення гільдійських повинностей та інших видів зборів з купців, договори про оренду ділянок міського нерухомого майна купцями [1; 3; 4; 5; 6;].

У другій половині XIX – на початку XX ст. відбулося остаточне юридичне оформлення купецького стану Російської імперії. Ще на початку 50-х років XIX ст. правовий статус купців не відрізнявся стабільністю, оскільки торгівлею мали право займатися усі дрібні не гільдійські торговці та навіть селяни [11, с. 20]. Скасування кріпацтва та реформи соціально-економічного життя українського суспільства спричинили відповідні зміни політики царського уряду щодо правового статусу купецтва: законодавством 1860-х років було ліквідовано станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, позаекономічні перешкоди для вступу до купецького стану. Закон 1863 р. «Про збори за право торгівлі та інші види промислів» кардинально реорганізував корпорацію купців і ліквідував третю гільдію [11, с. 22].

Алгоритм отримання купецького свідоцтва був встановлений ще Торговими положеннями 1807 і 1824 років: торговці мали надати дані про капітал та заплатити відповідні податки. Переважно всі олександрівські купці надавали довідку про капітал відповідно до гільдії та сплачували податки та збори до Олександрівського казначейства. Зокрема, для купців було визначено декілька видів податків: гільдійські, державні, губернські, городові. З 1863 року були введені ще й земські збори. Величина зборів залежала від гільдії, до якої належав купець [1, арк. 55 – 62].

Міністерством внутрішніх справ Російської імперії була встановлена процедура оформлення купецького свідоцтва, яке підтверджувало приналежність торговця до певної купецької гільдії. Бажаючий стати купцем повинен був написати оголошення (заяву), у якому він просив міську ратушу видати купецьке свідоцтво на нього та членів його сім'ї, та надати дозвіл на ведення торгівлі в місті Олександрівську та в Олександрівському повіті. Згодом він мав сплатити гільдійські, губернські, державні та городові податі в Олександрівському казначействі. Після сплати необхідних грошових сум міська ратуша розглядала його справу на загальних зборах. Після обговорення вона видавала рішення про надання купецького свідоцтва. Свідоцтво на право ведення торгівлі оформлювало Олександрівське казначейство, а видавала його Олександрівська міська ратуша. Також купці у своєму оголошенні просили видати їм білет на оренду торгової лавки чи крамниці. Олександрівська міська ратуша постійно вела облік, тому купці мали розписуватися у відповідних журналах, коли отримували свідоцтво, білет та посвідчення [1; 5].

З 1850 по 1863 рік Олександрівська міська ратуша реєструвала переважно купців третьої гільдії. Виняток становили П. Захар'їн, С. Константиновський, А. Островський, І. Каменський, які вже в цей період оформилися як купці другої гільдії. Після введення в дію закону 1863 року спостерігаємо певні зміни купецького стану Олександрівська: по-перше, близько 90% купців третьої гільдії перейшли до другої гільдії, по-друге, кількість купців першої гільдії збільшилася майже в кілька разів, але при цьому загальна кількість купців залишилася незмінною. Першими олександрівськими купцями першої гільдії були П. Захар'їн, І. Хаст, С. Константиновський, Ш. Заславський [7, арк. 19–23].

Одним із важливих питань дослідження повітового купецтва є встановлення його чисельності та питомої ваги серед населення конкретного міста. Спроби встановити чисельність олександрівського купецтва у другій половині XIX ст. представлені в дослідженнях запорізьких краєзнавців. Так, до питання чисельності олександрівського зверталися А. Лохматова та А. Карагодін. А. Лохматова подає у своїй статті дані Катеринославського статистичного комітету за 1861 рік, які свідчать, що в Олександрівську проживало 3729 осіб, а саме 1949 чоловіків та 1780 жінок. Третьою за чисельністю групою населення, після селян та міщан, було купецтво – 421 особа, що складало 11% від усього населення [15, с. 14]. А. Карагодін надає інформацію про чисельність населення міста Олександрівськ наприкінці XIX ст. Виходячи з його даних наприкінці XIX ст. в Олександрівську проживало 449 купців [13, с. 121].

Аналізуючи іменні гільдійські списки купців можна охарактеризувати ставевовіковий склад олександрівського купецтва. Купці склали іменні гільдійські списки, які були обов'язковим документом для отримання купецького свідоцтва. Оформлюючи свідоцтво на право ведення торгівлі, купець зазначав склад родини та вік кожного з її членів. Виходячи з даних вищезазначених джерел, нами було визначено, що типовий самостійний купець Олександрівська другої половини XIX ст. – це чоловік середнього і навіть похилого віку. Згідно з маніфестом 1807 року «Про дарування купецтву нових вигод, відзнак, переваг і нових способів про розповсюдження й посилення торговельних підприємств» до купецького стану зараховувалися як чоловіки, так і жінки [11, с. 19]. Серед купецтва Олександрівська переважали чоловіки, що було пов'язано з морально-етичними установами, нормами російського суспільства. За нашими підрахунками кількість купчих в Олександрівську у другій половині XIX – на поч. XX століття коливається від 10 до 15 осіб. Якщо говорити про відсоткове співвідношення чоловіків та жінок, то жінки займали від 15% до 22% від загальної кількості купців Олександрівська [3, арк. 81–95]. Таке співвідношення обумовлюється тим фактором, що більшість жінок займалися торговельними операціями до досягнення повноліття синів, після чого жінки вже не реєструвалися як суб'єкти торговельної діяльності.

Серед олександрівських купчих можемо виокремити дві групи жінок, які брали участь у товарно-грошових процесах регіону, керували та організовували купецьку справу. По-перше, купчихи-вдови, які після смерті чоловіка продовжували сімейну справу. Згодом, коли сини досягали повноліття, вони передавали керування справи одному з них або вони вели справу спільно. У такий спосіб займалися купецькою справою купчихи Х. Альтушєрова, Ф. Болтянська, П. Браславська, А. Боброва, О. Коробкова [3, арк. 14 – 16]. По-друге, самостійні купчихи, які власноруч заснували та здійснювали керівництво купецькою справою. Таких випадків в історії Олександрівська було декілька,

зокрема купчихи Х. Бердичевська та М. Нехорошева, що мали власні торгівельні лавки та заклади на Базарній площі [4, с. 89 – 92].

Соціальне походження олександрівського купецтва було строкатим: згідно з оголошеннями на право ведення торгівлі до купецького стану в Олександрівську записувалися поміщики, військові, міщани та селяни – в останньому випадку прикладів маємо небагато, оскільки купецький стан вимагав наявності значного капіталу та спроможності сплачувати податки. Так, у виявлених в фонді Олександрівської міської ратуші матеріалах засвічено бажання записатися до купецького стану майора В. Виденського, поміщика П. Іванова, міщан Ф. Рябова та О. Жовніра, селян П. Очеретвина, З. Обермета та І. Фількова [3, арк. 62 – 74], але документального підтвердження отримання ними дозволу не виявлено.

Не був однорідним й етноконфесійний склад олександрівського купецтва у другій половині XIX – на початку XX ст. Джерелом для вивчення даного аспекту історії олександрівського купецтва можуть слугувати оголошення на право ведення торгівлі. Аналізуючи цей вид документу приходимо до висновку, що в Олександрівську домінуючим елементом в купецькому стані були росіяни й українці православного віросповідання. Але, природно, що серед торговців було чимало представників інших національностей – євреїв, німців, які були іудеями, католиками та протестантами [15, с. 14 – 15].

Аналіз іменних гільдійських списків дає також можливість скласти уявлення про склад і чисельність типової купецької родини. Якщо розглядати кількісний склад сім'ї, то середня чисельність родини коливалася від 4 (найближчі родичі купця – дружина та діти) до 15 членів (враховуючи братів купця з їх сім'ями, племінників з їх сім'ями) [6, арк. 38 – 47]. Купці намагалися вписати до своєї родини якомога більше її членів, що було викликано бажанням залучити їх до купецького стану. Внаслідок включення до іменних гільдійських списків усі члени родини отримували права та привілеї надані купецтву законодавством Російської імперії.

До Олександрівської міської ратуші також зверталися купці, міщани, селяни з інших регіонів Російської імперії для оформлення купецьких свідоцтв, щоб мати змогу торгувати на території Олександрівського повіту. В Олександрівському повіті подавали заяви на торгівлю переважно купці Катеринославської губернії (Ш. Синани, І. Ізов, О. Гусев), міщани (І. Шевельов, Ф. Євдокименко, В. Григор'єв) та купці (О. Гур'єв) з Чернігівської губернії, селяни Харківської губернії (Я. Яровицький, С. Алемнев), міщани Київської губернії (М. Чудновський, М. Аронов) селяни Орловської губернії (М. Філатов, Ф. Акімов, Г. Овсянников, В. Некрасов, Ф. Торопов), купці Тульської губернії (М. Нехорошева). Купці з інших губерній торгували переважно періодично, а дехто згодом перебирався на постійне проживання до Олександрівська, наприклад, Марія Нехорошева до 1860 року реєструвалася як купчиха з Тульської губернії, а з 1860 вже як олександрівська купчиха [5, арк. 13 – 35].

В Олександрівську була представлена торгівля двох видів – стаціонарна лавочна та ярмаркова. У середині XIX ст. в місті переважала ярмаркова торгівля: в місті регулярно проходили 3 великі ярмарки – Покровська, Георгіївська, Петро-Павлівська, на які з'їжджалися купці навіть з віддалених регіонів [13, С.110]. Поступово з кінця 1850-х років стаціонарні форми торгівлі почали займати провідні позиції у економічному житті міста [17, с. 79 – 80]. Вже на початок XX ст. в Олександрівську було зареєстровано 142 торгівельні лавки, які реалізовували різну за своїм характером продукцію: від металевих та дерев'яних виробів до продуктів харчування (хліб, вино) [13, с. 144].

У середині XIX ст. в місті Олександрівську центром торгівлі була Базарна площа. Саме на ній були розміщені заклади, які вели стаціонарну торгівлю. Серед місцевих купців лавки на даній площі мали П. Захар'їн, Ф. Пашков, Я. Гаврілов, Г. Басов, Р. Бовенко, А. Ляшенко, А. Боброва, О. Коробкова, І. Хаст, І. Щедрович. У торгових рядах за кожним купцем на законодавчому рівні було закріплено і підтверджено торговельним білетом торгове місце, що називалося «тимчасовий балаган». Типовими видами товару в цих лавках були залізні листи та металеві вироби, будівельні матеріали (найбільшим попитом користувалася цегла), хлібне вино, тютюн та бакалія [5, арк. 17 – 35]. Окрім Базарної площі торгіві точки були влаштовані і в інших частинах міста. Зокрема, олександрівський купець П. Захар'їн, який торгував алкогольними виробами, мав торгове місце на міській пристані [13, с. 141]. З 1863 року купці Олександрівська масово почали відкривати трактири («питейные заведения») та винні погребі. Це було пов'язано з тим, що торгівля горілчаними виробами приносила великі прибутки як купцям, так і місту – саме тому міська ратуша не відмовила жодному купцю в проханні про видачу свідоцтва на відкриття «питейного заведення» [6, арк. 17 – 26]. Одними з перших, хто відкрив «питейное заведение» у місті були олександрівські купці II гільдії брати Я. та П. Захар'їни, Ш. Болтянський, М. Чудновський, А. Заславський, новомосковський міщанин І. Цибулевський та орловський купець Т. Пікачов. «Питейное заведение» А. Заславського було єдиним в місті водночас і трактиром, і крамничкою [7, арк. 20 – 26].

Купецтво також активно приймало участь у роботі багатьох громадських інституцій Олександрівська: міського самоврядування, купецького корпоративного управління, регіональної біржової організації тощо, а через них – в місцевих і центральних адміністративних установах. Представники купецтва займали важливі посади в органах міського самоврядування. Так, наприклад, купці П. Захар'їн (1857 – 1860, 1860 – 1863) та А. Міллер (1863 – 1866) були головами міської ратуші; О. Державицький (1854 – 1857), В. Пашков, І. Коробков (1860 – 1863) – ратманами [18, с. 197].

Купці та підприємці Олександрівського повіту наприкінці XIX – на початку XX ст. створювали власні торгові контори, так звані «торгові будинки». Так, у 1894 році в Олександрівську купець першої гільдії М.Б. Раггауз відкрив фірму під назвою «Торговий дім М. Раггауза», що займалася хлібною торгівлею [13, с. 141].

Отже, можемо відзначити, що у другій половині XIX ст. олександрівське купецтво як соціальна верства мала незначну питому вагу (приблизно 12%) серед населення міста, однак його вплив на економічний розвиток регіону був вагомим. За соціально-етнічним складом купецтво у другій половині XIX – на початку XX ст. було неоднорідним, до нього приєднувалися представники різних соціальних груп (міщани, селяни, військові, поміщики) і національностей (росіяни, українці, євреї, німці і т.д.). Олександрівські купці вели торговельні операції як на території міста та повіту, так і у межах Російської імперії, активно приймали участь у суспільно-політичному, громадському житті міста Олександрівська

Джерела та література:

1. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф.1, оп. 1, спр. 690.
2. ДАЗО, ф.1, оп. 1, спр. 732.
3. ДАЗО, ф.1, оп. 1, спр. 781.
4. ДАЗО, ф.1, оп. 1, спр. 845.

5. ДАЗО, ф.1, оп. 1, спр. 858.
6. ДАЗО, ф.1, оп. 1, спр. 859.
7. ДАЗО, ф.1, оп. 1, спр. 890.
8. ДАЗО, ф. 24, оп.1, спр. 83.
9. Бойко А.В. Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. – Запоріжжя, 2000. – 223с.
10. Гуржій О.І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі в Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 205 с.
11. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Український історичний журнал. – № 3. – 2006. – С.16–42.
12. Кругляк Б.А. Ярмарочная и базарная торговля в кон. XIX – нач. XX веков (на материалах Украины) // Отечественная история. – №32. – 1993. – С.165–175.
13. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770–1917). – Запорожье: Запорожский государственный университет, 1998. – 286 с.
14. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки). – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – 596 с.
15. Лохматова А.И. Уездный город Александровск и его обитатели в 40-е – 60-е годы XIX века. Сравнительный анализ двадцатилетия // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2006. – Вип.16. – С.12–18.
16. Новицький Я.П. История города Александровска. – Екатеринослав, 1905. – 124 с.
17. Сигида Г.А. Купецтво міста Олександрівська в дослідження Якова Новицького // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2002. – С. 69–71.
18. Ткаченко В.Г. Миське самоврядування Олександрівська (кінець XVIII – початок XX століття) // Наукові праці Запорізького державного університету. – Вип. 6. – 1990. – С.194–197.
19. Чайка О.В. Деятельность Александровской городской управы по организации торговли // Музейний вісник. – №4. – 2004. – С.78–87.

Ольга Новікова (Запоріжжя, Україна). **Купецтво міста Олександрівська у другій половині XIX століття.** У статті купецтво розглядається як окрема частина суспільства міста Олександрівська у другій половині XIX століття, його соціально-правовий статус, національна структура, станова та професійна організація, типові види діяльності. Проаналізовано вплив купецтва на економічний, суспільно-політичний розвиток міста.

Ключові слова: олександрівське купецтво, торгівля.

Ольга Новикова (Запорожье, Украина). **Купечество города Александровска во второй половине XIX века.** В статье купечество рассматривается как отдельная часть общества города Александровска во второй половине XIX века, его социально-правовой статус, национальная структура, сословная и профессиональная организация, типичные виды деятельности. Проанализировано влияние купечества на экономическое и общественно-политическое развитие города.

Ключевые слова: александровское купечество, торговля.

Olga Novikova (Zaporizhzhia, Ukraine). **Merchants of Aleksandrivsk in the second half of the XIX century.** In the article merchants considered as a separate stratum of the society of Aleksandrovsk in the second half of the XIX century with its social and legal status of a national structure, class and professional organizations, typical activities. We analyzed the influence of merchants on economic and social development and improvement of the city.

Keywords: merchants of Oleksandrivsk, trade.

Олена АВДЄЄВА
(Бердянськ, Україна)

УДК 94(477)«18»

**Конфесійна структура населення
Північного Приазов'я наприкінці XIX ст.
(за матеріалами Першого всезагального
перепису населення Російської імперії 1897
року)**

Північне Приазов'я – регіон зі складною історією релігійного розвитку. Головною причиною доволі яскравої конфесійної строкатості краю була колонізаторська політика державної влади. З моменту ліквідації Запорізької Січі на приазовські землі були переселені представники не лише православного віросповідання (греки, болгари тощо), а й значна кількість протестантів різних напрямків (переважно німців) та розкольників і сектантів (в більшості своїй великоросів). Головна мета даної розвідки – проаналізувати конфесійну структуру населення Північного Приазов'я, спираючись на дані Першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 року. В межах комплексного дослідження з проблем міжконфесійних відносин у регіоні висвітлення цього питання наразі є актуальним і цілком необхідним. До того ж подібний статистичний зріз наводиться вперше.

Серед найбільш значущих досліджень, дотичних до цієї проблематики, можна виділити праці Д. Багалія [1] з питань колонізації українських земель, І. Лимана [5] стосовно православної Церкви на Півдні України, роботи з історії російської Церкви М. Нікольського [6], з історії сект О. Клібанова [4]; здобутки таких науковців, як Н. Бацак [2], А. Гедьо [3], які займалися проблемами окремих етнічних груп колоністів тощо.

Під поняттям «Північне Приазов'я» в даному хронологічному контексті ми розуміємо територію трьох повітів – Маріупольського (Катеринославська губернія), Мелітопольського та Бердянського (Таврійська губернія). Таке тлумачення кордонів регіону дає нам можливість точно підрахувати відсоток представників тієї чи іншої конфесії, що знаходились на даній території на момент проведення Першого всезагального перепису населення Російської імперії у 1897 році.

Задля досягнення мети дослідження були використані два томи Перепису 1897 року, а саме: Том XIII – Катеринославська губернія [7] та том XLI – Таврійська губернія [8]. Для статистичних підрахунків з проблематики конфесійної приналежності мешканців Північного Приазов'я були використані такі таблиці: у томі XIII – Катеринославська губернія – таблиці I [7, 4 – 5] та XII [7, 72 – 73]; у томі XLI – Таврійська губернія – також таблиці I [8, 4 – 5] та XII [8, 92 – 93]. Таблиця I містить відомості стосовно загальної кількості населення, а таблиця XII розкриває дані стосовно поділу населення за віросповіданням. Саме таблиці з даними про віросповідання і є основними джерелами для з'ясування конфесійної структури Північного Приазов'я.

Загальна кількість населення Північного Приазов'я становила 943 013 осіб обох статей. На першому місці за кількістю населення стояв Мелітопольський повіт – 384 239 осіб обох статей (40,75% від загальної кількості населення регіону). Другу позицію обіймав Бердянський повіт – 304 718 осіб (32,31%), та третю – Маріупольський повіт – 254 056 осіб (26,94%).

На досліджуваній території знаходилося п'ять міст: Бердянськ, Маріуполь, Мелітополь, Ногайськ та Оріхів. Перші три були повітовими містами. Загальна кількість міщан у Північному Приазов'ї становила 83 060 осіб (8,8% від загальної кількості мешканців у регіоні), з яких 73 101 особа проживали в повітових містах. За кількістю населення міста можна розташувати у такому порядку (від більших до менших): Маріуполь – 31 116 осіб (37,46% від загальної кількості міщан у регіоні), Бердянськ – 26 496 осіб (31,90%), Мелітополь – 15 489 осіб (18,65%), Оріхів – 5 996 осіб (7,22%) та Ногайськ – 3 963 особи (4,77%).

Православне населення у регіоні становило 822 312 осіб або 87,2% від загальної кількості населення Північного Приазов'я (до категорії православних у Перепису відносились також єдиновірці). Такий відсоток дає змогу стверджувати про абсолютну кількісну перевагу православної спільноти над представниками інших конфесій. Найбільша кількість православних мешканців знаходилась у Мелітопольському повіті – 339 837 осіб (41,33% від загальної кількості православних). У Бердянському повіті проживало 259 875 осіб (31,6%) та у Маріупольському – 222 600 осіб (27,07%).

У містах Північного Приазов'я мешкало 61 922 особи обох статей православного віросповідання (74,55% від загальної кількості міщан у регіоні та 7,53% від загальної кількості православних у Північному Приазов'ї). 40,9% від загальної кількості православних міщан (25 332 особи) були зареєстровані у м. Маріуполь, 33,57% (20 785 осіб) – у м. Бердянськ, 12,61% (7 808 осіб) – у м. Мелітополь, 7,77% (4 809 осіб) – у м. Оріхів та 5,15% (3 188 осіб) у м. Ногайськ.

Наступною за чисельністю, після православних, групою були протестанти, які складали 5,36% від загальної кількості населення регіону або 50 525 особи. Найбільша кількість їх проживала в Бердянському повіті – 23 058 осіб (45,64% від загальної кількості протестантів у регіоні). Далі у порядку зменшення чисельності йшли, відповідно – Мелітопольський повіт (15 225 осіб або 30,13%) та Маріупольський повіт (12 242 особа або 24,23%).

У містах протестантів проживало 1 318 особа – 1,59% від загальної кількості населення регіону та 2,61% від загальної кількості протестантів. За кількістю міщан-протестантів перше місце займало м. Бердянськ – 632 особи (47,95% від загальної кількості міщан-протестантів), далі йшли: м. Маріуполь – 216 осіб (16,39%), м. Мелітополь – 192 особи (14,57%), м. Оріхів – 150 осіб (11,38%) та м. Ногайськ – 128 осіб (9,71%).

Серед протестантів найчисленнішу групу становили лютерани – 28 292 особи або 3% від загальної кількості населення у регіоні (Мелітопольський повіт – 12 488 осіб або 44,14% від загальної кількості лютеран у регіоні; Маріупольський повіт – 11 720 осіб або 41,43%, Бердянський повіт – 4 084 особи або 14,44%). 990 лютеран проживали у містах Північного Приазов'я (1,19% від загальної кількості міщан регіону та 3,50% від загальної кількості лютеран). Серед них: 461 особа або 46,57% від загальної кількості міщан-лютеран проживала у м. Бердянськ, 191 особа або 19,29% – у м. Маріуполь, 128

осіб або 12,93% – у м. Ногайськ, 113 осіб або 11,41% – у м. Мелітополь та лише 97 осіб або 9,80% – м. Оріхів.

Другу за чисельністю групу протестантського напрямку становили меноніти – 21 742 особи обох статей (2,31% від загальної кількості населення регіону). Найчисельніша група менонітів знаходилась у Бердянському повіті – 18 933 особи (87,08% від загальної кількості менонітів Північного Приазов'я). У Мелітопольському повіті проживало 2 687 осіб (12,36%). У Маріупольському – лише 122 особи (0,56%). Менонітське населення міст складало лише 1,38% від загальної кількості менонітів та 0,36% від загальної кількості міщан (299 осіб обох статей). З них найбільше було зареєстровано у м. Бердянськ – 158 осіб (52,84% від загальної кількості міщан-менонітів). У м. Мелітополь мешкало 75 менонітів (25,08%), у м. Оріхів – 53 (17,73%), у м. Маріуполь – 13 (4,35%). У м. Ногайськ жодного меноніта Перепис 1897 року не зафіксував.

Суттєво менш чисельну групу протестантів становили баптисти – 332 особи (0,04% від загальної кількості населення міст регіону). Абсолютна більшість баптистів була зареєстрована у Маріупольському повіті – 326 осіб або 98,19%. У Мелітопольському повіті знаходились 4 баптиста (1,2%), а у Бердянському – 2 (0,60%). У містах баптистів виявлено не було.

Ще меншою у кількісному відношенні протестантською групою були реформатори – 138 осіб або 0,01% від загальної кількості мешканців регіону. Серед них: 63 особи (45,65%) проживало у Маріупольському повіті, 46 осіб (33,33%) – у Мелітопольському та 29 осіб (21,01%) – у Бердянському. У містах було зареєстровано 12 осіб – 0,01% від загальної кількості міщан регіону та 9,52% від загальної кількості реформаторів у Північному Приазов'ї.

Останнє місце серед представників протестантського напрямку християнства займали англікане – 21 особа (0,002% від загальної кількості населення регіону). 11 осіб (52,38%) проживало у Маріупольському повіті та 10 осіб (47,62%) – у Бердянському. У Мелітопольському повіті англікан виявлено не було. Абсолютна більшість представників цієї релігійної конфесії знаходилась у містах – 17 осіб (0,02% від загальної кількості міщан та 80,95% від загальної кількості англікан у регіоні).

Третю сходинку за чисельністю своїх adeptів у Північному Приазов'ї займали іудеї. Їх кількість становила 36 376 осіб або 3,86% від загальної кількості населення регіону. Найбільше їх проживало у Мелітопольському повіті – 16 533 особи (45,45% від загальної кількості юдеїв у регіоні). У Маріупольському повіті мешкало 10 672 особи обох статей або 29,34%. У Бердянському повіті – 9 171 особа або 25,21%.

На відміну від попередніх віросповідних груп іудеї становили суттєву групу серед міського населення регіону – 16 103 особи обох статей (19,39% від загальної кількості міщан та 38,22% від загальної кількості іудеїв регіону). З них 6 563 осіб проживало у м. Мелітополь (40,76% від загальної кількості міщан-іудеїв), 5 013 – у м. Маріуполь (31,13%), 3 048 – у м. Бердянськ (18,93%), 971 – у м. Оріхів (6,03%) та 508 осіб проживало у м. Ногайськ (3,15%).

Наступними за чисельністю були римо-католики – 18 460 осіб обох статей (1,96% від загальної кількості населення регіону). Серед них: у Мелітопольському повіті було зареєстровано 9 335 осіб (50,57% від загальної кількості римо-католиків у регіоні), у Маріупольському – 7 790 особи (42,20%), у Бердянському – 1 335 осіб (7,23%). 1 210 осіб проживало у містах Північного Приазов'я (1,46% від загальної кількості міщан та 6,55% від загальної кількості римо-католиків у регіоні). Найбільшу кількість міщан римо-католиків Перепис

1897 року зафіксував у м. Бердянськ – 532 особи (43,97% від загальної кількості міщан римо-католиків). У м. Маріуполь зафіксовано 424 особи (35,04%), у м. Мелітополь – 149 осіб (12,31%), у м. Ногайськ – 47 осіб (3,88%), у м. Оріхів – 58 осіб (4,79%).

Лише 1,31% від загальної кількості населення регіону складали представники старообрядництва та ті, хто ухилився від православ'я (12 332 особи обох статей). Абсолютна їх більшість знаходилась у Бердянському повіті – 10 326 осіб (83,73% від загальної кількості старовірів та тих, хто ухилився від православ'я). У Мелітопольському повіті проживало 1 549 осіб (12,56%), у Маріупольському повіті – 457 осіб (3,71%). Серед міського населення старообрядців та, тих хто ухилився від православ'я було зафіксовано 1 213 осіб (1,46% від загальної кількості міщан та 9,84% від загальної кількості представників даної релігійної спільноти регіону). Абсолютну більшість серед міщан, старовіри та ті, хто ухилився від православ'я склали у м. Бердянськ – 1 153 особи (95,05% від загальної кількості міщан-старовірів). У м. Мелітополь мешкало 40 осіб (3,30%), у м. Маріуполь – 14 (1,15%), у м. Оріхів – 5 (0,41%), у м. Ногайськ – 1 (0,08%).

Представники решти конфесій, що мали місце у Північному Приазов'ї, поодинці складали загальну чисельність менше одного відсотка.

Магометани у Північному Приазов'ї становили 0,17% від загальної кількості населення регіону (1 617 осіб обох статей). Найбільша кількість магометан проживала у Мелітопольському повіті – 881 особи (54,51% від загальної кількості магометан регіону). На другому місці за чисельністю магометан знаходився Бердянський повіт – 494 особи (30,53%), на третьому – Маріупольський повіт 242 особи (14,96%). З магометан краю 192 особи проживали у містах (0,23% від загальної кількості міщан регіону та 11,87% від загальної кількості магометан у Північному Приазов'ї). З них: 83 особи (43,23% від загальної кількості магометан-міщан краю) проживали у м. Маріуполь, 82 особи (42,70%) – у м. Мелітополь, 24 особи (12,50%) – у м. Бердянськ, 3 особи (1,56%) – у м. Оріхів. У м. Ногайськ магометан зафіксовано не було.

Караїми складали 0,08% від загальної кількості населення у регіоні (778 осіб). З них 515 осіб (66,37% від загальної кількості караїмів у регіоні) було зареєстровано у Мелітопольському повіті, 261 особа (33,63%) – у Бердянському. У Маріупольському повіті представників даної конфесії були представлені двома особами чоловічої статі (0,26%). Абсолютна більшість караїмів проживала у містах краю (714 осіб – 0,86% від загальної кількості міщан та 91,77% від загальної кількості караїмів регіону). Мешкали вони лише в трьох містах: у м. Мелітополь – 454 особи (63,59% від загальної кількості караїмів-міщан), у м. Бердянськ – 258 осіб (36,13%) та у м. Маріуполі – 2 особи (0,28%). В решті міст Північного Приазов'я Перепис 1897 року караїмів не зафіксував.

Група вірмено-григоріан складала 0,06% від загальної кількості населення регіону. Усього було зафіксовано 576 осіб, з них: 343 особи (59,55% від загальної кількості вірмено-григоріан у Північному Приазов'ї) у Мелітопольському повіті, 189 (32,81%) – у Бердянському повіті та 44 (7,64%) – у Маріупольському повіті. У містах проживало 373 особи (0,45% від загальної кількості міщан та 64,76% від загальної кількості вірмено-григоріан регіону). У м. Мелітополь – 193 особи (51,74% від загальної кількості вірмено-григоріан, що мешкали у містах), у м. Ногайськ – 91 особа (24,40%), у м. Бердянськ – 58 осіб (15,55%), у м. Маріуполь – 31 особа (8,31%). У м. Оріхів Перепис 1897 року вірмено-григоріан не зафіксував.

Вірмено-католиків було значно менше – лише 0,003% (29 осіб обох статей). 19 осіб (65,52% від загальної кількості вірмено-католиків у регіоні) проживало у Мелітопольському повіті, 6 осіб (20,69%) – у Бердянському повіті та 4 особи (13,79%) – у Маріупольському повіті. З них 14 осіб (0,02% від загальної кількості міщан та 48,28% від загальної кількості вірмено-католиків у регіоні) проживали у містах: 8 осіб (57,14% від загальної кількості вірмено-католиків, що мешкали у містах) – у м. Мелітополь, 6 осіб (42,86%) – у м. Бердянськ. У містах Маріуполь, Ногайськ та Оріхів вірмено-католиків зафіксовано не було.

Представники інших християнських конфесій у Північному Приазов'ї склали лише 0,0002% (2 особи). Це були два чоловіки, які проживали у м. Маріуполі.

Найменшу кількість послідовників у Північному Приазов'ї мав буддизм. Всезагальний перепис 1897 року зафіксував буддиста лише у Маріупольському повіті, а саме безпосередньо у м. Маріуполь. Це була одна особа жіночої статі (0,0001 % від загальної кількості населення регіону).

Завершивши підрахунки можна підвести певні підсумки. Абсолютну більшість у Північному Приазов'ї склали представники православної віри (87,2%). Православне населення складалось переважно, з колишніх мешканців Вольностей Війська Запорозького, сусідніх території Південної України, переселенців з центральних та північних українських губерній Російської імперії, а також Правобережжя, частини поселень з Великоросійських губерній та Османської імперії. Крім українців та росіян, до православного крила християнства належали греки, болгары, серби, молдавани, цигани та інші. Слід зауважити, що не всі, а просто більшість з представників згаданих етносів сповідувала православ'я.

До суттєво менших за чисельністю ніж православні, однак до достатньо значущих у конфесійній структурі населення Північного Приазов'я відносились протестанти (5,36%), серед яких найбільше виділялись лютерани (3%) й меноніти (2,31%), та іудеї (3,86%). Серед протестантів абсолютну більшість становили німецькомовні колоністи, серед іудеїв – носії єврейської мови.

Чисельність решти конфесій у відсотковому значенні становила у середньому 1% (кожної окремої конфесійної групи). До найчисельніших в цій категорії відносились римо-католики (1,96%) й старовіри та ті, що ухилилися від православ'я (1,31%). Серед римо-католиків більшість склали поляки та німці, а серед старовірів та тих, що ухилилися від православ'я – великороси. Магометани переважно були представлені татарами і становили 0,17%. До найменших за кількістю релігійних груп також належали: караїми (0,08%), вірмено-григоріане (0,06%) та вірмено-католики (0,003%), баптисти (0,04%), реформатори (0,01%), англікане (0,002%) та буддисти (0,0001%).

У містах відсоткове співвідношення представників різних конфесій дещо відрізняється від загальнопоповітової картини. Абсолютну більшість так само являють собою представники православного віросповідання (74,55%). Другу сходинку за чисельністю займають іудеї (19,39%). Решта міського населення за конфесійною ознакою розподілялась більш-менш рівномірно. Дещо більше одного відсотка у своєму доробку мають: протестанти (1,59%), з яких більшість мали лютерани (1,19%) та меноніти (0,36%); старовіри й ті, що ухилиються від православ'я (1,46%), римо-католики (1,46%). Найменш чисельні групи, що мають менше одного відсотка від загальної кількості населення регіону, це: караїми (0,86%), вірмено-григоріане (0,45%), магометани (0,23%) та вірмено-католики (0,02%).

Отже, особливості географічного розташування регіону і політика царського уряду у питаннях колонізації Південної України загалом та Північного Приазов'я, зокрема, обумовили суттєве переважання адептів православної віри, як пануючої на теренах Російської імперії. Решта конфесій значно поступалася за своєю чисельністю. Статистичні дані, які містять у собі Перший всезагальний перепис населення Російської імперії 1897 року дають змогу висвітлити загальну конфесійну картину регіону, що наразі є необхідним для впорядкування ґрунтовного дослідження з проблеми міжконфесійних відносин у Північному Приазов'ї.

Джерела та література:

1. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського Краю) і перші початки її культурного розвитку / Дмитро Іванович Багалій. – Видавництво «Союз» Харківського Кредитового Союзу Кооперативів, 1920. – 112 с.
2. Бацак Н. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII – XIX ст.) / Наталя Бацак // Історичні зошити: зб. ст. – К., 1999. – 58 с.
3. Гедьо А. До питання про церковний устрій мариупольських греків (80 рр XVIII – XIX ст.) / Анна Гедьо // Грецьке православ'я в Україні. Збірник наукових статей та матеріалів. – К.: Прайм, 2001. – 232 с.
4. Клибанов А.И. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем / Александр Ильич Клибанов. – Москва: Наука, 1973. – 255 с.
5. Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861) / Ігор Лиман. – Запоріжжя: Тандем-У, 2004. – 488 с.
6. Никольский Н. История русской церкви / Николай Никольский. – Москва: Политиздат, 1930. – 435 с.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб.: Изд. центр. стат. комитета МВД, 1904. – Т. XIII: Екатеринославская губерния. – 234 с.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб.: Изд. центр. стат. комитета МВД, 1904. – Т. XXI: Таврическая губерния. – 310 с.

Олена Авдєєва (*Бердянськ, Україна*). **Конфесійна структура населення Північного Приазов'я наприкінці XIX ст. (за матеріалами Першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 року).**

В статті наведені статистичні дані, які розкривають проблему конфесійної структури населення Північного Приазов'я. Хронологічні межі дослідження – кінець XIX ст. – обумовлені специфікою основного джерела даного дослідження – Першим всезагальним переписом населення Російської імперії 1897 року.

Ключові слова: Північне Приазов'я, перепис населення, конфесії, віросповідання.

Елена Авдеева (*Бердянск, Украина*). **Конфессиональная структура населения Северного Приазовья в конце XIX ст. (по материалам Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года)**

В статье приведены статистические данные, которые раскрывают проблему конфессиональной структуры населения Северного Приазовья. Хронологические рамки исследования – конец XIX в. – обусловлены спецификой основного источника данного исследования – Первой всеобщей переписью населения Российской империи 1897 года.

Ключевые слова: Северное Приазовье, перепись населения, конфессии, вероисповедания.

Helena Avdeeva (*Berdyansk, Ukraine*). **Confessional structure of population of north Priazov'ya in the end Kh²kh of item (on materials of the first universal census of population of the Russian empire 1897 years)**

This article is about statistical data which elucidate the problem of confession structure of population of Northern Priazovya. The chronology of our research is the end of 19th cent. The basic source of research is the First general census of population of Russian empire at the 1897.

Key words: Northern Priazovya, census of the population, confession, religion.

Джультета АВАНЕСЯН
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94: 070.1 (477.63) «1838/1918»

**«Екатеринославские губернские
ведомости» (1838-1918): становлення та
розвиток видання**

З 1838 р. в губерніях Російської імперії запроваджуються перші місцеві офіційні газети – губернські відомості, які в більшості губерній стали взагалі першими друкованими періодичними виданнями. Не є виключенням в цьому відношенні і Катеринославська губернія, де в цей час виникає перша і до 1872 р. єдина губернська газета «Екатеринославские губернские ведомости» (далі – ЕГВ). На сьогоднішній день залишаються досі невивченими питання становлення та розвитку даного видання, що з кожним роком привертає все більшу увагу дослідників до своїх матеріалів, оскільки вони представляють собою значний комплекс різножанрових публікацій, що відбили історичний розвиток як Катеринославської губернії, так і Півдня України кінця XVIII – початку XX ст. і можуть виступати в якості змістовних історичних джерел при дослідженні різних аспектів життєдіяльності південноукраїнського суспільства відповідного періоду. При цьому, оцінка інформативних можливостей публікацій ЕГВ як джерела з історії південноукраїнського регіону вимагає не лише знання історичної кон'юнктури даного періоду, але й детального відтворення історії становлення та розвитку ЕГВ, визначення етапів трансформації типологічних характеристик видання та місця й ролі газети в суспільно-політичному та культурному житті Катеринославщини, що і є метою даної розвідки. Відповідно об'єктом представленого дослідження виступають губернські відомості, предметом – історія розвитку та трансформації типологічних характеристик ЕГВ. Слід зауважити, що на сьогоднішній день наукові розробки по дослідженню ЕГВ представлені досить слабо. Зокрема, в роботах О.Д. Школьної розглядаються особливості становлення та розвитку катеринославської преси [53, с. 239 – 249], при цьому особлива увага приділяється вивченню ЕГВ як першої місцевої газети, складу її редакторів та авторів, оформленню газети, підкреслюється цінність матеріалів неофіційної частини видання, особливо публікацій видатних катеринославських вчених І.І. Манжури, Д.І. Яворницького та Я.П. Новицького [54, с. 449 – 457]. В роботах І.С. Гребцової розглядаються особливості процесу становлення системи регіональної періодики другої третини XIX ст. на прикладі Південного степового регіону Російської імперії, серед якої особливе місце займають катеринославські, херсонські та таврійські губернські відомості. Представлено характер взаємовідносин між періодичними виданнями, їх читачами та цензурними установами, участь даного типу періодики в обговоренні реформ 50-60-х рр. XIX ст. [17; 18, с. 21 – 23].

Становлення та розвиток ЕГВ відбувалися відповідно до тих програмних положень, що регламентували діяльність всіх губернських відомостей, позиції катеринославської губернської влади та особистому внеску редакторського

складу видання. Про ранній етап розвитку видання дізнаємося з самих ЕГВ, редакція яких до 50-річчя губернських відомостей опублікувала статтю, присвячену історії видання. Так, виконуючи «Положение о порядке производства дел в губернских правлениях» від 3 червня 1837 р., катеринославське губернське правління з 1838 р. почало видавати ЕГВ, перший випуск яких припав на 7 січня 1838 р. В цей час газета виходила 1 раз на тиждень по п'ятницям, на сірому папері низького гатунку і якості, друком на піваркуша без стовпців, мала формат перегнутого листа простого писального паперу й складалась з повідомлень губернського правління до відома та виконання. Річна підписка коштувала 10 руб. асигнаціями та 2 руб. за пересилку. Перше число неофіційної частини побачило світ 14 січня 1838 р. й включало в себе одне єдине повідомлення про легкий землетрус в Катеринославі [50, с.5]. До 1845 р. ЕГВ у відповідності до положення 1837 р. поділялися на 2 частини: офіційну та неофіційну, яка іменувалася «Прибавления» і виходила нерегулярно, відповідно мала власну нумерацію номерів, що не співпадала з офіційною частиною. Остання включала публікацію постанов та розпоряджень катеринославського губернської влади та оголошень й повідомлень офіційних установ Катеринославської та сусідніх губерній різного рівня. «Прибавления» в різні періоди склалися з різних відділів, але в межах дозволених тематик. При цьому, до 1844 р. редакція ЕГВ, публікуючи матеріали в неофіційній частині, не відносила їх до конкретного відділу і їх лише умовно можна об'єднати в такі відділи, як: 1) місцеві звістки, 2) матеріали з історії, етнографії, статистики краю, 3) оголошення. А вже з 1844 р. (з №14) весь матеріал неофіційної частини друкується в чітко визначених відділах: 1) історичний та статистичний відділ, 2) господарчий відділ, наук та мистецтв. В першій половині 1845 р. тематична спрямованість неофіційної частини дещо змінюється й матеріали виходять у 1) відділі наук та господарчому та 2) відділі народної медицини та ветеринарії, що говорить про скорочення змістової частини ЕГВ й зведення її до публікації повідомлень, в більшості своїй передруків з центральної та регіональної офіційної преси, про окремі події з життя Російської імперії та Катеринославської губернії та порад з області народної медицини та господарства, що скоріше за все пояснюється відсутністю необхідних матеріалів. На жаль, на сьогоднішній день в архівосховищах України та Росії залишилося дуже мало відомостей про діяльність редакторів та кореспондентів газети і ми не маємо можливості в повній мірі відтворити історію розвитку ЕГВ. Як наслідок, встановити особу редакторів ЕГВ в період з 1838 по 1865 рр. доволі складно, особливо беручи до уваги той факт, що до середини 1865 р. в ЕГВ не вказували ім'я редактора газети, що ще більше ускладнює процес реконструкції становлення та розвитку видання. В 1845 р. виходить нове положення про губернські відомості, відповідно до якого змінюються і ЕГВ. Відтепер газета складається з офіційного загального відділу та місцевого відділу, що поділявся на офіційну та неофіційну частини. Так склалося, що редагувати ЕГВ за новим положенням довелося новому редактору й одночасно начальнику газетного столу при канцелярії катеринославського губернатора А.О. Пеутлінга, молодому ініціативному журналісту, випускнику філософського факультету Харківського університету Миколі Дмитровичу Мизку. За короткий час його редагування (1845–1847 рр.) ЕГВ не лише змінилися структурно (відповідно до положення 1845 р.), але й наповнилися змістовно. Амбітний 27-річний Микола Дмитрович, якому подобалася журналістика, довго не міг визначитися з родом діяльності. Він писав статті до

різних періодичних видань та одночасно займався ще й чиновницькою практикою, втім не затримувався в канцеляріях присутніх місць й постійно переходив з одного відомства до іншого (катеринославська губернська будівнича комісія, кримінальна палата, казенна палата). Очоливши в 1845 р. місцевий губернський орган друку, М.Д. Мизко нарешті отримав можливість займатися улюбленою справою й присвятити життя журналістиці. Тому не дивно з яким завзяттям він прийнявся до роботи з ЕГВ. Саме М.Д. Мизко вперше вводить в ЕГВ практику діалогу редакції з читачем. Вже в №22 неофіційної частини ЕГВ за 1845 р. з'являється стаття «От редакции», в якій йдеться про те, що нова редакція ЕГВ, приступивши до роботи, вважає за необхідне повідомити читачам про нову широку програму неофіційної частини губернських відомостей [37, с.4 – 5], а в №24 цього ж року під статтею Василя Куща «Очерки Таганрога», вміщено замітку, в якій повідомляється про те, що редакція, стурбована тим, як зробити неофіційну частину ЕГВ наскільки це можливо повним та багатоманітним збірником місцевих відомостей, вважає своїм обов'язком крім оригінальних статей (від кореспондентів ЕГВ), користуватися всіма статтями урядових та приватних видань, що можуть бути цікавими для місцевого краю, та в особливості для Катеринославської губернії, чим і пояснюється публікація передруку статті Василя Куща [29, с.1 – 7]. Діалоги з читачем та пояснення редакторського бачення цілої видання ЕГВ знаходимо й в публікаціях 1846 р. Так, в №36 за 1846 р. знаходимо статтю «От редакции», в котрій представлено короткий звіт про діяльність редакції за минулий 1845 та поточний 1846 рр. При цьому, головною тезою статті виступає думка нового редактора про перетворення ЕГВ на «дзеркало сучасності та архів історичної місцевості», для чого він і звертається до всіх посадових осіб, що мають офіційні відомості та матеріали стосовно Катеринославської губернії, а також поміщиків, фабрикантів, заводчиків, торговців та всіх ревнителів освіченості та суспільного блага, що мають цікаві данні по всіх галузях домоведення, сільського господарства, торгівлі, промисловості, присилати свої статті та матеріали на адресу редакції [38, с.1 – 2]. Так, саме М.Д. Мизком було закладено підвалини відносин газета-читач-газета, що в подальшому переросли у тісну співпрацю між редакцією ЕГВ та населенням Катеринославської губернії, коли видання стало одним з чинників впливу на зацікавленість населення краю власним історичним минулим. Крім того, зі статті дізнаємося про те, що з липня 1845 по березень 1846 рр. ЕГВ не видавалися через пожежу в губернській типографії, що відновила свою діяльність лише наступного року. Відповідно за 1845 р. редакція мала можливість випустити лише 27 номерів, а за 1846 р. – 43, коли зазвичай видавала 52, адже виходила раз на тиждень.

На характер змін ЕГВ за редакторства М.Д. Мизка вказує і Д.Д. Рябінін, який наголошує на тому, що саме новий редактор ЕГВ «успел придать тряпичной губернской газете неведомую ей жизнь и свежесть, сделать занимательным отдел местных известий и заинтересовать безучастных дотеле читателей, не находивших прежде ничего путного в этих листках, – статьями легко и бойко написанными о разных вызывающих внимание фактах и явлениях общественного быта» [47, с.83 – 108]. Автор зазначив, що за час редакторства М.Д. Мизка відбулось покращення відбору статей для ЕГВ з інших періодичних видань, а оригінальні статті самої редакції мали небувалий успіх. При цьому, Д.Д. Рябінін особливо відзначив статті та замітки, розміщені у відділі театральної хроніки, яка, на думку автора, була чи не найкращим відділом газети, адже містила жваві та слухні зауваження про гру артистів, сценічні

постановки п'єс, влучні характеристики ролей тощо. Про покращення ЕГВ в цей період говорить і близька родині Мизків людина, деякий П.П., статтю якого знаходимо в №205 ЕГВ за 1895 р., в якій йдеться про те, що завідуючи редакцією ЕГВ, М.Д. Мизко оновив та оживив дане видання, друкуючи в ньому, крім офіційних повідомлень, різні невеличкі статейки, переважно свої, про більш видатні події сучасного суспільного життя та літератури [41, с.3]. Таким чином, завдяки М.Д. Мизку в ЕГВ з'являються такі рубрики, як театр та літературні вісті, які наповнюються цікавими статтями, замітками та рецензіями, покращується якість матеріалів, викладених в рубриці місцевих новин, стає осмисленою вибірка матеріалів з інших періодичних видань. Газета стає більш зручною для читання: з 1845 р. в офіційні та неофіційні частини видання починають вміщувати зміст статей, з середини 1846 р. в неофіційній частині з'являється нумерація сторінок. Отже, молодому освіченому редактору з широким кругозором та сучасним поглядом на журналістську справу, який із завзяттям і натхненням прийнявся до роботи, вперше в історії видання ЕГВ вдалося підійти до осмислення та представлення власного бачення мети та функцій даного видання, визначити пріоритети його розвитку, закласти один з основних напрямків діяльності газети, що полягав у пошуку шляхів діалогу з читачем. Все це в подальшому сприяло визначенню стратегії розвитку видання наступними редакторами та перетворенню ЕГВ в певні періоди їх функціонування в змістовне джерело з історії та сучасності південного регіону.

Згідно положенню 1845 р. губернські відомості розподілялися за навчальними округами. ЕГВ разом із «Херсонськими губернськими ведомостями» (ХГВ) та «Тавричеськими губернськими ведомостями» (ТГВ) знаходились у віданні Одеського навчального округу МНО й до 1851 р. не підлягали цензуруванню. Але Комітет 2 квітня, відомий своєю підозрливістю, розглядаючи неофіційні частини губернських відомостей, поставив питання про посилення цензурного контролю над ними, так як остання проглядалась лише «одним губернським начальником». Оскільки цензурні комітети були організовані лише в окремих містах, а губернські відомості виходили у кожному губернському центрі, Комітет запропонував організувати новий порядок цензури, який і було затверджено в положенні Комітету Міністрів «О подчинении неофициальной части губернских ведомостей общей цензуре» 27 лютого 1851 р., за яким неофіційні частини губернських відомостей мали підлягати загальній цензурі з боку цензурних комітетів в містах, де вони були, та з боку професорів або училищних чиновників за згодою попечителів навчальних округів, за затвердженням міністра народної освіти та з підпорядкуванням Головному управлінню цензури МНО, в містах без цензурних комітетів [10, с.157–158]. Виконуючи дане положення, попечителем Одеського навчального округу на затвердження на посаду цензора ЕГВ Одеському цензурному комітету було запропоновано старшого вчителя російської словесності Катеринославської класичної гімназії Степана Івановича Верєбрюсова [1, л. 8]. Отримавши затвердження, С.І. Верєбрюсов приступив до виконання своїх обов'язків і залишався на цій посаді до травня 1856 р., коли його замінив директор Катеринославської класичної чоловічої гімназії та початкових училищ краю, дійсний член Імператорського Російського географічного товариства, освітянин та науковець. Я.Д. Грахов. При цьому, слід зауважити, що навіть прийняття закону 1851 р. про цензуру губернських відомостей не заспокоїло членів Комітету 2 квітня, котрий і в подальшому, до 1855 р. – часу його ліквідації, продовжував здійснювати пильний нагляд за матеріалами, опублікованими в

даних виданнях. Так, не дивлячись на дотримання програми друку губернських відомостей, в поле зору Комітету потрапили і ЕГВ. В журналах Комітету 2 квітня знаходимо звіт генерал-ад'ютанта М.М. Анненкова від 9 травня 1850 р. про розміщення на сторінках ЕГВ статті «Ростов-на-Дону», в якій автор виклав недоречні, на переконання Комітету, для губернських відомостей, думки та вирази. Суть проблеми полягала в тому, що перераховуючи та детально розписуючи перешкоди на шляху розвитку міста Ростова (нестача хороших шкіперів на каботажних судах; брак пожежної команди, інструментів для пожежегасіння та підзорних веж), в статті пропонувалися й способи їх вирішення, що, на думку Комітету, не лише не могло принести ніякої користі, але й могло викликати незадоволення владою, котра нібито не викоринювала зловживання і не турбувалася про процвітання міст та народної промисловості. Під цьому, М.М. Анненков наголошував на важливості відсторонення преси від подібних виявів дикорів в бік уряду, оскільки останнє надавало б журналам та газетам значення влади, що було нетерпимо в упорядженій державі. Даний звіт було представлено на розгляд Миколи I з пропозицією Комітету поставити вимогу до місцевого начальства дати пояснення яким чином потрапили до друку «означенные, совершенно неуместные выходки» та накласти на винних за це відповідну кару [8, л.102 – 105, 113 – 114]. Отримавши ухвальну резолюція імператора на свої рекомендації, Комітет 2 квітня звернувся до міністра Внутрішніх справ Л.О. Петровського для дачі відповідних розпоряджень по отриманню пояснень від катеринославського губернатора [7, л. 7 – 13]. Курйоз даної ситуації полягав в тому, що насправді дану статтю редакція ЕГВ взяла з такого офіційного видання, як «Журнал Министерства Внутренних Дел», але не вказала про це, на що міністерські чини відповіли, що не все доречне в центральному цензурному міністерстві може бути настільки ж доречним в губернських відомостях і одна і та ж обставина може бути представлена в різному світлі, а головне, – те, що дозволено цензурою для одного видання, може бути забороненим для іншого [9, л.1 – 1зв.].

Про діяльність ЕГВ в 50-х рр. XIX ст. відомо небагато. За цей період в архівосховищах знаходимо в основному справи стосовно порядку цензурування губернських відомостей та рапорти цензорів на випуски газет. Оскільки положенням 1851 р. вперше була введена практика цензурування неофіційної частини губернських відомостей, а цензурний апарат Російської імперії даного періоду являв собою складну систему попередньої та каральної цензури, що здійснювалась одночасно багатьма відомствами, у редакторів газет, цензорів на місцях та цензорів Одеського цензурного комітету постійно виникали питання стосовно пропуску тих чи інших матеріалів до друку та повноважень місцевих цензорів та цензурного комітету. Такий стан справ засвідчує і пояснення попечителя Одеського навчального округу міністру народної освіти про те, що відступи від програми ЕГВ, ХГВ та ТГВ, що можуть бути пропущені місцевими цензорами, відбуваються лише через непорозуміння останніми певних програмних положень [2, л. 14 – 14зв.]. Так, внаслідок міжвідомчої переписки між структурними підрозділами МНО та МВС було вирішено щоб всі статті, котрі стосувалися медичної поліції попередньо розглядалися в медичному департаменті МВС завідуючим медично-поліцейськими справами, про що і йдеться в циркулярі МНО від 4 жовтня 1851 р. попечителю Одеського навчального округу про порядок схвалення статей на медичну тематику, що публікувалися в губернських відомостях [1, л. 4 – 4 зв., 34]. В результаті клопотання обер-прокурора Св. Синоду МНО до попечителя Одеського

навчального округу потрапляє розпорядження для Одеського цензурного комітету про не допуск передруків статей зі звіту по відомству духовних справ православного сповідання за 1850 р., про що й був повідомлений цензор ЕГВ С.І. Веребрюсов [1, л. 17]. Наступні розпорядження по цензурі ЕГВ отримали в 1855 р. і пов'язані вони були з Кримською війною 1853 – 1856 рр. Слід зазначити, що 1855 р. видався для Російської імперії дуже важким: з одного боку відбулась зміна влади (18 лютого 1855 р. помирає Микола I, на місце якого приходять Олександр II), а з іншого – російська армія поступово почала втрачати свої позиції, особливо важко при цьому давалась оборона Севастополя. Відомо, що на час війни в російській пресі розгорнулася широка патріотична пропаганда. При цьому, за законом, губернські відомості не мали права розміщувати на своїх сторінках відомості з політичного життя імперії, але в даному випадку губернським відомостям було дозволено публікувати в своїй офіційній частині передруки з офіційних урядових видань та витримані словесні політичні карикатури, за якими встановлювався особливий нагляд [2, л. 1]. Так, у вересні 1855 р. від міністра народної освіти до попечителя Одеського навчального округу надійшло не одне зауваження про відступи від програми губернських відомостей Одеського навчального округу, які полягали в тому, що останні публікували відомості про Кримську війну в скороченому вигляді і в неофіційній частині [2, л.13–13 зв.] та розпорядження цензорам стосовно суворого дотримання програми даних видань [2, л. 4, 6, 12, 15]. При цьому для нагляду над ЕГВ, ТГВ та ХГВ вводилась посада помічника цензора Одеського цензурного комітету, який мав передруковувати кожний отриманий комітетом номер губернських відомостей та виявляти відступи від програми [2, л.14 – 14зв.]. Таким чином, матеріали про Кримську війну в губернських відомостях мали проходити особливий нагляд і до друку могли потрапити лише офіційні перевірені відомості в суворо витриманій формі, що виключало навіть передруки статей вільного характеру з офіційної преси, про що свідчить і розпорядження міністра народної освіти про не допуск до друку в неофіційній частині губернських відомостей Одеського навчального округу статті – розповіді рядового російської армії з №239 за 1855 р. «Санкт-Петербургских ведомостей» [2, л.7].

Кінець 50-х – початок 60-х рр. XIX ст. в розвитку ЕГВ ознаменувались приходом нового редактора, яким став поляк Ігнатій Барановський, послідовник ідей просвітництва, людина близька до учасників «Клубу піквіків», заснованого в Катеринославі в 1857 р. При цьому, діяльність клубу позначилась не лише на суспільно-політичному та культурному житті міста, але й на розвитку самого видання. Фундатором катеринославський Піквікський клубу вважається М.П. Баллін, який об'єднав навколо себе місцевих літераторів, вчителів та лікарів, губернських чиновників та студентів (літератори-початківці М.Мизко, М.Стопановський, В.Слагін, лікарі Стрельцов, Пчолкін, Цеткін, вчителі Косенко, Онискевич, Щербаков, Сонцев, адвокат Рейх, студент Ю.Романов, вчений-садівник Вільгорський, поміщики О.М.Поль, Кудрявцев, губернський стряпчий Я.І.Шемякін, П.Чеховський та ін.). Назва клубу походить від сентиментально-гумористичного роману Чарльза Діккенса «Посмертні записки Піквікського клубу», головним героєм якого був мудрий і зрілий колишній банківський чиновник, джентльмен, містер Піквік – це сатиричні замальовки, гротеск, насмішка героїв роману над вадами суспільства і окремих людей, це емоційне сприйняття піквіками життя, їх філософські дискусії про добро і зло [52]. Піквіки мали власні «закони», серед яких було й положення про

обов'язкову щорічну публікацію кожного з півківків [6, л. 2]. Як наслідок, члени Півківського клубу залишили після себе чимало заміток, статей та літературних творів викривального характеру, що виходили окремими виданнями або друкувалися в центральних та місцевих часописах та газетах. Не дивно, що новий редактор ЕГВ теж опинився під впливом ідей клубу. Більше того, як зазначає І.С. Гребцова, кореспондентами ЕГВ в цей період були М.Баллін та перекладач губерньського правління М. Стопановський, які зробили програму видання однією з найяскравіших в регіональній пресі з селяньського питання, яке набуло актуальності в зв'язку з підготовкою та проведенням реформи 1861 р. [17, с. 85]. Про якість змін в ЕГВ за редакторства І.Барановського говорить покращення та збільшення змістовної частини ЕГВ (що в цей період окрім, відомостей офіційного характеру, включала статті, в яких обговорювалися причини занепаду селяньських господарств, можливі наслідки селяньської реформи, публікувалися роздуми стосовно ролі дворян в роботі Комітетів по підготовці проектів визволення селян, думки про «моральні» та «наукові» якості, якими мають володіти члени даних комітетів тощо) та поява нових рубрик (з 1856 р. в ЕГВ з'являються місцеві вісті, губерньські вісті, різні вісті, сільське управління). Слід зазначити, що друкуючи в ЕГВ публіцистичні статті, стосовно відміни кріпосного права, які не лише передавали сутність проблеми та осмислювали загальну ситуацію, але й емоційно впливали на читачку аудиторію, редакція ЕГВ спромоглась при цьому не отримувати жодних цензурних зауважень, що і засвідчують рапорти помічника цензора Одеського цензурного комітету титулярного радника В.Ф. Міхневича, котрому було доручено нагляд за надрукованими випусками ЕГВ [3, л. 3, 6, 10, 12, 14, 19, 23]. Крім того, протягом декількох років після 1861 р. в «Прибавленнях» ЕГВ публікувались витяги з протоколів засідань катеринославського губерньського з селяньських справ присутствія. З лютого 1863 р. журнал присутствія з протоколами засідань комітету, в яких можна знайти цілий корпус документів, що породила селяньська реформа 1861 р. (вкупні акти та описи маєтків дрібнопомісних поміщиків тощо) публікувався в повному обсязі у новому відділі ЕГВ під назвою «крестьянское дело в Екатеринославской губернии» і в повній мірі зберіг зовнішній вигляд, внутрішню структуру та нумерацію випусків [27].

З №49 від 4 грудня 1865 р. ЕГВ виходять в новому форматі з друком в 3 стовпця на аркуш, покращеним типографським шрифтом та вказівкою на редактора в неофіційній частині видання. Офіційна частина, як і раніше виходить за підписом катеринославського губернатора або віце-губернатора та секретаря, без вказівки на редактора. Відтак, з випусків ЕГВ дізнаємося, що в середині 1860-х рр. редактором неофіційної частини ЕГВ був М. Померанцев. За його редакторства ЕГВ зробило значний крок вперед в галузі оформлення газети. Якщо раніше поліграфічне оформлення видання не сприяло його популярності й не приваблювало читачів, адже використовувався дрібний шрифт, текст йшов на піваркуша, а потім у 2 колонки, заголовки і назви рубрик майже ніколи не виділялись, через що текст сприймався важко й нелегко було знайти необхідне повідомлення [54, с. 453], то з переходом на новий формат всі перераховані недоліки було подолано й газета перетворилась на привабливе видання, яке приємно було взяти у руки. При цьому, ціна на видання не змінилась і, як і раніше, річна підписка складала 3 руб. на простому папері, 4 – на білому, 50 коп. – доставка та 1,50 руб. – пересилка. Звісно цей факт не міг не відобразитись на кількості читачів газети: за даними звіту катеринославського

губернатора кількість передплатників ЕГВ з 61 в 1864 р. зросла до 82 в 1865 р. [17, с.83 – 84]. Слід зазначити, що ЕГВ не були газетою для широкого загалу (таких рис видання починає набувати лише з 1888 р., коли значно розширилася програма неофіційної частини часопису, але навіть ці нововведення не стали умовою для значного розширення читацької аудиторії) й першочерговим завданням видання, за задумом держави, було сприяння підвищенню ефективності та мобільності у справі забезпечення постійного та безперервного інформаційного зв'язку як між державними установами вищого рівня з губернськими та повітовими, так і всередині установ одного рівня, насамперед забезпеченню документообігу та справочинства місцевих державних установ, що вимагав розгалужений державно-бюрократичний апарат Російської імперії [46, с. 254 – 258]. Цю функцію ЕГВ, як і інші губернські відомості, виконували весь час протягом свого існування, і в залежності від того чи була діяльність газети по забезпеченню цієї функції першочерговою, змінювалась програма відомостей, регламентована цензурним статутом (від 10 червня 1826 р., пізніше статутом від 6 квітня 1865 р.) [51, с. 231]. Вищезгадана ситуація обумовлювала вузько спрямований характер даного видання, що стало причиною обмеженого кола читачів – в основному чиновництва. Як результат, тираж губернських відомостей коливався в межах декількох сотень. Переважна більшість тиражу поступала в губернські правління та церковні приходи. Приватних передплатників у цього офіційного видання було мало. Але це не є підставою для висновку про те, що кількість читачів губернських відомостей обмежувалась лише числом їх передплатників, адже основна частина тиражу поступала в присутні місця та місцеві органи влади і, таким чином, через офіційні установи газета мала можливість збільшувати свою читацьку аудиторію і відповідно свій вплив на неї. До того ж ЕГВ до 1872 р. залишалися єдиною газетою в Катеринославській губернії, а отже єдиним джерелом місцевих новин, що підсилювало інтерес жителів Катеринославщини до видання. До зовнішніх перетворень ЕГВ в цей час додалася ще й поява нових рубрик в неофіційній частині видання. В 1865 р. з'являються перші публікації під заголовком «телеграми», що до 1870-х рр. оформлюються в повноцінну рубрику, в якій вміщуються телеграми з Російської (1866), Міжнародної (1872) та Північної (1882) телеграфних агентцій. В 1866 р. з'являються рубрики довідковий листок та біржові вісті, на постійній основі починають друкуватися протоколи з журналів засідань тимчасових комітетів та різних губернських зібрань, що поступово оформлюються в постійні рубрики: засідання катеринославського губернського зібрання (в 1866 р.), постанови міських дум (в 1882 р., з 1887 р. – думські засідання, з 1889 р. – постанови дум або із зали думських засідань) та тимчасові, необхідність появи яких була продиктована конкретними історичними умовами, як то реалізація на місцях реформ другої половини XIX ст. Зазначимо, що при цьому цензурний контроль за публікаціями ЕГВ, навіть в таких рубриках, як засідання катеринославського губернського зібрання, в яких публікувалися лише протоколи засідань, не послаблювався. Так, начальнику Головного управління у справах друку в публікації в згаданій рубриці (№43 за 1867 р.) не сподобалися заперечення членів катеринославського губернського земського зібрання на протести начальника губернії на декотрі постанови зібрання своїм різким характером та виразами, зокрема виразом «дитя не плачет – мати не розумієт», за що губернська адміністрація та редакція ЕГВ отримали відповідне зауваження [4, л. 21а – 21а зв.]. Судовий відділ в неофіційній частині ЕГВ з'явився внаслідок проведення

судової реформи 1864 р., в ході якої на теренах України були відкриті 3 округи судових палат: Харківський (1867), Одеський (1868) та Київський (1886). Основна частина Катеринославської губернії ввійшла в округ Одеської судової палати, на території якого діяли 6 окружних судів (Бахмутський та Слов'яносербський повіти губернії ввійшли до округу Харківської судової палати) [36]. І вже в №1 офіційного додатку до газети «Северная почта» за 1867 р. з'являється циркулярна пропозиція МВС від 27 грудня 1866 р. про можливість відкриття в неофіційній частині губернських відомостей особливого юридичного відділу, в якому б друкувались відомості про хід судових засідань в новостворених судових установах та інші статті та замітки стосовного судового питання без обговорення судових процесів та рішень. В березні 1869 р. редактор неофіційної частини ЕГВ М. Померанцев звертається до катеринославського губернатора В. Дунін-Борковського з проханням в зв'язку з введенням в округі Одеської судової палати гласного судочинства відкрити в ЕГВ судовий відділ, в якому б публікувались рішення нових судових установ Катеринославської губернії та статті стосовно судової практики й через погодження Головного управління у справах друку та МВС отримує відповідний дозвіл [5, л. 1–3]. З 1868 р. ЕГВ починають видаватися 2 рази на тиждень [33, с. 59–61]. Але не дивлячись на вжиті заходи становище ЕГВ в цей час залишається доволі складним, про що повідомляє виконуючий обов'язки катеринославського губернатора в своєму клопотанні від 14 серпня 1870 р. до МВС про розширенню неофіційної частини видання. Йдеться про незначну кількість приватних передплатників (50 чол., в той час коли кількість приватних передплатників «Таврических губернских ведомостей» в 1865 р. сягала 205 чол.), причиною чого, на думку редакції та місцевого чиновництва, була відсутність відділу зовнішньої політики та цікавих статей місцевих авторів, на оплату яких редакція не мала коштів. Тому МВС було запропоновано надати дозвіл на передрук статей про найважливіші події політичного життя із-за кордону та особливо значних явищ в галузі науки, літератури, мистецтв, винаходів тощо з газет «Правительственный вестник», «Санкт-петербургские ведомости» та «Московские ведомости», не передаючи при цьому особисті погляди редакції названих видань. Керуючись положенням Комітету Міністрів від 15 листопада 1863 р. про дозвіл костромським, саратовським, тамбовським та чернігівським губернським відомостям передруковувати з офіційних видань політичні вісті та передові статті про зовнішню політику та внутрішнє управління, Головне управління у справах друку задовольнило згадане клопотання і дозволило в неофіційній частині ЕГВ відкрити політичний відділ [5, л. 4–7]. Так, з 1870 р. в неофіційній частині ЕГВ з'являються рубрики: судові резолюції та рішення Катеринославського окружного суду, що в 1887 р. об'єднались в рубрику судові хронічки (з 1894 р. – із зали судового засідання, із зали суду), іноземні вісті, внутрішні вісті та міський щоденник, за якими встановлюється особливий нагляд. Вже в 1871 р. редакція ЕГВ отримує зауваження від Головного управління у справах друку через передрук політичних відомостей з газет «Санкт-Петербургские ведомости», «Московские ведомости» та інших замість газети «Правительственный вестник», а в 1873 р. – за публікацію в №6 неофіційної частини ЕГВ в відділі судової хроніки, в якій вихваляється рішення присяжних катеринославського окружного суду визнати невинним хлопчину, звинувачуваного у крадіжці. При цьому, начальник Головного управління у справах друку наголошував на тому, що розбір та обговорення судових рішень за законом дозволяється лише в юридичних журналах та в тих періодичних

виданнях, в яких є відділ юридичної хроніки, що ЕГВ не дозволено [5, л. 9 – 9зв.,10].

В 1872-1874 рр. неофіційну частину ЕГВ редагував видатний краєзнавець Новоросійського краю К.В. Ханацький – колишній редактор «Бессарабских областных ведомостей» (1860-1865 рр.), талановитий журналіст, автор описів з історії Бессарабської області й численних етнографічних та історичних розвідок про проблеми повсякденного життя Бессарабії, народні традиції молдован тощо, нариси якого завжди відрізнялися якісним підбором джерел та новими підходами у вирішенні складних історичних питань. Під його керівництвом було видано «Памятную книгу Таврической губернии» (1867), першу «Памятную книжку Бессарабской области» (1869), «Карманный календарь Таврической губернии на 1869 год» (1869), «Календарь Таврической губернии на 1871 год» (1870). Це була людина, добре ознайоmlена з проблемами видання губернського друкованого органу (нерозуміння з боку начальства, нестача коштів, обмеженість штату редакції тощо), яка підтримувала тісні зв'язки з дослідниками Південної України, допомагаючи останнім в опрацюванні матеріалів місцевих архівів, людина, що займаючи посаду секретаря Таврійського губернського статистичного комітету (1866-1871) очолила роботу по розбору місцевих архівів. Не дивно, що перейшовши в 1871 р. на службу до канцелярії катеринославського губернатора, вже в наступному році він призначається редактором неофіційної частини ЕГВ, завідувачем друкарні та секретарем Катеринославського губернського статистичного комітету. На жаль, його редакторство в ЕГВ тривало не довго і в 1874 р. його було переведено до Херсону, де він знову ж таки зайняв посаду секретаря тепер уже Херсонського статистичного комітету та став редактором неофіційної частини «Херсонских губернских ведомостей» [13]. До редагування губернських відомостей К.В. Ханацький підходив з усією серйозністю та знанням справи, намагаючись перетворити кволі губернські органи друку на сучасне, потужне, наповнене цікавими матеріалами історико-краєзнавчого та злободенного характеру періодичне видання. Так, в ЕГВ знаходимо публікацію, в якій новий редактор газети пояснює характер перешкод на шляху розвитку даної групи видань та окреслює пріоритети їх розвитку. Йдеться про те, що ті покращення, які відбулися в галузі поліграфічного оформлення видання та його внутрішнього наповнення планується розвивати і в подальшому й представити цікаві матеріали стосовно історичного розвитку Катеринославської губернії. При цьому, редакція газети наголошувала на тому, що навіть публікуючи матеріали за чіткою регламентованою урядовою програмою, якої вони змушені дотримуватися, можливе покращення неофіційної частини видання, адже остання має широку програму, до якої входять: розробка різноманітних місцевих питань з історії, статистики, етнографії, продуктивності ґрунтів, судноплавства, торгівлі та інших питань, пов'язаних з побутом населення губернії та його здобутків в матеріальному та духовному відношенні. Головною перешкодою вдалої реалізації даної програми протягом 1838 – 1872 рр. редакція вбачала у відсутності технічних засобів та апаратів в губернській типографії. Особливо ж ситуація погіршилася після пожежі 1845 р., коли майже все майно типографії згоріло й діяльність останньої підтримувалась субсидією від уряду та мізерними коштами від реалізації ЕГВ. Таким чином, утворилося замкнуте коло, коли губернська типографія не могла покращити власне устаткування через нестачу коштів, що надходили від уряду та ЕГВ, а ЕГВ не могли покращити своє оформлення через відсутність необхідного типографського обладнання.

Поява ж приватної друкарні, обладнаної новими типографськими апаратами та машинами, зробила губернську друкарню неконкурентоспроможною, адже остання не встигала обслуговувати навіть своїх обов'язкових замовників. В 1866 та 1869 рр. губернська типографія отримала незначну кількість шрифтів та ручний станок й відповідно дещо покращила друк, але, як і раніше не встигала виконувати постійно зростаючий обсяг обов'язкових урядових замовлень. На початку ж 70-х рр. XIX ст. місцева адміністрація взялась за покращення губернської друкарні й редакція ЕГВ в особі К.В. Ханацького запевняла, що для цього вже вжито та будуть вживатися всі необхідні заходи [24, с. 58 – 59]. Про збільшення можливостей губернської типографії в 1872 р. свідчить й оголошення останньої про прийняття до друку приватних замовлень: книг, бланків, оголошень про продаж будинків та найом квартир, афіш, прейскурантів, тютюнових та інших етикетів. При цьому, в оголошенні зазначалось, що всі замовлення виконуються швидко, виразно та недорого [40, с. 96]. К.В. Ханацькому, метою якого було «зрушити з місця» й поставити неофіційну частину ЕГВ в один рядок з найкращими губернськими відомостями, вдалося оживити та покращити змістовність неофіційної частини видання. За його редагування зменшується кількість передруків та збільшується кількість оригінальних статей, що розкривають питання становища освіти, промисловості, сільського господарства, торгівлі, судноплавства, медицини, благодійності, руху народонаселення в Катеринославській губернії.

На початку 80-х рр. XIX ст. до редагування неофіційної частини ЕГВ приходять Ф.М. Стасюков, який залишається на цій посаді до 1885 р. На час його редагування припала поява в Катеринославській губернії перших приватних газет: «Екатеринославский листок» (1882-1884), пізніше газета «Днепр» (з 1884 р.) та газета О.І. Єгорова «Степь» (з 1885 р.), з чим і була пов'язана чергова спроба розширити неофіційну частину ЕГВ, зроблена губернатором В.М. Долгоруковим. В своєму клопотанні до міністра внутрішніх справ від 15 лютого 1884 р. губернатор зазначав, що змістовність, формат та строки виходу ЕГВ не відповідають потребам місцевого населення в задоволенні інформаційних потреб, що не вдається зробити навіть газеті «Днепр», через що до нього подано клопотання про відкриття нової приватної газети «Екатеринослав». Особливо губернатор підкреслив, що офіційний характер та обмеження програми неофіційної частини ЕГВ не дають можливості запросити до співпраці видатних місцевих діячів, які б зробили газету цікавою для місцевого населення, а отже ЕГВ з року в рік втрачають своїх приватних передплатників. Натомість В.М. Долгоруков запропонував розроблену ним та затверджену Головним управлінням у справах друку ще раніше для «Варшавских губернских ведомостей» програму неофіційної частини газети за прикладом «Харьковских губернских ведомостей». Планувалося змінити зовнішній вигляд, збільшити частоту випуску з 2 до 3 разів на тиждень, підвищити підписну плату з 5 руб. на рік до 6,50 руб. та продажем окремих випусків газети по 5 коп. замість 20, призначити новим редактором неофіційної частини ЕГВ старшого помічника правителя губернської канцелярії колезького асесора Загоряньського-Кисель. Що стосується програми видання, головними нововведенням мали стати дозвіл на публікацію передових статей «по вопросам, имеющим общий интерес и по вопросам общим, с целью выяснения тех взглядов, которые проводятся в частной местной прессе», поява рубрики останніх вістей (вибіркі з газет про найбільш цікаві явища внутрішнього життя) та фейлетонів (некрологи, статті наукового характеру, листи з повіті в легкій

формі викладу, присвячені опису провінційного життя, біографічні нариси, розбір творів, пов'язаних з краєм та бесіди про питання дня за формою викладу близькі до «Дневника громадянина»). На жаль, міністра внутрішніх справ не зацікавила пропозиція катеринославського губернатора розширити програму неофіційної частини ЕГВ для підвищення конкурентоспроможності з місцевою приватною пресою, скеровуючи таким чином суспільну думку на підтримку тих чи інших урядових заходів. Останній вказав і на той факт, що цензурування газети «Днепр» лежить на місцевій адміністрації, котра має можливість не допускати до друку неналежного висвітлення в її передових статтях загальних питань стосовно урядових заходів, що стосується і питання появи нових приватних видань в губернії [5, л. 11–14]. Так, в 1884 р. новій редакції та місцевій адміністрації не вдалося розширити неофіційну частину видання і в цей час в ЕГВ з'явився лише юридичний відділ для друку звітів про найбільш цікаві справи, що розбираються в місцевих мирових установах та окружному суді [5, л. 16].

У 1885 на короткий час та з 1886 по 1890 рр. редактором обох частин ЕГВ стає Ф.А. Преображенський, який в перші роки свого редагування не вносить до ЕГВ жодних змін. Але вже в 1888 р. ситуація кардинально змінюється і ЕГВ змінюють зовнішній вигляд та структуру, про що сама редакція у вступному слові до читачів в першому номері за цей рік дає пояснення, називаючи однією з причин зміни формату незадовільний стан збереженості відомостей, а однією з причин зміни структури – нові цілі, що постали перед часописом, як-то друк історико-краєзнавчої інформації, що має зацікавити широке коло читачів, а також стати цінним джерелом для вивчення в майбутньому дослідниками-спеціалістами історії краю. Каталізаторами змін стали 2 визначні події, які припали на 1887 (святування 100-річчя міста Катеринослава) та 1888 рр. (50-річчя ЕГВ). В зв'язку з першою подією редакція ЕГВ ще у 1887 р. наголосила на необхідності подання більш широкого історико-краєзнавчого матеріалу, присвяченого цій події. Так, в №23 від 1887 р. знаходимо редакційну статтю, в якій йдеться про те, що в зв'язку зі святкуванням 100-річчя міста будь-який документ стосовно історичного розвитку Катеринослава та губернії, а також спогади та будь-які інші матеріали представляють неабиякий інтерес. Тому, редакція ЕГВ звертається до населення губернії з проханням присилати до неї статті або будь-які інші матеріали, хоча б і в сирому вигляді для подальшої публікації на сторінках видання, а також матеріалів з етнографії, археології, топографії, геології, статистики краю, матеріали стосовно промисловості губернії, її фабричної та заводської діяльності, історії виникнення фабрик та заводів тощо [39, с.4]. 50-річчя губернських відомостей та нові умови функціонування ЕГВ, до яких можна віднести закон 1865 р. в галузі преси, за яким дозволявся продаж газет у роздріб, що примушувало останніх прагнути до публікації гостро актуальної та сенсаційної інформації [25, с. 67 – 69] та поява в Катеринославі приватних газет з більш широкою програмою та видатними місцевими діячами – їх кореспондентами сприяли переосмисленню ролі та функцій ЕГВ новою редакцією видання [45, с. 5]. Отже, з 1888 року неофіційна частина газети починає виходити окремим зошитом двічі на тиждень на маленьких аркушах, друком в три стовпця та окремою підпискою. Головними досягненнями стали формування потужного історико-краєзнавчого відділу неофіційної частини ЕГВ та введення провідної статті, розташованої на першій смузі, яка відображала актуальні суспільні тематики, внаслідок чого значно підвищилась змістовність неофіційної частини видання. Проведений аналіз

згаданих статей ЕГВ за 1888 р. показав, що на 64 оригінальні статті припадає лише 10 передруків. Серед перших більшість присвячені висвітленню питань економічного характеру, про що свідчать цифри: із 64 оригінальних статей 31 присвячена висвітленню актуальних питань землевласництва та землекористування, фабричної та заводської промисловості, а також діяльності банківських та інших кредитно-фінансових установ. На другому місці за кількістю друкваних статей опинилась проблема освіти в губернії, повітах та безпосередньо в губернському місті, – 15 статей. Решта торкалась не менш важливих питань культурного та релігійного життя губернії, а також розкривала найбільш назрілі проблеми життєдіяльності міст, зокрема велика увага приділялась проблемам розвитку міста Катеринослава, як-то санітарний стан міста, функціонування міської бібліотеки та необхідності відкриття читальні тощо. Саме з 1888 р. налагодження відносин газета-читач-газета, що відбувалося протягом 1865 – 1888 р., закладене ще за редакторства М.Мизка, починає давати певні результати. В цей час редакція неофіційної частини ЕГВ звертається до земських та міських управ з проханням надсилати друквані звіти, протоколи журналів засідань, доповідей тощо для своєчасного повідомлення відомостей про стан справ у земських та міських органах влади. Також йдеться про звіти училищних рад, кредитних установ тощо та прохання до відповідних посадових осіб та органів надсилати інформацію до редакції. Окремим напрямком діяльності газети стає робота по залученню підтримкою особами освіченої частини катеринославського суспільства. Як наслідок, яскравістю представленої програми в цей період ЕГВ завдячують, перш за все, освіченій та свідомій частині суспільства, яка стала забезпечувати газету оперативною інформацією. І справді, коли розглянути наявні статті, розміщені на шпальтах газети у 1888 та 1889 рр., можна прослідкувати, що часопис комплектується матеріалами, більшість з яких надсилаються до редакції земствами, міськими управами та думою, а також звичайними мешканцями міст і сіл губернії. Так, можна виокремити наступних «постачальників» інформації для ЕГВ: власне редакція часопису, що виступала автором провідних статей, розташованих на першій смузі, за виключенням деяких випадків, рубрик кореспонденції, місцевої хроніки та бібліографічних заміток, а також інших статей інформаційного характеру; місцевий орган державного управління, що уособлювався катеринославським губернським правлінням, яке друкувало власні розпорядження в офіційній частині ЕГВ; органи міського та земського самоуправління (такі як, земства, що надсилали до ЕГВ протоколи засідань катеринославських губернських земських зборів, інформацію про стан земської медицини та освіти в губернії, проблем благоустрою міст та будівництва шляхів сполучень; катеринославська міська дума та управа, що надавали інформацію стосовно перебігу подій на власних засіданнях у вигляді протоколів звітів, доповідей тощо); органи Міністерства внутрішніх справ, котрі надсилали кримінальну хроніку та власні повідомлення, що друкувались у рубриці поліцейських заміток; господарсько-економічні установи, організації та підприємства, як-то управління Катерининської залізниці, різноманітні акціонерні товариства та кредитно-банківські заклади, які розташовували на шпальтах газети інформацію про стан власних рахунків, проекти та різного роду оголошення; інформаційні агентства на кшталт Північній телеграфній агенції, що стали джерелом ЕГВ для друку телеграм; інші періодичні видання, такі як «Московські відомості» та «Російський кур'єр», з яких часопис передруковував матеріал, що торкався актуальних в суспільстві тем; а також лікарі, вчителі,

інженери, діячі науки та культури краю, що займались висвітленням найбільш гострих питань та намагалися подати навіть шляхи їх вирішення, а також надсилали до редакції етнографічні та історичні матеріали. Спостерігається тісний зв'язок між редакцією газети, з одного боку, та органами влади, місцевими установами й організаціями та населенням Катеринославщини, з іншого боку. Більше того, відтепер читацька аудиторія ЕГВ мала можливість впливати на структуру часопису шляхом корегування рубрик. Домігшись від Головного Управління у справах друку та Міністерства внутрішніх справ права розширити програму неофіційної частини часопису, редакція тим самим поставила завдання відповідності часопису рівню розвитку приватних газет своєю змістовністю та оперативністю, для чого остання намагалась створити сприятливі умови, якими стали проведення політики залучення широко кола кореспондентів та пошук ефективних методів швидкої передачі інформації. І перша з цих умов реалізовувалась в основному за рахунок власне читацької аудиторії видання. Таким чином, губернські відомості вирішували одразу декілька завдань: розширення штату співробітників, диверсифікація джерел інформації та підтримка діалогу редакції з читачем, і, як результат, підвищення інтересу місцевого читача до ЕГВ. Прикладом співпраці редакції видання зі своїми читачами стала публікація в №3 неофіційної частини ЕГВ за 1888 р. статті пересічного мешканця губернії, в якій останній звертається до редакції газети з проханням друкувати в губернських відомостях статті про засідання міських дум та управ, волосних зборів та їх рішень, затвердження місцевих бюджетів, інформації про вибори сільських посадових осіб, відомостей про діяльність сільських шкіл та лікарень, – словом, інформувати своїх читачів про все, що стосується сільського та міського життя різних повітів Катеринославської губернії. При цьому, автор статті зауважив, що такого роду публікації, перш за все, допомагали б вивченню рідного краю, його суспільного життя та потреб, що в свою чергу сприяло б їх своєчасному задоволенню [19, с. 3]. І вже з наступного номеру ЕГВ починають друкувати матеріали означеного спрямування, запровадивши рубрику думських засідань. Саме з 1888 р. співпраця редакції ЕГВ з місцевим населенням стає регулярною та невід'ємною частиною розвитку самого видання. Так, задумавши введення нових історичних рубрик, редактор ЕГВ Ф.Проебраженський замислювався не лише над актуальністю останніх, але й над залученням до роботи над ними мешканців губернії, створюючи таким чином додаткову умову для популяризації газети. Було створено декілька напрямків такої співпраці. Перший був спрямований на привертання до роботи в ЕГВ місцевої інтелігенції: вчених, вчителів, лікарів, громадських діячів та чиновництва для створення рубрик, які б відповідали професійній діяльності останніх, другий – решти населення губернії для публікації різноманітних спостережень, вражень та кореспонденцій з повітів Катеринославщини.

Так, наприклад, залучивши до роботи в газеті Я.Новицького, нова редакція отримує можливість вести до неофіційної частини ЕГВ нові рубрики: із церковного літопису, із недавнього минулого, до історії Запоріжжя, матеріали до історії колонізації Новоросійського краю, з історії народних переказів, повір'їв, та розповідей, пісні козацького віку, в яких друкується багато статей та інших публікацій з історії південноукраїнського регіону. При цьому, для збору етнографічного матеріалу редакція часопису зверталась до сільських вчителів, аргументуючи це тим, що розповіді та легенди про минулі події, вірування, заклинання, обрядові пісні, повір'я та всілякий етнографічний матеріал краще за

інших можуть зібрати та записати від народу, а особливо від старожилів, саме останні, в силу свого тісного контакту з ними [32, с. 2]. В результаті співпраці з місцевим архітектором І.Шмаковим на сторінках видання публікуються матеріали стосовно тих чи інших аспектів становлення архітектурного вигляду сучасного Катеринослава [55, с. 1; 56, с. 1]. Статті директора катеринославської гімназії та за сумісництвом цензора ЕГВ Я.Д. Грахова відносно історичних відомостей та сучасного стану розвитку очолюваного ним навчального закладу стали не лише засобом наповнення неофіційної частини ЕГВ різноманітними матеріалами, але відображенням характеру зацікавленості місцевих мешканців у такого роду інформації [15, с. 3; 6, с. 4]. Справа в тому, що сфера освіти, завдяки її реформі в другій половині XIX ст. (1864 р.) та з появою земств, що мали неабиякий вплив на її розвиток (повсюдне відкриття значної кількості земських шкіл, затвердження нових програм для сільських шкіл, покращення умов та додаткове фінансування тощо), стала одним з найбільш привабливих для населення напрямком культурного життя Катеринослащини. Завдяки співпраці з місцевими лікарями (М.Вакуловський, В.Скрильников, Голубовський та ін.) ЕГВ отримували цікаві матеріали з медицини і не лише [48, с. 4]. Так, з №21 ЕГВ в своїй неофіційній частині починають публікацію особистих паперів (переписка) батька лікаря В.Скрильникова – адвоката І.Скрильникова – про історію Катеринослава. При цьому, редакція наголошує на тому, що ці матеріали будуть цікаві пересічному мешканцю, оскільки вони охоплюють період початку XVIII ст. і до 1772 року включно та являють собою «маленькі історії про те, як ще юний Катеринослав здобував свій перший капітал і де останній подівся» [20 – 23, с. 2 – 3].

Що стосується наступного напрямку співпраці редакції видання, що була спрямована на діалог з рештою населення Катеринослащини, можна говорити про її тісний характер. Так, рубрика кореспонденцій з повітів Катеринославської губернії наповнювалась матеріалами саме від місцевого населення кожного з повітів губернії, які вважались кореспондентами ЕГВ на місцях. Вони «постачали» найрізноманітнішу інформацію для видання, включаючи відомості з історії міст та сіл даних повітів, що було затребуване місцевим суспільством. Крім того, в газеті часто-густо вміщувалися замітки, замальовки та навіть есе, надіслані до редакції від філістерів, що зазвичай підписувались як-то «театрал», «обиватель», «глядач», «приїжджий» тощо, і мали неабиякий успіх у читача, бо являли собою спробу переосмислення навколишньої дійсності останніми, що не могло обійтись без екскурсів в історичне минуле тих питань, що представлялись авторами. Ще одним способом співпраці стало звичайне для сучасної періодичної преси явище, як-то листи до редакції, що не рідко підіймали серйозні питання суспільного характеру. Крім того, редакція при нагоді зверталась до населення з проханням написати статті з тієї чи іншої проблематики, присвячених певним подіям в історії губернії або певним особам – видатним діячам Катеринослащини для публікації у виданні. Так, в №17 неофіційної частини ЕГВ за 1888 р. знаходимо відомості про те, що невеличкий гурток любителів рідної літератури збирався відслужити панахиду за видатним катеринославським белетристом, автором «Губернського карнавалу» та «Відкупної справи» В. Слагіним в 25-ту річницю від дня його смерті, і редакція ЕГВ просить написати статтю, присвячену цьому літератору та громадському діячу [31, с. 2], який в свій час входив до клубу «Піквіків», що об'єднував представників прогресивної частини дворянської і різночинської інтелігенції краю, які виступали з позицій гласності, правдолюбства, гуманізму та

християнської моралі, піддаючи критиці місцеву бюрократію, чиновництво та кріпосництво [26, с. 4 – 5]. Таким чином, за редакторства Ф.Преображенського до співпраці з виданням було залучено видатних місцевих науковців, літераторів, лікарів, чиновників, дячів культури та освіти тощо, серед яких Я.П. Новицький, Д.І. Яворницький, І.І. Манжура, І.Я. Акінфієв, М.М. Владимиров, І.А. Шмаков, В.Т. Скрильников та ін., завдяки яким сторінки видання наповнилися цікавими та різноплановими матеріалами. Але, розуміючи всю серйозність конкуренції з губернськими приватними газетами, нова редакція не хотіла зупинитися на досягнутому і в жовтні 1889 р. через губернатора клопотала про чергове розширення програми неофіційної частини ЕГВ, мотивуючи таке прохання необхідністю популяризації ЕГВ задля їх успішного конкурування з приватними виданнями та скеровування суспільної думки в потрібному для уряду напрямку. До клопотання також додавалася програма, за якою загальний відділ ЕГВ мав включати урядові розпорядження та придворні вісті, телеграфні вісті, зовнішні та внутрішні вісті, рубрики: серед газет та суміш, а місцевий – статті та замітки з різних питань місцевого життя, хроніки міста Катеринослава та губернії, кореспонденції з різних місцевостей Катеринославської губернії, довідкові вісті, оголошення та рубрики: періодичний друк про Катеринославську губернію та до історії краю. Дана програма була затверджена міністром внутрішніх справ, окрім рубрики суміш, так як «витаги зі статей неофіційних видань з питань зовнішньої та внутрішньої політики допускалися лише з особливою обачністю при повній впевненості в тому, що останні в повній мірі відповідають видам та цілям уряду», про що і повідомили катеринославського губернатора [5, л.17 – 19]. Затверджені зміни ввійшли в силу з 1 липня 1889 р., тобто з №51, при цьому, неофіційна частина ЕГВ почала виходити в форматі великого аркушу друком в 4–5 стовпців, об'ємом в 4 газетні смуги, друга і третя з яких зазвичай горизонтальною лінійкою поділялися на дві частини. В нижній, меншій частині, розміщувався газетний фейлетон: розповіді, повісті, вірші, полемічні та наукові статті, подорожі, листи з повітів з описом провінційного життя тощо.

В період з 1890 по 1992 рр. неофіційна частина ЕГВ змінила 3 редакторів: Працевича, Вольнера та Г.Шрейдера, чиновників губернського правління, які тимчасово редагували газету, що вплинуло на скорочення кількості оригінальних статей і збільшення передруків в цей період, адже скоріше за все для них це була додаткова, неоплачувана робота, на яку останні не мали ні часу, ні бажання, особливо враховуючи її тимчасовий характер. Тому більшість рубрик, що з'явилися в 1892 р. або являли собою передруки, або легко комплектувались: із газет, новини науки та літератури, горна справа, місцева хроніка, губернська хроніка. З другої половини 1892 р. (з №60) по 1893 р. неофіційну частину ЕГВ редагував Ф. Мейер, котрий привніс до газети нові рубрики замітки профана, театр та музика), а до публіцистичного стилю додав яскраве емоційно-експресивне забарвлення, чого раніше не спостерігалось в публікаціях газети. При цьому, відсутність провокаційних питань в статтях компенсувалась цікавістю та легкістю викладу матеріалу. Розуміючи складність положення ЕГВ та не конкурентоспроможність видання, новий редактор мав на меті не лише змінити суспільну думку про губернський орган друку як виразника урядових позицій, якому притаманна підтасовка фактів та відомостей, але й поставити офіційне видання в один ряд з місцевими приватними газетами. Для цього Ф. Мейер намагався об'єктивно представляти на сторінках видання матеріали, що потрапляли до газети та дати можливість

читачам вільно висловлюватися на шпальтах видання про нагальні місцеві суспільні проблеми. Але така позиція редактора рано чи пізно звернула б на себе увагу МВС, що і сталося в 1893 р., коли до Головного управління у справах друку потрапила скарга від начальника Головного управління пошт і телеграфів про необґрунтованість вимог, висунутих до поштових відділень в замітці Д. Кобозева в рубриці листів до редакції, опублікованій в №113 ЕГВ за 1892 р. [44, с. 2]. Сутність справи полягала в тому, що Д. Кобозев скаржився на те, що співробітники поштового відділення при Катеринославському вокзалі не приймають кореспонденції без зазначення адресованої губернії, що однак можна було зробити в будь-якому відділенні інших міст. Відтак, Головне управління у справах друку звернулося за поясненнями до катеринославського губернатора, на що отримало пояснювальну записку Ф. Мейера, в якій редактор ЕГВ виклав свої думки не лише стосовно мотивів публікації подібної замітки, але й стосовно проблеми обслуговування населення Катеринослава в поштових відділеннях [5, л. 22 – 26]. Новий редактор ЕГВ, вважаючи, що згадана замітка написана в безневинному тоні, зазначив, що остання не може вводити в оману суспільство та завдавати образи поштової установі, як це представляли Головне управління у справах друку та Головне управління пошт та телеграфів, натомість дає можливість поштовому відомству в особі його чиновника І. Майдачевського роз'яснити суспільству декотрі правила руху кореспонденції й тим самим припинити необґрунтовані, на його думку, вимоги місцевого населення. Таке роз'яснення (І. Майдачевського) й було опубліковано на сторінках ЕГВ [30, с. 3]. Крім того, Ф. Мейер в своїй записці запевняв, що таким чином намагався вирішити одразу два завдання: через публікацію матеріалів по хвилюючим для читачів питанням (в даному випадку проблема поштового обслуговування) викликати у населення довіру й повагу до газети та мати можливість скеровувати суспільну думку на користь уряду стосовно питань, що підіймаються. Проблема, на думку редактора, полягала в тому, що на губернське місто Катеринослав з населенням у 80 тис. жителів приходилася лише одна поштова контора та маленькі відділення на вокзалі, а отже працівники останніх були перевантажені роботою, від чого утворювалися величезні черги, а їх поводження з населенням ставало грубим та формальним. При цьому, недоліки проблеми поштового обслуговування визнавав і начальник катеринославського поштового відділення А. Пігулевський, котрий виклав своє бачення проблеми у відповідь на статті «Что я видел в нашей почтовой конторе и какие мне мысли приходили тогда» [49, с.4] та «Нужды почты в Екатеринославе» [35, с. 3] на сторінках ЕГВ [42, с. 3–4]. Таким чином, Ф. Мейер розумів, що публікувати критичні статті на гострі, актуальні та злободенні питання провінційного життя на сторінках неофіційної частини такого офіційного видання, як губернські відомості, можливо лише в разі запевнення чиновників Головного управління у справах друку в тому, що відсутність останніх призведе до падіння інтересу та престижу губернських відомостей та внаслідок діяльності місцевих приватних періодичних видань формуванню «невірної» суспільної думки стосовно тих чи інших питань. Але в цей раз таке пояснення від редакції ЕГВ не задовольнило начальника Головного управління у справах друку, котрий скориставшись нагодою прийнявся до ретельного перегляду статей неофіційної частини ЕГВ. Відтак, редакція неофіційної частини ЕГВ в особі Ф. Мейера отримала зауваження за публікацію наступних статей: 1) «Заметки профана» – за критику нового міського положення [11, с.3 – 4]; 2) лист до редакції К. Бодяньського – за порівняння заяв

деяких виборців міських гласних з Дем'яною юшкою та вираз «авторы заметки по присущей им близорукости из-за мухи слона не приметили» [43, с.4]; 3) «Кого следует выбирать городским головою?» – за висловлювання про нерозв'язаність проблеми обрання міського голови через безглузду стадність російських виборців та пропозицію виключити можливість вибору кандидатів з купецького стану через те, що «сила эта чисто денежная, в высшей степени эгоистичная, стоящая от сознания общественных городских интересов дальше, чем мы все от возможности сделаться китайскими мандаринами» й докори уряду з приводу запізнолії реалізації давно назрілої міської реформи [28, с.1 – 2]; 4) лист до редакції члена санітарної комісії Л.І. Неймана – за відповідь на проблему неприбраності в місті Нікополі дохлих собак та коней висловлюванням з байки Крилова: «чем кумушек считать трудиться, не лучше ль на себя, кума, оборотиться» [34, с. 3]. Крім того, начальник Головного управління у справах друку наголосив на тому, що хоча ЕГВ і дозволили в неофіційній частині друкувати звіти судових засідань, статті політичного та суспільного характеру з питань місцевого значення, поява вищезгаданих публікацій говорить про те, що Ф. Мейер невірно розуміє завдання та цілі губернських відомостей й публікація на сторінках ЕГВ будь-яких викривальних статей неможлива [5, л. 27 – 33]. Відтак, можна зробити припущення, що саме цей випадок призвів до відсторонення Ф. Мейера від редакторства неофіційною частиною ЕГВ та зведення обох частин газети до єдиного видання, як було до 1888 р., оскільки листи начальника Головного управління у справах друку датовані квітнем 1893 р., а вже з 26 червня 1893 р. (№67) випуск ЕГВ здійснюється Я. Гололобовим, а з №68 – ЕГВ починає об'єднаний друк обох частин видання. Отже, Яків Георгійович Гололобов, невдовзі по призначенню на посаду помічника правителя канцелярії катеринославського губернатора (1 січня 1893 р.), приступає до редагування неофіційної частини ЕГВ (1893-1898 рр.). За час його редагування незначним змінам підлягає поліграфічне оформлення газети – в певні періоди ЕГВ за рахунок реклами виходила об'ємом в 4 – 8 газетні смуги друком в 5-6 стовпців, друга і третя смуги, як і раніше, могли горизонтальною лінійкою поділятися на 2 частини, з 1894 р. частота виходу видання збільшується до 3-х разів. Що ж стосується змістовності неофіційної частини видання, можна говорити про наступність справи по її покращенню та тотожність у розумінні мети та завдань губернських відомостей колишнім та новим редакторами ЕГВ, що легко простежити на сторінках видання. Відомо, що Я. Гололобов займався журналістською та письменницькою діяльністю, підтримував тісні зв'язки з інтелектуальною елітою Катеринослава (М. В. Чеховим, А. С. Синявським, С. А. Бродницьким, Д. І. Яворницьким), захоплювався історією, зокрема історією Катеринославщини та запорозького козацтва й, надаючи великого значення ролі історичних знань в розвитку суспільства, докладав значних зусиль до вивчення і пропагування історії краю, сприяв розвитку краєзнавчих досліджень та популяризації краєзнавчої літератури. Все це, в свою чергу, не могло не позначитися на формуванні матеріалів неофіційної частини ЕГВ. Так, за редакторства Ф. Мейера, в першу чергу, на сторінках ЕГВ набувають широкого резонансу проблеми місцевого характеру, що виражається в появі тематичних блоків під назвою «що нам потрібно?», «замітки профана», «листи» (маріупольські, сільські тощо), «до питання про водопостачання міста Катеринослава» та інші статті та замітки, що охопили майже всі сфери повсякденної життєдіяльності міст і сіл (обговорення введення нового міського положення, виборів міського

голови, проблем судноплавства, санітарного стану міст, стану доріг, заліснення степу, водопостачання, необхідності відкриття архівної комісії, стану пожежної справи тощо). Я. Гололобов продовжує цей напрям й виводить на його рівень одночасно ще й тематичні блоки стосовно історичного розвитку регіону та його культурного життя. Так, історико-краєзнавчий відділ поповнюється різноманітними цікавими матеріалами (тематичні блоки: історичний нарис про заснування та розвиток Катеринославського приказу громадського піклування, що складається з 17 статей, нариси Катеринослава, підземний Катеринослав тощо), збільшується кількість літературних публікацій (розповіді, повісті, есе, подорожні записки, афоризми та думки), з'являються нові рубрики: по Росії (опис провінційного життя різних куточків Російської імперії та порівняльний аналіз рівню життя останніх з місцевим), арабески, дозвільні думки, нариси та замітки, мимохіддю (роздуми стосовно діяльності тих чи інших місцевих установ, організацій, нововведення та суспільні потреби тощо), петербурзькі вісті, остання пошта, із-за кордону, огляд друку, літературні замітки (із літературної хроніки), листи (наївні листи, листи із села, новомосковські листи, листи із Маріуполя, одеські листи, листи із Італії, листи із Берліну, листи із Риму, паризькі листи), мініатюри (історія життя окремих людей та сімей), обговорюються та коментуються рішення засідань міських дум та управ, окружних судів тощо, широко висвітлюються всі сфери життєдіяльності провінційного суспільства з випинанням особливо проблемних його сторін, що піддаються нищівній критиці на сторінках видання. Таким чином, Я. Гололобов реалізував власне бачення мети та цілей видання ЕГВ, пріоритетними напрямками якого стали інтереси та вподобання нового редактора, в даному випадку його захоплення історією та активна громадсько-культурна діяльність, що позначилась на широкому представленні на шпальтах неофіційної частини газети історичного минулого та сучасності південноукраїнського регіону. В 1898 р. Яків Георгійович покинув редагування ЕГВ, що скоріше за все було пов'язано з його активною громадською та політичною діяльністю, що розгортається в цей період. Так, Я. Гололобов активно займався депутатською діяльністю: в 1897–1917 рр. був гласним катеринославської міської думи, 1901–1902 рр. – членом міської управи, працював в комісії по перейменуванню вулиць, з 14 жовтня 1907 р. його обрано депутатом 3-ої Державної думи, був одним із засновників катеринославської «народної партії» (1905), організатором «групи правих октябристів» (1907). Співпрацював з благодійницькими організаціями Катеринослава (1897–1910 рр. – член попечительської ради катеринославської міської жіночої гімназії, 1899–1902 рр. – секретар губернського комітету піклування про народну тверезість, сприяв діяльності Бахмутського товариства допомоги учням, секретар комітету по збору пожертвувань і будівництва приміщення Катеринославського вищого гірничого училища (21 липня 1898 р.), секретар будівельної комісії для спорудження приміщення цього навчального закладу (3 грудня 1899 р.). З 1 січня 1899 р. Я. Гололобов отримав призначення на посаду секретаря Катеринославського губернського статистичного комітету й розгорнув там діяльність по системному дослідженню історії краю та посприяв підготовці і виданню статистико-економічних оглядів, «Памятной книжки и адрес-календаря Екатеринославской губернии», щорічника «Приднепровье». З 1904 р. став радником губернського правління, а в 1907 р. тимчасово виконував обов'язки віце-губернатора. Одночасно Я. Гололобов продовжував підтримувати діяльність катеринославських науковців: брав активну участь у створенні гірничого

училища та обласного музею ім. О.М.Поля, в організації XIII археологічного з'їзду, що відбувся у Катеринославі у серпні 1905 р., його було обрано дійсним членом Катеринославської губернської вченої архівної комісії [12]. На жаль, після відходу від редакторських справ Я. Гололобова, з 1899 р. програма неофіційної частини ЕГВ згортається до друку приватних оголошень та стану рахунків акціонерних компаній та товариств, частота виходу видання скорочується до 2 разів на тиждень, з 1904 р. повертається 3-разовий випуск., з 1912 р. – знов 2 рази на тиждень. Можливими причинами такого положення з одного боку могла стати відсутність нової дієвої людини, котра б спромоглась продовжити розгорнуту роботу, а з іншого боку – поява нових приватних періодичних видань на Катеринославщині, що призвела до втрати авторів ЕГВ. Так, до вже існуючих катеринославських приватних видань «Екатеринославский листок» (з 1884 р. – газета «Днепр») та «Степь» в 1898 р. додалися щоденна науково-літературна, політична та економічна газета «Приднепровский край» та щотижнева суспільна та літературна газета «Приднепровье» (з 1899 р. – «Днепровская молва»), з широкою програмою видання. При цьому, останні мали розширений кореспондентський склад, до якого увійшли й постійні кореспонденти ЕГВ (І.Я. Акіф'єв, О.І. Єгоров, Д.І. Яворницький тощо). В своєму прощальному зверненні до читачів, розміщеному в останньому номері ЕГВ за 1898 р., Я. Гололобов так і не назвав причину «закриття» неофіційної частини ЕГВ, але дав зрозуміти як важко давалось такому офіційному виданню, як ЕГВ, виходити щоденно за подібного до приватних видань програмою й утримувати позицію цікавої місцевої газети. «Пять лет – немалое время, а для редакторской работы в провинциальной газете, да еще в «губернских ведомостях», поставивших себе те же задачи как и частная газета, время это может считаться достаточно продолжительным», – так оцінював Я. Гололобов п'ятиріччя щоденного виходу ЕГВ. Він зазначав, що рішення по реформуванню ЕГВ в щоденне видання, спочатку не отримало підтримки й більшість ворожо поставилась до подібних перетворень, пророкуючи повну невдачу в усіх проявах. Навіть інтелігенція, серед якої були люди, здатні працювати в газеті, мала скептичні погляди, основані головним чином на тому, що губернським відомостям не можна говорити того, що в приватній газеті й робити це так, як приватні газети. При цьому, видання не мало коштів на оплату кореспондентам. Тим не менше, залишалось 3–4 людини, що повірили у можливість такого перетворення й із завзяттям прийнялися до роботи. Поступово до справи видання ЕГВ приєдналися й ті, що подолали свою недовіру до видання й таким чином, робота все більше набувала розмаху, а публіка почала приглядатися до газети та прислухатися до її голосу, нарешті примітила видання й місцева преса. За мету в цей період ЕГВ брали наступну тезу: «провінційної преса має якомога повніше представляти на своїх сторінках місцеве життя, горювати її горем та радіти її радістю» [14, с. 2]. З 1899 по 1918 рр. можна говорити про відсутність неофіційної частини видання, оскільки існування останньої було формальним і навряд чи друк оголошень під заголовком неофіційної частини можна назвати повноцінною структурною одиницею. За цей період ЕГВ змінили 13 редакторів, котрі обіймали цю посаду від 1 до 5 років (І. Проселков, 1899; С. Ф. Іщенко, 1901; І. І. Кисель-Загорянський, 1901; П. П. Писемний, 1901 – 1904; А. Т. Мельников, 1904 – 1907; А. В. Серебрянський, 1905 – 1911; П. В. Нечаєв, 1911; М. Г. Подковиров, 1911 – 1916; М. М. Воронов, 1912; С. О. Микитин, 1912 – 1913; С. І. Кутирін, 1913 – 1916; О. О. Крилов, 1913; Шашкевич, 1916) [33, с. 89]. Газета припинила своє

існування в 1918 р. в зв'язку зі зміною влади в країні, котра почала закривати всі дореволюційні офіційні періодичні видання.

Таким чином, розглянувши розвиток ЕГВ, можемо говорити про чотири етапи, що відрізняються зовнішніми та внутрішніми якостями видання. Перший етап охоплює період з 1838 по 1865 рр. Характерними ознаками даного періоду розвитку ЕГВ є суттєва обмеженість тематики публікацій та обсягу матеріалів неофіційної частини часопису, нечисленність кореспондентського штату газети, значна кількість передруків, відсутність стійкого діалогу з читачем, неякісне поліграфічне оформлення (дрібний шрифт, текст на піваркуша, потім у 2 колонки, заголовки і назви рубрик майже ніколи не виділялись, через що текст сприймався важко й нелегко було знайти необхідне повідомлення). В цей період відбувається становлення неофіційної частини видання, котра від нерегулярного друку переходить до постійного, формуються відповідні відділи газети, починає розвиватися рубрикація (з'являються рубрики місцевих вістей, літературних вістей, губернських вістей, сільського управління, театру) та закладено основи стратегії розвитку видання. З 1865 по 1888 рр. можна виокремити другий період у розвитку ЕГВ, який характеризується зміною формату та поліграфічного оформлення, що стають більш зручними для читання, налагодженням відносин газета-читач-газета, залученням до роботи інтелектуальних сил Катеринославщини, розвитком рубрикації (в цей період з'являються рубрики Катеринославського листка, біржових вістей, засідання катеринославського губернського зібрання, іноземних вістей, міського шоденника, внутрішніх вістей, судового та юридичного відділів), зменшенням загальної кількості передруків та збільшенням частки оригінальних статей. Вперше з'являються статті та замітки злободенного характеру. Третій етап в розвитку часопису, охопивши період з 1888 р. по 1898 р., ознаменувався зміною цілей видання, відповідно до яких відбулось розширення кореспондентського складу видання та зміни в структурі й програмі ЕГВ, що відтепер мали можливість випускати неофіційну частину окремим зошитом з розширеною програмою, наповненою цікавими місцевими матеріалами на кшталт приватних газет. Даний період справедливо можна вважати апогеєм розвитку неофіційної частини ЕГВ, адже протягом свого існування видання ніколи не мало такої цікавої та яскравої програми, як в зазначене десятиліття. В цей час відбуваються якісні зовнішні та внутрішні трансформації, які виражаються у зміні формату, покращенні поліграфії, збільшенні частоти виходу видання до 7 разів на тиждень (1894 – 1898 рр.), формуванні потужного історико-краєзнавчого відділу неофіційної частини ЕГВ, появі провідної статті, газетного фейлетону, збільшенні кількості літературних публікацій, появі значної кількості нових рубрик, залученні до співпраці з виданням видатних місцевих науковців, літераторів, лікарів, чиновників, діячів культури та освіти тощо (Я.П. Новицький, Д.І. Яворницький, І.І. Манжура, І.Я. Акіньєв, М.М. Владимиров, І.А. Шмаков, В.Т. Скрильников та ін.), появі значної кількості полемічних, критичних та викривальних статей. Четвертий період (1899 – 1918 рр.) характеризується поверненням програми та структури видання до визначеної положенням 1845 р. та скороченням неофіційної частини видання до друку приватних оголошень та стану рахунків акціонерних компаній й товариств. Дослідивши історію редагування ЕГВ приходимо до висновку, що особливо цікавою неофіційна частина видання була в періоди редакторства К.Ханацького, Ф.Преображенського, Ф.Мейера та Я.Гололобова. При цьому, навіть ті нечисленні дані про редакцію газети, що знаходяться в нашому розпорядженні, свідчать про те, що у випадку з ЕГВ саме

особа редактора була одним з найвагоміших факторів впливу на розвиток видання. Як і решта губернських видань, протягом своєї діяльності ЕГВ виконували інформаційну та просвітницьку функції, друкуючи на своїх сторінках значну кількість практичної, довідкової та краєзнавчої інформації. Редакції газети, знаходячись у тісному зв'язку зі своїм читачем та друкуючи значний комплекс матеріалів з історії, археології, географії та етнографії краю, при цьому, особливе місце відводячи висвітленню козацького минулого краю, через свої публікації сприяли самоідентифікації південноукраїнського регіону. Підіймаючи на своїх сторінках важливі для суспільно-економічного та культурного розвитку краю питання, пов'язані, перш за все, з вирішенням сільських та міських господарчих проблем, освітніх та наукових питань, розвитком благодійництва в краї тощо, ЕГВ сприяли не лише формуванню стійкого інтересу місцевого населення до історичного минулого регіону, але й інституційному та науково-теоретичному оформленні місцевої історії як галузі історичних знань (відкриття бібліотек, початкових та вищих навчальних закладів, музеїв, губернської вченої архівної комісії, відділень центральних наукових товариств, сприяння організації археографічної діяльності при губернському статистичному комітеті тощо). Отже, можна з впевненістю говорити про те, що ЕГВ відіграли важливу роль в суспільно-економічному та культурному розвитку регіону. При цьому, публікації ЕГВ охоплюють значний обсяг матеріалів з історії політичного, економічного, соціального та культурного життя південноукраїнського регіону кінця XVIII – початку XX ст., і маючи вагомий інформаційний потенціал, можуть бути включені до основної джерельної бази з вивчення відповідних питань.

Джерела та література:

1. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф 8. – оп. 1. – спр. 5. Предписания Министерства просвещения, попечителя Одесского учебного округа и переписка о порядке цензурного просмотра газет «губернских ведомостей» и других периодических изданий в городах Новороссийского края.
2. ДАОО. – Ф 8. – оп. 1. – спр. 12. Циркуляры и предписания Министерства просвещения о надзоре за «губернскими ведомостями», о передаче литературы Морскому начальству в Николаеве без цензурного просмотра, об объединении «Листка РОПиТа» с «Новороссийским наблюдателем».
3. ДАОО. – Ф 8. – оп. 1. – спр. 25. Циркуляры Главного управления цензуры и переписка об усилении надзора за «Бессарабскими губернскими ведомостями» и запрещение публикации статей, направленных против местной администрации (имеется печатный экземпляр «Бессарабских губернских ведомостей»).
4. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 776. – оп. 3. – спр. 372. О наблюдении за губернскими ведомостями.
5. РДІА. – Ф. 776. – оп. 4. – спр. 310. Дело по изданию Екатеринославских губернских ведомостей.
6. РДІА. – Ф. 982. – оп. 1. – спр. 39. Документы по делу об обнаружении в г. Екатеринославе общества под названием «Пиквики», организованно служившим там ранее тов. председателя Костромской гражданской палаты Балиным: письма секретные костромского губернатора И.В. Романуса С.С. Ланскому и Харьковскому губернатору И.Д. Лужину, «Законы пиквиков».
7. РДІА. – Ф. 1661. – оп. 1. – спр. 109. Дело о помещенной в неофициальной части Екатеринославских губернских ведомостей статьи «Ростов-на-Дону».
8. РДІА. – Ф. 1661. – оп. 1. – спр. 285. Журналы и доклады комитета Высочайше учрежденного в 2 день апреля 1848 года за 1850 год.

9. РДА. – Ф. 853. – оп. 1. – спр. 132. Бумаги В.В. Григорьева. О газетах: «Екатеринославские губернские ведомости», «Черниговские губернские ведомости», «Северный вестник».

10. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1852. – Том 26. – Отделение первое. – 753 с.

11. Nemo. Заметки профана / Nemo // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – №23

12. Абросимова С. В. Я. Г. Гололобов у культурно-громадському житті Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/su/abrosymova_golol.htm.

13. Бобков В. В. До біографії К. В. Ханяцького: за матеріалами архівів Москви та Сімферополя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/su/bobkov_hanyckyj.htm.

14. Гололобов Я. Последние строки / Я. Гололобов // ЕГВ. – 1898. – №282. – С. 2.

15. Грахов Д. Краткое историко-статистическое обозрение Екатеринославской гимназии / Д. Грахов // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – №6.

16. Грахов Д. Статистико-географическое описание Екатеринославской губернии / Д. Грахов // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – №6.

17. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX века) / И. С. Гребцова. – Одесса: Астропринт, 2002. – 408 с.

18. Гребцова И. С., Гребцов В. М. Становлення та розвиток періодичної преси на півдні України у першій половині XIX ст. / І. С. Гребцова, В. М. Гребцов // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. другої Всеукр. наук.-теорет. конф. 21-22 грудня 1994 р. – Львів, Житомир, 1994.

19. Думские заседания // ЕГВ. Часть неофициальная – 1888. – №3.

20. Егоров А. Из бумаг И.М. Скрыльникова / А. Егоров // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – №21.

21. Егоров А. Из бумаг И.М. Скрыльникова / А. Егоров // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – №23.

22. Егоров А. Из бумаг И.М. Скрыльникова / А. Егоров // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – №30.

23. Егоров А. Из бумаг И.М. Скрыльникова / А. Егоров // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – №36.

24. Екатеринослав, 30 января // ЕГВ. – 1872. – №9.

25. Есин Б. И. Русская газета и газетное дело в России. Задачи и теоретико-методологические принципы изучения / Есин Б. И. – М.: Наука, 1981. – 398 с.

26. Катеринославщина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.dnipropetrovsk.iatp.org.ua/html>. – Назва з екрана.

27. Крестьянское дело в Екатеринославской губернии // ЕГВ. – 1863. – №5-25.

28. Крутой. Кого следует выбирать городским головою? / Крутой // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – №28.

29. Куш Василий. Очерки Таганрога / Василий Куш // ЕГВ. – 1845. – №24, стр.1-7.

30. Майдачевский И. Письмо в редакцию / И. Майдачевский // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1892. – №120.

31. Местная хроника // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – №17.

32. Местная хроника // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – №3.

33. Навчальний посібник для студентів історичного факультету зі спецкурсу «Центральна і регіональна преса Російської імперії XVIII – початку XX ст. як історичне джерело». – Одеса: Просвіта, 2004. – 198 с.

34. Нейман Л. И. Письмо в редакцию / Л. И. Нейман // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – №32.

35. Нужды почты в Екатеринославе // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – №11.

36. Організація судових та правоохоронних органів: підручник для студентів юрид. спеціальностей вищих навч. закладів / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий та ін. За ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/sydney-orgonu/502-tuxui/10729-12-.html>.

37. От редакции // ЕГВ. – 1845. – №22.
38. От редакции // ЕГВ. – 1846. – №36.
39. От редакции // ЕГВ. – 1887. – №23.
40. От типографии // ЕГВ. – 1872. – №14.
41. П. П. Дополнение к статье «Памяти Мизко» / П. П. // ЕГВ. – 1895. – №205.
42. Пигулевский А. Письма в редакцию / А. Пигулевский // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – №19.
43. Письмо в редакцию // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – №24.
44. Письмо в редакцию // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1892. – №113.
45. Пятидесятилетие губернских ведомостей // ЕГВ. – 1887. – №90.
46. Русская периодическая печать (1702-1894): Справочник [под ред. А. Г. Дементьева, А. В. Западова, М. С. Черепанова / авт.-сост. Н. В. Баранская, Н. С. Булгакова, Т. Г. Динесман, Б. Н. Касабова, М. И. Кострова, Г. Г. Курочкина, А. Д. Левин, Е. Е. Миропольская, А. П. Светлов, Н. А. Сверчков, Н. В. Сендык, Е. П. Прохоров, С. Г. Рудич, М. С. Черепанов, Е. М. Фингерит]. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1959. – 835 с.
47. Рябинин Д. Д. Воспоминания о Н. Д. Мизко / Д. Д. Рябинин // Исторический вестник. – 1882. – №10.
48. Скрыльников В. К вопросу о древности применения глины в медицине и технике / В. Скрыльников // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – №86.
49. Случайный наблюдатель. Что я видел в нашей почтовой конторе и какие мне мысли приходили тогда / Случайный наблюдатель // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – №4.
50. Страничка из истории «Екатеринославских губернских ведомостей» // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1889. – №11.
51. Чернуха В. Г. Правительственная политика в отношении печати 60-е – 70-е годы XIX века / Чернуха В. Г. – Л.: Наука, 1989. – 205 с.
52. Швидько Г. К. Піквікі і бібліотечна справа в Катеринославі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.libr.dp.ua/175/ist/3.htm>
53. Школьна О. З історії катеринославської преси (1838-1917 рр.): особливості становлення та розвитку / О. Школьна // Вісник Київського університету. Серія: журналістика. Вип. 2. – К., 1995.
54. Школьна О. Тенденції у розвитку місцевої офіційної періодики у 1838-1917 рр. (на прикладі видань Катеринославської губернії) / О. Школьна // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. пятої Всеукр. наук.-теорет. конф. 27-28 листопада 1998 р. – Львів, 1999.
55. Шамаков И. Черепичные крыши / И. Шамаков // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – №39.
56. Шамаков И. Черепичные крыши / И. Шамаков // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – №40.

Джужулета Аванесян (Запоріжжя, Україна). «Екатеринославские губернские ведомости» (1838-1918): становлення та розвиток видання.

Дана стаття присвячена дослідженню історії становлення, розвитку та трансформації типологічних характеристик першої на Катеринославщині газети «Екатеринославские губернские ведомости», визначенню її місця та ролі в суспільно-політичному та культурному житті Катеринославської губернії другої половини XIX ст.

Ключові слова: губернські відомості, Головне управління у справах друку, цензура, типографія.

Джужулета Аванесян (Запоріжжя, Україна). «Екатеринославские губернские ведомости» (1838-1918): становление и развитие издания.

Данная статья посвящается исследованию истории становления, развития и трансформации типологических характеристик первой на Екатеринославщине газеты «Екатеринославские губернские ведомости», определению ее места и роли в общественно-политической и культурной жизни Екатеринославской губернии второй половины XIX в.

Ключевые слова: губернские ведомости, Главное управление по делам печати, цензура, типография

Dzhul'eta Avanesyan (*Zaporozhia, Ukraine*). **The «Ekaterinoslavskie gubernskie vedomosti» (1838-1918): becoming and development of the edition.**

This article is dedicated to research of the becoming, development and transformation of typological characteristics by the first in Ekaterinoslavsky province newspaper the «Ekaterinoslavskie gubernskie vedomosti», to definition of its place and a role in a political and cultural life of Ekaterinoslavsky province of the second half of the XIX century.

Keywords: provincial sheets, Central administrative board on press affairs, censorship, printing House

Алла КРИЛОВА
(Мелітополь, Україна)

УДК 311.213.3.(477.7)

**Катеринославська губернська оціночна
комісія: програми дослідження
землеволодінь**

Історія статистичної діяльності земських установ Південної України та загальна характеристика їх видань описана у працях О.О. Петрова та В.В. Бобкова [1; 7]. Тому дозволимо собі коротко зупинитися на історії створення Катеринославської губернської оціночної комісії (далі – Комісія), та більш детально розглянути особливості оцінки земель та складення програм для її проведення.

Комісія була створена в межах реалізації закону про «Правила оцінки нерухомих имуществ для оцінки обложення земскими сборами» від 8 червня 1893 р. [8, 414 – 419].

Згідно цих правил новостворені губернські та повітові оціночні комісії повинні були проводити оцінку нерухомого майна.

На губернські оціночні комісії покладалося: а) нагляд за успішним виконанням повітовими оціночними комісіями та повітовими земськими управами обов'язків по оцінці нерухомого майна та наданням їм інструкцій і вказівок стосовно проведення цієї оцінки; б) вирішення непорозумінь між повітовою земською управою та повітовою оціночною комісією; в) розгляд припущень повітових оціночних комісій про загальні основи оцінки нерухомого майна та погодження їх по кожному окремому повіту; г) розгляд скарг на постанови повітових оціночних комісій.

Діловодство губернської оціночної комісії зосереджувалося в губернській земській управі [8, 414 – 419].

Роботу комісії також регламентували «Инструкции об оценке недвижимых имуществ, подлежащих обложению земскими сборами» від 4 червня 1894 р. та «Дополнения к правилам оценки недвижимых имуществ» від 18 січня 1899 р. [7, 39].

У Російській національній бібліотеці нами було знайдено видання під назвою «Журналы Екатеринославской Губернской Оценочной Комиссии с 9 сентября 1894 по 20 декабря 1900 г. с приложениями». Це видання, на нашу думку, може суттєво доповнити знання про діяльність Комісії в перші роки її роботи, та надати інформацію стосовно програм, за якими проходили обстеження земель. «Журналы...» вміщують в собі опис 10 засідань Комісії, на яких розглядалися різноманітні питання стосовно проведення оціночних робіт. За цей період змінилися три завідувача Комісії – В.І. Василенко, К.П. Занцевич та М.В. Комаринець.

Перше засідання Комісії проходило 9 вересня 1894 р. У «Журналах...» зазначається, що оригінального журналу у справах канцелярії не збереглося. Залишився тільки короткий запис, за яким можна дізнатися, що оціночною комісією було прийняте рішення звернутися з проханням до повітових керівників

дворянства про відкриття діяльності повітових оціночних комісій та просити губернську та повітові земські управи про представлення до 15 лютого 1895 р. своїх думок стосовно засобів проведення оціночних робіт за законом 8 липня 1893 р. [2, 1].

На засіданні від 16 листопада 1896 р. було прочитано відношення Катеринославської губернської земської управи від 15 листопада за № 8396, в якому було викладено порядок та засоби проведення оціночних робіт в губернії.

Думка управи в цілому зводилася до таких тез:

1. Оціночно-статистичне дослідження всього нерухомого майна губернії (такого що підлягає і не підлягає земському збору) повинно проводитися експедиційним шляхом.

2. За одиницю обслідування приймається земська дача (поєднання декількох однорідних в господарсько-економічному відношенні дач Генерального межування). Для зручності використання статистичних даних важливо, щоб земські дачі співпадали із територією волості.

3. Складання програм місцевих досліджень та програм для вибірок місцевих даних в установах доручити губернському статистику та представити їх на розгляд та затвердження оціночної комісії.

4. До збирання оціночних даних на місцях треба провести вибірку даних в установах.

5. Місцеві дослідження повинні починатися одночасно в усіх повітах та за програмою, затвердженою Комісією.

6. Всі оціночні роботи розподілити на 5 років.

7. Розробку оціночних даних зосередити в губернській земській управі [2, 7; 7, 63].

Комісія погодилася із цими положеннями управи, але внесла корективи у 2 пункт. За одиницю дослідження було вирішено прийняти земську дачу (як поєднання декількох однорідних в господарсько-економічному відношенні дач Генерального межування по волостям).

На засіданні 19 листопада 1897 р. було розглянуто відношення Катеринославської губернської земської управи від 13 листопада за №8337, в якому було висловлено думку про з'ясування експедиційним шляхом місцезнаходження та складу земельних угідь, які підлягали обкладенню податком.

В загальних рисах було вирішено провести опитування всіх землевласників та сілських товариств про кількість землі, географічне положення та ін.

14 грудня 1896 р. на засіданні губернського земського зібрання було вирішено, що експедиційний спосіб оціночних робіт «...зводиться до кадастру, який треба провести з метою з'ясування кількості та складу нерухомого майна, а також визначення їх прибутковості». Для цього було запропоновано організувати оціночно-статистичні роботи за чернігівським планом, беручи до уваги практику Херсонського земства [2, 7].

За поясненням В.І. Василенко потрібно було провести дві експедиції. Перша була рекогносцировочна – для з'ясування місця знаходження та складу володіння. Після неї мали бути складені списки населених місць. Метою другою експедиції повинно було бути детальне обслідування окремих товариств та володінь для з'ясування прибутковості угідь.

У свою чергу, голова комісії, губернський керівник дворянства, А.П. Струков висловив сумніви стосовно того, чи можливо зібрати всі дані за одну експедицію.

При обговоренні, Комісія наголосила на тому, що програма запитальних листків не включає в себе пункти про засоби експлуатації та прибутковості земельних угідь та сільських будівель.

Остаточо було визнано необхідним провести одне повне експедиційне обслідування, у зв'язку з чим запропонувати губернській земській управі виправити та доповнити програму дослідження [2, 8].

На засіданні 29 листопада 1897 р. були доповнені програми запитальних листків для окремих землевласників та товариств, а також для повітового списку приватних володінь та товариств. При цьому управа пояснила, що для з'ясування прибутковості окремих угідь, на її думку, необхідно додаткове детальне обслідування експедиційним шляхом окремих володінь в різних місцевостях.

Після розгляду програм Комісія зауважила, що в них нема питань для з'ясування прибутковості земельних угідь, лісів та сільських будівель, зайнятих торгівельно-промисловими закладами. Крім того, були повністю відсутні питання про орендну плату за земельні угіддя, про ціну обробки та збір посівів, про продажні ціни на земельні угіддя та сільськогосподарські продукти та ін.

Комісія запропонувала управі розробити програми та зразки бланків для суцільного обслідування при одноразовому експедиційному опитуванні всіх приватних землевласників та сільських товариств, про склад та прибутковості земельних та лісових угідь, а також сільських будівель [2, 9].

Після конфлікту з оціночною комісією В.І. Василенко звільнився з посади голови (початок 1897 року). Програми для збирання оціночних відомостей, які він виробив, були визнані невідповідними вимогам закону 8 червня 1893 р. Тому губернські гласні В.І. Карпов, С.А. Бродницький, І.К. Абаза, М.В. Курілін склали проєкт статистичних програм, який зібрання повністю ухвалило, наказавши доповнити програму питанням про чисту прибутковості маєтків за повідомленнями самих землевласників. Проєкт розподілявся на три частини: 1) програма для збирання відомостей про приватновласницькі, селянські і казенні землі, 2) програма для обстежень лісів, 3) програма для збирання відомостей про розташовані у сільській місцевості прибуткові будови [7, 63].

На засіданні 28 жовтня 1898 р. завідуючим Комісіїзначається К.П. Занцевич. Комісія розглянула програми для приватних власників та селян, ухвалила їх та висловилася про необхідність внести до них деякі зміни. Було вирішено затвердити програми для вибірок оціночних даних в губернських установах, провести випробувальну експедицію в Катеринославському повіті, а також обслідувати два повіти протягом 1899 р. (які саме повинне було вирішувати губернське земське зібрання). 5-річний термін проведення оціночних робіт Комісія вирішила рахувати з 1 липня 1898 р. [2, 10-11].

24 травня 1899 р. К.П. Занцевич, за бажанням управляючого казенною палатою А.Б. Михайлова, порівняв старі та нові земельні програми, із вказівкою зроблених змін та поясненням причин, які їх зумовили. Залишаючи без уваги переміщення чи поєднання пунктів програм, К.П. Занцевич вказав на більш менш суттєві зміни в приватновласницьких та селянських програмах. Ці зміни в першу чергу стосувалися зовнішнього вигляду документів. Старі програми друкували розміром як чверть звичайного листка. При цьому, питання розташовувалися на одній стороні, що збільшувало зовнішній вигляд програм. Нові програми пропонувалося друкувати на половину листка, розташовуючи питання по обом сторонам, що значно зменшувало розміри та робило програми більш придатним для використання. У цьому випадку більша частина питань знаходилася перед очима дослідника. У нових варіантах бланків у таблиці «состав описываемого

владения» граfi «постоянный выгон» і «толока» з'єднувалися в одну під назвою «пастбищные угодья» (місцеві господарі часто не розрізняли цих угідь) [2, 13]. Було змінено таблицю ґрунтів. До цього, у вертикальних графах розміщалися типи ґрунтів, в горизонтальному – їх властивості. Тепер в горизонтальних графах відмічався рельєф даної місцевості, в вертикальних – фізичні властивості ґрунтів.

Були зроблені зміни в таблицях форм користування землею, реєстрації врожаїв хлібу, а також в деяких інших [2, 14-15].

Губернська оціночна комісія вислухавши всі ці зміни постановила ухвалити та затвердити їх.

Останнє засідання, проведене К.П. Занцевичем відбулося 28 березня 1900 року. На засіданні 19 травня завідуючим Комісієюзначається М.В. Комаринець. За його головування було вирішено знову змінити програми бланків. Ці зміни стосувалися у більшості збору даних стосовно ґрунтів. Серед редакційних змін необхідно зазначити, що таблиці про надання землі в оренду були винесені у кінець бланку.

Слід зауважити, що зміни проведені за М.В. Комаринця та К.П. Занцевича, не торкнулися початкової частини бланків, яка стосувалася землеволодіння та кількості землі.

Як додаток до «Журналов ...» було опубліковано формуляри запитальних бланків для проведення дослідження (Документ 1, Документ 2). Дата створення та прийняття саме цих варіантів бланків в журналах не фіксується. Але проаналізувавши зміни, які проводилися протягом завідування К.П. Занцевича та М.В. Комаринця, можна припустити, що цей варіант бланків був створений під час завідування К.П. Занцевича (не раніше 24 травня 1899 року), і використовувався до 19 травня 1900 року (дата затвердження нового варіанту).

Результатом експедицій Комісії стало видання Списків земельних володінь та Матеріалів до оцінки земель Катеринославської губернії.

Десять видань Матеріалів до оцінки земель вийшли протягом 1899 – 1911 років та охоплювали територію Верхньодніпровського, Катеринославського, Олександрівського, Новомосковського, Слов'яносербського та Маріупольського повітів.

У даній статті зупинимося на матеріалах Олександрівського та Маріупольського повітів, які є опублікованим описово-статистичним джерелом дослідження землеволодіння та землекористування частини Північного Приазов'я.

Місцеве дослідження в Олександрійському повіті проводилося в 1899 році та поширювалося на площу землі 909,468 дес. [4, 54].

Програми досліджень, прийняті за К.П. Занцевича та опубліковані як додаток до «Журналов...» за часом співпадають із проведенням експедицій в Катеринославському та Олександрівському повітах, тому імовірно, що під час цих експедицій використовувалися саме ці формуляри бланків [2].

Прийоми земельного обліку земель Олександрівського повіту були такі ж самі як і для Катеринославського, що зазначається на початку третьої глави – «Землеуладение и землепользование» [4, 53].

На основі відомостей про місцезнаходження та розміри окремих земельних ділянок, а також на основі зроблених ще до експедиції вибірок зі справ нотаріального архіву, казенної палати, губернської креслярні та інших установ, встановлювалися на місцях кількість придатної та непридатної землі по кожному володінню, визначався розподіл землі по угіддям.

Місцеве дослідження здійснювалося по невеликим територіальним одиницям – межовим дачам. Після виявлення всіх власників, які входили у дану межову дачу, кількість їх землі підсумовувалася, а сам підсумок порівнювався із кількістю землі в цій дачі за межовими даними. Якщо ці показники співпадали, або різниця була невелика, то це стало підтвердженням, що жодного землевласника не пропущено і землеволодіння встановлено правильно. Таким межовим дачам надавалася назва облікових дач. Викреслювався контур кожної дачі та на неї поступово наносилися всі обслідувані володіння. Якщо весь простір дачі заповнювався – не залишалось пустих місць, то це вдруге доказувало, що обслідування проведено правильно і дана дача облікована точно.

За облікову дачу намагалися приймати тільки одну межову дачу, але якщо межові дачі були досить дрібні або земля знаходилася в декількох межових дачах, то у цьому випадку декілька межових дач поєднувалися у одну облікову.

Після повернення з експедиції кількість землі, виявленої по кожному окремому володінню на місцях, вдруге перевірялася шляхом її порівняння із документальними даними. Таким чином проводилося остаточне встановлення землеволодіння окремих власників. Останні по черзі облікових дач заносилися у окрему відомість, із вказівкою для кожного кількості землі та розподілу її на угіддя. Кожному власнику давався один загальний по повіту порядковий номер. При цьому, якщо володіння входило в декілька облікових дач, то числовий номер йому давався один, а окремі частини відмічалися літерами: наприклад – 20а, 20б. [3, 78 – 79].

Таким чином, сутність земельного обліку зводилася до перевірки документальних даних методом порівняння їх із межовими матеріалами. Перевага цього методу була в тому, що це давало більше можливості не пропустити окремі, особливо невеликі, володіння. Матеріали, отримані таким чином були більш достовірні, ніж ті, які отримували шляхом перевірки на місцях документів на володіння землею [9, 55 – 56].

Результати обстеження Олександрівського повіту видані як «Матеріали для оцінки земель Екатеринославской губ. Александровский уезд» [4] в 1902 р. Збірник має в собі два текстові розділи та додатки (таблиці). Частина перша – це характеристика території, населення, землеволодіння та землекористування, частина друга – опис земельних угідь.

Дані по землеволодінню та землекористуванню представлені в третій главі збірника. Досить інформативними є висновки по загальній площі повіту і огляд землеволодіння приватного одноосібного, колективного, надільного та землеволодіння установ. У кінці наводяться дані подвірного опису населення із надільної землею. Дані про оренду окремим підрозділом не виділені. Інформація про особливості здавання та оренди землі розпорошена по всіх перерахованих вище текстових блоках.

Додатки представлені вісьмома таблицями: 1) зведення земель по повіту, 2) землеволодіння та землекористування повіту по станам та волостям, 3) приватне землеволодіння за розмірами володінь, 4) приватне землеволодіння за розмірами володінь, станам та волостям, 5) землі компаній за розмірами середнього та дійсного паю, 6) таблиці статистико-економічних даних по селянським селищам, 7) підсумки по повіту, за волостями, 8) підсумки по повіту, по категоріях селян.

Видання «Матеріали для оцінки земель Екатеринославской губернии. Мариупольский уезд» за даними другого обстеження Маріупольського повіту, проведеного у 1901 – 1902 рр., вийшло двома частинами в 1904 р. [5; 6]. Стосовно

першої частини, в Російській національній бібліотеці зберігається перший екземпляр цього видання, який містить резолюцію губернатора від 4 грудня 1904 р. про дозвіл надрукувати 350 екземплярів збірника [6, 1]. У першій частині представлені загальні дані про землеволодіння повіту, а також дається детальна характеристика приватного одноосібного та приватного колективного землеволодіння, землеволодіння установ та надільного землеволодіння. В додатках до випуску розміщено таблиці землеволодіння та землекористування повіту за станами землевласників по волостях. Тут знаходимо дані про кількість володінь у кожного стану населення, загальну площу їхньої землі із розподілом на землю у власному користуванні, довготерміновій та короткотерміновій оренді (здавання).

Другий випуск збірника повністю складається з таблиць, які за типом володіння поділяють землеволодіння на три групи: общинне землеволодіння (колишні державні, колишні поміщицькі на викупі, колишні поміщицькі селяни, колишні козаки Азовського Війська, греки-поселяни, селяни-переселенці на казенних оброчних землях, нижчі чини у відставці), подвірно-ділянкове володіння (німці на купленій землі, німці на надільній землі, євреї-колоністи, селяни на придбаній землі) та хуторське володіння (хутора німців та руських селян на орендованих землях) [6, 3]. Для цих категорій є дані по надільній та купленій площі землі. Також проводиться групування господарств на купленій землі за площею.

Джерела та література:

1. Бобков В.В. Статистики Таврической губернии (XIX - начало XX века): Библиографический указатель / Владимир Витальевич Бобков. – Симферополь, 2004. – 304 с.
2. Журналы Екатеринославской Губернской Оценочной Комиссии с 9 сентября 1894 по 20 декабря 1900 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1903. – 66 с.
3. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1899. – Т.1. Ч.1: Екатеринославский уезд. – 1899. – 216 с.
4. Материалы для оценки земель Екатеринославской губ. – Екатеринослав, 1899. – Т. 2: Александровский уезд. – 1902. – 641 с.
5. Материалы для оценки земель Екатеринославской губ. – Екатеринослав, 1899. – Т. 4. Ч. 1: Мариупольский уезд. 1904. – 454 с.
6. Материалы для оценки земель Екатеринославской губ. – Екатеринослав, 1899. – Т. 4. Ч. 2: Мариупольский уезд. – 1904. – 245 с.
7. Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX - на початку XX ст.: дис... кандидат іст. наук: 07.00.01 / Олександр Олександрович Петров – Дніпропетровськ, 2003. – 265 с.
8. Полное Собрание Законов Российской Империи III № 9744. – 8 июня 1893 г. – Высочайше утвержденные Правила оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами. – СПб., 1897. – С.414-419
9. Свавицкая З.М. Земские подворные переписи: Поуездные итоги (1880 – 1913) / З.М. Свавицкая, Н.А. Свавицкий – М.: ЦСУ СССР, 1926. – VIII, 399 с.

Алла Крилова (*Мелитополь, Україна*). **Катеринославська губерньська оціночна комісія: програми дослідження землеволодінь.**

В статті висвітлюється діяльність Катеринославської губерньської оціночної комісії. Аналізуються порядок та засоби проведення оціночних робіт в губернії. Особлива увага приділена процесу створення статистичних програма досліджень та їх змін.

Ключові слова: оцінка, земство, площа землі, комісія, програма, повіт, журнал.

Алла Крылова (*Мелитополь, Украина*). **Екатеринославская губернская оценочная комиссия: программы исследования землевладений.**

В статье характеризуется деятельность Екатеринославской губернской оценочной комиссии. Анализируются порядок и способы проведения оценочных работ в губернии. Основное внимание уделяется программам исследований, процессу их создания и изменениям.

Ключевые слова: оценка, земство, площадь земли, комиссия, программа, уезд, журнал.

Alla Krylova (*Melitopol', Ukraine*). **Ekaterinoslavskaya province evaluation commission: programi researches of landownerships.**

There is an activity of Katerinoslavskaya evaluation commission is characterized in the article. An order and methods of realization of evaluation works are analyzed in a province. Basic attention is spared to the programs of researches, process of their creation and changes.

Key words: evaluation, zemstvo, area of land ownership, commission, program, uезд, journal.

Катерина ПЕТРОВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2 : 37.018.32(047.2)(477.64) «18/19»

Звіти Олександрівського повітового піклування дитячих притулків як джерело з історії благодійності кінця XIX – початку XX століття

XIX століття насичене появою та діяльністю різноманітних благодійних товариств, які спочатку з'являлися у великих містах Російської імперії, а вже в другій половині XIX століття стали звичним явищем й для провінційних містечок. Виникнення подібних організацій було зумовлено кількома факторами. По-перше, у суспільстві існувала реальна потреба у піклуванні над незахищеними та неблагополучними прошарками населенням. По-друге, всіяко популяризувалися гуманістичні ідеї, що набули в цей час поширення по всій імперії. По-третє, не слід виключати прагматичні мотиви, адже держава всіляко підтримувала та винагороджувала подібні починання.

Тема благодійності викликала інтерес у науковців ще з XIX століття. Дослідники висвітлювали загальні проблеми благодійності, державну систему захисту населення (П.І. Георгієвський) [5], займалися пошуком коренів благодійності в Давній Русі та встановлювали періодизацію історії благодійності (М. Дмитрієв) [8], вивчали основні напрямки благодійності (С.Д. Максимов) [13]. З приходом радянської влади дослідження з історії благодійності були припинені, а дана тема була заборонена, оскільки була визнана буржуазною [7, с. 39]. Лише в кінці 80-х років XX століття, в зв'язку з лібералізацією суспільного життя, було знято заборону з теми благодійності. З'являються праці, присвячені проблемам благодійництва чи меценатства [4].

На сучасному етапі дана тема цікавить дослідників так само, як і у XIX столітті. Тобто, сьогодні відбуваються процеси, в певній мірі подібні процесам у XIX столітті: з'являються чисельні благодійні товариства, організації, фонди тощо. Тому не дивним є сьогоденній сплеск досліджень з історії благодійності. Сучасна вітчизняна історіографія представлена працями Ю. Гузенка [6], О. Доніка [9], Т. Курінної [12] та ін., які досліджують становлення і розвиток органів державної опіки, громадських добродійних об'єднань та благодійну діяльність окремих сімей чи осіб. Окремий пласт праць, присвячених історії притулків, становлять праці дослідників А. Савочки [14], В.О. Кульчицької [11] та ін.

Предметом даного дослідження є звіти Олександрівського повітового піклування дитячих притулків. В історичній науці вони активно залучаються в дослідження, бо мають потужний інформаційний потенціал та насичені різноманітними відомостями. Самі по собі звіти належать до групи виконавчої документації, особливістю якої є повідомлення про те, що вже зроблено, на відміну від наказів та планів, де пропонується чи планується щось зробити.

У Державному архіві Запорізької області зберігаються три звіти Олександрівського повітового піклування дитячих притулків: за 1896, 1901 та

1914 роки [1 – 3]. Формально піклування було засноване в 1894 р. [1, арк. 1], насправді ж протягом 1894 – 1896 років всі його зусилля були направлені на пошукові кошти для будівництва приміщення Олександрівського дитячого притулку [1, арк. 2]. Така ситуація пояснює чому перший звіт піклування датується 1896 роком. Цю тезу доводить також сам зміст звіту. Він містить елементи статуту, що регулюють рух коштів (оформлення надходжень, зберігання та витрати). Звіт за 1896 рік, на відміну від інших, подає відомості про дату відкриття Олександрівського повітового піклування дитячих притулків, про його перше засідання, питання, які вирішувалися на ньому, відомості про почесних членів піклування, починаючи з першого року існування піклування (1894 року) і по 1896 рік. Звіт за 1896 рік містить також невелику інформацію про те, що протягом 1894 – 1896 років приміщення притулку не існувало, а відповідно і самого притулку з його вихованцями. Тому і звітувати було мало про що [1].

Проте, не зважаючи на всі ці обставини, звіт 1896 року є найбільш інформативним, оскільки охоплює звітність діяльності піклування за три роки. Отже, за даними, що містяться у звіті, Олександрівське повітове піклування дитячих притулків було засноване з імператорського дозволу 12 березня 1894 року. Перше його засідання відбулося під головуванням предводителя дворянства графа Івана Вікторовича Канкріна. У цьому засіданні також брали участь повітовий справник Б.А. Янченко, міський голова З.М. Махно та заступник голови повітової земської управи С.В. Нечипоренко. Дане засідання мало на меті затвердження посад піклування та посад дитячого притулку, зарахування почесних членів [1, арк. 1 – 1 зв.].

Результати першого засідання піклування були такими. Попечителькою Олександрівського дитячого притулку було обрано дружину олександрівського повітового предводителя дворянства графиню Віру Петрівну Канкріну, старбником піклування – дійсного члена від Міністерства народної освіти статського радника Григорія Михайловича Нечипоренко, діловодом – дворянина Якова Павловича Новицького. До складу піклування були обрані також почесні члени зі щорічним внеском 100 руб., яких у 1894 році нараховувалось лише 3 чоловіка. У 1895 році до них приєдналося ще 5 членів, у 1896 році – ще 10. Таким чином, на 1 січня 1897 року було обрано 18 почесних членів, з них 14 з обов'язковим внеском і 4 – без [1, арк. 1]. І надалі їх кількість постійно збільшувалась [2; 3].

За кілька років після відкриття піклування, а саме 25 серпня 1896 року, був відкритий власне Олександрівський дитячий притулок, що призначався для дівчат. Помічницею попечительки притулку стала дружина дворянина Антоніна Михайлівна Мовчановська, директором притулку – колезький регістратор Валеріан Семенович Миргородський, почесним старшиною – купець Яків Ісаакович Ляцинський, доглядачкою притулку – А.І. Нікольська, її помічницею – А.Н. Пікусъ [1, арк. 5 – 5 зв.].

При притулку діяла початкова школа з 4-річним курсом навчання. Навчальний рік тривав дев'ять місяців. Всі вчителі, окрім помічниці доглядачки А.Н. Пікусъ, викладали у різних міських навчальних закладах, а до притулку приходили викладати безкоштовно [1, арк. 6]. Особливою цінністю звіту є виклад розпорядку дня вихованок та детальний опис їх харчування. Притулок визначав своїм завданням не лише доглядати дітей, але і виховувати та привчати їх до праці. Одні вихованки по черзі прибирали постіль, підмітали кімнати, витирали підлогу, допомагали меншим дітям; інші мили чайний посуд,

накривали стіл, розносили їжу, наглядали біля столу, збирали та відносили посуд, прибирали буфет тощо. Для підтримання чистоти та порядку в спальних кімнатах, столовій та навчальних класах встановлювалося чергування з тих же дівчат [1, арк. 6]. Оскільки в перший рік діяльності притулку дівчат, здатних до домашньої роботи, було одинадцять, то чергування розподілялося наступним чином: дві по їдальні, дві по великих дортуарах, дві в класних кімнатах, дві в коридорі та умивальниках, по одній в двох менших дортуарах, одна для прибирання кімнати помічниці. Чергували дівчата не по тижням, а по місяцям. Прочергувавши місяць, вони вміліше та швидше виконували свої обов'язки, ніж за тижневих чергувань. По їдальні одна чергова назначалася на півроку, інша – шомісяця змінювалася [1, арк. 6 зв.].

День у дівчат-вихованок був розписаний по годинам. Діти прокидалися о 6 годині ранку, до 7.30 прибирали постіль, підмітали кімнати, витирали пил, готували сніданок; о 7.30 ставали на молитву, до 8.30 снідали, прибирали їдальню, мили посуд; о 8.30 починалися шкільні заняття, які продовжувалися до 12.30 з десятихвилинними перервами після кожного уроку. О 12.30 чергові накривали на стіл, прибирали класи; о 13.00 обідали, при чому початок та кінець обіду завжди супроводжувалися молитвою. З 14.00 до 15.30 діти гуляли на дворі, вже о 15.30 сідали за роботу, о 17.00 закінчували працювати, а з 17.00 до 18.00 гуляли. О 18.30 вечеряли, після вечері та молитви залишалися у їдальні, де з ними читали, пояснювали те, що дівчата не зрозуміли в класі, іноді вони працювали та співали. О 20.30 молилися та лягали спати. Цей розпорядок дещо змінювався по вівторкам та п'ятницям: з 14.00 до 15.00 приходив вчитель для викладання співів, з 15.00 до 16.30 діти працювали, о 16.30 гуляли на дворі до 17.30 чи до 18.00 [1, арк. 6 зв.].

Натомість звіт за 1901 рік досить згорнуто подає подібні відомості, проте збереження саме цього звіту дозволяє побачити нововведення притулку. З серпня 1901 року за ініціативи та на кошти графині В.П. Канкріної у вигляді експерименту було введено викладання ткацтва. Для цієї справи запросили досвідчену ткачиху Є.Г. Онищенко. Завдяки рукоділлю та ткацтву діти не лише працювали на себе, але і виконували замовлення приватних осіб. Спочатку було лише два ткацьких станки, а з 1 грудня – вже чотири. Для вивчення нового предмету було допущено три дівчини, це число планувалося збільшити. Попечителька В.П. Канкріна хотіла дати розвиток ткацтву, і з 1 січня 1902 року планувала ввести вивчення ткацтва для сторонніх осіб жіночої статі. Для них курс мав тривати 4 місяці, а оплата всього курсу мала складати 5 рублів. Завдяки ткацтву дітям нашили зміну платтів та зміну передників, 2 дюжини рушників, 32 аршини вовняної матерії [2, арк. 2 – 2 зв.].

Звіт за 1914 рік охоплює 21-й рік діяльності піклування дитячих притулків. Між цим звітом та попереднім виникла прогалина у 13 років. Проте, завдяки звіту за 1914 рік, ми можемо простежити ті зміни, що сталися протягом цього часу. Так, наприклад, змінилася назва самого притулку. Вже в даному звіті він носить ім'я графині Віри Петрівни Канкріної [3, арк. 1], що підкреслює її неocenний вклад у добру справу піклування та самовіддану службу на посаді попечительки дитячого притулку.

Проаналізувавши три звіти, можемо виділити наступні показники, що характеризували діяльність власне притулку, та, за якими можна простежити розвиток цього закладу. Це – склад вихованців, навчання, харчування дітей, а також фінансування закладу.

У перший рік діяльності притулку (1896 рік) в ньому знаходилося 26 вихованок віком від 5 до 12 років. Всі вихованки за віросповіданням були православними. За становою приналежністю вихованки розподілялися наступним чином: найбільше було дітей селян – 17, дітей міщан – 5, дітей дворян – 2, дітей козаків – 1 та дітей духовних осіб – 1. Не всі діти були круглими сиротами. Таких налічувалося лише 7 чоловік. Були також вихованки, що мали матір (13 чоловік), або батька (6 чоловік). Більшість дітей за місцем проживання були з Олександрівського повіту, проте були діти і з Катеринославського повіту (2 чоловіка) та взагалі з інших губерній: по одному з Рязанської, Чернігівської та два з Орловської [1, арк. 5 зв.].

Звіт за 1901 рік подає такі відомості щодо складу учнів. На цей рік у притулку перебувало 54 дівчинки віком від 4 до 17 років. За походженням переважали діти селян – 38 чоловік, дітей міщан було 11, дітей дворян – 2, дітей духовних осіб – 2, дітей нижніх чинів – 1. Всі вихованці за віросповіданням були православними. Даних про те, з якої місцевості походять діти, даний звіт не надає [2, арк. 1].

У звіті за 1914 рік значиться 56 вихованок віком від 3 до 16 років. За походженням це були діти селян та нижніх чинів – 36 чоловік, міщан – 19, почесних громадян – 1. Всі вихованки за віросповіданням були православні. Серед них 20 вихованок були круглими сиротами, 27 мали матір, 8 – батька та одна мала обох батьків. Щодо місця проживання, то 16 дівчат були з самого м. Олександрівська, 30 – з Олександрівського повіту, з інших губерній: Харківської – 5, Херсонської – 1, Полтавської – 2, Чернігівської – 5, Курської – 2, Орловської – 2, Тамбовської – 1, Волинської – 1, Седлецької – 1 [3, арк. 1 зв. – 2].

Таким чином, найчастіше вихованками притулку ставали доньки селян та міщан з Олександрівського повіту Катеринославської губернії. При цьому представництво цих станів більшає з роками, що можна пояснити збільшенням загальної кількості вихованок. В цілому ж, частка селян протягом всіх років складала близько 65% з усієї кількості вихованок, а міщан – близько 20%. Щодо місця проживання вихованок, то немає нічого дивного в тому, що переважна їх більшість походить з Олександрівського повіту Катеринославської губернії, що пояснюється розташуванням притулку. Проте притулок не виключав прийом до своїх лав дітей з інших губерній і, як бачимо, кількість таких дітей з роками збільшувалась. Ще один цікавий факт впливає зі звітів – переважна більшість дівчаток не мають батька. Можемо припустити, що саме ця обставина впливала на можливість сім'ї прогледуватися, і відповідно члени таких сімей поповнювали лави вихованців притулків (додаток 1). Цікавим також є питання щодо подальшої долі дівчат-випускниць. У звіті за 1914 рік подаються відомості, що семеро дівчат завершили курс початкової школи, вдало склали іспит та були «удостоєні випуску», після чого їх повернули батькам чи родичам [3, арк. 2 зв.].

Щодо шкільного життя притулку, то згідно звіту за 1896 рік, у ньому брали участь 18 учениць, з яких лише дві зазначаються у звіті як «грамотні». Згідно даного звіту навчання тривало протягом 4 годин щодня. Помічниця доглядачки притулку поєднувала також посаду вчительки загальних предметів, співи викладав вчитель однієї з міських шкіл, для викладання Закону Божого запрошували духовну особу. Всі вони здійснювали свою викладацьку діяльність безкоштовно. Діти, що не досягли шкільного віку, під наглядом доглядачки притулку та старшої няні вчилися шити, в'язати, або рахували кубики чи співали [1, арк. 6]. За звітом 1901 року учениць нараховувалось 30, а навчання щодня

тривало 5 годин. З'являється новий предмет – малювання, який викладав вчитель механіко-технічного училища [2, арк. 2]. За звітом 1914 року нараховується 40 учениць, а навчання щодня тривало по 3 години. Цього року 7 учениць вдало склали іспит та були «удостоєні випуску». Крім навчання у школі при притулку, дівчата могли отримати освіту і за його межами. Так, 1914 року в Олександрівській жіночій гімназії навчалися три вихованки притулку [3, арк. 2 зв.]. Вчителі, що викладали у школі при притулку, крім відмови від зарплатні на користь притулку, докладали чималих моральних та педагогічних зусиль, адже викладання у подібному закладі супроводжувалося певними труднощами. По-перше, більшість вихованців належали до дітей селян, які більше захищали пріоритет фізичної праці у власному господарстві. По-друге, всі вихованки належали до збіднілих родин, для яких на першому плані були потреби у їжі та одязі, а навчання ставало другорядним завданням.

Щодо харчування дітей, то найяскравіше його висвітлює звіт за 1896 рік, де зазначено, що до 25 жовтня щодня видавалося по 6 порцій на людину: 1 сніданок, 2 обіди, 1 полуденок (майже завжди кавуни), 2 вечері. З 25 жовтня полуденок не видавався. Снідали діти чаєм з білим хлібом, солодким молоком, капустою зі свіжим салом, смаженим салом, але частіше всього, чай з молоком. Обід в скоромні дні складали: борщ з м'ясом, вареники з сиром та сметаною, суп з салом, смажена баранина, каша з молоком, молочна каша, соус з моркви, гарбузова каша з молоком. В пісні дні гаряче завжди подавалося з грибами: борщ, суп, щі з кислої капусти, вареники з кислої капусти, смажена риба, каша ячна чи гречана, смажена картопля, каша, кисіль, узвар. Вечеря скоромна: суп з маслом, кисле молоко, смажене сало, гаряче солодке молоко, молочна каша, капуста смажена з салом; пісна: печений гарбуз, суп, смажена капуста з картоплею, квасоля, чечевича, риба смажена (рідко) [1, арк. 7]. У звіті за 1901 рік зазначено лише, що щодня на людину видавалося 4 порції, включаючи ранковий чай з білим хлібом чи молоко, дві гарячі страви на обід та одна на вечерю [2, арк. 1 зв.]. Звіт за 1914 рік взагалі не містить відомостей про харчування вихованок [3]. Своїм різноманітним та смачним харчуванням вихованці мали б завдячувати місцевому населенню, яке радо ділилося з ними власним врожаєм.

Грошові надходження піклування склалися з двох частин, які умовно можна назвати постійною та змінною. Умовність полягала у тому, що так чи інакше суми обох частин змінювалися. Постійно піклування отримувало щорічно грошову допомогу від Олександрівського міського товариства 500 руб., Олександрівського повітового земства – 1000 руб., Катеринославського губерньського земства – 800 руб., до постійних надходжень належали також щорічні внески директора притулку, що складали 800 руб., почесного старшини притулку – у 800 руб., а також від почесних членів по 100 руб. з кожного. До змінної частини належали пожертвування різних осіб, а також кружковий збір [1; 2; 3].

Таким чином, джерела постійних грошових надходжень не змінювалися протягом 21 року діяльності піклування. Проте сума не була однаковою щороку. По-перше, сума залежала від кількості почесних членів, які мали сплачувати щорічно по 100 руб., та кількість яких змінювалась. По-друге, деякі джерела фінансування могли не сплачувати свої внески протягом кількох років, а потім одразу надати суму за кілька років, як, наприклад, сталося з Олександрівським міським товариством у 1914 році [3, арк. 11].

Змінну частину грошових внесків складають пожертви. Як показують звіти найбільшими та найщедрішими благодійниками були особи з адміністрації як самого піклування, так і притулку. Так, з самого початку діяльності притулку його найбільшою благодійницею була попечителька притулку графиня В.П. Канкріна. Крім грошових внесків, графиня надавала допомогу речами та харчами. У перший рік діяльності притулку графиня Канкріна допомогла білизною та одягом на суму 596 руб. 49 коп., а також надала продукти, дві дійні корови, бричку, діжку для води з тачкою, сіно, що ще було оцінено у 260 руб. [1, арк. 8–8 зв.]. Крім того, графиня з чоловіком жертвували кошти на влаштування різдвяної ялинки, а також всім дітям надіслали до цього свята «подарунки та іграшки» [1, арк. 3]. 1901 року на кошти Канкріної для притулку було придбано два ткацьких станки. Таким чином, діти могли одягати себе, а також виконувати замовлення приватних осіб. З 1902 року графиня планувала ввести платний курс навчання ткацтву сторонніх осіб, що мало також збільшити прибутки притулку [2, арк. 2–2 зв.]. Крім того, графиня продовжувала жертвувати гроші на ласощі та різноманітні подарунки до свят [2, арк. 21].

У 1914 році директор притулку А.Ф. Левшин взяв на себе витрати по ремонту даху притулку, що обійшлося йому в 279 руб. 18 коп. [3, арк. 2]. Ще при будівництві та облаштуванні притулку значну допомогу надали наступні особи: дворянин С.В. Лизлов провів водопровідні труби, що склало 1500 руб.; власник лісного складу в Олександрівці, дворянин Ф.Ф. Мовчановський пожертвував лісу на влаштування меблів для притулку; будівельники-підрядники відмовились від призначених їм сум на користь притулку: будівельник по кам'яним роботам купець Д. А. Мінаєв (3000 руб.), будівельник по теслярським роботам селянин Ф.І. Журавльов (256 руб.), будівельник з кровельних, малярних та шпукатурних робіт міщанин М.К. Беленький (273 руб. 43 коп.) [1, арк. 9]. Крім цього, величезна кількість людей надавала допомогу притулку грошима, речами, продуктами харчування, медикаментами, безкоштовною працею тощо.

Варто зазначити, що вивчення звітів Олександрівського повітового піклування дитячих притулків дозволяє зробити суттєвий внесок в історію благодійності. Великою перевагою звітів є їх інформативна насиченість та структурованість викладу матеріалу. Інформативність звітів можна пояснити кількома причинами. По-перше, звіт як вид документу передбачає виклад інформації про те, що вже відбулося, тобто про результати діяльності установи. По-друге, благодійні товариства в такий спосіб робили спробу популяризувати власну діяльність та залучити до своїх лав якомога більше членів. Чимало звітів про роботу благодійних організацій було опубліковано на сторінках періодичних видань. Третє положення пов'язане з другим. Звіти мали висвітлювати надходження та використання коштів притулку (це ті кошти, що надали благодійники). Прозорість у фінансових справах мала вдовольнити вже існуючих благодійників, а також зацікавити нових. Крім того, у звітах зазначались заохочення благодійників, тобто різноманітні винагороди за благодійну діяльність. Дослідження подібних матеріалів дозволить розглянути такі питання: внутрішнє життя благодійних закладів, пріоритетні напрямки їх діяльності, склад вихованців, а відповідно можна простежити найбільш збіднілі верстви населення, ставлення до подібних закладів місцевої верхівки та звичайного населення, що проявляється у їх участі в житті закладу, тощо.

Характеристика вихованок Олександрівського дитячого притулку за становою приналежністю, місцем проживання та повнотою родини, складена на основі звітів Олександрівського повітового піклування дитячих притулків за 1896, 1901 та 1914 рр.

		Зв	1896 р.	1901 р.	1914 р.
За станом	Селяни		17	39	36
	Міщани		5	11	19
	Козаки		1	0	0
	Дворяни		2	2	1
	Духовні		1	2	0
За наявністю батьків	Мають матір		13	–	27
	Мають батька		6	–	8
	Не мають нікого		7	–	20
	Мають обох батьків		0	–	1
За місцем проживання	м. Олександрівськ		–	–	16
	Олександрівський повіт		20	–	30
	інші повіти				
	Катеринославської губ. інші губернії		2 4	–	– 20
Всього			26	54	56

– Дані у звіті відсутні

Джерела та література:

1. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 156 : Отчет Александровского уездного попечительства детских приютов за 1896 год. – 10 арк.
2. ДАЗО. – Ф.56. – Оп. 1. – Спр. 210 : Отчет Александровского уездного попечительства детских приютов за 1901 год. – 27 арк.
3. ДАЗО. – Ф.56. – Оп. 1. – Спр. 338 : Отчет Александровского уездного попечительства детских приютов за 1914 год. – 24 арк.
4. Боханов А. Н. Коллекционеры и меценаты в России / А. Н. Боханов. – М. : Наука, 1989. – 192 с.
5. Георгиевский П. И. Призрение бедных и благотворительность. – СПб., 1894. – 118 с.
6. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії). – Миколаїв : Вид-во «Ліон», 2006. – 232 с.
7. Дмитрієнко М. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994. – №6. – С. 37–44.
8. Дмитриев М. Н. Дома трудолюбия. – СПб., 1900. – 271с.
9. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 159–177.
10. Ковалева С. Благотворительная деятельность в России на рубеже XIX – XX вв. в отечественной историографии (с 1917 г. по настоящее время) // Исторична панорама. – 2009. – Вип. 9. – С. 131–135.
11. Кульчицька О. В. Благодійні товариства м. Миколаєва наприкінці XIX – на початку XX століття // Наукові записки. – Том 20. Спеціальний випуск : у двох частинах. – Частина 1 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – С. 197–201.
12. Курінна Т. Історико-культурні передумови становлення ідеї милосердя й благодійності / Т. Курінна // Вісник Національної академії державного управління. – 2007. – № 2. – С. 283–295.
13. Максимов Е. Д. Особые благотворительные ведомства и учреждения. – СПб., 1903. – 139 с.

14. Савочка А. Становлення та розвиток благодійних товариств загального типу Таврійської губернії (сер. XIX – поч. XX ст.) // Краєзнавство. – 2008. – №1-4. – С.78-85.

Катерина Петрова (*Запоріжжя, Україна*). **Звіти Олександрівського повітового піклування дитячих притулків як джерело з історії благодійності кінця XIX – початку XX століття.**

У статті аналізуються звіти Олександрівського повітового піклування дитячих притулків, за допомогою яких можна відтворити склад вихованок Олександрівського дитячого притулку за соціальним станом, місцем проживання тощо, а також фінансування закладу та роль у ньому благодійних внесків.

Ключові слова: вихованки, звіт, притулок, благодійні внески.

Катерина Петрова (*Запорожье, Украина*). **Отчеты Александровского уездного попечительства детских приютов как источник по истории благотворительности конца XIX – начала XX столетия.**

В статье анализируются отчеты Александровского уездного попечительства детских приютов, с помощью которых можно воссоздать состав воспитанниц Александровского детского приюта по социальному составу, месту жительства и т.д., а также финансирование заведения и роль в нем благотворительных взносов.

Ключевые слова: воспитанницы, отчет, приют, благотворительные взносы.

Katerina Petrova (*Zaporozhia, Ukraine*). **The reports of Alexandrovsk uyezd trusteeship of the children's as a source to the histories of the charity at the end of XIX – of the beginning of XX century.**

The reports of Alexandrovsk uyezd trusteeship of the children's asylums are analyzed in this article. With help of these reports we can reconstruct the membership of the foster children of the Alexandrovsk children's asylum, their social structure, place of residence, and also the financing of the establishment and the role of the charitable contributions in it.

Key words: foster children, report, asylum, charitable contributions.

Ілля БАРКОВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94 (477) «19»

**Проституція як соціальне явище в житті міста
Олександрівська Катеринославської губернії
другої половини XIX – початку XX ст.**

Соціально-економічне життя південноукраїнського повітового міста XIX століття було багатограним та доволі барвистим. Однією із малодосліджених граней буття міста Олександрівська Катеринославської губернії був інститут проституції. Традиційно повії завжди грали велику роль в соціальному, політичному та економічному житті міста. Повіями досить часто ставали колишні селянки, або міщанки низьких станів. Проституція вважалася аморальною, проте послугами повій користувалися представники різноманітних прошарків суспільства: від робітників заводів, професійних злочинців, до чиновників, інтелігенції та дворян. Як наслідок проблеми у всіх станів були однакові і вони дуже сильно позначалися на нормальному функціонуванні життя міста. Виключенням не був і Олександрівськ – промисловий та транспортний вузол Катеринославської губернії.

Метою нашої статті є аналіз проституції як соціального явища на прикладі міста Олександрівськ в XIX на початку XX століть.

В 1806 році Олександрівський посад Катеринославської губернії отримав статус міста. Проте, в місті на цей час через відсутність прошарків населення, основних споживачів послуг повій, проституція була нерозвиненою. Ситуація починає змінюватися у II половині XIX століття, в цей час в Олександрівську з'являються промислові підприємства, різко зростає кількість населення. Швидкими темпами відбувається формування пролетаріату. Як наслідок з'являється попит на послуги повій. В 1874 році на вулиці, що вела до річки Московки турецьким підданям євреєм Левітом було відкрито перший будинок терпимості в Олександрівську [7]. Слід відзначити той факт, що за «Правилами для власниць борделів» від 29 травня 1844 року борделі було дозволено відкривати лише з дозволу поліції жінкам у віці від 30 до 60 років [3, 83]. Однак це не завадило Левіту отримати дозвіл на відкриття будинку терпимості в Олександрівську, що доводить умовність дотримання законодавства в даному повітовому центрі. Цей бордель користувався поганою славою в місті, його основними клієнтами були люди низьких станів: робітники, залізничники, аферисти, нальотчики та грабіжники. А поліцейські рапорти тих часів свідчили про великі проблеми, котрі створювали відвідувачі борделю Левіта навколишнім жителям. Так один з поліцейських рапортів засвідчував, що юрба відвідувачів будинку терпимості вночі розбудила увесь квартал стріляниною з револьверів [19]. Через деякий час після відкриття у дворі будинку терпимості Левіта відбулася велика пожежа, котра тільки завдяки пожежній команді не перекинулася на сусідні будинки. З того часу про будинок терпимості Левіта в документах не згадувалося жодного разу [2].

Здавати в оренду будинки під борделі людей штовхали різні фактори, хтось заради великих прибутків, адже ж більшість відмовлялася їм здавати вважаючи це

дуже ганебним, а хтось щоб просто вижити. В 1884 році до міської управи звертається губернський секретар, колишній вчитель Андрій Василенко з проханням дозволити відкрити в його мебльованих кімнатах Мусі та Абраму Китайчиковим будинок терпимості [7]. В своєму проханні до міської управи про відкриття будинку терпимості Андрій Василенко називає наступні причини, котрі його змусили здати кімнати в найм власникам борделю: 1) за 16 років, котрі він присвятив роботі вчителя в повітовому училищі він так і не отримав ніяких нагород, ні доброго ім'я ні достойної зарплатні. 2) і більш важливою причиною було те що через свою старість та хворобливість він не міг забезпечувати сім'ю, а здача в оренду його трьох квартир приносило прибутку лише 15 карбованців на місяць. Тому «...вкрай бідне моє становище – писав Василенко до управи – змушує мене не тільки страждати цю зиму в холоді й голоді, але до того ж я позбавлений можливості платити податки міській управі. Покірно прошу ужити в моє становищі дозволити в мене відкрити будинок терпимості» [2]. В тому ж році влада надала дозвіл на відкриття будинку терпимості. Абрам та Муся Китайчикови не зтягували з відкриттям і в тому же році другий будинок терпимості в історії Олександрівська відкрив свої двері. «Будинок» розташовувався в центрі Олександрівська поряд зі школою змішаного типу [19]. Тут слід відзначити, що за «Правилами для власниць борделів» будинки терпимості повинні були відкриватися на відстані не менш ніж 150 сажнів від церков чи навчальних закладів, але знову в Олександрівську не звертають увагу на дотримання правил, хоча подібне відбувалося повсюдно. Слід також відзначити, що через те що не всі домовласники хотіли здавати приміщення під борделі в місті катастрофічно не вистачало приміщень під них. Тому власники приміщень брали доволі великі гроші за оренду. Так І.Т. Нафа, власниця борделю, платила домовласнику Стрельцову 800 карбованців на рік [5, 230]. Може скластися враження, що повії також заробляли дуже добре, якщо приносили великі прибутки мадам. Однак насправді середня зарплата повії в Олександрівську складала 10 крб. на місяць, це було нижче ніж в середньому по Росії. Так середня зарплатня у повій працюючих в будинках терпимості в імперії коливалася на початку ХХ століття 25 – 40 крб. на місяць. Але заробіток Олександрівських повій був нижче навіть за середній показник по півдню імперії. В південних губерніях їх заробіток дорівнював в середньому 12 карбованцям [8].

В цей час в місті відкриваються й інші будинки терпимості, всі вони розташовувалися в центрі міста, або біля залізничної станції, або на Ярмарковій вулиці (сучасна вул. Жуковського). Однак місцевим жителям дуже не подобалися такі сусіди. Постійний шум, асоціальні елементи, котрі були частими відвідувачами таких закладів, постійні скандали та бійки в них, все це не давало спокою жителям міста і вже досить скоро, після відкриття перших будинків терпимості вони почали писати скарги та клопотання про їх перенесення за межі міста. Так Сидір Рафаїлович Півоваров та Емануїл Ісакович Шедкович писали: «В будинку Василенко утримується будинок терпимості, де досягають крайнього неподобства. Урядник напившись, п'яний розбив вікно та двері, вигнав на вулицю свою співмешканку повію в костюмі прародительки Єви. Вночі та вдень продовжуються в будинку розпусти ці неподобства на очах неповнолітніх дітлахів, згубно впливаючи на їх моральність» [2]. Через велику кількість таких клопотань та скарг 9 жовтня 1884 року відбулося засідання міської думи, де розглядалося питання про перенесення будинків терпимості за межі міста. Дума погодилася з жителями міста, про неприйнятність знаходження борделів в центрі і постановила перенести їх на Слобідку чи Карантинку, а виконання цього рішення

покласти на місцеву поліцію [4, 5]. Однак, через 2 роки після винесення рішення, 21 жовтня 1886 року, до міської думи звернувся повітовий ісправник з висновком про неможливість перенесення будинків терпимості з центру в передмістя однією з найважливіших причин він називав відсутність підходящих приміщень в цих районах, котрі відповідали «Правилам для власниць борделів» [2]. Дума погодилася з висновком повітового ісправника і тому дозволила відкласти перенесення будинків терпимості в передмістя на один рік, до 1887, але з часом про це питання було забуто. Лише в 1894 році, коли з'явилася нагальна необхідність перенести будинок терпимості з Ярмаркової вулиці управа просила повітового ісправника зайнятися цим питанням. Поліція знову виступила проти переносу будинку терпимості і приводила аргументи, що теперішнє місце є найкращим для цього промислу. Головною причиною поліція тепер називала те що будинок було огорожено високим парканом і нікому не приносил турбот, до того ж вельми зручний для поліцейського нагляду. Проте дума наполягла на своєму і вимагала перенести будинок терпимості Софії Якубович в Карантинку. Це рішення було виконано в тому ж році [4, 5]. З цього року в місті більше не існувало будинків терпимості, а один єдиний на все місто відкрив свої двері в передмісті, в Карантинці. Перенесенням будинку терпимості до передмістя влада змогла вирішити проблеми жителів Олександрівська, на вулицях стало значно спокійніше, а батьки вже не переживали за аморальний вплив повій на їх дітей. Але з перенесенням борделю в Карантинку влада створила багато клопоту для жителів передмістя. І так само як і жителі Олександрівська вони не збиралися довго миритися з неподобствами, котрі творилися в будинках розпусти. В 1899 році домовласники передмістя написали скаргу в Олександрівську міську думу. В скарзі йшла мова про те що перенесення будинку терпимості в Карантинку створило великі проблеми для місцевих жителів, так вони бояться випускати своїх дітей на вулицю, не можуть спокійно відпочити після роботи через постійний шум, котрий лунає з будинку терпимості Якубович. Наприкінці документи домовласники просили перенести будинок терпимості в інше, більш віддалене від житлової забудови місце. Влада розглянула цю скаргу і посилаючись на те що перенесенням будинку терпимості проблема не буде вирішена, а з'явиться в новому залишила його на старому місці [4, 3].

В вересні 1902 році в Олександрівську Сирітську Опіку поступила заява від опікуна над майном сиріт, котрі залишилися від Ульяни Помошак. Виявилося, що при перенесенні будинку терпимості в Карантинку було порушено одне з «Правил для власниць борделів», а саме відкриття таких закладів на відстані не менше ніж 150 сажнів від навчальних та тому подібних закладів. В Карантинці будинок терпимості Софії Якубович було відкрито через огорожу від сирітської садиби, але ще більш жажливим було те що ще в 1896 році міська дума односторонньо дозволила Брюху Митницький відкрити другий будинок терпимості поряд з будинком Якубович на Карантинці і хоча в 1902 році він ще не був відкритий, проте в виділеному приміщенні вже йшли ремонтні роботи. Як наслідок таке сусідство приносило багато клопоту сирітам. Так відвідувачі будинку терпимості перестрибували через огорожу, ламали дерева та будови, тим самим приносячи матеріальні збитки садибі. Через це опікун просив перенести, як вже існуючий будинок терпимості так і скоро відкриваючий, поодаль. Заява опікуна над сирітським майном викликала великий переполох в міських органах управління і в тому ж місяці міський голова разом з помічником ісправника Ф.Н. Анфіловим виїхали на місцевість для перевірки фактів вказаних опікуном в заяві. Як наслідок в своєму висновку міська управа рекомендувала огородити садиба сиріт від

будинку Якубович високим парканом, а також відмінити рішення 1896 року про відкриття поряд другого будинку терпимості [4, 8]. Однак на цьому проблеми в передмісті, створювані борделем не закінчилися і місцеві жителі продовжували писати скарги на будинок терпимості Якубович. З них видно, що насправді проблеми були набагато більшими і глибшими ніж здавалося на перший погляд. Так поряд з будинком терпимості знаходився завод О.Ф. Циглера, тому «...досить часто чутно безглузду лайку між робітниками заводу та повіями...», іншою проблемою було те що безробітні, постійні відвідувачі будинку терпимості ганялися за місцевими жителями, били та знущалися з них, поліцейські ж робили вигляд, що нічого не бачать, або заявляли, що це не їх пост і нічим вони допомогти не можуть. Але найбільшою проблемою було те що будинок терпимості знаходився лише в 15 сажнях від залізниці і вночі нетверезі клієнти досить часто йшли в будинок через переїзд і вже були нещасні випадки з відвідувачами будинку терпимості. Все це набуло настільки великого розголосу, що у вирішенні цієї проблеми міська управа звернулася по допомогу до губернатора. Губернатор постановив посилити поліцейській контроль в Карантинці, не переносити будинок терпимості в іншу місцевість через відсутність достатніх для цього підстав, але якщо управа знайде підходяще приміщення для будинку терпимості, то по закінченню оренди будинку в котрому він зараз знаходиться губернатор видасть розпорядження про переніс вказаного будинку терпимості в іншу місцевість [4, 15]. Лише в 1907 році бордель було перенесено в новозбудований будинок на площі Шевченка, котра знаходилася на околиці міста [9].

На цьому перелік проблем, котрі створювали повії в житті Олександрівська не закінчується. Повії за день обслуговувати до декількох чоловіків, а рівень санітарії в будинках терпимості був дуже низьким, в місті на той час ще не було створено спеціальних комітетів для слідкування за повіями, за дотриманням санітарних норм в будинках терпимості, тому повії були головними розповсюджувачами венеричних хвороб. З початком індустріалізації Катеринославської губернії, переселенням людей з сел до міст виникає велика кількість проблем однією з котрих було розповсюдження венеричних хвороб. Воно було настільки проблемним, що в 1886 році при розділі лікування хвороб на категорії сифіліс увійшов до спеціальної категорії хвороб, котрі вимагали негайного лікування [10, 8]. Стосувалося це також і Олександрівська. Так в Олександрівській земській лікарні було виділено 3 палати для лікування сифілітиків, а в 1902 році при розширенні Олександрівської земської лікарні на дебатах Земського зібрання дорадчий лікар М.А. Лукашевич приводив цифри, що з 40 ліжок в земській лікарні 17 з них виділялися для лікування сифілісу та інших венеричних хвороб [14, 746]. Тому проблема лікування повій була дуже гострою для міста. З проблемою розповсюдження венеричних хвороб перед владою постала проблема за чий рахунок лікувати повій. Комітет міністрів 15 грудня 1867 року прийняв положення за яким міським управам дозволялося самостійно обирати лікувати повій безкоштовно чи стягувати за це платню. [12, 92]. Спочатку повій в місті лікували платно, а гроші за їх лікування стягувалися з власниць будинків терпимості, однак на сесії Земського Зібрання, котре відбулося 30 січня 1885 року плата за лікування була скасована, причиною такого рішення було те що «мадам» не хотіли платити за лікування повій і досить часто намагалися приховати факт венеричної хвороби у їх підлеглих, щоб не втрачати робочу силу, це ще більше сприяло розповсюдженню венеричних хвороб [13, 73]. З цього часу витрати на лікування повій повністю лягли на міський бюджет. Місто витрачало на їх

лікування приблизно 500 карбованців на рік [11, 82]. Втім така добročинність мала негативні наслідки для самого міста. В 1893 році на засіданні Олександрівського Повітового Земства була заслухана доповідь управи «Про стягування плати за лікування повій в Олександрівській Земській лікарні». В цій доповіді пропонувалося ввести знову плату за лікування повій. Основним аргументом управи за введення плати було те що в навколишніх містах, як Катеринославської так і сусідніх губерній, за лікування повій з власниць будинків терпимості стягується плата, як наслідок «мадам» в тих містах, не бажаючи платити за їх лікування посилають їх до Олександрівська. Так дорадчий лікар М.А. Лукашевич, при обговоренні доповіді, привів приклад, що нещодавно 4 повії, котрі були оглянуті місцевим лікарем в Олександрівську та визнані хворими були відправлені до Земської лікарні, однак як виявилось пізніше вони були не місцевими, а приїхали напередодні потягами з Павлограда та Мелітополя і під видом місцевих повій пройшли медогляд. Через питання введення плати за лікування повій на зібранні розгорілися великі дебати. Частина гласних виступала за повернення плати, бо в такий спосіб місто буде витратити менше грошей і зможе їх направити на інші, більш важливі потреби, інша була проти і приводила аргументи, що в Катеринославі, Павлограді та інших містах лікування повій насправді було безкоштовним і введення оплати лікувальних послуг не покращить ситуації в Олександрівську. Наприкінці засідання зібрання постановило: «колішню постанову залишити в силі, а доповідь управи відхилити» [13, 83].

На цьому проблеми в лікуванні повій не закінчувалися. Як вже було зазначено вище для лікування від венеричних хвороб в Олександрівській Земській лікарні було виділено 3 палати. Однак повій клали поряд з іншими людьми, що створювало ряд неприємностей для останніх. Завідувач Олександрівської земської лікарні в 1891 році скаржився до Земського Зібрання на повій в лікарнях, він казав: «Досить часто мені приходится класти їх (повій) в одну палату з одруженими жінками та неповнолітніми дівчатами страждаючими спадковим сифілісом і через те що в лікарні завжди лежить мінімум дві повії, то лікарня перетворюється в своєрідний будинок терпимості через їх поведінку, розмови, анекдоти, поведінка цих дам не може не позначитися шкідливо на моральності інших хворих, а деякі з хворих просто відмовляються лягати до лікарні, щоб не лежати поряд з повіями. Нагляд за повіями теж набагато складніший ніж за іншими хворими. В той час як хворі інших категорій серйозно відносяться до свого перебування в лікарнях та легко підпорядковуються лікарняним порядком, повії постійно порушують правила лікарні, та боротися з ними звичайними лікарняними мірами надзвичайно важко» [11, 98]. Як наслідок управою було запропоновано винайняти окреме приміщення для лікування повій. Зібрання погодилося з управою і постановило увійти в згоду з міським управлінням з питання про лікування повій в Олександрівську. В наступному році управа через С.В. Нечипоренка та земського лікаря С.Є. Носенко намагалася увійти у згоду з містом стосовно зняття в оренду окремого приміщення для лікування повій, однак міська влада відмовилася розглядати це питання посилаючись на те що місто починає будівництво власної лікарні і в майбутньому переведе своїх хворих з земської лікарні до нової, міської. Тому лікування повій невдовзі більше не буде створювати проблем для земства [12, 126].

Лікування повій також не обходилося і без скандалів. В 1891 році повітовий ісправник повідомив, що завідувач Олександрівською Земською лікарнею нібито за відсутністю вільних місць в лікарні, затриманих поліцією хворих повій, посилаючись на земську управу, рекомендує відправляти за 80 верств в

Покровську чи Гуляйпільську лікарні. Скандал отримав великий розголос і влада не змогла замовчати цей факт, тому спеціальна комісія досить швидко підготувала доповідь з цього питання. Як виявилось поліція в цьому питанні діяла самостійно, без дозволу на те управи і навіть посилаючи повій до Гуляйпільської лікарні не поцікавилася у завідувача чи є вільні місця. Як наслідок повій прибулих до Гуляйполя, за відсутністю вільних місць, завідувачу довелося покласти в коридорі. Через цей випадок управа рекомендувала поліції більше не займатися свавіллям і якщо в майбутньому виникне схожа ситуація, то завчасно дізнаватися про наявність вільних місць в сусідніх лікарнях [11, 95].

На початку ХХ століття в Олександрівську було вирішено створити новий орган контролю за повіями – лікарсько-поліцейський комітет. І хоча проституція на початок ХХ століття, не набув великого розмаху в місті, проте створювала багато проблем як для жителів так і для влади. Тому 12 червня 1902 року, на пропозицію Катеринославського губернатора, міська дума постановила створити при міському громадському управлінні лікарсько-поліцейський комітет для контролю за проституцією та розповсюдженням нею венеричних хвороб. Олександрівськ став другим містом в губернії після Катеринослава де був створений спеціальний комітет для контролю за проституцією. Розпочати свою діяльність комітет повинен був з 1.1.1903 року, а виконання обов'язків поліцейського наглядача було покладено на особливого поліцейського чиновника Четиркіна. Однак вже 4.02.1903 року було надіслано до міської управи клопотання, в котрому йшла мова, що поліцейський наглядач знайшов спільну мову з повіями, тому Четиркіну не можна обіймати цю посаду [6, 23].

На основі всеросійського закону було вироблено статут лікарсько-поліцейського комітету для Олександрівська. Головою комітету був міський голова, а до складу комісії входили: помічник губернського лікарського інспектора, міський лікар, поліцмейстер.

Комітет повинен був перевіряти повій на венеричні хвороби. Якщо у повій знаходили венеричну хворобу то її одразу відправляли на лікування до спеціальних лікарень. На повій в лікарсько-поліцейському комітеті заводилися спеціальні картки куди записувалися всі дані про повій та їх відвідування лікарів. Усі повії повинні були стати на облік, для цього в комітеті заводилося 2 книги: одна в котру записувалися усі повії з будинків терпимості, а інша куди записувалися повії одиначки. В ці книги записувалися ім'я, по-батькові, прізвище, релігія повії (віросповідання) вік, колишнє місце роботи, час надходження під лікарський нагляд [5, 57].

Тепер влада не тільки контролювала діяльність будинків терпимості, а і знала точну кількість повій в місті. Так якщо в 1893 році дорадчий лікар управи М.А. Лукашевич на засіданні Земського зібрання заявив, що через часте оновлення складу будинків терпимості підрахувати кількість місцевих повій досить важко. То зі створенням лікарсько-поліцейського комітету і введенням спеціальних книг стала відома точна кількість повій в місті. Так в 1906 році в Олександрівську було зареєстровано 1 будинок терпимості, в котрому працювало 82 повії, повій-одиначок в місті було 38 [9].

Однак повії досить часто не реєструвалися та не з'являлися на медичний огляд. В спробах боротьби з таємною проституцією в місті повіям було заборонено жити в готелях і як наслідок вони знімали невеличкі квартирки тим самим уникаючи реєстрації. Та і на цьому проблеми не закінчувалися, повії досить часто намагалися приховати свої хвороби. Ігнорували постанови комітету. Лікар комітету також складав відомість і представляв її в комітет про кількість

вироблених оглядів, результати оглядів про кількість відправлених до лікарні і про число тих хто не з'явився до огляду повій. Така ж відомість і відомість про наявність повій представлялася щомісяця в лікарське відділення, а щотижнева відомість лікарському інспектору [5, 58].

Лікарсько-поліцейський комітет почав контролювати здоров'я повій частими оглядами їх, таким чином було зменшено ризику захворювання венеричними хворобами клієнтами. Якщо ж повія не приходила на перевірку, то до будинку терпимості відправлялися спеціальні агенти, котрі повинні були привести її на огляд, або до поліції подався запит розшуку повії, котра не з'явилася на огляд [5, 59]. Комітет розшукував таємних повій, переслідував звідників, розглядав непорозуміння між власницями та повіями, видавав дозволи на відкриття та закриття будинків терпимості. До цього часу, слід відзначити, будинки терпимості знаходилися у віданні поліції. Ще одним обов'язком комітету було слідування за віковим цензом повій. В 1901 році вікове обмеження для роботи повією була збільшена з 16 до 21 року. Але слід відзначити, що комітет не дуже ретельно слідував за віком дівчат, котрі ставали повіями. Так вік повій в цей час в Олександрівську коливався від 17 до 36 років [8]. До того ж лікарсько-поліцейський комітет слідував за виконанням урядових наказів та санітарних постанов повіями та власницями будинків терпимості. Комітет також співпрацював з фабричними інспекціями.

Робота лікарсько-поліцейського комітету обходилася в 1344 крб. на рік (1903 р.). З них 900 платила казна, а 444 виділяли власниці двох будинків терпимості Якубович та Рутман. За ці гроші утримувалися поліцейський наглядач та 2 городових. Наглядач отримував X класс чинування та VII пенсії Річна зарплата поліцейського наглядача дорівнювала 900 крб., з них 200 жалування, 200 на харчування, 100 канцелярські витрати, 100 квартира, 300 роз'їзних. 2 городових отримували 222 крб. на рік кожен. Хоча місто і не повністю оплачувала утримання лікарсько-поліцейського комітету, проте владу не влаштувало витрачати такі великі суми і тому увесь час його існування управа просила перевести його у введення поліції та звільнити місто від утримання Поліцейського наглядача [6, 187].

Однак не всі бачили тільки позитивний бік від існування лікарсько-поліцейських комітетів. В місті були також і запеклі противники такого роду контролю за повіями. Так 5 травня 1910 року в №2 газети «Александровскія новости» було опубліковано статтю «Споживачі людського м'яса» анонімого автора. Таким терміном автор називав категорію чоловіків, котрі користувалися послугами повій, прівірюючи їх до «людожерів нової формації». В цій статті автор наводить аргументи проти лікарсько-поліцейських комітетів. Так він приводив аргументи, що огляд повій відбувається в маленьких, тісних приміщеннях, куди їх привозять декілька разів на місяць для огляду і від тієї тісняви в очікуванні огляду деякі з повій непритомніють. Огляд же повій проводиться в присутності городових. Користі це приносить мало, проте ще більше принижує і так принижено повію. Далі автор виказує негатив стосовно агентів, котрі вишукують таємних повій, адже ті отримують грошову винагороду від знайдених повій. Так одного разу при облаві було забрано до поліцейського відділку шість «повій», котрі виявилися незайманими. До того ж ці дівчата вимушені були заночувати в дільниці поряд зі справжніми повіями і «це був їх перший крок до падіння». Але найбільшим злом автор статті вважає видання повіям жовтого білету тим самим викреслюючи їх зі списку людей, що на думку автора статті було гірше ніж обстригання повій, та відрізання їм вух, що

практикувалося раніше для покарання жінок, що продавали своє кохання за гроші. Тому автор переконавшись в неефективності сучасної регламентації проституції пропонував вести міри вільного нагляду [17, 2].

В ніч з 7 на 8 червня 1914 року помер поліцейський наглядач Яковлев, замість нього цю посаду посів Павловський, котрий і був останнім поліцейським наглядачем. Через місяць, 8 серпня 1914 року була скасовано посада поліцейського наглядача, а сам лікарсько-поліцейський комітет розпущено [6, 290].

В II половині XIX століття з початком активного розвитку промисловості в Олександрівську, збільшується населення міста, з'являється попит на послуги повій. І якщо перший будинок терпимості було відкрито лише в 1874 році, а другий через 10 років, то досить скоро починають відкривати свої двері і інші будинки терпимості. Так в місті існували наступні заклади: будинок терпимості Левіта, Мусі та Абрами Китайчикових, Софії Якубович, Хани Рутман, Косинської, Нафа, Леї Наєр, останнім був будинок Малки Чидновер. І хоча кожен з них існував лише декілька років, проте залишав помітний слід в історії міста. Найбільше в місті одночасно працювало 2 будинки терпимості. Будинки терпимості створювали багато проблем як для влади так і для населення. Розповсюдження венеричних хвороб, високий рівень злочинності, пагубний вплив на моральність – все це давалося взнаки. Тому влада весь час боролася з проблемами викликаними проституцією, намагалася якщо і не закрити будинки терпимості то перенести поодаль від міста, створювало спеціальні заклади, котрі би слідували за проституцією. Втім багато нововведень влади закінчувалися провалом. Причинами тому були підкупи «мадам» поліцейських та лікарів, як наслідок ті поверхово та вибірково слідували за виконанням законів, а повії та власниці будинків терпимості їх майже не виконували.

Розвиток проституції в Олександрівські мав також і свої особливості. Так з'явилася на території міста проституція лише в II половині XIX століття. Як наслідок влада не мала досвіду в контролі проституції і незавжди адекватно реагувала на проблеми, котрі створювали повії. Лише в 1903 році в, коли вже в більшості міст Російської імперії існували спеціальні контролюючі органи, в Олександрівську було створено лікарсько-поліцейський комітет для контролю за проституцією.

Джерела та література:

1. Бойко А.В. Турченко Ф.Г. Історія рідного краю – Запоріжжя, 2000 – 128 с.
2. Бордели дореволюционного Александровска // [Електронний ресурс] http://zabor.zp.ua/Stativ/bordeli_alexandrovskia.htm – Дата доступу: 15.01.2012. – Без автора.
3. Зюбан М.Н. Политика Российского государства в отношении женской проституции: середина XIX столетия – 1917 г. // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена №77 с. 82-86 2008 г.
4. Державний архів Запорізької області. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 116. – Дело Александровской городской управы о домах терпимости. – 16 арк.
5. Державний архів Запорізької області. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 159. – Об организации городского врачебно-полицейского комитета. – 270 арк.
6. Державний архів Запорізької області. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 466. – Об организации городского врачебно-полицейского комитета. – 300 арк.
7. Державний архів Запорізької області. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1271. (станом 20 років назад)
8. Державний архів Запорізької області. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1289. (станом 20 років назад)

9. Державний архів Запорізької області. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1298. (станом 20 років назад)
10. Журнал Александровского уездного Земского собрания очередной сессии 1886. – Александровск, 1887. – 463 с. // [Електронний ресурс] <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступу: 18.04.2011.
11. Журнал Александровского уездного Земского собрания XXVI очередной сессии 1891. – Александровск, 1892. – 351 с. // [Електронний ресурс] <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступу: 18.04.2011.
12. Журнал Александровского уездного Земского собрания XXVII очередной сессии 1892. – Александровск, 1893. – 308 с. // [Електронний ресурс] <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступу: 13.03.2011.
13. Журнал Александровского уездного Земского собрания очередной сессии 1893. – Александровск, 1894. – 230 с. // [Електронний ресурс] <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступу: 13.03.2011.
14. Журнал Александровского уездного Земского собрания XXXVII очередной сессии 1902. – Александровск, 1903. – 1098 с. // [Електронний ресурс] <http://elibrary.rsl.ru/> – Дата доступу: 18.04.2011.
15. Константинова В.М. Урбанізаційні процеси на півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... докт. Іст. Наук: 07.00.01/ Константинова Вікторія Миколаївна – Запоріжжя, 2011.
16. Кузнецов М.И. Проституция и сифилис в России. Историко-статистические исследования. – СПб.: В.С. Балишева, 1871 – 348 с.
17. Потребители человеческого мяса // Александровскія новости – 05.05.1910 - №2. – Без автора.
18. Пушкарева Н. Л., Бессмертных Л. В., «А се грехи злые, смертные...»: Русская семейная и сексуальная культура глазами историков, этнографов, литераторов, фольклористов, правоведов и богословов XIX – начала XX века. В 3 кн. – М.: Ладомир 2004. – 2404 с.
19. Сентябрь Р. Самые известные бордели Александровска // [Електронний ресурс] <http://retro.zp.ua/life/leisure/102-samyie-izvestnyie-bordeli-aleksandrovska.html> – Дата доступу: 13.04.2011.

Ілля Барков (Запоріжжя, Україна). **Проституція як соціальне явище в житті міста Олександрівська Катеринославської губернії другої половини XIX – початку XX ст.**

У статті розглядається проституція як соціальне явище південноукраїнського міста кінця XIX – початку XX ст. Окреслюються механізм державного регулювання цієї індустрії розваг, темпи поширення, особливості функціонування будинків розпусти.

Ключові слова: проституція, соціальне явище, будинки розпусти.

Илья Барков (Запорожье, Украина). **Проституция как социальное явление в жизни города Александровска Екатеринославской губернии второй половины XIX - начала XX ст.**

В статье рассматривается проституция как социальное явление южноукраинского города конца XIX - начала XX вв. Раскрываются механизм государственного регулирования этой индустрии развлечений, темпы распространения, особенности функционирования домов терпимости

Ключевые слова: проституция, социальное явление дома терпимости.

Elijah Barkov (Zaporizhia, Ukraine). **Prostitution as a social phenomenon in the life of Alexandrovsk district late nineteenth - early twentieth century.**

The article deals with prostitution as a social phenomenon of this southern city late XIX - early XX century. Also defines the mechanism of state regulation of the entertainment industry, the rate of spread, especially the operation of brothels.

Keywords: prostitution, social phenomenon, brothels.

Юрій Щур
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94:323.22-058.229(477.64)»1918»

Українська весна революційного Олександрівська

Однією з недостатньо вивчених сторінок історії м. Запоріжжя є події доби Української революції. До 1991 р., із зрозумілих причин, перевага надавалася висвітленню проблеми становлення радянської влади в Олександрівську. Після проголошення незалежності України акценти дещо змістилися: актуальності набула історія селянського повстанського руху, очолюваного уродженцем Гуляйполя Н. Махном. Тогочасні події в Олександрівську, пов'язані із УНР та Українською Державою П. Скоропадського, здебільшого залишаються на периферії історичних досліджень.

Повністю проігнорованою вищевказану проблему вважати не можна. Частково вона висвітлена у спогадах безпосередніх учасників описуваних подій, які після поразки Армії УНР на фронтах опинилися на еміграції (М. Заклинський, В. фон Габсбург тощо). В загальному контексті історії українських військових формацій про події у Олександрівську писали представники західноєвропейської діаспори, нерідко – самі учасники боротьби за утвердження української державності (О. Думін, Н. Гіряк, С. Шемет). Вітчизняні дослідники також звертають увагу на державотворчі процеси як на Півдні України загалом, так в окремо взятих його частинах (Ф. Турченко, Г. Турченко, В. Бондаренко).

Разом із тим, певні події доби революції в Олександрівську недостатньо деталізовані. Мета пропонованого дослідження полягає у висвітленні подій весни-літа 1918 р., коли Олександрівськ став місцем базування Українських січових стрільців (УСС) на чолі з архікнязем В. фон Габсбургом, що суттєво вплинуло на українізацію міста та його інкорпорацію до загальноукраїнських процесів.

1 квітня 1918 р. австрійський архікнязь В. фон Габсбург (в українських колах названий Василем Вишиваним) обійняв керівництво над УСС, які на той час перебували залогою у Копанях під Херсоном. 26 квітня відділи січових стрільців виступили до Херсону, звідки вибули до Нікополя й Олександрівська [7]. Першим населеним пунктом на території сучасної Запорізької області, де зупинилися УСС, було с. Біленьке. Тут керівництво місцевої організації Вільного козацтва інформувало командування УСС, що в Олександрівську перебувала сильна більшовицька залога, але в останній панував нелад, через що місто можна було б захопити без особливих проблем.

Командуючий січовими стрільцями сотник Микитка 13 квітня 1918 р. прийняв рішення атакувати Олександрівськ силою лише одного куреня. До цієї операції долучилися біленьківські Вільні козаки силою близько 30 чоловік. Впливши від Біленького на пароплавах, бійці УСС висадилися на берег на відстані близько трьох кілометрів від олександрівської залізничної станції [5, 253] в передмісті Олександрівська Канкринівці [6].

З першого разу зайняти станцію січовим стрільцям не вдалося. Бої із радянською залогою тривали з попереми́нним успіхом обох сторін, але наступного дня, під тиском переважаючих сил УСС змушені були знову повернутися до Біленького. Тим часом, попри успіх у бою із січовими стрільцями, більшовицьким частинам втримати Олександрівськ все одно не вдалося. На заваді цьому стали німецькі війська, які зайняли місто 16 березня. Після цього до міста увійшли січові стрільці. Через кілька годин підійшла Запорізька дивізія Армії УНР, яка прямувала на Крим через Мелітополь. На наступний день біля Народного дому у Олександрівську відбувся спільний парад Легіону УСС та Запорізької дивізії, який приймав командуючий «запоріжців» полковник П. Болбочан [5, 254 – 255]. На цьому заході виступали курінний ад'ютант УСС Франко, який розповів про січове стрілецтво і його участь у війні; представник Української центральної ради Короленко та М. Заклинський [6].

Через кілька годин після цих подій Запорізька дивізія вибула в напрямку Криму. Залишили місто і німецькі війська. У Олександрівську залишилися січові стрільці та кілька невеликих австрійських технічних відділів. Команда групи архікнязя В. фон Габсбурга також знаходилася у місті. У автобіографії останній значну увагу присвятив перебуванню у Олександрівську: «Відтам робив я зі старшинами Січових Стрільців часті прогульки на близьку «Січ» (на Хортицю, Царинський Кут, Кічкас і Біленьке). З усіх місцевостей давнього Запорожжя найбільше вражіння робила на мене околиця «Вовчого горла», особливо вечером, як заходило сонце. Я їздив туди дуже часто, не раз день по днів. Один вечір перебув я там з покійним полк. Вітовським, пізнішим секретарем війни ЗОУНР. Територія давнього Запорожжя має несподівано свідоме українське населення. Я говорив з селянами, особливо в околицях Царинського Кута, і переконався, що традиція українського козацтва там дуже жива. В усім пробивається у них та старина. Багато [хто] оповідає, що його дід чи прадід був на «Січі». Кожний гордиться цим, що він з вольного козацького роду» [7].

Одразу ж після прибуття до Олександрівська, січові стрільці включилися до громадського українського руху, допомагаючи місцевим активістам організувати політичну, військову та освітню галузі. На прохання місцевих діячів архікнязь фон Габсбург відрядив для роботи в олександрівських українських установах підхорунжого М. Заклинського та ще одного стрільця.

Під впливом такої роботи почалася українізація Олександрівська, «куратором» якої був комендант міста сотник Гемпель, призначений Запорізькою дивізією. Так, за інформацією О. Думіна, в цей час у місті зникли російські написи на крамницях і установах [5, 257 – 258]. Січові стрільці також допомагали олександрівській «Просвіті», брали участь у випуску українського тижневика «Січ» та налагодженні роботи театру [3, 98].

Крім того, січові стрільці та особисто фон Габсбург налагодили добрі стосунки із місцевою організацією Вільних козаків, яким командував І. Оліфер, член Української центральної ради, обраний від Всеукраїнської ради робітничих депутатів на Шостих загальних зборах 8 серпня 1917 р. За спогадами Габсбурга, «ця організація могла мати коло десяти [тисяч] членів. Була це майже виключно кавалерія з добрими кіннями. Мали і броневики, які забрали відступаючій російській армії» [7].

Під час перебування січових стрільців, у квітні 1918 р. у Олександрівську розпочалося формування 2-ї Самокатної сотні 2-го Запорізького пішого полку

Запорізького корпусу. На гроші місцевих мешканців її формував сотник Ширяй. Протягом двох тижнів до її складу записалося 150 юнаків вчительської семінарії, чоловічої гімназії та навколишніх сіл [1, 157].

Після завершення бойових операцій у Криму, на територію теперішньої Запорізької області повернулася 1-ша Запорізька дивізія полковника П. Болбочана. Спочатку вона дислокувалася в Мелітополі, а пізніше – в Олександрівську [4]. У Царициному Куті на постої перебував 3-й гайдамацький полк, очолюваний В. Петровим, пізнішим військовим міністром УНР [7].

Генерал В. Петрів у своїх спогадах про похід Запорізької дивізії на Крим згадував, як на Великому Лузі біля Хортиці місцеве населення вітало В. фон Габсбурга. На зустріч січових стрільців із «запорожцями» з'їхалося багато людей із навколишньої місцевості. Дивізія, яка поверталася із Криму, везла із собою імператорську карету, забрану із резиденції Романових у Ялті. Керівництво дивізії, посадивши у карету Габсбурга, їхало поруч на конях у супроводі дивізійних кіннотників: «карета, запряжена шестірнею, гналася Великим Лугом серед веселих окликів вояцтва й зібраного народу. Летіли вгору шапки козацькі, шуміло море голов і не втихало радісне «Слава!» [2, 27].

Для запорожців та січових стрільців олександрівська «Просвіта» організувала кілька екскурсій на Хортицю. За спогадами безпосереднього учасника цих подій сотника Армії УНР Авраменка, перша з них відбулася 18 червня 1918 р., за кілька днів до переїзду 2-го Запорізького полку, при якому був полковник Болбочан, із залізничної станції до с. Вознесенка, яке розташовувалося за 2 версти на захід від Олександрівська [8, 208].

До Хортиці запорожці добралися пароплавом «Кочубей». Висадившись на берег в німецькій колонії, «звідтіля з оркестром спереду полк рушив на північну сторону. Там до нашого часу збереглися рови з невеликим редутом, могили та ями, будовані за часів Байди-Вишневецького. Дорогою пройшли мимо великої скелі, що звалася «Вошивою». На «Вошивій» скелі збудовано сильний редут Гетьманом Шахом. Цей редут, нависши над Дніпром, тримав колись під гарматним і мушкетним вогнем на цілу верству весь Дніпро. Зупинився полк біля високого хреста на північній стороні острова. Хрест поставлено на найвищому місці по наказу, як каже на ньому надпись, земского начальника Н. району Катеринославського повіту, «на місці бувшої Запорозької церкви». Од хреста починається низка редутів, що захищають Хортицю з західного краю; чудовий навкруги краєвид. На північ видно високі скелі, що здавлюють Дніпро. Це місце зветься по запорожському «Вовче горло», по татарському «Кічкас», – бурхлива вода. На схід видно в долині м. Олександрівськ в садках і парках, на північ Великий Луг Запорозький, як зелене море і широкий-широкий Дніпро, що нарешті вирвавшись з кам'яних обіймів, розливається, проминувши Хортицю, на кілька верст» [8, 208 – 209].

Відвідування Хортиці було яскравим епізодом перебування Запорізького полку в Олександрівську. Один із учасників екскурсії у своєму щоденнику занотував: «Острів Хортиця лежить низче порогів. Уявляє із себе величезну гранітову скелю. Віками Дніпро наносив на камінь мулу, а вітри пиляки, піску, листя з берегів і т. и. Дякуючи цьому наросла товста кора ґрунту. Завдовжки Хортиця 9 верст, заширока – 1 – 3 верстви. Північна сторона висока і обірвана над водою; чим далі на південь, себ-то вздовж до другого кінця, стає нижча. Найвище місце це голова Хортиці де стіна над водою досягає 30°. Вся площа вкрита рослинами. Горішня травою, середня сосновим бором, посадженим

років 30 назад, і південна лугом, лозами, вербами, дубиною і осокорами. Рoste одиноко багато груш. Засівається хлібом порівнюючи невелика частина площі, щось 700 десятин. Решта випасається худобою, або засаджується баштанами. Кольонія Німців в 20 – 30 дворів, являється господарем Хортиці. Живуть Німці добре, чисто. Порозводили добрі садочки, закріпили сипучі піски верболозом і насадили бір. В більшості ці Німці виходці з Саксонії» [8, 209]. Наявність у спогадах Авраменка та щоденниковому записі історичних та суспільно-географічних даних, на нашу думку, свідчить про те, що під час екскурсії місцевими просвітянами було прочитано лекцію з історії та сучасності Хортиці.

Наступний похід на Хортицю відбувся 29 червня і мав на меті вшанування полеглих предків. Цього разу, поруч із дерев'яним хрестом, було встановлено залізний із написом: «Сей хрест – знак щирої любови і вдячної памяти орлам небіжчикам Запорожської Січі від вірних нащадків їх, козаків 2-го Запорожського пішого полку, який, після довгого поневолення прийшов сюди перший з отаманом Болбочаном, як організована українська бойова частина і приніс з слізьми радости молитовне синовне привітання незабутнім славним предкам. 29 червня, р. Божого 1918». Хрест був освячений полковим пан-отцем Миколою Мошнягою, після чого він провів під відкритим небом Службу Божу та панахиду за упокій душ померлих і загинувших у боях січовиків. Наступною була промова Болбочана, після якої разом із жителями навколишніх сіл, які були присутні на заходах, було влаштовано «бучні поминки прадідам – Запорожцям» [8, 209-210].

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. українські військові частини, дислоковані в Олександрівську, зустріли вороже. 2-га Самокатна сотня відмовилася присягати Українській Державі гетьмана П. Скоропадського і через два дні після огляду військовим міністром Рогозою Запорізького корпусу в Олександрівську, була розформована. Козаки й старшини перейшли до інших частин, або розійшлися по домівках [1, 157].

Під впливом негативного відношення до П. Скоропадського, політичні сили Олександрівська, роз'єднані політичними суперечками, почали об'єднуватися. Вільне козацтво під командуванням Олефіра готувалося до збройного виступу проти представників нової влади, коли останні почали з'являтися у місті й вимагати визнання нової держави. На вимогу гетьманського повітового старости, щоб Вільні козаки склали зброю, останні зібралися у своїй казармі й обставили її кулеметами. Можливий збройний конфлікт було зведено нанівець січовими стрільцями, які, хоч і не були прихильниками П. Скоропадського, реальніше оцінювали політико-військове становище. Вони краще знали німецьку силу, впливи та їх плани. Було чітке розуміння, що за умови німецької підтримки гетьману, відокремлений виступ проти нього не матиме успіху й закінчиться розгромом повстанців. Олефір прислухався до думки січових стрільців, розпустив свій відділ, а сам виїхав із Олександрівська [2, 16].

Через кілька тижнів після гетьманського перевороту по всій території України розпочалася реставрація поміщицького землеволодіння. На села вийшли німецькі, айстро-угорські та офіцерські карні відділи, як контролювали ці процеси та займалися реквізицією сільгосппродукції. Селянство, доведене до відчаю, почало об'єднуватися у повстанські загони і чинити опір. Були спроби залучити до протиселянських операцій відділи січових стрільців. Зокрема, з Олександрівська було вислано одну сотню УСС у околиці Дніпрових порогів.

На початку операції керівництво стрільців зауважило, що з селянами воювати відмовляється. Протекція В. Габсбурга дозволила «зам'яти» цей непослух наказам керівництва і проти УСС не були вжиті дисциплінарні заходи. Прибувши на вказане місце, січові стрільці налагодили зв'язок із повсталими, і «зібравши так собі про око, дещо поповненої зброї й харчів, повернувся до Олександрівська. Так само поступали в виправах стрільці й опісля» [5, 259].

Зростаюче невдоволення державою П. Скоропадського породжувало різні опозиційні течії та рухи, які по іншому бачили майбутнє України. Серед певних українських кіл, зокрема Запорізької дивізії, визріла ідея проголосити Гетьманом України саме В. Габсбурга. Цю ідею підтримував і П. Болбочан, який був готовий надати свої війська для реалізації цього задуму. В силу різних обставин, зокрема й через несприятливу політичну ситуацію, архікнязь Габсбург цю ідею відкинув. Для Болбочана ж ця історія ледь не мала фатальні наслідки: одного дня Україну облетіла вістка, що командир Запорізької дивізії підняв повстання проти Скоропадського, захопив Олександрівськ і проголосив себе новим Гетьманом. Щоби залагодити справу, полковнику довелося терміново їхати до Києва [4].

Нерозважлива політика П. Скоропадського призвела до масових селянських повстань. Австрійське військове командування, вражаючи на національність січових стрільців та знаючи про їх вплив серед місцевого населення, вирішило використати Легіон УСС для заспокоєння повсталого селянства в околицях Єлисаветграду. В першій половині червня туди з Олександрівська було відправлену усю групу архікнязя В. фон Габсбурга [5, 259].

У Олександрівську, після виїзду січових стрільців, далі зріло невдоволення політикою П. Скоропадського. За спогадами одного з учасників революційних подій Г. Гордієнка, населення Олександрівська всіх національностей слабо підтримувало Українську Державу. Не дивно, що повстання Директорії знайшло активну підтримку серед місцевого населення. У листопаді 1918 р. семінаристи і вільні козаки без бою роззброїли Державну варту. Олександрівськ опинився у руках повстанців, а з довколишніх сіл почали прибувати значні повстанські загони, але вони були погано організовані і озброєні. З кадрів 47-го пішого полку почав формуватися Хортицький полк армії УНР.

Після здобуття влади в Олександрівську представники Директорії УНР оголосили мобілізацію молоді у військо. Прибуло багато молодих людей, які бажали захищати незалежність України, але відчувався брак грошей на їх утримання, зброю, одяг. Мобілізована молодь почала розходитися, а Хортицький полк відійшов із міста. Вільне козацтво, піддавшись агітації махновців, роззброїло старшин і вступило до Революційної повстанської армії України Н. Махна. Незабаром до Олександрівська повернулася радянська влада [1, 157].

Таким чином, на основі вищевикладеного, можемо зробити певні висновки й зауваження. По перше, історія м. Запоріжжя у ХХ столітті була різнобарвною, зокрема і відносно кольорів прапорів, які над ним майоріли. Повною мірою це стосується і бурхливих та непростих років революції. Повітовий Олександрівськ перших десятиліть століття перебував у орбіті усіх подій, що відбувалися у Російській імперії та на території України, в тому числі й державотворчих.

Джерела та література:

1. Бондаренко В. Гаврило Гордієнко – вільний козак з Олександрівська, науковець і громадсько-політичний діяч української діаспори // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXVIII. – С.155-160.
2. Гірняк Н. Полк. Василь Вишиваний. – Вінніпег: Видання Д. Микитюка, 1956. – 72 с.
3. Гнатевич Б. Похід на Україну // Українські Січові Стрільці. 1914-1920. – Львів: Слово, 1991. – С.94-102 [Репринтне відтворення з видання: Львів, 1935].
4. Горак С. Славетний командир «запорожців». Полковник Петро Болбочан: таємниці життя і боротьби українського воєначальника // День. – 2008. – 18 квітня.
5. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914-1918. – Львів: Червона калина, 1936. – 375 с.
6. Заклинський М. Стріча уссів із Запорізькою дивізією (3 воєнних спогадів) // Новий час. – 1935. – 30 січня.
7. Мемуари Вільгельма Габсбурга, Полковника УСС, начато писання їх 28/IX-1919 // www.web.archive.org/web/20070220141347/http://spilka.webua.org/Library/habsburg.html.
9. Шемет С. Полковник Петро Болбочан: Замітки до історії Запорожського Корпусу 1917-1919 рр. // Хліборобська Україна. – Відень: Видання Українського Союзу Хліборобів-Державників. – Кн. Четверта. – Рік 1922-1923. – 36. VII-VIII. – С.200-236.

Юрій Щур (Запоріжжя, Україна). **Українська весна революційного Олександрівська.**

У статті висвітлено події весни – початку літа 1918 р., коли у м. Олександрівськ перебували військові частини Українських січових стрільців та Запорізької дивізії Армії УНР. Окремо акцентовано на відвідуванні міста командиром січових стрільців, австрійським архікнязем, Вільгельмом фон Габсбургом.

Ключові слова: Вільгельм фон Габсбург, Олександрівськ, Павло Болбочан, Українські січові стрільці.

Юрий Щур (Запорожье, Украина). **Украинская весна революционного Александровска.**

В статье освещены события весны – начала лета 1918 г., когда в г. Александровске находились подразделения Украинских сечевых стрелцов и Запорожской дивизии Армии УНР. Отдельно акцентировано на посещении города командиром сечевых стрелцов, австрийским архикнязем, Вильгельмом фон Габсбургом.

Ключевые слова: Александровск, Вильгельм фон Габсбург, Павел Болбочан, Украинские сечевые стрельцы.

Yuri Schur (Kiev, Ukraine). **Ukrainian spring revolutionary Alexander.**

The Article covered the event of spring – early summer of 1918, when units of Ukrainian Sich Riflemen and Zaporizhzhyan Division UNR Army housed in Oleksandrivs'k. Separately was emphasized on Austrian archduke Wilhelm von Habsburg's visiting the city.

Keywords: Wilhelm von Habsburg, Oleksandrivs'k, Pavlo Bolbochan, Ukrainian Sich Riflemen.

УДК: 94 (477) “19”

**Махновський рух в усних спогадах
мешканців Степової України
початку ХХІ століття (публікація матеріалів)**

Повстанські рухи Степової України неодноразова ставали об'єктом ретельного дослідження. Вивчалися і ідеологічна база повстанців, і структура руху, і основні моменти розгортання та згасання. Проте жодного разу предметом дослідження не була колективна пам'ять, що залишили по собі повстанці. У дослідженні колективної пам'яті населення Степової України посідає проведення археографічних та етнографічних експедицій у Запорізькому краї. Вже одинадцятий рік поспіль Запорізьке наукове товариство ім. Я.Новицького продовжує розпочату роботу із запису усної історії – споминів та розповідей згідно з розробленою народознавчою анкетною про суспільне, господарське та побутове життя, звичаї, традиції та обряди населення Запорізького краю у 20-50-х роках. Загалом товариством організовані експедиції в села Запорізької, Дніпропетровської, Донецької Херсонської, Миколаївської, Одеської, Кіровоградської областей та до Автономної Республіки Крим. У ході польових досліджень опитано 4852 людини, виявлено понад 30 селянських щоденників, видано одинадцять томів інтерв'ю, п'ять томів мемуарної літератури (щоденників, спогадів, листів). На сьогодні товариством матеріали з історії повстанських рухів опубліковані у цілій низці видань, які виходять під його грифом: «Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX ст.», «Запорозька спадщина», «Старожитності Південної України», «Джерела з історії Південної України», «Усна історія Степової України». Особливо виділяються розвідки Володимира Чопа, що на сьогодні є головним фахівцем у галузі дослідження махновського руху. Проте залишається цілий комплекс матеріалів, котрі ще чекають введення до наукового обігу. Дана публікація є спробою доповнити потужний корпус джерел, опублікованих у багатотомній серії «Усна історія Степової України».

**Закопайченко Олександр Дмитрович, 1910 року народження,
м.Запоріжжя. Опитування провели А.В.Бойко, П.А. Бойко (19 липня
2006 р.)**

К Махно относились вообще ... Ну собственно говоря Махно строго держал, и он отбирал в армию токо отчаянных людей, которые желали до его пойти. Проверку проводил так: если сзади выстрелишь – если ты повернешься и его обругаешь, значит ты хорош. Принимает Махно. А если ты вздрогнешь – не годишься. Собака. Таких он не брал, Он очень хитрый был. Когда Запорожье... где-то в 1918-м году было занято, вернее Хортица, и от эти районы были заняты белогвардейскими войсками, а он... Ему было дано задание взять укрепленные районы Хортицы. Так он сделал так. Его войск не очень много было, но у него

было очень много вооружений. Одних пулеметов было пол тысячи! Ни в одной армии стоко пулеметов не было. Так он через Глав Запорожье проводил свою армию трое суток. Вот там вот через Правый берег до Днепра и обратно таким кольцом шел, шоб показать, кто занимает Хортицу, скою у него войск. И отак кольцом они ходили и ходили, тем самым создавая впечатление многочисленной армии. А на конце Хортицы, между Запорожьем и Хортицой там степь была, и там на возвышенности стояла церков. Я сейчас точно не скажу, может она и сейчас есть. Тогда к жилым домам было далеко от церкви. И от там Махно сделал ложную свадьбу. Взял пару тачанок. У него ж вообще преимущество было! Не только бричка, но и тачанка. Так взяли жениха и невесту посадил на тачанку с гармонью, с водкой, и попомчались на Хортицу, пригласить офицеров на свадьбу. Ну, а офицеры як же? Они ж ласые булы на чужбине подвыпить. Назначили число, устроили там свадьбу. Офицерье все поехали туда на свадьбу. Они пригласили без ограничения. Ну, а там соответственно он окружил их, це ж вечером началась свадьба. А це жених и невеста по Хортице промчались, в кое-каких местах останавливались, по рюмке пили, этих беляков угощали, танцевали... А сами запоминали, где у них орудия стоят, где пулеметы. Делали разведку боем. А когда офицеры поехали на свадьбу, Махно с отрядом выступил на Хортицу. И тех солдат, шо там были... Они в одних кальсонах бежали. Считай без боя взял Хортицу! Ну, а это офицерье были тут арестовано. Ну часто он сговаривался с красными. Но не любил дисциплины. Он смотрел так, чтоб народ жил на самоопределении, если так можно выразиться. Никакой власти, ничего. Сколько было их, налоги очень маленькие были. Ну и у него там были отряды черносотенных – так называли их. Ну он их тоже попридерживал. И он то рассорится с красными, то вместе воюют – периодами. Шоб таких грабежей особенно, я например, и мои родители не видели в этом. Ну, так вели себя, как все. Были проявления и в беляков, и в красных и изнасилование проскальзовало. Было все, всякого. Я знаю, что мы его патроны воровали с обоза. У Махно. Да. Ну, брычка ж заезжает во двор. Там же ж улица Чапаева, там же сами крестьяне были. Брычка стоит, охраны особо... А выпить они любили. И это ж мы, малыши, мы ходим. За нами ж слезки особо не было. А тут такие ящички были металлические, пулеметная лента в этом ящичке. А потом нанизу собирали листву, веточки, обкладывали обоймы, поджигали и было интересно, как беляки и красные, кто б то не был в Запорожье, стоят, то мы там на низу в плавне... Отакие сделаем два-три костра и они начинают гореть, и от жары стреляют. А там же обойм много. И, как будто бы, какая-то армия наступает. Тут по городу сразу тревога, поднимаются – и туда. А там жарит, горит. А нам же интересно! Мы по кустам попрячемся. Удовольствие получали – малыши есть малыши. Особенно хлопцы это делали.

Уже когда Крым взяли, вот, стали дисциплину ужесточать не только у регулярной армии. А ему предложили должность командира дивизии, шоб он шел в подчинение армии. Он закапризничал. Он очень был капризный! Рассорился. И решил уходить из Крыма. Его решили разоружить. Но ему каким-то путем удалось, наоборот этих, которые хотели его разоружать, самому разоружить. Он отобрал у них во всех винтовки, затворы повынимал и потом сказал, шоб их не судили как дезертиров. А их поставил в одних кальсонах и маршом направил у свой штаб, где располагалася красная армия. Армия Фрунзе. Ну там же сочли, что это прямая насмешка над армией и послали этого... только что Не Котовского... А? Александр... От дывысь: забыв фамилию! Уже старость, склероз. Этотне Котовского... Ну вобщем смелый был командир

дивизии, щоб он разоружил. Ну ему удалось убежать с Крыма. И он пошел, пошел, пошел и, аж через всю Украину перешел, потом аж до Молдавии и Польши дошел. Там где-то он перешел границу

Как к нему относились? Ну цэ вжэ трудно мне сказать, потому шо тогда ше буйная молодость была. До цього особо не... Ну так, щоб в разговорах боялися, то его не боялися. А особо заслужил он... Месному населению в том смысле «не трогай меня, и я тебя не трону», «живи, как хо... как ты...» И там на границе, где уже последнее село было, так я разговаривал с самим участником этого похода. Нет, сейчас не помню. И он значит, как же его... Александр, командир дивизии он был в этой, у Ворошилова... Не, не вспомню. Они послали разведку в это село, прежде чем самим ийти. Разведка в это село въехала – никого нет. Село пустое. А там были махновцы – попрятались. И они выехали. И эти доложили, что путь свободный. Они, значит, оторвались. Основная часть войск от штаба оторвалась. И они токо в это село ворвались, и как эти махновцы выскочили! И охраны нет – они окружили, и там Махно ... Пархоменко! Вспомнил! – Пархоменко! А Пархоменко на тачанке с начальником штаба на саблях. Пархоменко ударил Махна – пополам сабля! Только одна ручка осталась. А потом он выхватил пистолет. Тот ему обрубил пистолет, выбил. У него был настолько сильный, у Махна настолько сильный удар, шо он одним ударом разрубил его пополам, Пархоменко. И тогда от туда как ушел, все войска остались, а он ушел. И он сначала перешел Румынию. В Румынии он закончил военную академию. А с Румынии перебрался у Францию. И в 1937-ом году было сообщение, что он умер от сифилиса во Франции (где-то подхватил). А жена его с ним не поехала и осталась здесь. И она до войны еще была, даже после войны еще жива была. Подруга. Она в Гуляйполе верно ж тут и жила. Называли Гуляйполе – Махноград.

Ну я вам скажу, шо осуждения особого не було. Особо были неполадки Махна из красной армией, потому что в Пологах и в Гуляйполе Махно эту республику советов не признавал. А в то время был Троцкий, как министр обороны. И Троцкий посылал несколько отрядов в Пологи. И буденовцы, и все – никто с ними не мог справиться. И он с Троцким лично встречался и столько раз ссорились, шо они стали личными врагами. И он его после этого, раз ты не подчиняешься приказам армии, он его назвал бандитом, почему и... Он никакой и не был бандит. Он просто был отдельно действующая дивизия, вот. И не подчинялся никаким приказам советов. Жил, так сказать, и крестьян и всех пускал на самостоятельную жизнь. Как хочеш, так и живи! Вобщем, анархия, анархист можно его назвать в полной мере. Без законов, без власти мы все знаем нельзя. Может и жестко, умный, а в его больше анархизм был. Ну что еще можно сказать...

ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп.7. – Спр. 14.

**Лизогуб Парасковія Андріївна, 1931 року народження,
с. Вільне Новомиколаївського району Запорізької області. Опитування
провели С.М.Білівненко, Н.В.Блажкова (19 липня 2006 р.).**

Казала мати: проїде Махно, гребе все в вози. Маруся на коні їде. Була така отаманша. Їде на коні, кінь під нею грає. Людей не грабила, просто проїзжала. Красива була, а за нею все її військо. І Маруся на коні і Махно. Всі бігали дивитися. На возах її солдати, все чисто за нею їде. Махно грабив, бив людей,

забирав все, а вона нічого. [з ким воювали]. Може самі між собою. Не знаю. Кого там не було. Одні проїхали – забрали, другі проїхали.

ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 7. – Спр. 34.

**Радченко Володимир Йосипович, 1932 року народження, с. Новогригорівка
Васильківського району Дніпропетровської області. Опитування провів
С.В.Ваврик (10 липня 2006 р.).**

Ну мати була казала тоже, що приїжав сюди Махно в село, тоже ж так каже кіньми вони, верхові, коні то приїхали туди ось з відділя з Новоніколаєвки і з Гуляйполя. Каже, приїхали, ну що вони, тут вони нічого такого не робили, а тіке в кого там коні і хлопців молодих забирали з собою хто хоче, забирали туди. І з наших оце ось Іван Іванович Козленко і Радченко Іван Васильович були в його. Вони не дуже і розказували багато, каже там побули, побули, а тоді повтікали од Махна додому. Каже: «Де той тіке не їздили, а тоді повтікали додому». Вони не дуже признавалися при совецькій власті ото, хто в Махна був, так і їх і той, риприсірували там, дуже багато, потому, шо і в нас в селі багато риприсірували таких видатних людей.

[А чого вас в сусідніх селах називають задираками, бандитами, махновцями?]

Ну вони тоже ж це на Письменну як їздили у млин, а там їх перестрівали тоже, ну враждували, а в нас були мужики здорові тоже. Ось дід Іван Назарович був, дід Назар, так він такий здоровий був, що піднімав коняку, отако підлізе під неї, піднімав коняку, а тоді в Письменну їдуть ото в млин і там їх , як перестрівують. А в Ладизі ж там тоже жили люди, перестрівують, він розпрягає коней, витягає дишло із брички і давай їх усіх ганять, там на їх махновці і казали, шо ганяють усих. Оце Трьомсину цю ніхто, вона була як той, як бандіти, ну не так як бандіти, ну а всьо равно їх ніхто не побіждав. Вони здорові всі були і їх ніхто не побіждав оцих вочки трьомсан. Ну і вони ж оце тоже по сусідству тут, оце тоже ж так, як перейдуть скот туди, або їхній сюди та тоже ото скандали, враждували, так вони тоже ж ганяли, ці хутірки маленькі, а це ж наше більше.

ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 7. – Спр. 66.

**Кравець Родіон Родіонович, 1928 року народження, с. Граничне
Новомиколаївського району Запорізької області. Опитування провів
С.В.Ваврик (12 липня 2006 р.).**

Ну оце пам'ятаю, шо розказували, шо він [Махно] так грабив, налітає було на тачанкі, їде з ним там охрана, залетіли і давай. От на тачанкі пулімьот був у їх і оце заскочили в село, свиней , гусей, ну в кого шо є, грабили, забрали і поїхали. І ото вони до Трьомсини ходили, там Ризинкова балка, а оттуди до Васюково крізь гробки там, од гробків там балка і ото по тій балці, кажуть аж він там.

А ото туди він проїжав і ото там богував, так кажуть і в Трьомсині оце заскочив, позабирав, шо бачив, розграбив і поїхав, і отак по селах. Жінка в його була, Маруся звать, їздив, і як їде, пісню співає «Любо, братці, жить, з нашим отаманом не приходиться тужить».

[А в селі було багато махновців?]

Ну, були якісь, я там знаю, в селі приїзджали з ним ті, що ото, приїжали там скіки їх чоловік, і то вони же впереді коньми їхали верхи, впереді ото чоловік 15-20, а він ззади на тачанкі. І ото проїхав, награвив, і ото прозвали Махно, Махно, сміються так, ну шо я знаю. А хата у його була така невеличка у Махна, де він жив, от, соломою вкрита і шас там воно у виді музею. Ми ходили туди, там сторож есть, ну там учнів багато привозили, якраз і ми пішли ото подивиться, поглушили трактора й пішли на трасі, балка така, лісок, Дібрівський він зветься і там воно в хаті. Хата очеретом укрита чи соломою от, кажуть під коришок постриглина, і ото, значить, пішли подивилися, ну шо ми так подивилися, різні фотографії там були, там ото все було. Ну і денікінці налітали туди, із ними воював, кажуть там і Ворошилов часто проскакував, ганяв оце ж Махна, ну тікали ж, от. Нальоти, налетіли, пограбили й поїхали, а ті прискочуть, вони вже ушли, він на однім місті не був, а ото туди-сюди. Та, кажуть, убивав людей, рубали вони шашками людей, ну я не бачив, ну кажуть, шо вбивали.

ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп.7. – Спр. 45.

Шматов Антон Якович, 1930 народження, с. Гусарка Куйбишевського району Запорізької області. Опитування провели Бойко П.А., Сердюк М. (2 липня 2007 р.).

Про Махна я и сам все знаю, шо Махно был. Было ..., высказывали, лес у нас был, из лесу, все на тачанке выскочит, из ... разбил де шо, и ну, значит ... хер догонишь, хер возьмешь.

[А как люди, не знаете, в Гусарке относились к Махно?]

Нормально, нормально все, он страшный был, ..., нормально относились, все на одном месте. Он заскочит, побыл на одном месте сутки потом дальше. Шо он делал? Попили, погуляли, а они шо, они воевали шоб погулять, попить, повеселиться, это ихняя работа была.

ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп.8. – Спр. 32.

Токмаков Петро Дмитрович, 1924 року народження, с. Гусарка Куйбишевського району Запорізької області. Опитування провели Бойко П.А., Сердюк М. (8 липня 2007 р.).

Махно тут был, даже тут по соседски жил, где сейчас я живу. Я жил у центри почти аж, а це я як женился, так купив тут домик, так от по соседски, даже стоял на квартире Махно, а наши мужчины, ну эти, уже я их фамилии позабывал, о, служили у Махно, они служили, и у Махно и за красных. Платил, да.

Но его, значит, шо, мать мать говорит, стою я, когда намахнулся [Махно], мужика забрали ее, я его не знаю, но, забрали мужа и погнали, да, она стоит и плачет. Он подлетает на лошади, Москальков Андрей Иванович, шо плачешь, Степанида. Кажуть, Махно забрал Луку. Где, куда погнал? И как дал он шпорами по коню под боки, тот стрибнул, як ухватил шаблю, як выхватил, и я глянул, гонется, ведь они бросили его и тикать.

Ну чего он сюда заезжал, останавливался у многих, он же сам гуляйпольский, гуляйпольский, и от он куда-то ехал через центр так и туда,

тоди ж центра не було, як такого. А где отбили они, выгнали красных, так и он останавлювалася там, так он и командовал.

ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп.8. – Спр. 76.

**Порвіна Валентина Микитівна, 1929 року народження, с. Гусарка
Куйбишевського району Запорізької області. Опитування провели
Білівенко С.М., Сердюк М. (8 липня 2007 р.).**

Махно? Балакали. Я помню девченкою. Махно, це забирав усе подряд у людей, Махно, так те, по розговорах бабушки и отца. Отец же застал этого время. Так балакали, Махно, он же тут не далекий, як называется Гуляй Поле, Чубаревка, Чубаревка. Це он от туда. Да он сукин сын, тоже Махно был. Ну так уто немцы и он на подобие немцев. Так як по разговору, все вам не могу точно, но так як и у нас делал, так Махно. Це я чула по разговорах. Так бывало, сидеть, балакають, а я ж девченкою, це у памяти мне осталось. Но он не хороший тоже Махно был. Забирал усе, так тоже, шо помню и мама рассказывала мне и тата рассказывал, шо усе забирал, из продуктов я имею в виду

[А от из ваших односельчан кто-то служил у Махна?]

Были, но кто я вам не скажу, но были у Махна, служили. Но их тоже так, у его, у Махна, так як жестокий он был, так як и немцы. Як за Махна вы нагадали, так я вспомнила, шо ... людей як заскочит у село, так, ну, отбирали шо, кто не приработал ще, ну отбирали, с продуктов я имею в виду. Усе.

ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп.8. – Спр. 25.

**Шевченко Надія Прохорівна, 1913 року народження, с. Мала Токмачка
Оріхівського району Запорізької області. Опитування провели Бойко А.В.,
Бойко П.А. (24 липня 2006 р.).**

Це у гражданську... Були білі, і красні. І махновці були, і керенці були. Ой, уже тепер не пересчитаю всех. Махна як оце зразу я бачу. Невеликого росту, волос дліньний у його. Сам такий сидуватий. Не чорний, шоб чорний, сидуватий. Як зразу помню, вот. Ну у нього так, як іде. Так от тут ширше, а тут вужче. І ще баби казали: «То кавалерист. Він ті[ль]ки буде їздить кавалеристом». А він у селі був, з Марусею з Усатою свадьбу гуляли. А ми бігли за тачанкою... Да. Ми бігли за тачанкой.

Була в його Маруся. Ну і ото ж десь волосинки, вона начала сбривать, а начала вуса рости. Вже откуда она, я не знаю. Не знаю, цього... Ну свадьбу гуляли. А гуляли в Малій Токмачке. Да. Забула я... вискочило з головы. У його магазин був. Открывай – открыв. «Ребята, беріте!» Беруть тюки матерії, і по центральній вулиці простилають. Один кончається тюк, другий стелять. Махно приказав. Їде Махно. Сзаді, с правой стороны сидить Махно, з лівої стороны – сидить Маруся. І сидить кучер, і їде. І він командує: «Беріте позаду, беріте». Зразу люди боялися. А тоді чуть не з-під колес тягнуть матерію, да... Да. «Беріте, ето вам. Ми ідем, свадьба в нас, а ето – вам». Ну він не любив обіжать бідних. Він не любив. Він для бідних усе. А ворів не любив! У нас у сусіда, якби в його не діти були, он би расстріляв. Він у нього був у махновцях, і коли він натаскав, шо повне горище всякой всячини – хламу натаскав. Значить ночью десь грабив, а додому ніс. І хтось Махнові доказав. І він прийшов: «Открывай!». Да, сам прийшов із друзями: «Открывай чердак, – відкрили, – снімай, скидай!» Як начали кидать. За пістолета... А тут жінка входить. А в його дев'ятеро дітей

було, у цього Шамітька. І всі хлопці. Маненьке – на руках! А те... Таке, що ще й ногами не ходє – отакі. І всі почали просить, плакать дуже, шо дітей стільки. Так сказав Махно йому, Шамітьку: «Ти всю жизнь шоб молився на жену і на дітей. Ето через їх у тебе осталася жизнь». Вставай на колені і просі прощення. Встав на колені і просив прощеніє, вот. Ну так... У кого просив? Та у всього народа. Ну да, во дворі. У дворі. З хати ж вийшли. І вот чердак у них не в середину виходив, а на вулицю. І ото таке. Так шо Махно я помню сейчас. А як він бідним, Отак Махно помагав бідним. Помагав. Як? А от так. Де кто-то проткнув – всьо, штани драніє – всьо, всьо. «Мішка, Грішка, то бери». Пішов, там вже знають. Взяв, всьо: «На, неси матері, пусть шйють».

Це дітям. Пряма, да. Прямо узав у магазіне. Він в магазіне не розплачується: «Ти багатий. На, пусь мать шйють». Він помагав. І так ото, де в кого шо зашов до багатих, а там саме готовлять: «Ребята! Давайте бистро сапетки, сапетки. Сапетка – це ж така здорова, шо з вушками, шо носили корм коровам. Наложив, наложив – вилізе: «Ех, ребятушкі, сюда! Садітесь, кушайте». А сам пішов. Він помагав. За це помагав. І як зразу помню: наш дом так стояв, а от так – сарай стояв. Поперек, да. Ага. А от сюда – річка. А тут кряж отак, і за кряж униз. І махновці були, а тут були білі... На їх нажимають. І попали у бінокль, попали ж на Махна. І сопровождали його. Як він став чуть підніматься наверх. Потому шо ті[ль]ки на самій верх, зразу стрілять у нього будуть. Як наверх, їм тоді харашо попадате, вот. І ще їй не добрався на верх, отсюда – раз, Махно упав, а кінь побіг. Всьо – тут все! Шумлять, кричать: «Махна убили!» Да, а білі ж вже в селі. А ми ж вилізли на чердак, на... сарай... І там, як раз же ж із сарая нам видно, як він біжить на...на гору. Куди... Отбіг може з кілометр, сів і поїхав. Ото сидить, а як ті[ль]ки чувствує, шо скоро, ті[ль]ки – раз! Ноги в гору, а увесь – під лошаддю. Да, і поїхав. І поїхав, а тоді вивертається, сів і поїхав. Оце я своїми глазами бачила. Да, і Махна ж знала і бачила. І Марусю ж, кажу, шо знаю. І оце лягаєм спать – Махно, устаєм – уже білі! Сьогодні Махно з білими, завтра вже з красними. Уже... Ну я... Кто його знає? Я ж ті[ль]ки бачила матерію, бачила як люди брали. Матерію бачила, бачила їх, як вони сиділи, і де вони сиділи. І як вони сиділи. А дальше мені не дуже нужне було. Махно поїхав! Свадьба! А де там? Чи вона була, чи не була, не знаю. Махно помню харашо. Як ті[ль]ки красні входять у село, обязательно він іде до нас. Пайок сухий получає там, вот. Іде: «Бабуля, всьо! А от етот сахарьок – деткам». Отступають – отступив. Як ті[ль]ки оп'ять, то оп'ять він – так раза три був у нас. Савченко фамілія. Я їх харашо помню. І він расказував... І він, і діти в його ж есть, і все. І такий хороший дядько був. Нам хороший був – тошо він нам всегда сахар давав. Савченко. А тоді сахар же ж було трудно, трудно. Помню, цього помню. Помню мама ж отак двір же, отак сарай тут, отут от хата, тут вулиця. А от тут садочок. І тут білі були. Білі рубашки на їх, брюки «галіфе», з подтяжками. І ото так, як ідять, як шо роблять – оставляють і уходять. А тут же... Ну там отака загорожа усього. А мама пішла та й каже йому, старшому їхньому: «Шоб більш так не робить! Хоч оставляйте одного дежурного, а хоч закривайте все. Я сторожом вам не можу быть. У мене діти. Етой же загородки немає. Переступив, шо візьму». А може ви завтра мене розстріляйте, скажете шо я взяла? А воно мені не нужно». І стали ті оставлять, поки отступили. А то нічого – встали і пішли, бросили, побігли...

Но народ до красних лучше относились. Білі дуже крали. Білі дуже грабили, вот. А красні так не грабили, а Махно тем болес. Не любив, не любив. Любив бідному помочь. Ну, Махно, Махно – при... «Батько Махно! Приїхав батько

Махно!» Ну бережися! Він такий, що ніхто не проведе його. Тобто красні – це красні, білі – це білі, а Махно – це батько... А Махно – це батько, вот. Ну він дужче вважав красних. А люди красних поважали. білих боялися. Тоже, як зразу знаю, що три дні мене шукали. Яюсь йшла я з бабусею, а біляк іде і каже: «Дайте ту вашу дівочку». А бабуся то-другое. А тот: «Ну отдайте. Вона буде у нас жить, будем кормить то-другое...». А я ж до бабусі, поки вони туди-сюди, а я ж... А тут у нас стояла солома. І я в ту солому! А де ця солома, там свинюшник був. Перелізла та троє суток ховалася. Думала, що прийде білий забирать. Вже по всіх родствениках – ніде немає. Ніхто ніде не бачив. А я боялася, що білий забере. Білих боялися.

ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 7. – Спр. 46.

**Лютий Іван Матвійович, 1925 року народження
с. Мар’ївка Запорізького району Запорізької області. Опитування
провели Бабіля Д. та Носик М. (4 липня 2005 р.).**

Треба сказати, що під час махновщини, це мати вже розказувала, що батька забрали в армію до Махна. І махновці, значить, ішли через село, ну перш за все попа, шось там піп розказував шоб не підтримували Махна там і так дальше. Ну Махно як вступив, так попа на дверях церкви і повісив. Не він сам, а його армія. Повісив, да. І як батька забрали, і все. Вечір, і мати розказувала, шось один раз, як побили всі вікна, каже, вроді, чи так мені показалось, чи повилітали вікна. Так мати ходила до Махна: «Шо це таке чоловіка забрали, а вікна побили?» Заставив постіклить. Оце таке. А батько разом із сусідом, то тоже був офіцер, Губарь Семен, по-батькові не помню, забрали Бердянськ вони, взяли Бердянськ і всі п’янствують, вина ж там до біса було, як і зразу. Да, і на вокзалі п’янствують там, оруть, пісні співають. А батько, із оцим сусідом, Губарем Семеном, просто сидять. Приходе Махно і каже: «почему не празнуеш?» Чого оце таке. «Та нас же оце забрали». «Мне такіє не нужни!» І вони пішли із Бердянська аж в Семенівку прийшли.

ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 6. – Спр. 24.

Джерела та література:

1. Відділ рукописів Запорізького відділення інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (далі ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського). – Ф. 8. – Оп. 7. – Спр. 14.
2. ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 7. – Спр. 34.
3. ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 7. – Спр. 66.
4. ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 7. – Спр. 45.
5. ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 8. – Спр. 32.
6. ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 8. – Спр. 76.
7. ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 8. – Спр. 25.
8. ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 7. – Спр. 46.
9. ВР ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 6. – Спр. 24.

Сергій Білівненко (*Запоріжжя, Україна*). **Махновський рух в усних спогадах мешканців Степової України початку ХХІ століття (публікація матеріалів).**

Публікація фрагментів опитувань мешканців Степової України проведеними в рамках експедиції Запорізького наукового товариства ім. Я.Новицького стосовно повстанського руху на півдні України

Ключові слова: Степова Україна, махновці, Махно, грабунки, білі, червоні, революція, бандити.

Сергей Биливненко (Запорожье, Украина). Махновское движение в устных воспоминаниях жителей Степной Украины начала XXI века (публикация материалов).

Публикация фрагментов опросов обитателей Степной Украины проведенными в рамках экспедиций Запорожского научного общества им. Я.Новицкого относительно повстанческого движения на юге Украины.

Ключевые слова: Степная Украина, махновцы, Махно, грабежи, белые, красные, революция, бандиты.

Bilivnenko Serhiy (Zaporizhzhya, Ukraine). Makhnovskiy motion in verbal flashbacks of inhabitants of Steppe Ukraine of beginning of XXI age. (publication of materials).

Publication of fragments of questioning of inhabitants of Steppe Ukraine conducted within the framework of expeditions of Zaporozhia scientific society the name of Ya.Novickogo in relation to insurgent motion on the south of Ukraine.

Keywords: Steppe Ukraine, makhnovcy, Makhno, robberies, white, red, revolution, gangsters.

Валентин ГАЙДАЙ
(Київ, Україна)

УДК: 930.1(930.272)

**Військова доктрина Української держави
гетьмана Павла Скоропадського**

День 29 квітня 1918 року вкарбований в тисячолітню історію українського державотворення як дата встановлення монархічної форми правління – Гетьманату – традиційної для української нації. Ця вагома та доленосна подія відбулася у цирку П. Крутікова, що знаходився на київських Липках. Саме в цьому місці гумору, сатири і видовищ відбувалися далеко не гумористичні події.

Змучена 260-літньою московською окупацією, культурним та національним гнобленням, виснажливою та братовбивчою Першою світовою війною та річною недієздатністю петроградських та українських лібералів, Україна ставала на якісно новий шлях державного, суспільно-політичного та культурного розвитку.

Молода держава потребувала не лише державних символів, незалежної економічної, фінансової системи, культурного простору, а й боєздатного війська.

2 червня 1918 р. гетьман П. Скоропадський наказав військовому міністру до вироблення загального статуту козацтва скасувати всі приватні і вільно-козачі організації, відібрати в них печатки і оголосити недійсними всі їх посвідчення. Але Генеральна Козацька Рада, заснована на Всеукраїнському з'їзді в Чигирині ще 6–7 жовтня 1917 р., продовжувала діяти. 10 жовтня 1918 р. було затверджено закон про відновлення українського козацтва. Відредагований статут Генеральної Козацької Ради окреслював її головне завдання – поновлення, згідно із традиціями української державності, історичного козацтва на чолі з гетьманом. Організаційна побудова українського козацтва передбачала добровільні формування за адміністративно-територіальним принципом на чолі з виборними отаманами: волость – сотня, повіт – полк, губернія – кіш [3, с. 209–210].

Армія Української Держави за законом від 24 липня 1918 р. про загальний військовий обов'язок утворювалася переважно для боротьби із зовнішнім ворогом. Проте не виключалася можливість її використання і в межах держави. У кожній губернії, за винятком найменшої Таврійської, розташовувався армійський корпус кадр. Рівномірною на території країни була й дислокація окремих з'єднань, підпорядкованих безпосередньо Генеральному штабу. Начальники українських військових залог отримали спеціальну інструкцію оперативного відділу Генерального штабу «Про взаємовідносини української військової влади до австро-угорської і німецької» [7, с. 456]. У цьому документі зазначалося, що «всі українські сили, які ведуть боротьбу з більшовиками, в оперативному відношенні, підкоряються німецькому вищому командуванню і від нього одержують завдання». По всій Україні діяло 108 військових повітових комендатур. У підлеглих комендантів також знаходились резервні сотні, які в

разі потреби мали протидіяти антивладним виступам. Крім того, у складі української армії було з'єднання, яке повинно було вести боротьбу безпосередньо з більшовиками (під цим терміном ототожнювали всю опозицію режиму П.Скоропадського) [3, с. 232; 8, с. 116–117].

Окремо слід наголосити на тому що 6 із 15 міністерств гетьманського уряду (враховуючи військовий флот) мали власні збройні формування. Більшість з них були призначені для виконання спеціальних завдань по охороні громадського порядку, державного ладу, економічної безпеки країни і боротьбі з антивладними виступами [5, с. 125].

Серед гетьманських охоронних установ другого напрямку варто назвати, насамперед, Державну Варту, яка безпосередньо виконувала поліцейські функції і складалася з освідомчих, карно-розшукових, залізничних і загальних підрозділів.

Департамент Державної Варти у складі міністерства внутрішніх справ було утворено 18 травня, тобто відразу після приходу до влади П.Скоропадського. Його діяльність і штати окреслював Статут від 13 серпня того ж року. На допомогу варті у розпорядженні губернських і повітових старост, міських отаманів знаходились вартові кінні дивізіони або сотні [3, с. 87 – 88; 6, с. 384].

Загалом, в гетьманській державі існували дві установи з паралельними функціями – Освідомчий відділ департаменту Державної Варти у складі МВС і Особливий відділ Головної квартири гетьмана.

Повноваження Особливого відділу були практично необмеженими. Класні урядовці за розпорядженням начальника або його помічника мали право робити арешти за порядком, вказаним у розпорядженні МВС від 30 травня 1918 р., яке базувалося на законі Тимчасового уряду від 2 серпня 1917 р. їм також надавалися права військових цензорів [14, с. 149].

Усі державні і цивільні установи, посадові особи, а також військові частини і військовослужбовці повинні були надавати допомогу і виконувати вимоги службовців Особливого відділу, пов'язані з виконанням ними своїх обов'язків. Невідкладно і точно всі розпорядження особистів гетьмана повинні були виконувати урядовці підрозділів загальної і карно-розшукової варті, митники, кордонці, залізничні і лісові охоронці, а в разі вбачання будь-яких антидержавних діянь терміново їм про це доповідати.

Серед контингенту, з яким вів боротьбу Особливий відділ, визначалися три основні категорії: агенти російського радянського уряду, що відряджалися на територію Української Держави для антиурядової і антинімецької агітації; українські революційні діячі, що очолювали антигетьманський рух; єврейські агітатори, що сіяли розбрат серед населення. Для того, щоб запобігати їх діяльності, 25 червня начальник Особливого відділу у рапорті до начальника штабу пропонував перенести мирні переговори з радянською делегацією у невеличке прикордонне містечко, або поселити її членів в одному готелі Києва, де встановити за ними цілодобовий нагляд; посилити охорону кордонів і встановити спеціальні перепускні пункти на кордоні з Росією; у всіх поїздах, що прямують з Росії, проводити перевірку документів, а в разі підозри – багажу і речей; у поїздах російсько-українського сполучення призначити таємних агентів Державної варті; ввести обов'язкову прописку на мешкання протягом 24 години, за порушення якої притягати до високої грошової відповідальності; адресний стіл передати до відання столичного отамана і встановити нагляд за його урядовцями; підпорядкувати двірників і швейцарів Державній Варті [12, с. 65 – 66]. Деякі з цих пропозицій було втілено у життя. Так, 30 липня 1918 р.

Рада міністрів ухвалила Статут про облік населення в містах і міських оселях Української Держави. 30 серпня гетьман затвердив Статут про кордонні пункти і їх штати. 18 жовтня міністр внутрішніх справ І. Кістяківський видав таємну інструкцію, в якій приписав урядовцям варті контролювати цілодобове чергування двірників біля воріт [9, с. 148].

Особливу увагу в розбудові збройних сил Української держави гетьман зосередив на створенні гвардійських частин, на які б не могли вплинути революційні настрої. Тому певні надії у цьому питанні П.Скоропадський пов'язував із заможними верствами населення.

24 липня 1918 р. було затверджено закон «Про обов'язковість військової повинності і про заклик 5000 чоловіків для комплектування Сердюцької дивізії». Комплектування починалося з 31 липня у м. Києві. Призов новобранців проводився на підставі особливої інструкції, виробленої 30 червня міністерствами військових і внутрішніх справ. По-перше, головна увага приділялася соціальному походженню призовників. Зазначалося, що «козаки для укомплектування Сердюцької Гетьманської дивізії вибираються при близькій співучасті і контролю повітових організацій хліборобів, виключно з семейств землевласників-хліборобів, маючих більшу кількість землі». Списки обраних затверджувались губернськими організаціями Союзу хліборобів. Насамперед до призову обирались молоді люди від 18 до 25 років. Норма набору від повіту становила 125 чол., кожний з яких повинен був мати персональне посвідчення від відповідальної організації хліборобів. Перевага віддавалася добровольцям. Набір до Сердюцької дивізії здійснювався ще до затвердження закону. Вже 18 червня 1918 р. гетьман видав наказ про початок дострокового призову, в якому встановив термін служби: в піхотних і артилерійських частинах (крім кінної артилерії) – 2 роки, в інших – 3 роки [3, с. 255 – 257; 8, с. 96].

Крім власних гвардійських частин, гетьман мав ще й особисту охорону. Згідно з положенням «Про головну квартиру Гетьмана», ухваленого Радою міністрів 1 травня 1918 р., до складу штабу гетьмана входило управління гетьманського коменданта і особливий відділ. Комендант підкорявся начальнику штабу гетьмана, і призначався на посаду за поданням останнього особистим наказом гетьмана по штабу, а також по армії і флоту. Всі урядові установи були зобов'язані надавати комендантові відомості стосовно охорони гетьманської безпеки. Його вимоги для прийняття заходів на захист гетьмана повинні були негайно виконуватися всіма відомствами і організаціями України. Військовослужбовці і цивільні урядовці, які відраджалися у розпорядження коменданта, знаходилися у повній його підлеглості, за ними зберігалися посада і грошове утримання. У своїй діяльності гетьманський комендант керувався спеціальною інструкцією штабу, затвердженою гетьманом, і приписами начальника штабу. Він користувався правами головноуправляючого з правами товариша міністра. Безпосередньо комендантові підпорядковувались старшини для доручень, канцелярія, помічник, самохідний відділ, конвой, особиста охоронна команда і гетьманська конюшня. Начальники цих підрозділів користувалися вищими правами на декілька рангів, ніж у звичайних структурах. Помічник коменданта і командир конвою – командира бригади, старший старшина для доручень і начальник самохідного відділу - командира окремої частини, начальник конюшні - командира батальйону, а канцелярії - начальника відділу міністерства [3, с. 260 – 263].

Таким чином, у своє гетьманування П. Скоропадському у стислі терміни вдалося створити розгалужений і досить потужний охоронний апарат. За умови знаходження на території України союзних австро-німецьких військ він поступово набував оберти у діяльності, але під час серйозних випробувань у листопаді-грудні 1918 р. загалом виявився неспроможним захистити гетьмана. У лічені дні державні надбання в охоронній галузі було зруйновано.

Тепер варто зосередити увагу на іншому аспекті військової доктрини гетьмана Скоропадського – геополітичному.

Під геополітичним вектором військової доктрини слід розуміти ті потуги, яких доклав або прагнув докласти гетьман задля поширення впливу Української держави на багатьох просторах колишньої Російської імперії, інкорпорації етнічних українських земель тощо.

Українська держава була визнана 30 державами, в Києві розташовувалися постійні представництва 10-ти з них; Україна мала дипломатичні місії в 23 країнах.

13 серпня 1918 р. кайзер Вільгельм II офіційно запросив гетьмана Павла особисто приїхати до Німеччини. Візит відбувся з 3 до 17 вересня. 6 вересня голова Української Держави був прийнятий кайзером у фортеці Вільгельмстое біля Касселя. Того ж дня українську військову делегацію на чолі з гетьманом у палаці державного канцлера в Берліні прийняв фон Гертлінг. Наслідком зустрічі стало узгодження з кайзером і німецьким урядом справ про «націоналізацію» української Ради Міністрів, визначення долі Холмщини і російсько-українського кордону, а також створення української армії з попередньою чисельністю 120 тис. осіб. і з подальшою – до 400 тис. осіб. З усіх цих питань П. Скоропадський отримав обіцянки повного сприяння Німеччини [13, с. 32].

За Брестським договором до України відійшли три південні повіти колишньої Мінської губернії: Пінський, Мозирський і Річицький, де проживало змішане українсько-білоруське населення. Початково повіти інкорпорували до складу українських Волинської та Холмської губерній. Однак проти такого рішення виступав самопроголошений уряд Білоруської народної республіки. У червні до Києва прибув її надзвичайний посол Роман Скірмунт, який провів переговори щодо перегляду лінії кордону з українським міністром іноземних справ Дмитром Дорошенком. Зустріч закінчилася безуспішно, оскільки з'ясувалося, що білоруський уряд не мав реальної влади в Білорусі [4, с. 341 – 342].

В результаті, за згодою німецького командування, уряд Української Держави розповсюдив свою владу на всі північні території, на які претендував. Постановою Ради Міністрів від 14 серпня на їх основі створили Поліську округу з адміністративним центром у Мозирі. Зі стратегічних мотивів до України також приєднали Гомельський повіт Могилівської губернії, який включили до Чернігівської губернії [6, с. 309 – 311].

Відносини Української Держави з Доном носили союзницький характер. Початково обидві країни мали територіальні претензії одна до одної. Зокрема, Україна прагнула приєднати Таганрозький округ і західні волості колишньої Облесті війська Донського понад річкою Калитва, що були заселені українцями. Донці мали претензії на Старобільський повіт Харківської губернії та Луганськ. В травні розпочалися двомісячні переговори між українським міністром закордонних справ Дмитром Дорошенком та донськими представниками – міністром торгівлі Володимиром Лебедеєвим та послом в Україні Олександром Черячукіним. Зважаючи на більшовицьку загрозу обидві сторони пішли на

поступки. 8 серпня уряди Української Держави і Дону підписали договір, за яким визнали незалежність обох країн і зрікалися територіальних претензій [1, с. 377 – 378; 5, с. 258].

Міждержавний кордон було встановлено по межі між Областю війська Донського з одного боку та Воронежською, Харківською і Катеринославською губерніями з іншого. В районі Маріуполя до України була приєднана невелика територія для забезпечення цілісності управління містом та портом. Договір також передбачав зрівняння в політичних правах українців та донських козаків, що проживали в Донській республіці. 18 вересня уряди Україну і Дону уклали окрему угоду щодо господарського життя Таганрозького промислового району. Керівництво ним здійснювала спільна доно-українська комісія, дислокована у Харкові. Політичний союз та економічна співпраця України і Дону зміцнювали їхні позиції в боротьбі проти російських більшовиків. Проте каменем спотикання залишалося кубанське питання – обидві сторони прагнули приєднати Кубань до себе [5, с. 259–260].

Українська Держава проводила політику зближення з Кубанською республікою, плануючи створити разом з нею федерацію. Серед кубанського козацтва цю політику підтримувала «чорноморська партія», нащадки українських запорожців, на чолі з головою Кубанського крайового уряду Лукою Бичем. Їм опиралася партія кубанських «лінійців», нащадків донських козаків, які виступали за союз з Доном та реставрацію імперської Росії. 28 травня кубанський уряд направив до Києва офіційну делегацію у складі Миколи Рябовола, Кузьми Безкровного та Григорія Омельченка для встановлення міждержавних відносин та допомоги проти більшовиків. Послів прийняв особисто гетьман Скоропадський. Окрім офіційних зустрічей, кубанські козаки провели таємні переговори з представниками українського міністерства закордонних справ про справу входження Кубані до Української Держави. Про суть переговорів дізналися донці, які натиснули на Кубанський крайовий уряд з вимогою припинити їх. У відповідь кубанська влада надіслала ківській делегації заборону вести переговори про приєднання, наказавши зосередитися на питаннях озброєнь. В результаті переговорів Українська Держава почала з червня надсилати до Кубанської республіки щомісячні транспорти з рушницями, набоями і артилерійськими снарядами. Незважаючи на заборону, таємні контакти між кубанським козацтвом і українським урядом тривали [10, с. 157; 13, с. 59 – 61].

Щодо південного сусіда України – Румунії, уряд Української держави прагнув повернути від Румунії українську частину Бессарабії, а саме Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти, де більшість населення складали українці. До часу розв'язання територіальної проблеми Київ не встановлював дипломатичні відносини з Бухарестом на рівні послів. 11 травня гетьманський уряд розпочав «митну війну», заборонивши імпорт товарів до Румунії і Бессарабії. 25 червня була припинена діяльність румунських приватних скупників сировини та продовольства. Одночасно українська влада матеріально і культурно підтримувала українські організації в Бессарабії. Восени 1918 року, користуючись підтримкою Антанті, Румунія остаточно анексувала Бессарабію. Територіальне питання залишилося не вирішеним [7, с. 451 – 453].

Підводячи ризик у під характеристику військової доктрини гетьмана П. Скоропадського варто ще раз звернути увагу на те, що маючи вкрай невіддалені підґрунтя для розбудови збройних сил України, вкрай стислі терміни і

постійний та активний протест проти цих кроків Німеччини, Австро-Угорщини та внутрішніх ворогів молодой української монархії, П. Скоропадському вдалося досягти значних успіхів в багатьох сферах життя, зокрема й військовій.

Лише в умовах гетьманату реально було відроджено українське козацтво з його старовинними звичаями, створювалися військові частини та підрозділи, найрізноманітніші роди військ включно з авіацією та військово-морським флотом. Вагомий внесок П. Скоропадський зробив і для створення українських спец служб, елітних підрозділів тощо.

Вдало граючи на міжнародній арені, П. Скоропадський намагався за сприянням військової потуги поширити українську владу на сусідні терени – як правило українські етнічні землі, що з певних причин не увійшли до складу України. Так, у важких дебатах з Віднем та Берліном, гетьман намагався інкорпорувати до України Галичину, Буковину та Закарпаття.

На Сході військовий і політичний геній П. Скоропадського прагнув включити принаймні на федеративних засадах до України Кубань, Крим, Донщину.

У ході переговорів уряду Скоропадського з більшовицькою Росією було досягнуто прелімінарної мирної угоди, було встановлено нейтральну зону, що розмежовувала сторони до встановлення державного кордону. Україна приєднала окремі території Мінської, Могилівської, Курської та Воронезької губерній.

В той же час, гетьман надавав помірковану допомогу Білому рухові на півдні Росії. При чому і тут П. Скоропадський проявив чітку проукраїнську лінію намагаючись створити підконтрольний українській владі Особливий Корпус із числа російських офіцерів-добровольців для боротьби з більшовизмом.

Загалом, військова доктрина Української держави передбачала створення з колишньої окраїни Російської імперії потужну центральноєвропейську державу монархічного зразка. Ані Німеччина з Австро-Угорщиною, ані біла і червона Росія не змогли загальмувати цього процесу, проте, фактично піврічний термін існування молодой гетьманської держави не дозволив повною мірою втілити задуми П. Скоропадського щодо військової могутності України. Поразка Центральних держав у Першій світовій війні залишила Україну сам на сам із зовнішніми та внутрішніми ворогами. Ще слабка гетьманська армія не змогла вистояти під натиском військ Директорії, відтак всі ідеї гетьмана щодо майбутнього України зійшли нанівець. Але та роль П. Скоропадського у відновленні української армії, дії по відродженню українського козацтва, створення професійних і добре вишколених військ, флоту, його прагнення вивести Україну на якісно інший рівень – рівень провідних держав мають стати взірцями щодо створення нової військової доктрини України.

Джерела та література:

1. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2-х т. – Львів, 1998. – Т. 1. – 523 с.
2. Військове будівництво в Україні у ХХ ст.: історичний нарис. Події, портрети / О.І. Уткін, В.Г. Бережинський, В.В. Бринцев та ін.; О.І. Кузьмук (голова редкол.). – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2001. – 448 с.
3. Вінцовський Т.С. Політичні діячі України: 1917–2004. – Х.: Видавнича група «Основа», 2005. – 112 с.
4. Дацків Ігор Богданович. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917–1922 рр.: Моногр. – Т.: Астон, 2009. – 519 с.

5. Задунайський В.В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст. / Донецький національний у-нт. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – 322 с.
6. Історія України в особах: XIX–XX ст. / І. Войцехівська, В. Абліцов, О. Божко та ін. К.: Україна, 1995. – 479 с.
7. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). - Львів, 1992. - 704 с.
8. Останній гетьман. Ювілейний збірник. – К., 1993. – 398 с.
9. Папакін Г.В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. / Державний комітет архівів України, Центральний державний історичний архів. – К., 2003. – 281 с.
10. Реснт О.П. Павло Скоропадський. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2003. – 304 с.
11. Ростовець М. Скоропадський і скоропадчуки. – Саскачеван: Новий шлях, 1933. – 40 с.
12. Савченко Віктор Анатолійович. Павло Скоропадський. – Х.: Фоліо, 2009. – 123 с.
13. Тимошук О. Державна Варта Української Держави. – К., 1998. – 72 с.
14. Уряди України у XX ст. / С.В. Кульчицький, Н.П. Барановська, Т.Б. Бикова та ін.; В.М. Литвин (відп. ред.); Кабінет Міністрів України. – К.: Наукова думка, 2001 р. – 608 с.

Валентин Гайдай (*Київ, Україна*). **Військова доктрина Української держави гетьмана Павла Скоропадського.**

У статті висвітлено основні задачі і напрямки військової доктрини Павла Скоропадського, зроблено спробу проаналізувати її втілення в період існування Української держави (1918 р.) та в умовах фактичного протекторату з боку Німеччини та Австро-Угорщини. Зроблено акцент на геополітичному векторі військової доктрини.

Ключові слова: державотворення, гетьман, Гетьманат, армія, геополітика, Перша світова війна, монархія, козацтво, військова доктрина, спецслужби.

Валентин Гайдай (*Киев, Украина*). **Военная доктрина Украинской державы гетмана Павла Скоропадского.**

В статье отражены основные задачи и направления военной доктрины П. Скоропадского, сделана попытка проанализировать ее воплощение в период существования Украинской державы (1918 г.) и в условиях фактического протектората со стороны Германии и Австро-Венгрии. Сделан акцент на геополитическом векторе военной доктрины.

Ключевые слова: создание государства, гетман, Гетманат, армия, геополитика, Первая мировая война, монархия, казачество, военная доктрина, спецслужбы.

Valentyn Hajday (*Kyiv, Ukraine*). **Military Doctrine of Ukrainian Hetman P. Skoropadsky State.**

The article highlights the main objectives and directions of P. Skoropadsky military doctrine, an attempt to analyze its implementation is made in the period of the Ukrainian state (1918) and in the conditions of the actual protectorate from the side of Germany and Austro-Hungary. The emphasis is on the geopolitical vector of the military doctrine.

Key words: state formation, hetman, hetmanate, army, geopolitics, World War I, monarchy, Cossacks, military doctrine, special (intelligence) services.

Людмила КУЗЬМЕНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.1(930.272):(044)

Інформаційний потенціал листування В. Доманицького з Д. Донцовим

Епістолярна спадщина представників української інтелігенції початку ХХ ст. останнім часом активно вводиться до наукового обігу, адже в цих джерелах знайшла відображення важлива, нерідко унікальна, інформація як про громадсько-політичне і культурне життя того періоду, так і про стосунки між діячами, про риси їх просопографічних портретів. Не залишилося поза увагою науковців і листування Василя Миколайовича Доманицького, якому присвячено ряд статей про його листування з різними адресатами та ґрунтовне дослідження І. Старовойтенко про обговорення в листуванні В. Доманицького проблеми видання «Історії України-Русі» [1] – (1877 – 1910) – історика, літературознавця, публіциста, громадсько-політичного і кооперативного діяча та Дмитра Івановича Донцова [2] (1883–1973) – літературного критика, публіциста, політичного діяча, ідеолога українського інтегрального націоналізму. У чисельних розвідках та археографічних публікаціях, упорядкованих Г. Сварник, і в передмовах до них відзначена інформативність листів цієї видатної особистості та підкреслено важливість такого жанру, як листування. Саме листування стало одним з головних джерел в монографічному дослідженні С. Квіта, на основі якого була зроблена спроба відтворити ідеологічний портрет Д. Донцова [3]. Частина листування В. Липинського з Д. Донцовим стала об'єктом археографічної публікації [4].

Однак взаємне листування В. Доманицького з Д. Донцовим, як і їхні стосунки, ще не були предметом спеціального дослідження. Чи не єдиним доробком, присвяченим взаєминам В. Доманицького та Д. Донцова, є спогади останнього. Вони відображають тісні дружні стосунки В. Доманицького з Д. Донцовим, та, що дуже важливо, заповнюють деякі «білі плями» в їхньому листуванні [5]. Окремі моменти, на яких зупинялися кореспонденти, більш детально дозволяє відтворити робота М. Сосновського, присвячена політичному портрету Д. Донцова [6]. Про Д. Донцова, як одного з активних дописувачів В. Доманицького, побіжно згадує і А. Болабольченко [7]. М. Насенко наголошує на необхідності спеціального дослідження листування В. Доманицького, серед авторів листів фігурує і Д. Донцов [8].

Мета даної статті – проаналізувати виявлене на сьогодні листування В. Доманицького з Д. Донцовим, розкрити його інформаційний потенціал.

У статті використано 27 листів Дмитра Донцова до Василя Доманицького, що зберігаються у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, (у п'яти з них Д. Донцов підписувався псевдонімом М. Бондіні) та 10 листів Василя Доманицького до Дмитра Донцова, що знаходяться в Архіві Дмитра Донцова, відділі мікрофільмів Бібліотеки Народової (Варшава, Республіка Польща). Крім того,

використано один лист В. Доманицького, який у своїх спогадах про нього опублікував Д. Донцов.

Листування відноситься до 1908–1910 рр. тобто до періоду, коли В. Доманицький перебував у Закопаному, Ясеневі Горішньому, Кракові, Оспадолетто і Аркашоні, а Донцов в Закопаному, Відні, Львові, Женеві та Мюнхені.

Характеризуючи інформаційну насиченість листування В. Доманицького з Д. Донцовим, варто відзначити, що в ньому чітко простежуються чотири тематичні лінії: 1) творчі здобутки та плани; 2) інформація про перебіг хвороби (в основному це стосується В. Доманицького); 3) плани щодо подорожей та відпочинку; 4) інформація про інших представників української інтелігенції того часу (Б. Грінченка, Д. Щербаківського, В. Сімовича та ін.).

На першому плані – інформація про обговорення змісту різних часописів, пересилку їх один одному, про публікації у них творів авторів листів та плани щодо майбутніх видань тощо.

Перебуваючи на еміграції, обоє просто не уявляли свого подальшого існування без творчої роботи. Вона не лише скрашувала важкі будні еміграційного життя, але й додавала наснаги та дозволяла заробити хоч якісь кошти для проживання на чужині. Для них, відірваних від України, на вагу золота були видання, що виходили друком на Батьківщині. «Слово» не дістаю і скучно без нього» – так писав В. Доманицький Д. Донцову в листівці від 24 жовтня (без вказівки року) [9], скаржачись на відсутність необхідного для роботи видання. Вони активно обмінювалися наявною в кожного літературою, допомагаючи один одному в підготовці своїх праць. «Пришліть тепер «Слово» – прохав Д. Донцов В. Доманицького листівкою від 7 квітня 1909 р. [10] В листі від 26 квітня 1909 р. Д. Донцов прохав В. Доманицького надіслати йому 4-ту книгу «ЛНВ» [11]. У відповідь, в одному зі своїх листів (без дати), В. Доманицький обіцяв Д. Донцову виконати це його прохання [12]. В іншій листівці, від 29 листопада (рік не зазначено), В. Доманицький давав обіцянку надіслати один з номерів газети «Руслан», де була публікація Д. Донцова [13].

У випадку, коли у В. Доманицького не було можливості самому безпосередньо надіслати необхідне видання Д. Донцову, перший прохав допомоги у інших представників української інтелігенції. Так було, наприклад, з виданням «Przegląd Krajowy», котре, за проханням В. Доманицького, Д. Донцову повинен був надіслати В. Липинський. Про це, зокрема, В. Доманицький повідомляв листівкою Д. Донцову, від 24 жовтня (вказівка на рік відсутня) [9]. Прохання В. Доманицького В. Липинський виконав. Більше того, як писав В. Доманицькому в одному з листів від 23 червня 1909 р. Д. Донцов, останньому було ніяково перед В. Липинським, котрий останнім часом все надсилав йому номери «Przeglądu», за які в Д. Донцова не було коштів для їх оплати [14]. Таку «завзятість» з боку В. Липинського можна пояснити нічим іншим, як його прагненням до найбільшого розповсюдження даного часопису, оскільки В. Липинський був видавцем часопису «Przegląd Krajowy». Коли Д. Донцов змінив місце проживання із Закопаного на Відень, посередником в пересилці згаданого часопису виступав В. Доманицький. Доказом цього є листівка Д. Донцова В. Доманицькому від 20 травня 1909 р., де він прохав переслати йому «Przegląd Krajowy», котрий в Закопане Д. Донцову надсилав В. Липинський [15].

Взаємне обговорення власних публікацій також знайшло відображення в аналізованому листуванні. У листівці за 6 вересня 1908 р. Д. Донцов жартівливо

«закидав» своєму старшому колезі, що вирішив написати йому листа, винятково прочитавши допис В. Доманицького в часописі «Діло» [16]. В іншій (від 18 жовтня 1909 р.) Д. Донцов схвально відгукувався про публікацію В. Доманицького в часописі «Gava», підбадьорюючи приятеля за його вміння талановито писати [17], очевидно натякаючи останньому, щоб він не здавався в своїй боротьбі з хворобою.

Приятелі були готові в будь-який час допомогти один одному і в пошуку матеріалів для майбутніх робіт. Так, наприклад, Д. Донцов листівкою від 27 серпня 1909 р. звертався з проханням до В. Доманицького допомогти йому знайти матеріал, який стосувався діяльності українських товариств «Просвіта»: «То значить – про їх видавництва, зміст їх рефератів і відчитів, статuti, справоздання etc. Чи немає якоїсь праці, яка б систематизувала б ці відомості; а як що ні, то де їх можна тут купити?» [18].

І В. Доманицький всляк намагався допомогти в творчій роботі Д. Донцову. Після смерті В. Доманицького Д. Донцов згадував про їхнє спільне перебування в Закопаному, відзначав його щирю опіку і турботу: «Його товариство і його книжки та газети, котрими він радо ділився зо мною – були цінними перші місяці та моєю єдиною розрадою в Закопанім» [5, с. 62].

В зазначеному листуванні наводять автори листів і про українські та закордонні часописи, в яких друкувалися В. Доманицький та Д. Донцов. Наведені ними відомості є важливим джерелом для дослідження преси в Україні та за кордоном. Вони подають цінну інформацію про рівень того чи іншого видання, виплату ним гонорару за публікацію, статті, які в них друкувалися тощо.

Так, В. Доманицький подає деяку інформацію про «Ukrainische Rundschau» – український німецькомовний літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал, що виходив у 1906 – 1914 рр. Відповідаючи на запит Д. Донцова (лист від 26 квітня 1909 р.) щодо оплати за публікації в «Ukrainische Rundschau» [11], В. Доманицький в одному з листів Д. Донцову (без дати), не дуже добре відгукувався про згадане видання. Судячи з його слів, часопис взагалі не платив за авторські публікації, а коли платив то дуже мало: «Про «Rundschau» краще не питайте? Пренципiально вони не платять, а як платять то хiба тим, хто з цього живе, та й то так, що як би заходився жити з «Rundschau», то не протяг би й місяця... За 3 статті (коло аркуша друку) дістав я 20 крон!» Але, незважаючи на незначні кошти, які отримував В. Доманицький за публікації, він не збирався поривати з цим виданням, бо отримував велике задоволення від улюбленої справи. [12].

Д. Донцов у листі В. Доманицькому від 23 червня 1909 р. акцентував свою увагу ще на двох виданнях: «Слово» – щотижневій газеті, яка виходила в Києві в 1907 – 1909 рр. (видавець – О. Корольова, редактор – С. Петлюра), та «Przegląd Krajowy» – суспільно-політичному часописі, який, як вже зазначалося, у 1909 р. видавав у Києві В. Липинський. Стосовно першого, судячи з листа, до нього в Д. Донцова було двоє ставлення: з одного боку, йому було шкода видання, котре на той час вже припинило своє існування; з іншого – висловлював з цього приводу неприховану радість, наголошував, що закриття часопису піде йому на користь [14]. Таку «двоаякість» важко зрозуміти, оскільки автор більше в листуванні не вдається в подробиці щодо власної вигоди через закриття часопису.

Що ж до «Przeglądu Krajowego», то Д. Донцов досить позитивно відгукувався про це видання. В цьому ж листі В. Доманицькому він

висловлював бажання надіслати допис до згаданого часопису та підкреслював толерантність і «благочинність» журналу. Тому він висловлював надію, що його стаття, котра «написана з присущою мені делікатністю в виразах», буде позитивно оцінена і опублікована [14].

Ще однією темою, яка часто фігурує в листуванні В. Доманицького та Д. Донцова, була хвороба. В основному, це стосувалося В. Доманицького, котрий вже довгий час хворів на туберкульоз легень і якому з року в рік ставало все гірше. Майже в кожному листі або листівці він скаржився Д. Донцову на свої проблеми зі здоров'ям: «Я все лежу... Часом маю й 38, 4 – все якось веселіше і не так одноманітно» [13], «А в мене все якісь бронхіти – кашляю» [19], «Я знов лежу: 38⁰...Така моя доля!» [20], «т⁰ 37, 5; багато крові втеряв» [21].

Інколи, коли хвороба посилювала свій тиск на і без того вже виснаженого В. Доманицького, він виливав свій біль і страждання в листах Д. Донцову. Без смутку та жалю дану частину епістолярію В. Доманицького читати неможливо. Вона пройнята болем та непохитним бажанням вести бій з безжальною хворобою попри те, що вона дедалі глибше пускала своє коріння. Так, в одному з листів (без дати), В. Доманицький змальовує жакливу картину перебігу власної хвороби: «Я все лежу. В одному боці вигоїв, бо те саме в другому зробилося, бо ще може тижнів 2 лежатиму, те саме робимо, що й Ви раніш: 2 рази на день калюжа, та ще через день по 65 банок. А все інфлюєнца наробила!» [22].

У теплі весняні дні ситуація погіршувалася під впливом спеки. У одному з листів (також без дати) В. Доманицький жалівся на збільшення температури та неймовірну спеку, яка не давала йому можливості нормально спати та працювати [12].

Не змінювалася на краще бік ситуація і ближче до зими. Листівкою від 24 жовтня (вказівка на рік відсутня) В. Доманицький повідомляв про загострення хвороби, яка повністю прикувала його до ліжка щонайменше як на місяць. Це знайшло прояв у підвищенні температури (від 37,5 до 38,5) та катарі поверхні правої легені «теї що її давним давно немав». Все це робило В. Доманицького майже нерухомим: «Робити нічого не можу, навіть читати» [9].

Ситуацію погіршували численні крововиливи з легень, які час від часу виникали у В. Доманицького. У своїх листівках Д. Донцову від 3 березня 1910 р. та 22 лютого (рік не зазначено), В. Доманицький скаржився на недосвідченість лікаря, який не зміг зупинити крововиливи з легень [23], що спричинило значну втрату крові [21].

Поступово хвороба брала гору над знесиленим В. Доманицьким. Не приніс очікуваного полегшення і його переїзд до Аркашону. У своїй останній листівці Д. Донцову, 7 серпня 1910 р., В. Доманицький прохав вибачення за те, що довгий час не відповідав на листи через загострення хвороби: «П'ятий місяць – і все те саме: вже зрана 37, 5 а потім і більш. Страшений катар в бронхах і тисячі інших речей». Не принесла полегшення і довгоочікувана звістка про амністію і можливість повернутися на Україну: «З дому вимагають, щоб вертав (Століпін дав амністію), а я не можу через хату перейти». Тому, як видно з даної листівки, він планував залишитися в Аркашоні ще на осінь [5, с. 73]. Однак з Аркашону В. Доманицькому на Україну живим повернутися не судилося.

Як справжній друг Д. Донцов не міг залишитися осторонь проблем старшого товариша. У листах та листівках В. Доманицькому він цікавився станом його здоров'я (лист від 23 червня 1909 р.) [14], висловлював свою турботу з приводу

лікування В. Доманицького і його фінансового стану у зв'язку з хворобою: «Хто Вас лічить – Януктова чи зами, чи може вже їх там нема? Скільки ж то грошей тепер у Вас уходить?» [24], бажав допомогти колезі в одужанні: «Хтілося б Вам якщо зілля прислати, аби швидше одужали» [25].

Інколи негаразди зі здоров'ям траплялися і в самого Д. Донцова, хоча й не такі часті як у В. Доманицького, але іноді досить серйозні. Листівкою від 24 червня 1908 р. Д. Донцов повідомляв В. Доманицького про підвищення температури до 38⁰, однак заспокоював його повідомленням про початок зниження гарячки та про плани знову пуститись «на авантюри» [26]. На яку хворобу занедужав Д. Донцов, він не зазначає. Однак, очевидно на початок листопада цього ж року в його хворобі стався рецидив, причому серйозний: «Трохи не дістався на тамтешній світ, але тепер чуюся досконало». Про цей випадок Д. Донцов повідомляв В. Доманицького листівкою від 6 вересня 1908 р. [27]. Цікаво, що цей прикрий випадок стався в санаторії «Єжево» – місці, де чи не найдовше лікувався сам В. Доманицький. Але на той час він перебував в Ясеневі Горішньому, що видно з вказівки адресата на листі до нього Д. Донцова [27].

Загалом, якщо говорити про подорожі, то дана тематика займає велику частку у листуванні В. Доманицького з Д. Донцовим. Тут відображені плани власних та спільних подорожей, особливості і умови подорожування до того чи іншого міста або регіону тощо. Цей пласт інформації містить багатий матеріал про дозвілля В. Доманицького та Д. Донцова, їхні уподобання щодо подорожей, умови їхнього проживання під час поїздок.

Найбільше, як свідчить листування, подорожував Д. Донцов. Відень, Закопане, Львів, Женева, Мюнхен, Сан-Ремо – це той перелік міст, в яких «відмітився» Д. Донцов у своєму епістолярному доробку. Якщо брати по хронології листи Д. Донцова до В. Доманицького, то можна простежити основні маршрути подорожі першого на період їхнього листування, котре охоплює 1908 – 1910 рр. Як свідчать перші дві листівки Д. Донцова до В. Доманицького, адресовані із санаторію «Єжева», що в Закопаному, період з літа до середини листопада 1908 р. перший провів на лікуванні у Польщі, де також лікувався В. Доманицький [26; 27]. Однак, поправивши здоров'я, на кінець листопада 1908 р. Д. Донцов вже переїхав до Львова. Мета його подорожі не відома, лише листівкою від 23 листопада 1908 р. він прохав В. Доманицького його кореспонденцію, що приходила до Закопаного, пересилати йому до Львова [28].

На середину весни 1909 р. Д. Донцов уже проживав у Відні, про що свідчить його листівка В. Доманицькому від 7 квітня 1909 р. з проханням знову ж таки переслати листи, що надходили Д. Донцову на його колишню адресу в Закопаному, до столиці Австро-Угорщини [10]. Метою переїзду Д. Донцова до Відня був вступ до університету. Новиною про своє успішне зарахування до Віденського університету без всілякої бюрократичної тяганини, незважаючи на те, що він був громадянином іншої держави, Д. Донцов ділився з В. Доманицьким листом від 26 квітня 1909 р. [11] Листівкою від 7 квітня 1909 р. Д. Донцов повідомляв В. Доманицького про свої перші враження від перебування у Відні, в першу чергу звертав увагу на красу місцевих жінок: «А взагалі, ніде не бачив таких файних жінок, як у Відні» [10]. У листівці за 20 травня 1909 р. Д. Донцов розповідав про відвідини австрійського парламенту, Віденської обсерваторії та, навіть, Шевченкових вечорниць [15].

Однак будучи студентом університету Д. Донцов знаходив час і на подорожі, які, вочевидь, дуже любив. Про це, зокрема, свідчить його намір

влітку відбути до Львова для участі у конгресі, однак про який саме конгрес йде мова з епістолярію невідомо. Зрозуміло лише, що, як писав Д. Донцов в листі В. Доманицькому від 23 червня 1909 р., поїздка носила суто науковий характер. Д. Донцов повинен був прочитати реферат на тему «Про усунення наступу релігії зі шкіл»: «Тема дуже цікава і, як би се було в Росії, – нема мови, що відповідну резолюцію було б ухвалено. А що буде тут, не знаю. Дуже скептично задивляюся на галицьких родимців.»* [14]. Про який саме конгрес йдеться у листі, допоміг встановити М. Сосновський, який в контексті дослідження політичного портрету Д. Донцова відзначав, що в 1909 р. він відвідав перший український студентський з'їзд у Львові, на якому виступив з рефератом на тему «Школа а релігія» [6, с. 78, 85].

Зі Львова Д. Донцов мав намір рушити до Женеви. Про це він повідомляв В. Доманицькому листівкою від 27 червня 1909 р. [24]. І справді, 26 липня 1909 р. Д. Донцов приїхав до Женеви. В листівці В. Доманицькому від 29 липня 1909 р. він зазначав, що вже три дні перебував у місті, яке, на його думку, дуже нагадувало Люблін [29]. Однак, по дорозі до столиці Швейцарії Д. Донцов навідався в Закопане до В. Доманицького. Про це писав Д. Донцов, згадуючи роки дружби з В. Доманицьким [5, с. 71].

Проте непосидючий Д. Донцов і тут надовго не затримався. Ще наприкінці серпня будучи в Женеві, що видно з його листівки за 27 серпня 1909 р. В. Доманицькому [18], на початок жовтня цього ж року він опиняється вже у Мюнхені. Саме це місто згадано в його листівці від 1 жовтня 1909 р. Мета приїзду до Німеччини не вказана, лише відзначено, що в Мюнхені він проїздом «пишучи до всіх першим пишу до Вас» [30].

Небагато часу Д. Донцов провів і тут. Вже в його листівці за 12 жовтня 1909 р. як місце відправки фігурує Франція. При цьому точне перебування Д. Донцова на території цієї держави дана листівка не подає. Однак і тут він не планував залишатися надовго: «Зараз поселився на «французьким боці», але незабаром вертаюся до Женеви, а потім до Відня» [31].

Восени 1909 р. в Д. Донцова виникла думка відвідати В. Доманицького в Закопаному. Так, в листівці від 1 жовтня 1909 р. з Мюнхена Д. Донцов прохав В. Доманицького написати про ситуацію та про умови в санаторії «Єжево», оскільки надумав туди приїхати в грудні на декілька днів [30]. Про ціну, умови проживання та співмешканців санаторію «Єжево» Д. Донцов запитував у В. Доманицького і листівкою від 18 жовтня 1909 р. [17] Серйозність свого наміру зустрітись з В. Доманицьким у Закопаному Д. Донцов підтвердив також листівкою від 5 листопада 1909 р. У ній зазначалась приблизна дата приїзду (6 – 8 грудня), та прохання поклопотатись перед керівництвом санаторію щодо прийому Д. Донцова та влаштування його в перший або другий номер. Він також прохав дозволу покористуватися певний час тим кожухом, що свого часу продав В. Доманицькому [32]. Ще в одній листівці від 22 листопада 1909 р. Д. Донцов остаточно повідомляв про свій приїзд 6 – 8 грудня та повторно прохав підтвердити проживання в санаторію перед керівництвом [33].

* Варто відзначити, що реферат, прочитаний Д. Донцовим у цей час у Львові, через рік був опублікований (Див. Донцов Д. Школа а релігія. Реферат виголошений на з'їзді української академічної молоді у Львові в липні 1909 р. – Львів: Український Студентський Союз, 1910.).

У відповідь В. Доманицький заспокоював Д. Донцова щодо обіцянки надати господинею для проживання номер два за 6 крон [13], очевидно за добу. Однак, подорож Д. Донцова до Закопаного, заплановану на 6–8 грудня, довелося перенести. У своїй листівці-відповіді В. Доманицькому від 3 грудня 1909 р., Д. Донцов дякував за клопотання щодо виділення йому номера 2 в «Єжево». У той же час він висловлював жаль у зв'язку з неможливістю з'явитися в Закопаному в зазначений термін, оскільки 5-го грудня був змушений знову виїхати на декілька днів до Львова. Тому, орієнтовно, приїзд мав бути 12–15 грудня. При цьому Д. Донцов висловлював надію, що залишиться в силі надання йому зазначеного номеру для проживання [34]. На цей раз запланована поїздка відбулася, про що свідчать спогади Д. Донцова про стосунки його з В. Доманицьким. Зокрема, в них Д. Донцов згадував про своє перебування в Закопаному в грудні 1909 р., де вони, разом з В. Доманицьким, створили своєрідний гурток, протиставляючи себе в поглядах полякам, які складали основний контингент проживаючих в санаторії «Єжево». До цього гуртка, як писав Д. Донцов, крім них з В. Доманицьким, входили ще один українець з Галичини та три панни [5, с. 68-69].

Крім подорожей по великих європейських містах Д. Донцов, як видно з листування, не гребував відпочинком і в провінційних містечках України. Зокрема, з листа В. Доманицького до Д. Донцова від 2 червня 1910 р. дізнаємося про плани останнього побувати в Криворівні [20]. В. Доманицький не був у захваті від ідеї Д. Донцова, бо добре знав тамтешні умови проживання. Адже В. Доманицький, за рекомендацією В. Липинського, у липні та серпні 1908 р. відпочивав у Криворівні. Про те, що В. Доманицький прийняв дану пропозицію В. Липинського провести більшу частину літа в цьому населеному пункті, це видно з листів В. Липинського до В. Доманицького в період з 15 липня до 29 серпня 1908 р. [4, с. 499–500, 504–512]. Одна з причин, чому Д. Донцов радив змінити Криворівню на інше місце відпочинку було тамтешнє жакливе харчування: «Як що хочете здохнути з голоду, то їдьте в Криворівню. Ви не маєте поняття, як там зле з їжою. У Гуцула не будете харчуватись, бо він тільки бринзою й живе; у попа Волянського (до речі, дуже порядна і симпатична людина) не випадає, бо у нього завжди своїх кривних з двадцятєро, а як і згодиться, то не візьме грошей, а се знов не йде. Я був з Хоткевичами – годувала нас його мати – то інша річ. Знов вже як приїздив який фацет***, то столувався у Гнатюків або Крушельницьких, платячи 50 ринських у місяць. Але то знов доріжні знайомі чи рідні. А Ви он у кого будете? От тут то й заковика» [20].

Ще однією причиною, що не викликала захоплення у В. Доманицького щодо подорожі Д. Донцова до Криворівні, була дорога. В. Доманицький детально змалював шлях до Криворівні зі Львова. За його словами, Д. Донцову необхідно було з міста Лева їхати потягом до Заболотова, котрий знаходився на відстані двох – трьох станцій за Коломиєю. Із Заболотова вже необхідно було наймати фіакр – найманий легкий кінний засіб пересування, який їхав через Косів до Криворівні. Дана поїздка, судячи зі слів В. Доманицького, повинна була обійтись приблизно 25–30 крон. Для економії коштів він радив Д. Донцову скористатись екіпажем, що повертався назад із Заболотова до Жаб'є (містечко поблизу Криворівні), або до Косова. В Косові В. Доманицький радив пообідати та відпочити, оскільки «вночі останні 8–10 кілометрів дуже небезпечні: шосе

*** Фацет – з пол. хлопець.

кінчається, і їхати якимись нетрями, лісами – щось страшне» [20]. В. Доманицький радив Д. Донцову скористатися цим шляхом, а не тим, яким він планував : їхати на Ворохту через Станіславів, а звідти через Жаб'є до Криворівні. Аргументом відмови від такого маршруту став власний досвід В. Доманицького, який відзначав, що така поїздка «багато довше і дорожче і дорога – убивча... Я вернувся через Жаб'є – Ворохту, то нехай йому всячина» [20].

Щодо житла, то, як зазначав у цьому ж листі В. Доманицький, винайняти його було не складно. В цьому сенсі він пропонував Д. Донцову наступні варіанти, як знайти хату з числа будинків, збудованих для лірників, зупинитися у вже згаданого Гуцула, або поселитися в будинку при «потребительській крамниці». Ціна мала складатися близько 7 – 8 ринських у місяць [20]. Однак, чи скористався порадами товариша Д. Донцов і чи взагалі побував у Криворівні, з епістолярію цього не видно.

На відміну від Д. Донцова, який відвідав більшу частину Європи, В. Доманицький подорожував значно менше. Це зовсім не означає, що останній не був прихильником такого роду відпочинку. Причиною перебування В. Доманицького на одному місці, безумовно, була хвороба, яка часто приковувала його до ліжка на дні, а то і тижні. Тому саме тема лікування у взаємному листуванні В. Доманицького та Д. Донцова, виступає як пояснення нездійснених мрій про подорожі.

В одному зі своїх перших листів до Д. Донцова В. Доманицький ділився планами подорожі із Закопаного до Гуцульщини. Поїздка мала відбутися тоді, коли він трохи одужає. Свої тверді наміри побувати в цьому регіоні В. Доманицький підтверджував тим фактом, що йому вже і хату там винайняли [22]. З його вибором місця відпочинку не погодився Д. Донцов. У листівці до В. Доманицького від 24 червня 1908 р. він закликав кинути ідею подорожувати по Гуцульщині [26].

Листування подає інформацію про перебування навесні 1909 р. В. Доманицького в Кракові. Про це згадував Д. Донцов у листівці В. Доманицькому від 20 квітня 1909 р. В ній він висловлював жаль з приводу поїздки В. Доманицького до Кракова, оскільки дана подорож, на думку Д. Донцова, стала причиною загострення хвороби, яка на довгий час «поклала» В. Доманицького в ліжку [35].

Цікаві дані містяться у листуванні і про плани спільної подорожі В. Доманицького та Д. Донцова до Північної Італії. На жаль, епістолярій не дає повної картини планування і підготовки обох відвідати південь Європи. Вперше дану ідею озвучив В. Доманицький у листі до Д. Донцова, проте натяку взяти участь у ній останнього немає [12]. Очевидно, що такі плани В. Доманицького співпадали з планами Д. Донцова. Принаймні бажання змінити Відень на теплішу місцину була в думках і в Д. Донцова. Про це він писав у листівці В. Доманицькому від 10 лютого 1910 р. В задумах Д. Донцова було відвідати одну з двох місцин: Рив'єру (Сан-Ремо) або Аббацію. Проблема полягала лише в фінансах: «Отже коли там (в Сан-Ремо чи що) можна було б прожити за якісь 50 – 60 карб. на місяць, то я б був поїхав» [36]. В цій же листівці зустрічаємо натяк на бажання спільної подорожі. У ній Д. Донцов запитував В. Доманицького, чи може той почекати з поїздкою до квітня місяця «але коли ні, то все їдно». Вперше також зазначено і маршрут поїздки. Д. Донцов також прохав В. Доманицького прибути по можливості до Відня 27 – 28 лютого, щоб 1-го

березня виїхати із Відня [36]. Мабуть, за задумом Д. Донцова, столиця Австро-Угорщини повинна була стати відправним пунктом у їхній подорожі до Італії.

Запрошення Д. Донцова В. Доманицькому відвідати Відень перед поїздом до Італії прозвучало і в листівці від 11 лютого 1910 р. В ній Д. Донцов висловив лише одну умову – перенести приїзд до столиці Австро-Угорщини з кінця лютого (як зазначалося в попередньому листі) на 10–15 березня. Заодно Д. Донцов прохав В. Доманицького дізнатися, чи можна прожити в Сан-Ремо за зазначену у попередньому листі (50 – 60 карб. на місяць) суму [37]. Свій запит щодо умов проживання в Сан-Ремо та можливості приїзду В. Доманицького до Відня на початку березня Д. Донцов виклав у листівці від 21 лютого 1910 р. [38].

В. Доманицький був не проти приїхати до столиці Австро-Угорщини в першій декаді березня. Про це він повідомляв Д. Донцова листівкою від 22 лютого. З неї, зокрема, видно, що покинути Закопане В. Доманицький планував 9 березня, а на наступний день вирушити безпосередньо до Відня. Він прохав Д. Донцова зустріти його на вокзалі, «бо я з тими німцями не в стані розмовляти – одне, а друге – десь запровадили б мене до порядного отелю» [21]. Щодо вибору готелю, то у В. Доманицького було ряд умов: наявність ліфту, щоб був спокійний та мав власну кухню, оскільки через слабкість він не мав змоги ходити до ресторану. У Відні В. Доманицький планував залишитися «не одну ніч, а день і дві ночі – щоб одлежатися добре, – тому знайдіть порядний готель» [21].

В цій же листівці В. Доманицький ставив під сумнів можливість спільної подорожі: «luxus'ом Вам їхати не випадає, а я тільки сим можу їхати – отже наше подорожування більш в теорії спільне, а практично – Ви мусіли б виїхати о 7-25 (а я 9-30) і Ви приїхали б на кілька годин пізніше мене» [21].

Не в захваті був В. Доманицький від ідеї Д. Донцова відвідати Італію. В цьому ж листі від наводить слова дружини Б. Грінченка – Марії, котра з чоловіком перебувала в Оспадолетто, де лікувався Б. Грінченко. Судячи зі слів В. Доманицького, М. Грінченко не була в захопленні від проживання в цьому регіоні: «не хвалить зими: погода зрадлива, вічно простудитись можна... Певно, весною мусить бути иначе». Щодо умов проживання в Сан-Ремо, то В. Доманицький очікував стосовно цього вістей від Н. Кибальчич, обіцяючи переказати їх Д. Донцову. В той же час В. Доманицький рекомендував йому відвідати інше місце відпочинку – Льовран, де перебував з сестрою Д. Щербаківський [21].

Свою обіцянку щодо інформації від Н. Кибальчич В. Доманицький виконав. У листівці Д. Донцову від 25 лютого (1910 р.), він писав, що «Кибальчичка» рекомендувала для відпочинку «Hotel d'Italie», який знаходився поблизу залізничного вокзалу. Ціна проживання складала 5–6 франків. За ці гроші, як писав В. Доманицький, «можна мати південну хату з пансіоном, а як помісячно, то ще дешевше» [19]. Тут же В. Доманицький зазначав про зміну часу свого виїзду із Закопаного, котрий переносився з 9 числа на 8 [19].

Сумніви про можливість спільної подорожі і відпочинку були і в Д. Донцова. В листівці В. Доманицькому від 25 лютого 1910 р., він скаржився на неможливість покинути Відень, та побивався, що не в змозі супроводжувати приятеля в дорозі. У той же час Д. Донцов заспокоював В. Доманицького, обіцяючи йому найти пристойний готель у Відні [39].

Листівкою В. Доманицькому від 2 березня 1910 р. Д. Донцов повідомляв, що знайшов гарний та спокійний готель: «Коня проведуть по коридору, то не

почуєте», та обіцяв зустріти В. Доманицького у столиці Австро-Угорщини [40]. В цій же листівці Д. Донцов скаржився на нестачу грошей, що ставило під сумнів його подорож [40]. І справді, Д. Донцову не судилося на той час виїхати із Відня [5, с. 72].

Тим часом у В. Доманицького, як видно з його листів Д. Донцову, знову змінилася дата виїзду із Закопаного. Про це він повідомляв Д. Донцову листівкою від 3 березня 1910 р. Так, замість 8 березня, покидати Закопане В. Доманицький планував 6 та їхати до Кракова, натомість 8 березня залишити це місто [23]. Крім того, В. Доманицький прохав Д. Донцова зустріти його в Кракові [23], очевидно для супроводу до Відня.

Проте, в Кракові зустрілися В. Доманицькому з Д. Донцовим не судилося. Про це свідчить листівка В. Доманицького Д. Донцову від 7 березня (1910 р.), де він повідомляв про прибуття до Кракова ще 6 березня, свою зупинку у Поллера, та наміри покинути місто. В. Доманицький також прохав Д. Донцова прибути 8 березня близько 10 вечора на залізничний вокзал для зустрічі. Серед своїх можливих супутників він згадував Б. Лепкого [41].

Про подорож В. Доманицького до Відня, перебування в столиці Австро-Угорщини та зустріч з Д. Донцовим, на привеликий жаль, епістолярій замовчує. Інформацію про це доповнюють спогади про В. Доманицького Д. Донцова. З них дізнаємося, що останній таки зустрів В. Доманицького у Відні по дорозі до італійського міста Оспадолетто, яке, судячи зі слів Д. Донцова, було лише транзитним місцем зупинки по дорозі на лікування до французького Аркашону. Д. Донцов дуже хотів показати В. Доманицькому місто, але останній був настільки хворий, що не міг самостійно зробити і кроку. Однак В. Доманицький, як зазначав Д. Донцов, не втрачав гумору, увесь час сміючись та жартуючи. Велику надію, як згадував Д. Донцов, В. Доманицький покладав на лікування у Франції. Потяг до Італії В. Доманицький, з огляду на свій стан, обрав найкращий та найдорожчий (мав лише перший клас) – *Luxuszug*, який, за словами Д. Донцова, нагадував Сибірський експрес. Д. Донцов не пригадував точної дати від'їзду з Відня В. Доманицького. Він лише відзначав, що це був день смерті віденського бурмістра доктора Люегера. Не знав на той час Д. Донцов і того факту, що це була їхня остання зустріч [5, 72].

По прибутті до Оспадолетто, В. Доманицький в листівці Д. Донцову від 12 березня (1910 р.) коротко описав свою подорож з Відня до Італії. Він радісно наголосив на покращення самопочуття після перебування у Відні настільки, що кондуктор хотів спровадити його до окремого купе (на думку В. Доманицького, маючи на меті стягнути додатково ще 50 крон доплати): «Але я удав дурного, що нічого не розумів, чого од мене хочуть». Сусідом по купе був, на думку В. Доманицького, «дуже приємний чолов'яга», однак боявся хворого сусіда, тому, очевидно, й вийшов замість Генуї у Венеції [42].

У цій же листівці В. Доманицький залишив свої враження від Оспадолетто. Вони були не дуже позитивні, оскільки з його прибуттям до Італії різко змінилася погода – замість очікуваних теплих днів прийшов холод та дощ. До цього додалася велика, як для В. Доманицького, плата за проживання (9 франків 75 центів). Тому в планах В. Доманицького було бажання покинути це місце: «Треба скоріш утікати – кишенья тріщить». Позитивом німецького готелю «*Riviera*», де мешкав В. Доманицький, він вважав наявність лікаря. Це була «курсистка, росіянка», що опікувалася ним [42].

Подальше перебування В. Доманицького в Оспадолетто листування не відображає. Те, що він там довго не пробув, видно з його листа від 2 червня 1910 р., на якому місце відправки стоїть Аркашон (Франція) [20].

Побіжно кореспонденти в своєму листуванні зупиняються на відомостях про своїх «колег» – інших представниках української інтелігенції того часу, що проживали за кордоном. Їхнє листування частково містить інформацію про Б. Грінченка, Д. Щербаківського, В. Сімовича, В. Липинського. Так, наприклад, про В. Сімовича зазначено, що він свого часу перебував на лікуванні в Алланді, на території Австро-Угорщини: «як поїхав до Allandu, то й не духу» [12]. Про переїзд В. Сімовича до Австрії знав і Д. Донцов, оскільки в листівці від 7 квітня 1909 р. прохав В. Доманицького передати В. Сімовичу, щоб той по приїзді відвідав Д. Донцова [10]. Дане прохання В. Доманицький виконав, про що свідчить спільна листівка від 20 квітня 1909 р., написана Д. Донцовим і В. Сімовичем В. Доманицькому із Відня. В ній В. Сімович обіцяв написати листа В. Доманицькому вже по приїзді до Алланду [36]. Своє слово В. Сімович, очевидно, дотримав, оскільки, як пізніше В. Доманицький писав Д. Донцову, цитуючи листа В. Сімовича, що йому в згаданій місцевості жилося гірше ніж в санаторії «Єжево» в Закопаному, тому про успішне лікування не могло йти мови [9].

Про В. Щербаківського В. Доманицький згадував у контексті перебування першого в Італії. Як вже вище відзначалося, В. Доманицький рекомендував Д. Донцову поїхати на відпочинок в Льовран, де з сестрою мешкав В. Щербаківський. Його з сестрою В. Доманицький характеризував як людей не заможних [21]. Пізніше В. Щербаківський змінив Льовран на Неаполь, про що повідомляв В. Доманицький в листі Д. Донцову [19].

Стосовно Б. Грінченка, то В. Доманицький згадав про нього у зв'язку з погіршенням здоров'я, зазначивши в одному з листів Д. Донцову, що у Б. Грінченка відмовляло серце [19]. Після свого переїзду в Оспадолетто, де перебувало подружжя Грінченків на лікуванні, В. Доманицький більш детально розповів про стан здоров'я Б. Грінченка^{4*}. В листівці Д. Донцову він зазначав про задовільний фізичний стан Б. Грінченка, однак наголошував на вердикті лікарів, котрі не давали Б. Грінченку шансів на одужання. На думку В. Доманицького, в ситуації з погіршенням власного здоров'я в більшій мірі винен був сам Б. Грінченко: «Сидячи цілу зиму на Рівері, і ні разу не дозволити одчинити вікна, отже дихає тільки власними бацилами. Далі калітка на долівці прибита до підлоги (камінної) і цілу зиму не знімається. Що там в них наплодилось, уявіть собі!» [42].

Підбиваючи підсумки, можемо констатувати різнобарвну тематичну палітру листування В. Доманицького з Д. Донцовим. Для них, як «друзів по нещастю» – вигнанців, які перебували на чужині, далеко від своєї Батьківщини, – листування було тим елементом підтримки одне одного, якої їм так не вистачало. Адже саме в ньому вони могли вилити душу, розповісти про те насущне, наболіле, чого не зміг би зрозуміти жоден іноземець. Тому-то так часто вдавалися вони до єдиного засобу зв'язку між собою – листування. Саме

^{4*} Детально про лікування Б. Грінченка та проживання їх з дружиною в Оспадолетто див.: Кузьменко Л. Листування Василя Доманицького з подружжям Борисом та Марією Грінченками як історичне джерело // Наукові Записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2010. – Т. 20. – С. 250 – 277.

воно є джерелом для з'ясування їхніх стосунків на особистій та на громадській ниві, творчих планів і дозвілля, а також переживань, а інколи й страждань, і додає суттєві риси до просопографічних портретів обох кореспондентів, а також містить деяку інформацію про їхнє повсякденне життя.

Джерела та література:

1. Кузьменко Л. Роль В. Липинського у підготовці другого видання «Історії України - Руси М. Аркаса (на матеріалах листів до В. Доманицького) // Вячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення. Матеріали Міжнародної конференції 26 – 27 квітня 2007 року. – Луцьк, 2007. – С. 513 – 520.; Кузьменко Л. Листування В. Доманицького з П. Стебницьким як джерело вивчення його редакторської роботи з підготовки до друку повного видання «Кобзаря» Т. Шевченка // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2008. – Т. 16. – С. 270 – 288.; «Історія України-Руси» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906 – 1909 роки. / Упорядкування, вступ та коментарі І. Старовойтенко. – К.: «Темпора», 2009. – 343 с.; Кузьменко Л. Листування Василя Доманицького з подружжям Борисом та Марією Грінченками як історичне джерело // Наукові Записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2010. – Т. 20. – С. 250 – 277.; Кузьменко Л. Листування Василя Доманицького з Борисом Грінченком як джерело до вивчення письменницької та видавничої діяльності авторів // Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина. Збірник праць учасників наукового семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого 14-15 вересня 2010 року. – Черкаси, 2011. – С. 188 – 203.

2. Сварник Г. Дмитро Донцов як редактор "Літературно-Наукового Вістника" (1922-1932) і "Вістника" (1933-1939) у Львові // Українська періодика: історія і сучасність : Матеріали другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Львів, 1994. – С. 153 – 156; Сварник Г. Архів Дмитра Донцова // Пам'ятки України. – 1994. – Ч.4. – С. 123 – 135.; Сварник Г. Листи О.Ольжича до Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1994. – Ч.4-5. – С. 15 – 35.; Сварник Г. Кілька документів до біографії Дмитра Донцова. [Додаток: тексти документів] // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХVIII. Праці Історико-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 488 – 497. Сварник Г. Листування Юрія Липи з Дмитром Донцовим // Українські проблеми. – 1995. – Ч.3-4. – С. 50 – 70.; Сварник Г. Редакторська та видавнича діяльність Дмитра Донцова львівського періоду (1922-1939) // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип.9. – С. 20 – 35.; Сварник Г. До ідейної біографії Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1997. – Ч.1. – С. 42 – 53.; Сварник Г. "Наймолодший з "п'ятирного грона" – Освальд Бурггардт (Юрій Клен). Листи до Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1999. – Ч.1-2. – С. 19 – 30.; Сварник Г. Євген Маланок періоду "Стилета і Стилоса". Листи Євгена Маланюка до Дмитра Донцова // Україна. Наука і культура. – К., 1999. – Вип.30. – С. 5 – 15.; Сварник Г. Листи Леоніда Мосендза до Дмитра Донцова за 1931-1934 роки // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХХІХ. Праці Філологічної секції. – Львів, 2000. – С. 479-541.

3. Квіт С. М. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет : Монографія. – К.: ВЦ "Київський університет", 2000. – 260 с.

4. Вячеслав Липинський. Листування. Т. 1. (А – Ж). – Київ – Філадельфія: «Молоскип», 2003. – С. 572 – 579.

5. Донцов Д. Доманицький у Закопаному // Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон. – К., 1912. – С. 61 – 74.

6. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк – Торонто, 1974. – 405 с.

7. Болабольченко А. Побратими. Сергій Єфремов, Василь Доманицький – нариси життя та творчості. – К.: «Щек і Хорив», 2003.

8. Наснко М. Літературне оточення Доманицького // Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина. Збірник праць учасників наукового семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого 14-15 вересня 2010 року. – Черкаси, 2011. – С. 67 – 73.

9. Листівка В. Доманицького до Д. Донцова від 24 жовтня // Biblioteka Narodowa w Warszawie – Zakład Zbiorów Mikrofilmowych – Arhiwum Dmytra Doncowa. T. VIII: korespondencja od różnych osób: D – Ż – Z – I – J z lat 1909 – 1938. – Sygnatura № 83982.
10. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 7 квітня 1909 р. // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі ВР ІЛ). – Ф. 47. – № 58.
11. Лист Д. Донцова до В. Доманицького від 26 квітня 1909 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 60.
12. Лист В. Доманицького до Д. Донцова (без дати) // Biblioteka Narodowa w Warszawie – Zakład Zbiorów Mikrofilmowych – Arhiwum Dmytra Doncowa. T. VIII: korespondencja od różnych osób: D – Ż – Z – I – J z lat 1909 – 1938. – Sygnatura № 83982.
13. Листівка В. Доманицького до Д. Донцова від 29 листопада // Biblioteka Narodowa w Warszawie – Zakład Zbiorów Mikrofilmowych – Arhiwum Dmytra Doncowa. T. VIII: korespondencja od różnych osób: D – Ż – Z – I – J z lat 1909 – 1938. – Sygnatura № 83982.
14. Лист Д. Донцова до В. Доманицького від 23 червня 1909 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 218.
15. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 20 травня 1909 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 62.
16. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 6 вересня 1908 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 215.
17. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 18 жовтня 1909 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 224.
18. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 27 серпня 1909 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 221.
19. Листівка В. Доманицького до Д. Донцова 25 лютого // Biblioteka Narodowa w Warszawie – Zakład Zbiorów Mikrofilmowych – Arhiwum Dmytra Doncowa. T. VIII: korespondencja od różnych osób: D – Ż – Z – I – J z lat 1909 – 1938. – Sygnatura № 83982.
20. Лист В. Доманицького до Д. Донцова від 2 червня 1910 р. // Biblioteka Narodowa w Warszawie – Zakład Zbiorów Mikrofilmowych – Arhiwum Dmytra Doncowa. T. VIII: korespondencja od różnych osób: D – Ż – Z – I – J z lat 1909 – 1938. – Sygnatura № 83982.
21. Листівка В. Доманицького до Д. Донцова від 22 лютого // Biblioteka Narodowa w Warszawie – Zakład Zbiorów Mikrofilmowych – Arhiwum Dmytra Doncowa. T. VIII: korespondencja od różnych osób: D – Ż – Z – I – J z lat 1909 – 1938. – Sygnatura № 83982.
22. Листівка В. Доманицького до Д. Донцова від 23 (рік та місяць не вказано) // Biblioteka Narodowa w Warszawie – Zakład Zbiorów Mikrofilmowych – Arhiwum Dmytra Doncowa. T. VIII: korespondencja od różnych osób: D – Ż – Z – I – J z lat 1909 – 1938. – Sygnatura № 83982.
23. Листівка В. Доманицького до Д. Донцова від 3 березня 1910 р. // Biblioteka Narodowa w Warszawie – Zakład Zbiorów Mikrofilmowych – Arhiwum Dmytra Doncowa. T. VIII: korespondencja od różnych osób: D – Ż – Z – I – J z lat 1909 – 1938. – Sygnatura № 83982.
24. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 27 червня 1909 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 219.
25. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 6 січня 1910 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 229.
26. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 24 червня 1908 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 214.
27. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 6 вересня 1908 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 215.
28. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 23 листопада 1908 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 216.
29. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 29 липня 1909 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 220.
30. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 1 жовтня 1909 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 222.
31. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 12 жовтня 1909 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 223.

32. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 5 листопада 1909 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 226.
33. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 22 листопада [1909 р.] // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 227.
34. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 3 грудня [1909 р.] // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 228.
35. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від [20 квітня 1909 р.] // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 59.
36. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 10 лютого 1910 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 231.
37. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 11 лютого 1910 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 232.
38. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 21 лютого 1910 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 233.
39. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від [25 лютого 1910 р.] // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 234.
40. Листівка Д. Донцова до В. Доманицького від 2 березня 1910 р. // ВР ІЛ. – Ф. 47. – № 235.
41. Листівка В. Доманицького до Д. Донцова 7 березня // Biblioteka Narodowa w Warszawie – Zakład Zbiorów Mikrofilmowych – Arhiwum Dmytra Doncowa. T. VIII: korespondencja od różnych osób: D – Ż – Z – I – J z lat 1909 – 1938. – Sygnatura № 83982.
42. Листівка В. Доманицького до Д. Донцова 12 березня // Biblioteka Narodowa w Warszawie – Zakład Zbiorów Mikrofilmowych – Arhiwum Dmytra Doncowa. T. VIII: korespondencja od różnych osób: D – Ż – Z – I – J z lat 1909 – 1938. – Sygnatura № 83982.

Людмила Кузьменко (Київ, Україна). Інформаційний потенціал листування В. Доманицького з Д. Донцовим.

У публікації аналізується листування українського історика, літературознавця, публіциста, громадсько-політичного і кооперативного діяча Василя Доманицького (1877 - 1910) та Дмитра Донцова (1883 - 1973) – літературного критика, публіциста, політичного діяча, ідеолога українського націоналізму та визначається інформаційна цінність листів для історичної науки.

Ключові слова: В. Доманицький, Д. Донцов, листування, видання, інформаційний потенціал.

Людмила Кузьменко (Киев, Украина). Информационный потенциал переписки В. Доманицкого с Д. Донцовым.

В публикации анализируется переписка украинского историка, литературоведа, публициста, общественно-политического и кооперативного деятеля Василия Доманицкого (1877 - 1910) и Дмитрия Донцова (1883 - 1973) – литературного критика, публициста, политического деятеля, идеолога украинского национализма и определяется информационная ценность писем для исторической науки.

Ключевые слова: В. Доманицкий, Д. Донцов, переписка, издания, информационный потенциал.

Liudmyla Kuzmenko (Kyiv, Ukraine). The informative value of correspondence between V. Domanytzky and D. Dontzov.

The correspondence of the Ukrainian historian, specialist in literature, publicist, public, political and cooperative figure V. Domanytzky (1877 - 1910) with D. Dontzov (1883 - 1973), literary critic, publicist, political figure, ideologist of the Ukrainian nationalism is analyzed, its informative value for the historical science is defined.

Key words: V. Domanytzky and D. Dontzov, correspondence, editions, informative potential.

Юлія ГОРБАЧ
(Київ, Україна)

УДК: 930.272 «1921/1925»

**Листування Олександра Олеся
з Микитою Шаповалом (1921–1925 рр.)**

Епістолярна спадщина відомих українських громадсько-політичних, культурних, церковних та інших діячів минулого уже довгий час привертає до себе увагу дослідників. Це, насамперед, пов'язано з непересічною інформаційною цінністю цього різновиду документів. Так, з них можна дізнатися про повсякденне життя кореспондентів, їх найближче оточення, різні види діяльності, як професійної, так і непрофесійної, емоційний стан та переживання головних героїв, а крім того, можна відтворити важливі моменти з історії тогочасного суспільного життя, подивитися з точки зору авторів на різні події політичного значення і т. д. Епістолярій є унікальним видом джерела, позаяк він наповнений максимально відвертими висловлюваннями, роздумами, судженнями свідків та безпосередніх учасників подій, чого позбавлені інші джерелознавчі документи.

Листування О. Олеся (1878 – 1944), українського письменника, поета, драматурга з М. Шаповалом (1882 – 1932), українським громадським і політичним діячем, публіцистом, соціологом, поетом є одним з епістолярних комплексів, які мають високий інформаційний потенціал і вагому історичну цінність. У листах яскраво відображено життя та діяльність української еміграції в Австрії та Чехословаччині першої третини ХХ ст., показано взаємини кореспондентів з їх відомими сучасниками та співпрацю з різними виданнями і видавництвами, історію створення окремих поетичних творів О. Олеся, настрої та психологічний стан авторів у певні життєві моменти.

Епістолярний комплекс нараховує 37 взаємних листів і листівок О. Олеся і М. Шаповала за період з 1921 р. по 1925 р., які зберігаються у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі ВР ІЛ) (ф. № 114) та у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України) (ф. 3562 та 3563). З них – 24 кореспонденції належать перу О. Олеся, решта – М. Шаповалу. Усі документи – автографи, написані, як правило, чорним чорнилом, іноді фіолетовим або простим олівцем. Один лист, автором якого є М. Шаповал, написано на бланку Українського Громадського Комітету у Чехословаччині. Деякі листи збереглися досить добре разом з конвертами, у які їх було вкладено, проте кілька листівок були механічно пошкоджені у місці наклеювання поштових марок, що зробило неможливим прочитання частини тексту. Завдяки поштовим штепелям і маркам, наявним у більшій частині епістолярію, вдалося встановити час написання недатованих кореспондентами листів.

Значну частину епістолярної спадщини О. Олеся (листування з дружиною, сином Олегом Ольжичем та багатьма відомими сучасниками – М. Грушевським, І. Липою, І. Трубою, Є. Чикаленком) [1] і М. Шаповала (з громадсько-політичними та культурними діячами України – М. Грушевським,

В. Винниченком, Іваном Огієнком, С. Маланоком, Б. Лазаревським) [2] уже запроваджено до наукового обігу, але великий масив листів ще чекає на своїх дослідників в архівних фондах України та за її межами. Листування О. Олеся з М. Шаповалом також ще не було предметом спеціального дослідження, отже метою даної публікації є показати його інформаційні можливості для розширення відомостей про обох кореспондентів, а також про життя української еміграції в Європі у першій половині 1920-х рр.

Епістолярію О. Олеся та М. Шаповала притаманні відвертість, вияв дружніх почуттів, м'який гумор. У зверненні на початку листів дописувачі називають одне одного «Високоповажний», а закінчують словами: «З правдивою пошаною», «З повною пошаною», «З щирою пошаною», «Ваш», «Щиро здоровлю», «Стискую руку», «Міцно стискую руку», «Привіт», «З привітом», «Прийміть вираз моєї повної пошани і привіт», «З повагою до Вас». Майже у кожному листі переказуються вітання членам родин та спільним знайомим, друзям, що дає можливість розширити знання про коло спілкування кореспондентів і підтверджує існування приятельських відносин між ними на той час, що у пізніший період через низку причин зміниться у бік охолодження стосунків. Кореспонденція О. Олеся є традиційно емоційною, сповненою складних переживань та міркувань над актуальними проблемами. Листи М. Шаповала є стриманішими, подекуди діловими, але при цьому не менш відвертими та доброзичливими.

Взаємне листування О. Олеся та М. Шаповала торкається багатьох тем: діяльності «Союзу українських журналістів і письменників» у Відні та Українського Громадського Комітету у Чехословаччині, справи одержання О. Олесем літературної стипендії, становлення та розвитку часопису «Нова Україна», помітних подій у житті українських емігрантів, дискусій на політичні теми, питань, пов'язаних з літературною діяльністю кореспондентів. Листи можуть також стати додатковим джерелом інформації про багатьох відомих українських громадських, політичних та культурних діячів того часу: М. Грушевського, В. Винниченка, К. Студинського, П. Христюка, М. Заньковецьку, С. Черкасенку та ін.

Достовірно невідомо, коли і де познайомилися О. Олесю та М. Шаповал, однак зі змісту листів видно, що відбулося це значно раніше за їх вимушений переїзд за кордон. Можемо припустити, що це знайомство відбулося за часів співробітництва О. Олеся з «Українською Хатою», літературно-критичним і громадсько-публіцистичним місячником, що виходив у Києві з 1909 по 1914 рр. й одним із редакторів якого був М. Шаповал.

У період, на який припадає листування, М. Шаповал стояв на чолі Закордонного комітету Української партії соціалістів-революціонерів та Українського Громадського Комітету у Чехословаччині. Йому вдалося налагодити хороші стосунки з першими особами країни і за їх підтримкою розвинути активну громадсько-політичну та культурну діяльність. На його рахунок – участь в організації українських вищих шкіл у Празі, Української Господарської Академії у Подєбрадах, організація Всеукраїнського Робітничого Союзу у Чехословаччині, видання та редагування пресового органу «Нова Україна» (1922–1928 рр.).

Використовуючи існуючі можливості, М. Шаповал намагався допомагати і допомагав багатьом відомих українцям, які в той час у скрутному становищі опинилися далеко від батьківщини. Серед них був і О. Олесю. Письменник прийняв рішення не повертатися в Україну після того, як дізнався, що до влади

там прийшли більшовики. На нього також сильно вплинули відомості про розстріл Г. Чупринки та більшовицькі репресії проти української інтелігенції [3]. Деякий час О. Олесь жив у Будапешті, потім – у Відні, найбільшому тогочасному центрі української еміграції. Саме в австрійській столиці з ініціативи та за участі О. Олесь було засновано «Союз українських журналістів і письменників», на підтримку діяльності якого О. Олесь просив грошей у М. Шаповала як голови Українського Громадського Комітету, там же почали виходити журнали «На переломі» та «Сміх».

1923 р. письменник, до якого мала приєднатися родина, вирішує переїжджати до Чехії. Двигуном цієї ідеї виступив М. Шаповал, який в одному з листів до О. Олесь писав: «Скажіть, чи хотіли б Ви переїхати сюди, коли б я Вам виклопотав од чеш[ського] уряду літературну стипендію? Я б міг це спробувати» [4]. О. Олесь радо відгукнувся на пропозицію, бо сподівався нарешті налагодити нормальне життя разом з дружиною і сином, яким вдалося вибратися з окупованої більшовиками України. Отож чимало листів присвячені саме цій проблемі переїзду. Тут варто відзначити, що М. Шаповал не тільки виклопотав у чеського уряду стипендію для О. Олесь та допоміг з оформленням необхідних для переїзду документів, але й знайшов для родини Кандиб житло недалеко від Праги, що на той час можна було вважати справжньою удачею. Виходячи зі змісту листів, можна зробити висновок, що М. Шаповал по відношенню до О. Олесь виступав не просто як товариш і колега, але й як покровитель і свого роду благодійник, оскільки регулярно допомагав поетові вирішувати матеріальні проблеми та ніколи не відмовляв у допомозі знайомим, за яких палко просив О. Олесь.

Серед іншого, М. Шаповал загітував О. Олесь і до авторської співпраці з часописом «Нова Україна». Цей сюжет також знайшов яскраве відображення у запропонованих тут листах. Отримавши пропозицію писати вірші та прозу для «Нової України», О. Олесь нерідко звертався до М. Шаповала за порадою, коли відбирав твори для публікації. Разом з тим, не можна сказати, що в «Новій Україні» було опубліковано велику кількість творів поета. Здебільшого це були невеличкі віршики, що не належать до найкращого з творчого доробку О. Олесь, які друкувалися раз на кілька номерів або й рідше. Можна припустити, що це було пов'язано з низькими розцінками, які часопис встановив авторам за право публікувати їх твори. В одному з листів О. Олесь закидає М. Шаповалу саме на цю обставину: «Що за розцінка зулуськая! За прозу Ви платите 300-400, і між нами, 500 ч[еських] к[орон]. Себто майже 1 ч[еську] к[орону] за рядок. (32×16= (прошу підрахувати!) і за вірші 1 ч[еську] кор[ону]!!!» і далі продовжує «Пригадайте скільки Ви одержували колись в добрі буржуазні часи за вірші і за прозу? Та принаймні в 5 разів більше за вірші ніж за прозу» [5]. Іншою причиною могла бути недооцінка О. Олесею своїх прозових творів, які він вважав занадто «легкими» як для «Нової України» або ж сувора політична та редакторська позиція другого редактора часопису В. Винниченка, про яку сказано в одному з листів: «Поетів» він терпить, але зі скрежетом зубовим» [6]. Проте ці обставини не заважали кореспондентам регулярно обговорювати питання, пов'язані з діяльністю часопису: його політичну спрямованість та успіх у читачів, зміст майбутніх номерів, оцінювання тих або інших творів, і навіть питання щодо можливої зміни назви журналу.

Тематична палітра дослідженого листування О. Олесь з М. Шаповалом є надзвичайно багатою. Її невід'ємною частиною є розмірковування та дискусії авторів щодо політичного, і зокрема партійного життя в Україні. М. Шаповал,

переконаний соціаліст, один з лідерів Української партії соціалістів-революціонерів, не дуже схвально ставився до безпартійної позиції О. Олеся і намагався довести останньому, що «тільки організовані люде можуть щось громадське робити». Як приклад, він наводив парламенти Німеччини, Чехії та Франції. На думку М. Шаповала, Україна тому і потрапила у неволю, що її громадяни бояться партійності. Разом з тим, він не прагнув перетягнути О. Олеся на свій бік і навіть часопис «Нова Україна» пропагував як такий, у якому друкуються твори представників найрізноманітніших політичних напрямів. Усе заради того, щоб українські емігранти мали що читати рідною мовою. О. Олесю, колишній соціаліст, у свою чергу, жартами відповідав М. Шаповалу на його закиди на адресу безпартійних і так само жартома пропонував приєднатися до їх безпартійного табору. Крім жартів він пояснював свою позапартійну позицію тим, що «важко також соціалістичною наївністю обеззброювати себе в той час, коли весь світ стоїть озброєний «з голови до ніг»» [7]. При цьому О. Олесю не переставали цікавити результати засідань есерів, рішення та зміст резолюцій, які вони ухвалювали. Такі політичні диспути та відстоювання своїх переконань, нерідко пересипані веселими жартами, переходили з листа у лист. Листи також розповідають нам про ставлення авторів до тих або інших українських політичних лідерів, їх поглядів, рішень, дій.

М. Шаповал, як і багато інших українських політемігрантів, сумував за Україною. Йому хотілося бути в курсі політичних та соціально-економічних подій на її теренах. Джерелом такої інформації у той час виступали листовні розповіді близьких та друзів, які надходили з батьківщини, а також свідчення співвітчизників, яким пощастило вибратися за кордон. Зарубіжна преса приділяла Україні мало уваги і писала здебільшого про справи в Росії. У зв'язку з цим, М. Шаповал кілька разів просив О. Олеся написати, що розповідає дружина про життя на батьківщині: «Що все-таки розповідає Ваша дружина про стан на Україні? Невже Ви не хочете мені про це написати!» [8] О. Олесю очевидно переповідав товаришеві новини Віри Антонівни про стан українських справ, хоча у досліджених листах цієї інформації ми і не зустріли. Натомість, з них можна дізнатися про новини з Харкова або відомості про відзначення ювілею М. Заньковецької, одержані з листа С. Тобілевич, якими О. Олесю ділився з М. Шаповалом.

Відносини між кореспондентами у досліджуваний період були не просто приятельськими, а й досить довірливими. Так, О. Олесю ділився з М. Шаповалом проблемою відсутності нормального одягу у його сина Олега або признавався, що повернення родини назад в Україну стане для нього останнім ударом: «Про се я пишу Вам першому і не «на предмет ускорення посилки стипендії», а тому що хотів з Вами поділитись переживаннями» [9]. М. Шаповал, про що свідчать листи, допоміг і з одягом для сина О. Олеся і домігся, щоб уся родина поета залишилася за кордоном. Майже у кожному листі зустрічаються дружні привітти, які передають дружини кореспондентів самим адресатам та їх половинам, що може свідчити про їх особисте знайомство та про існування приятельських стосунків між родинами.

Таким чином, листування О. Олеся з М. Шаповалом є інформаційно насиченим і відображає багато сторін еміграційного життя першої половини 1920-х рр. самих кореспондентів та інших відомих українських громадсько-політичних та культурних діячів того часу. Воно може стати у пригоді

дослідникам як історичного напрямку, так і літературознавцям, які займаються вивченням творчості О. Олесь.

Нижче подаємо кілька, на наш погляд, найцікавіших та найінформативніших взаємних листів О. Олесь та М. Шаповала, виявлених у ЦДАВО України та ВР ІЛ. При упорядкуванні їх текстів ми намагалися максимально зберегти особливості мови авторів та їх правопису. Усі розшифровки текстових скорочень, крім загальноприйнятих, подано у квадратних дужках. Мінімальні правки внесено у пунктуацію. Авторські підкреслення подано курсивом.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

О. Олесь – М. Шаповалу

1921 рік

Високоповажний Микито Юхимович!

Не знаю – чи Ви чули, що у Відні існує вже третій рік «Союз Укр[аїнських] журн[алістів] і письменників»⁴, який нараховує до 100 членів. Можливо, що Ви знаєте навіть про його діяльність, яка вилялась в різних формах (допомога нужд[енним] членам Союзу, (коли не помиляюсь, після Вашої пропозиції була послана допомога Кобиллянській Ользі, Гнатюку⁵ і цілому ряду львівських робітників пера.), посилці делегатів на різні конгреси, заснуванню Укр[аїнського] Вільн[ого] Універ[ситету]⁶, в устроїстві літературних вечірок, диспутів і т[ак]е) и[н]ше).

Давно уже всі засоби Союзу вичерпані головним чином на підтримання емігрантів-товаришів, і для продовження діяльності нам необхідні кошти. Від імені Управи Союзу звертаюсь в Вашій особі до громадського комітету з проханнєм підтримати діяльність нашого Союзу систематичною допомогою.

Нова Управа Союзу складається з таких осіб: Ю. Сірий⁷, Ів. Косак⁸, П. Христюк⁹, А. Жук¹⁰, Проць¹¹, В. Кушнір¹² і О. Олесь. Не відмовте обговорити се питання в [Українському Громадському] Комітеті¹³ і дати мені відповідь.

⁴ Союз Українських журналістів і письменників (СУЖП) – професійна і культурно-освітня організація, заснована 1919 р. у Відні. Перший голова – В. Кушнір. Припинив діяльність у 1945 р.

⁵ Гнатюк Володимир Михайлович (1871 – 1926) – український етнограф, публіцист, громадський діяч.

⁶ Український Вільний Університет (ВВУ) – приватний український університет поза межами України, заснований 17 січня 1921 р. у Відні. Ініціатори його заснування – українські професори університетів Австро-Угорської і Російської імперій, Союз письменників і журналістів, студенти, які після Першої світової війни й Українських визвольних змагань опинились в еміграції.

⁷ Сірий – псевдонім Тищенка Юрія (1880 – 1953) – видавця, книгаря, публіциста і письменника, автора оповідань, популярних книг тощо.

⁸ Косак Іван (1879 – 1927) – громадський і військовий діяч.

⁹ Христюк Павло Онисійович (1880 – 1941) – український кооператор, політичний діяч і публіцист.

¹⁰ Жук Андрій Іллєч (1880 – 1968) – український громадсько-політичний діяч, дипломат і публіцист.

¹¹ Можливо йдеться про співробітника українського пресового б'юро в Австрії І. Проця.

¹² Кушнір Володимир (1881 – 1938) – український публіцист і журналіст.

ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Спр. 189. – Арк. 41. Автограф чорним чорнилом.

№ 2

О. Олесь – М. Шаповалу

м. Берлін, 6 січня 1923 року

Rönigstrasse, 5
S[üd] W[est] 47

Високоповажний Микито Юхимович!

З Н[икифором] Я[ковичем] Гр[игорівим]¹⁴, під час його недавнього перебування в Берліні, ми обговорили багато ріжних справ і, між іншим, справу моєї стипендії.

При допомозі Вашої [*нрзб.*] вона, я думаю, стане на реальний ґрунт. Охоче згожуюсь працювати в журналі¹⁵ і газеті. Дозволю собі висловити своє бажання, щоб журнал став славним, об'єднуючим і оздоровлюючим чинником нашої еміграції і всіх земель українських, а газета – його гострими зубами.

Від Н[икифора] Я[ковича] я одержав 200 кор[он] авансу. Дуже Вас прошу видати мені більший аванс, бо сижу по вуха в боргах.

На II ч[исло] дам більше. На I 2-3 віршика з огляду на де-які причини. Слеповеківську назву слід змінити. Вихід цілком нового журналу зробить сенсацію і викличе велике конкурування скрізь.

Ользі Філаретовні¹⁶ моє дружнє привітання. Сподіваюсь весною разом з Вір[ою] Антоновною¹⁷ Вас повидати.

Ваш *О.Олесь*

Berlin 6/1 23
Hotel Anhalterhof

P.S. Привіт нашим спільним приятелям і товаришам.

ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 3, 4, 5. Автограф чорним чорнилом. На конверті зазначено адресага: Einschreib V. P. Šaroval Šeřikova 4 Ukrainski Hromadski Komitet Prag Praha Ā. Slov. На зворотному боці конверта вказано відправника: «Absender: A. Kandyba Hotel Anhalterhof Berlin».

¹³ Йдеться про Український громадський комітет у Чехословаччині, громадську і допомогову установу, засновану влітку 1921 р. у Празі заходами М. Шаповала.

¹⁴ Григорій Никифір Якович (псевдоніми Г. Наш, Григорій-Наш, Григорій Наш; 1883 – 1953) – український громадський та політичний діяч, публіцист і педагог.

¹⁵ Йдеться про журнал «Нова Україна» – літературно-науковий, громадсько-культурний і політичний журнал, який виходив у Празі з 1922 р. спочатку як двотижневик, а пізніше як місячник.

¹⁶ Дружина Микити Шаповала.

¹⁷ Дружина Олександра Олесь.

Наявні 11 поштових штемпелів, одна поштова марка та наліпка із написом «Durch Eilboten. Express».

№ 3

О. Олесь – М. Шаповалу

м. Берлін, 16 січня 1923 р.¹⁸

Високоповажний Микито Юхимович!

Сталось так, що я читав (та й бачив!) тільки одно з перших чисел «Н[ової] У[країни]», тому, власне, не дуже добре розумію причин слабої популярності журналу. У нас на еміграції багато нарожувалось і вмірало різних журнальчиків, які хоч в основі своїй були глибоко національні, одначе займались хатніми, сказати б, «таборовими» справами і читались переважно «родом». У широких укр[аїнських] еміграційних колах, розкиданих по суші і воді, склалась певна думка і про «Н[ову] У[країну]», як про орган У[країнського] Г[ромадського] К[омітету]. Ставлючи заслуги У[країнського] Г[ромадського] К[омітету] перед Батьківщиною, перед рідною культурою незміряно високо, я, тим не менш, ніколи б не передплачував його «звітів». Коли склалась така опінія про «Н[ову] У[країну]», думаю, – завинила Редакція, сухо, строго-діловито склавши перші! числа. А перші помилки ніколи не виправляються. На підставі нашого минулого, дозвольте мені бути одвертим з Вами надалі, а першу одвертість прошу вибачити.

Широка база журналу могла б справді притягти до себе всіх найбільших оборонців «державно-націон[альної] справи»: «інтересів більшості укр[аїнського] населення». «Н[ова] У[країна]» була органом, крім того, партійним, а може навіть груповим, «криловим», коли можна так сказати. А се минуле також не може бути плюсом для журналу, який має на меті концентрацію сил. В необхідності зміни назви я глибоко переконаний і вважаю своїм обов'язком про се сказати і Вам і Н[икифору] Я[ковичу], і Вол[одимир]у Кир[иловичу]¹⁹. Іноді маленькі причини тягнуть за собою великі наслідки.

Дякую за піддержку. Одначе за останній місяць ціни в Берліні так скажено ростуть, як не росте доляр. ½ місяця тому можна було пообідати за 700 марок, а тепер треба на обід заплатити 2000. Цігарети погані 20-30, ліпші 40-60 марок. Словом для живучих в Германії 500 ч[еських] кор[он] занадто мало. Чи не міг би я мати якоїсь роботи в «Н[овій] У[країні]»? 1-2 стор[інки] віршів що можуть дати? Між іншим – який гонорар Ви призначите мені за рядок віршів і за сторінку прози? (На друге число сподіваюсь дати Вам «оповідання»).

Сю хвилину заходив Вол[одимир] Кир[илович]. Він на завтра виїздить в Прагу. Добре, що в 1-му числі йде його річ²⁰. Конче дайте свої поезії. Крім моїх у В[олодимира] Кир[иловича] в комізелі немає більше. Дуже Вас прошу поспішити, поки звичайно, можна, з присилкою авансу, якого перед приїздом родини особливо потрібую.

¹⁸ Дату встановлено за поштовим штемпелем.

¹⁹ Винниченко Володимир Кирилович (1880 – 1951) – український прозаїк, драматург, художник, політичний і громадський діяч.

²⁰ У Ч. 1-2 «Нової України» за 1923 р. було вміщено два твори В. Винниченка: драму «Гріх» (С. 4-55) та статтю «Єдиний революційно-демократичний національний фронт» (С. 56-71).

Глибоко Вам вдячний за бажання все зробити можливе для мого сина. Він має безумовний літер[атурний] хист. (В[олодимир] Кир[илович] се ствердить Вам). Сподіваюсь, що незабаром він стане співроб[ітником] навіть «Нов[ої] Укр[аїни]». Усміхаєтесь?!

Микито Юхим[ович]! Радив би запросити до співробітництва Волод[имира] Кушніра, журналіста європейського масштабу. Він неказано бідує з двома дітьми. Коли б можна було йому під більшу публіцист[ичну] роботу дати стипендію в 500 ч[еських] кор[он] добре було б. Міцно стискую Вашу руку

О.Олесь

Моя адреса коротка Hotel Anhalterhof і тільки.

Адреса Волод[имира] Кушніра: Felderstr[aße] 3. Wien. XVII.

ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Спр. 189. – Арк. 6, 7, 8. Автограф чорним чорнилом. На конверті зазначено адресата: W. P. M. Šaroval ul. Šeřikova 4. Ukrajinsky Hromadsky Komitet. Prag III. Наявні поштова марка та поштовий штемпель.

№ 4

М. Шаповал О. Олесю

м. Прага, 22 січня 1923 року

Прага, 22.I.1923

Високоповажний Олександр Іванович!

Про порушені Вами в останнім листі справи. Вчора була нарада і більшість рішила назву залишити. Ви де-що помиляєтесь, коли думаєте, що «Н[ова] Укр[аїна]» була органом партійним, бо один склад співробітників мусить розвіяти цей сумнів. База широка: від с[оціал-]р[еволюціонерів] до Соковича²¹! С[оціал-]р[еволюціонери], с[оціал-]д[емократи], с[оціал-]ф[едералісти] і всякий безпартійний демократ має місце на стор[інках] журналу. Переляк укр[аїнського] громадянства перед «партійністю» – на мою думку – не обґрунтований нічим, бо тільки організовані люде можуть щось громадське робити. Україна тому і в неволі, що народ наш безпартійний хаос. Всі майже *європейці* партійні, а африканці всі безпартійні. Тільки художникам та жінкам прощається безпартійність, бо вони мають специфічні, хоч і ні в чім не подібні становища.

Стоючи на чолі У[країнського] Г[ромадського] К[омітету] і будучи «партійним» я і мої колеги працювали зовсім не для «ес-ерів», а забезпечили більш 4000 громадян всякої політичної масті (від монархістів до комуністів) і більшість безмастних.

З передмови до 1-го числа побачите, що журнал буде безпартійним і однакові двері для всіх демократів. І це ми робимо тому, що: 1) як самих себе не

²¹ Сокович Євген (1864 – 1946), інженер шляхів, політичний діяч (прихильник есерів), міністр шляхів в уряді В. Голубовича (січень-квітень 1918 р.), пізніше український консул у Львові, з 1922 р. – доцент меліорації Української Господарської Академії в Подєбрадах; автор праць з залізничної інженерської справи.

видаємо і 2) що укр[аїнські] безпартійні люде навіки залишаться без журналів, доки «партійні» громадяне для їх чогось не зроблять.

(«Ого! Який він» – подумайте!)

Що-до Вашої справи. Було б добре, щоб уже на перше число Ви дали опріч поезій ще й оповідання. За поезії будете одержувати 1 к[орону] ч[еську] за рядок. За оповідання 300-400 к[орон] [чеських] від аркушу.

Що-до праці в «Н[овій] Укр[аїні]» (я так зрозумів Ваш вислів, що ще якоїсь праці опріч літератури, то це можна вияснити з Волод[имиром] Кир[иловичем]), як[ий] є також редактором «Н[ової] У[країни]», як і я.

Я постараюсь в Громад[ському] Ком[ітеті] щось зробити, щоб хоч трохи збільшити Вам стипендію. Буду радий, коли мені це вдасться.

Може Ви зробили-б який переклад з німецького або навіть з чеського? У мене була така думка, що якби Ви зацікавились чеською літературою (у чехів є кілька добрих художників, як белетристів, так і поетів), то ми-б з охотою містили б в «Н[овій] Укр[аїні]». Окрім об'єктивного інтересу для українців – може це було б не зайвою річчю в скріпленні наших добрих стосунків до благородних людей, що ставляться до українців з подиву гідною чемністю і благородством. Я, на жаль, так обтяжений, що майже не читаю їхньої художньої літератури. А шкода!

Ваш вірш, що передав мені Вол[одимир] Кир[илович] добре, отже про «погоду» □ Вам не доведеться писати!

Радий, що Ваш син має хист літерат[урний]. Ви, очевидно, мусите бути горді! Чекалему на його твори.

Що-до Вол[одимира] Кушніра. Принципіально можна б дати йому аванс під якусь працю для «Н[ової] Укр[аїни]». Я з ним майже не знайомий. Може будете добрі од себе йому черкнути про це. Не знаю його фаху, а тому не знаю, яку тему йому запропонувати. Напишіть йому з Вашої ласки. Я сьогодні поговорю з Н[икифором] Як[овичем] Григ[орієвим] (який є видавцем) про передачу Вам через Вол[одимира] Кир[иловича] авансу. Дайте до «Н[ової] Укр[аїни]» якийсь більший цикль поезій.

На перше число обіцяю вірші Вороного²², Черкасенка²³. Про мене забудьте. Який я в-чорта поет? У мене є поезія хіба в душі, а не в віршах. Принаймні так говорили люди. А проте я вірші до «Н[ової] Укр[аїни]» даватиму, користуючись своїм «становищем», коли Ви і В[олодимир] Кир[илович] не бракуватимете!

Прошу мені вибачити вольности в цім листі і не гнівайтесь на мене, бо я тільки з щирости так говорю. Думаю, що зла проти мене не маєте. Коли приїде Ваша родина?

Щиро здоровлю!

М. Шаповал

Моя приватна адреса: Praha VII, Nad Král. Oboron, 29/II

²² Вороний Микола Кіндратович (1871 – 1938) – український письменник, перекладач, поет, режисер, актор, громадсько-політичний діяч, театрознавець, один із засновників Української Центральної Ради.

²³ Черкасенко Спиридон Феодосійович (1876 – 1940) – український письменник, драматург і педагог.

ВР ІЛ. – Ф. 114. – № 1866. Автограф. На першій сторінці листа вгорі олівцем від руки дописано: «Укр[аїнський] Гром[адський] Комітет у Празі». На останній сторінці листа внизу олівцем від руки дописано: «Микита Шаповал».

№ 5

О. Олесь – М. Шаповалу

м. Берлін, 29 січня 1923 року

Високоповажний Микито Юхимовичу!

Ваші напади, Ваш глум з «безпартійних» глибоко вразив і обурило моє безпартійне серце. Сьогодні вже я написав вірш-оду, де виспівую і вихваляю всіх безпартійних, кличучи їх до самоорганізації і походу на всіх «партійних». Цей вірш буде перекладено одним негром-чемпіоном на «африканську» мову і переслано в найбільш популярну африканську газету: «Нова Африка». (орган об'єднаних безпартійних організацій в Африці). З усіма «партійними» колись зробимо те, що зробили фашисти з комуністами в Італії. Нам безпартійним обридли всі дійсні [нрзб.] починаючи від «партії Союзу Рус[ького] Народу»²⁴ до Р[адянської] К[омуністичної] П[артії]²⁵. Коли б Вас зацікавив наш молодий рух, ми б радо вибрали Вас на нашого Мусоліні²⁶. На превеликий жаль правду не всі бачать зразу. Та досить!

Послушайте, глибокоуважаемий! Що за розцінка зулускяя! За прозу Ви платите 300-400, і між нами, 500 ч[еських] к[орон]. Себто майже 1 ч[еську] к[орону] за рядок. (32×16= (прошу підрахувати!) і за вірші 1 ч[еську] к[орону]!!! За «ноти» (не дипломатичні) дано також 1 ч[еську] к[орону]! Пригадайте скільки Ви одержували колись в добрі буржуазні часи за вірші і за прозу? Та принаймні в 5 разів більше за вірші ніж за прозу. Ви скажете чехи, [нрзб.], німці також платять 1 ч[еську] к[орону], але певно вони за прозу платять в п'ятеро дешевше се раз, а два – їм підземцям все вдесятеро дешевше коштує. Я кличу Вас, як поета, до страйку! Коли ще де-хто прилучиться до нас, успіх буде забезпечений через два три місяця. Під час безробіття нас підтримає Громадськ[ий] Комітет. (Звичайно з Колективною Радою.)

Радо дав би ще де-кілька річей на 1 число²⁷, та В[олодимир] К[ирилович], здається, говорив, що і трьох досить. Важко мені буде з ним. «Поетів» він терпить, але зі скрежетом зубовим. Звичайно, я потребую вибрати такі речі, де і не пахне жовтим, або синім, але вважаю, що у нас немає ніяких підстав принади нашого національного прийому викидати на смітник контрреволюції, або зв'язувати їх з якими небудь одіозними в перших колах іменами.

²⁴ Союз русского народа – російська радикальна націоналістична і монархічна політична організація, відома також, як партія чорносотенців. Заснована у листопаді 1905 р. з центром у Санкт-Петербурзі.

²⁵ Радянська Комуністична Партія – єдина легальна політична партія (з середини 1920-х рр.) в Радянському Союзі.

²⁶ Беніто Муссоліні (1883 – 1945) – італійський політичний діяч, фашистський диктатор Італії з 1922 по 1943 рр.

²⁷ У Ч. 1-2 «Нової України» за 1923 р. було вміщено два вірші О. Олесь: «Проходять дні...» (3.1.23) та «Одспівав вже пісні я свої» (3.1.23).

І важко також соціалістичною наївністю обеззброювати себе в той час, коли весь світ стоїть озброєний «з голови до ніг». Скільки було кинuto за прошлі роки глибоко людських лозунгів, а подивіться навколо: хіба не сила і досі розв'язує питання?! «Тіні забутих предків»²⁸ і недавніх жертв за нашу волю, за нашу державну ідею для мене священні, як думаю, і для вас. І велика помилка – зв'язувати їх конче з «петлюровщиною», або ще з чимсь. Хочеться думати, що маленькі непорозуміння, коли б стались. Ви допоможете. Але я наперед обіцяю не давати нічого такого, що повело б до нових непорозумінь.

Ви будете давати свої вірші, коли я і В[олодимир] К[ирилович] не бракуватимемо. «Яким чином»? Формально я не можу «бракувати» чи не «бракувати», а фактично я ніколи Ваших поезій не бракував. В моїх очах Ви були і єсть поетом, з богатейшими залежами в душі. Однак Ви так мало зробили розкопок, як ніхто. Музи вимагають, щоб їм віддавали хоч ½ години на тиждень, а Ви, згадайте, багато часу їм віддавали?! Але музи належать до прекрасного полу, який має велике, добре серце і уміє працювати. Тому «покайтеся» і здмухніть пил з своєї арфи.

Весьма опечален сусідством з Черкасенком. Його сальто-мортале навіть мене безпартійного обурювало. То розбивав об каміння польських дітей! (се поет розбиває!), то пише в «Укр[аїнську] Трібуну»²⁹, видавану за польські гроші, то пише в «Нов[ій] Добі» пролетарські пісні³⁰, то реакціонером виступає в дописах з Відню. Що се єсть?! Коли не проституція, то просто огидлива безпринципність, ліплення свічок то Богів, то Мамоні³¹ по способу баби Руданського³², яєсь очевидне до нахабства хамелеонство. (Дозвольте мені завжди бути ширим з Вами. Вірте мені, то я постараюсь Вас зрозуміти також, але зрозумійте і Ви мене).

Одержав від В[олодимира] К[ириловича] 500. Се стипендія? А коли вона офіц[ійно] ухвалена?! Чому не сповістили мене? За аван дякую. З дня на день жду своїх і дуже потрібую мати щось в запасі на випадок приїзду. Вол[одимиру] Кушн[іру] напишу. Ще раз прошу за його. Міцно стискую Вашу руку

О.Олесь

Р.С. Привіт О[льзі] Ф[іларетовні]. На конвертах не пишiть ніяк «S[ü]d W[est] 47», бо се помилка – лише Hotel
29.I.23

²⁸ Тіні забутих предків – повість М. Коцюбинського (1911).

²⁹ «Українська трибуна» – політично-суспільний щоденник, виходив у Варшаві з травня 1921 до березня 1922 рр.

³⁰ Йдеться про поезію С. Черкасенка «Пролетарська пісня», яка увійшла до книги поезій П. Стах. «До верховин (поезії)» (Відень – Київ, 1920. – 32 С.).

³¹ Мамона – демонічна істота, біс; фантастичний звір, що живе під землею.

³² Руданський Степан Васильович (1833 – 1873) – український поет. У листі згадується про героїню вірша С. Руданського «Баба в церкві» (1858).

ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 9, 10, 11. Автограф чорним чорнилом. На конверті зазначено адресата: W. P. M. Šaroval Nad Král Oboron, 29/II Praha Prag.

№ 6

О. Олесь – М. Шаповалу

м. Берлін, січень 1923 року

В[исоко]п[оважний] М[икито] Ю[химович]!

Я не відповів Вам на запитання – чи не взявся я б щось перекласти з нім[ецького] або чеського. А що? Перекладацька робота – це дуже відповідальна робота і при совісному відношенні до неї вимагає і часу і великої творчої енергії. Мені найбільше до смаку тепер припали переклади народніх чеських, а особливо словацьких пісень.

Але, думаю, що за пісні треба взятись комусь із живучих в Ч[ехо]-Слов[аччині]. А се, дійсно, був би цінний вклад в нашу культуру. Перекладати *прозові* річі мене абсолютно *не цікавить*. На II число дам 4-5 стор[інок] віршів. Хотів би дати і «прозу», але я боюсь, що моя проза занадто легка для «Н[ової] У[країни]». Вчора бачив 16-18 ч[исла] «Н[ової] У[країни]». Я і не уявляв, що «Н[ова] У[країна]» так добре поставлена. Тому з приємністю беру свої слова назад про її «вужькопартійність» і т[аке] и[нше].

О. Олесь

ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 38. Автограф чорним чорнилом. V. P. M. Šaroval Nad Král. Oboron Prag VII.

№ 7

М. Шаповал – О. Олесю

м. Прага, 3 лютого 1923 року

Високоповажний Олександр Іванович!

Вибачте, що я де-що прилізнув з відповіддю на Вашого листа і одкритку, але хай мені будуть оправданням ті біжучі – «важні» і «негайні» – справи, які мене морем заливають що-дня. Ви мабуть повірите, що я не маю права власности на свій час і особу. Емігрантська катастрофа має нечувані розміри і У[країнський] Г[ромадський] К[омітет], хоч який він «всемогущий» – часто стоїть перед життям в розпущі.

Я радий, що Ви переконалися в безпартійности «Н[ової] Укр[аїни]» і буду ще більш радий, коли переконаєтесь, що в ній друкуються не тільки «звіти □ У[країнського] Г[ромадського] К[омітету]». Так само радий, що організує

проти мене безпартійних: організація – це вже партія *sui generis*³³ і значить мій *принцип* перемагає!

Що-до гонорару. Я цієї справи сам не можу вирішувати, бо голос в цім мають В[олодимир] Кир[илович] і Н[икифор] Як[ович] – треба Вам поговорити з Вол[одимиром] Кир[иловичем], а він нам скаже свій погляд. Річ в тім, що кошти Н[ової] Укр[аїни] справді малі. Можливо, що між гонораром за прозу і вірші у нас нема пропорції, тоді нам доведеться понизити тариф на прозу.

Дайте на перше число ще кілька віршів. Не бійтесь Вол[одимира] Кир[иловича] – він не такий вже «пастоїд», як це може здатись. Що-ж до синьо-жовтої поезії, то й тут Ви помились: В[олодимир] Кир[илович] зовсім не ворог її. Наш національний прапор установили всенародно ми – соціалісти і не нам цуратись цього. Ви-б могли пригадати, що в моїй книжці «Лісові ритми»³⁴ поміщено гимн нашому прапорові (До речі, чи нема в Вас цієї книги? Коли нема тепер, то чи не могли б Ви прохати в моєму імені, щоб Віра Антоновна привезла її з Києва? Я-б *дуже* був-би вдячний за це. За всяку ціну мені ця книжка потрібна).

Я не зрозумів про що йде мова, коли Ви кажете про соціалістичну наївність в справі обеззброєння, коли всі озброюються, що всі справи вирішує сила, що жертви за волю і нашу державу священні і про полагодження непорозумінь та що Ви не даватимете нагоди до нових непорозумінь. Цей уступ я не розумію – кажу щиро – може він не ясно стилізований або дипломатичний. Кажіть ясно – в цім річ.

Для мене *також* – думаю, повірите – священні жертви за волю України. Я здається, чесно працював і активно увесь час для здійснення всенароднього ідеалу. Чи Ви в чому-небудь мене обвинувачуєте чи що пропонуєте? Про всестороннє озброєння я думав і думаю, робив і роблю. Вся моя праця тут, як бачите, є ні що інше, як озброювання українських мозків зброєю розуму, освіти і культури. Прийде час і змога, то й мускули озброїмо. Може говорите на тему про «Єдиний фронт»? Словом, знаючи мене, Ви можете написати мені все ясно і конкретно, без дипломатії, а я тоді скажу Вам свою думку.

Що-до моїх віршів – то це слаба тема. Ніяких *розкопок* своїх залежів я й не думаю робити, бо ж попасти в україн[ську] історію письменства це не значить попасти в Пантеон³⁵. Коли я буду в зборищі тих, що «одкрили душу без залежів», то я буду в такому становищі як і інші наші справжні поети, що вимушені жить і «ділить ложе» з писарчуками поганих вірш³⁶, мовляв Котляревський³⁷. Я Вам не заздрю, коли чую, що «наші поети Олесь і Грінченко»³⁸.

³³ *sui generis* – з іспанської «своєрідний».

³⁴ «Лісові ритми» – збірка поезій М. Шаповала (1917).

³⁵ Пантеон – храм чи місце, присвячене всім богам.

³⁶ Вислів з «Енеїди» І. Котляревського: «Сиділи там (у лєклі) скучні пітти, Писарчуки поганих вірш, Великії терпіли муки... От так і наш брат попадеться, Що пише, не остережеться, Який вже втерпить його хрін!» (1798)

³⁷ Котляревський Іван Петрович (1769 – 1838) – український письменник, поет, драматург, зачинатель сучасної української літератури, громадський діяч.

³⁸ Грінченко Борис Дмитрович (1863 – 1910) – український письменник, педагог, лексикограф, літературознавець, етнограф, історик, публіцист, громадсько-культурний діяч. Редактор низки українських періодичних видань.

Шановний поет, запевняю Вас, що між українцями багато таких що опріч поезії пишуть і вірші, але чи багато таких, що в пустині можуть піраміди будувати і т[ак] д[алі]? От я собі дозволив фантазію – зорганізувати в Чехословаччині «всеукраїнську переходову станицю», щоб рятувати націю від ганьби упадку і розпорощення. Не прийміть мої слова за «зарозумілість»; але хіба це не одкривання духовної залежності мого я? Творити життя – це також мистецтво і я є малий слуга цьому богові організації і плану.

Сусідство з Черкасенком Вас засмутило. Простіть – це я винуватець: написав йому щоб писав вірші до «Н[ової] Укр[аїни]». А чому? Тому, що «всі» вважають його за поета і при перчислюванні наших видатних поетів говорять так: «Олесь, Вороний, Чупринка³⁹, Черкасенко». Голос народу – голос божий! А що він скрізь пише, то це не біда – він як жрець мистецтва – безпартійний. Оце Вам і ілюстрація *безпартійности, доведеної до принципу*. Хіба для безпартійного є які кращі і гірші напрями, часописи, партії і т[ак]е] и[нше]? Ні, безпартійний не має права перебірати ні в чім.

Безпартійний, на мою думку, це або несвідомий (низчі класи суспільства) або некультурний (дикуни) або пасивний (не хоче чи не може працювати) або безідейний (не має ідеалу, як якоїсь *сусільної* мети) або безпринципний (не має основ [нрзб.] як системи поведінки) або безпрограмовий (не має поняття про закон суспільного життя і перебудови) словом це не конструктивний ум.

Всіх безпартійних Ви можете розмістити по цих рубриках, вони тут всі вміщуються, опріч однієї категорії людей ідейних в мистецтві, техніці, науці – що є безпартійні з громадсько-політичного боку, але служать певній ідеї. І *все-таки*, коли вони виконують обов'язки громадські, то подають голос за тих чи інших *партійних* і цим опреділяють свої політичні симпатії. От Ви безпартійний, а коли б довелось, наприклад, вибирати Установчі Збори Українські, то подасте голос за якусь партію, очевидно за найбільш для Вас симпатичну в даний момент. Значить? Це значить, що безпартійним фактично не можна бути. І хто фактично є безпартійним – це той, що ухилиється від виявлення свого я в суспільно-громадських справах. Висловлюючи свій погляд на «безпартійні» манери Черкасенка, Ви вже виявили свою літературну партійність!

Ні в попередньому листі, ні в цьому я не глузую з безпартійних українців, а яко дослідник природи констатую певні з'явища. Хто найбільш безпартійний? Селянство, прислуга, негри, гаучоси⁴⁰, готентоти⁴¹, бушмени⁴². Що нижче стоїть, яка група людей на драбині культури, то більший % безпартійних в тій групі.

Було б смішно для нас, грамотних людей, – коли наша прислуга Ганка прийшла і сказала нам, що вона належить до партії! Куди їй з... пикою в пшеничне борошно... Наша нація тому й рабська, що у нас 99.9% безпартійних. А наші партії – маленькі [нрзб.] її.

³⁹ Чупринка Григорій Авраамович (Грицько Чупринка; 1879 – 1921) – український поет.

⁴⁰ Гаучо – скотарі, переважно, мешканці південноамериканських пампасів, Гран-Чако або патагонських степів, головним чином на території Аргентини, Уругваю, Південного Чилі і бразильського штату Ріу-Гранді-ду-Сул.

⁴¹ Готтетоти – етнічна спільнота на Півдні Африки.

⁴² Бушмени – невелика група мисливських племен у Південній Африці.

Коли-б зараз в моїй партії було 1-2 мільйони активних членів, то я завтра був би фактичним і всемогутим президентом або диктатором Укр[аїнської] Республіки!

От що партія! І це може зробити *тільки* партія. Визволення України залежить від того, що zorganizується у нас якась велика *партія* активних, безпощадних людей. І хто хоче будувати державу, той – мусить будувати зброю її – *партію*. Ваш заклик до загального озброєння я розумію *тільки* як поклик всім вступити в *одну партію*. Я вітаю цей поклик.

Море безпартійних атомів – це є сипучий пісок, а не залізобетон визволення! Придивіться, *скільки* безпартійних в парламенті німецькому, чеському, французьк[ому] і т[ак] д[алі]? В культурних країнах закони пишуть *тільки* партійні люде, а безпартійні слухають! Ви погляньте: навіть порятунок на еміграції zorganizували *партійні* для безпартійних! А безпартійні що зробили? Вони навіть для себе нічого не зробили, не те що для громадянства.

Ну, годі про це. Вибачте, що я так розписався, але я *патріот*, Ви мене зрозумієте.

З повною пошаною *М Шан[овал]*

ВР ІЛ. – Ф. 114. – 1868. – Автограф чорним чорнилом.

Джерела та література:

1. Лисенко Н. Спроба коментаря. Невідомі листи О. Олеся до О. Ольжича //Слово і час. – 1994. – № 7. – С. 19–26; Листування Михайла Грушевського /Епістолярні джерела грушевськознавства. – Т. 1. /Упор. Г. Бурлака; Поет з душою вогняною. Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах /Упор., передм. та прим. І. Лисенко. – К., 1999. – 222 с.; Василенко Н. Листи Олександра Олеся до Івана Труби //Хроніка 2000. – 1999. – Вип. 29–30. – С. 243–245; «Коли б я здихав з голоду, ніхто б не позичив мені шматка хліба...»: Листи О. Олеся (Кандиби) до Івана Липи від 13 квітня 1904 р. по 23 січня 1906 р. // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 151. – С. 132–146; І. Старовойтенко І. Листування Євгена Чикаленка з Олександром Олесем // Український археографічний щорічник. – 2007. – Вип. 12. – С. 534–570; Власенко М. «Переконаний в тому, що правда вище всього» (Олександр Олесь і паризький тижневик «Тризуб»: листування). //Сумський історико-архівний журнал. – 2009. – № VI–VII. – С. 79–98.

2. Чумаченко О. Листування Івана Огієнка з Микитою Шаповалом //Велетень науки: науковий збірник. – 1997. – Вип. 2. – С. 92–95; Ткаченко І. Листи М. Шаповала до М. Грушевського як історичне джерело //Рукописна та книжкова спадщина України. – 2007. – Вип. 12. – С. 323–346; Миронець Н. Листи Є. Маланюка до Микити Шаповала //Сл. і час. – 1995. – № 2. – С. 67–69; Ї ж. Листування Володимира Винниченка з Микитою Шаповалом як джерело інформації про життя української політичної еміграції в Європі у 1920-х роках // Український археографічний щорічник. – 2009. – Вип. 13/14. – С. 112–126; Піскун В. «Землякам політика, а мені, здається треба вперед культура і література» (Листи Бориса Лазаревського до Микити Шаповала) // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – Вип. VIII – IX. – С. 124–128.

3. Неврлі М. Олександр Олесь. Життя і творчість. – К., 1994. – С. 29.

4. ВР ІЛ. – Ф. 114. – №1891.

5. ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 9.

6. ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 11.

7. ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 10.

8. ВР ІЛ. – Ф. 114. – №1867.

9. ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 15.

Юлія Горбач (*Київ, Україна*). Листування Олександра Олеся з Микитою Шаповалом (1921–1925 рр.).

У публікації йдеться про листування відомого українського письменника та поета Олександра Олеся з відомим українським громадським і політичним діячем, публіцистом, соціологом Микитою Шаповалом, аналізується їх зміст, визначається інформаційна цінність листів для історичної науки.

Ключові слова: О. Олень, М. Шаповал, листування, Український Громадський Комітет у Празі, Союз українських журналістів і письменників, видання.

Юлия Горбач (*Київ, Україна*). **Переписка Александра Олеся с Никитой Шаповалом (1921–1925 гг.).**

В публикации рассматривается переписка известного украинского писателя и поэта Александра Олеся с известным украинским общественным и политическим деятелем, публицистом и социологом Никитой Шаповалом, анализируется их содержание, устанавливается информационная ценность писем для исторической науки.

Ключевые слова: О. Олень, М. Шаповал, Украинский Общественный Комитет в Праге, Союз украинских журналистов и писателей, издания.

Julia Gorbatsch (*Kyiv, Ukraine*). **The correspondence of Oleksandr Oles' and Mykyta Shapoval (1921–1925).**

The correspondence of the well-known Ukrainian writer and poet Oleksandr Oles' with the well-known Ukrainian public and political figure, publicist Mykyta Shapoval is examined in the article, its maintenance is analysed, its informative value for the historical science is defined.

Key words: Oleksandr Oles', M. Shapoval, the Ukrainian Public Committee in Prague, the Ukrainian Journalists and Writers Union, editions.

Валентин КАВУННИК

(Київ, Україна)

УДК: 930.272:94(477) «1920–1921»

**Документи Володимира Кедровського
у зовнішній політиці УНР
серпня 1920 – березня 1921 років**

Ризьке перемир'я 12 жовтня 1920 року є важливим документом, яке розв'язало дві ключові проблеми в політичному житті Східної Європи. Припинення військових дій між польською і більшовицькою арміями й надання більшовицьким урядам статусу суб'єктів міжнародних. Разом з тим, від 3 серпня до 15 грудня 1920 року в Ризі відбувалася конференція Балтійських держав, участь в якій брав уряд УНР. Головними завданнями цієї конференції повинно було стати підписання політичної, за якою такі країни як Латвія, Литва, Естонія, Фінляндія, Польща і УНР зобов'язувалися визнавати одна одну на міжнародному рівні, і військової конвенції, за якою всіх ці держави зобов'язувалися укласти оборонний союз проти Німеччини і Росії.

Проблема Ризького договору 1921 року досліджується у багатьох працях протягом уже 90 років. В мемуарах це питання представлено у роботах В.Кедровського «Ризьке Андрусово», Я.Домбського «Ризький мир», І.Завада «Ризький мирний договір», спогадах польських діячів, які опубліковані в серії видань «Zeszyt historyczny», «Pamiętniki», «Niepodleglosc», аналітичних роботах І.Кедрина «Паралелі в історії України: Ризький мирний договір». В українській історіографії особливу увагу цьому питанню приділяє професор М. Гетьманчук в монографіях «Українське питання в радянсько-польських відносинах», «Між Варшавою та Москвою», присвячують дисертації Д.Скляренко «Україна і Ризька мирна конференція», Т.Галицька-Дідух «Східна Галичина і Ризька мирна конференція», а також в спеціалізованих збірниках «Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 роках», «Науковий вісник Дипломатичної академії України» та інше. В російській історіографії в загальних посібниках Ризький мир розглядається у контексті польсько-радянської війни О.Сідорова та Н.Клейменової «Історії міжнародних відносин 1918-1939 років», в системі Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних договорів та в якості завершення «трьох походів Антанті». Варто назвати нариси Р.Симоненка та Д.Табачника 2007 року видання «Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України», в яких автори посилаються на радянську історіографію і використовують схожу методологію у висвітленні діяльності уряду УНР.

Окремо слід відзначити роботу професора Єжі Божеського «Радянсько-польський мир 1921 року і створення міжвоєнної Європи» 2008 року, видання яке було відзначене на науковій конференції присвяченій 90-ій річниці підписання Ризького миру. У цій монографії розглядаються питання урядів УНР, Білорусії та майбутнього Прибалтійських країн.

Дослідження архівних документів МЗС УНР, а також посольств УНР у Відні та Берліні, дипломатичних місій УНР у Ризі, Варшаві, Будапешті, Бухаресті та

Празі, дозволять встановити військову і дипломатичну ситуацію в якій опинився уряд і армія УНР у другій половині 1920 року.

Основним об'єктом дослідження цієї проблеми є документи голови дипломатичної місії УНР в Латвії і представника УНР у складі Ради Уповноважених держав на Балтійській конференції Володимира Івановича Кедровського. Вони зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) МЗС УНР Ф. 3696 та Дипломатичної місії УНР в Латвії Ф. 3697. Це звіти, доповіді, листи, телеграми, повідомлення, матеріали засідань мирної конференції (організаційні документи, проекти військової, політичної економічної та інших конвенцій), адресовані переважно міністру закордонних справ Андрію Ніковському та голові дипломатичної місії УНР у Польщі Андрію Лівіцькому. У фондах знаходяться також документи французькою мовою відправлені міністру закордонних справ Латвії Зігфриду Месеровичу та закордонним місіям. Крім вихідної документації, у фондах знаходимо документи інформаційного характеру, обіжники (циркуляри), інструкції, огляди політичного і стратегічного становища вислані МЗС УНР до всіх закордонних установ уряду.

У документації голови дипломатичної місії в Латвії відображаються тенденції в європейській політиці другої половини 1920 року, що вплинули на позиції уряду УНР в Європі: початок роботи конференції Балтійських країн (серпень), підписання Ризького перемир'я (жовтень), проведення засідання Ліги Націй і відмова прийняти УНР до її складу (грудень).

Серед українських політичних кіл переважали дві комбінації щодо орієнтації на Німеччину у визнанні УНР. Першу представляв гетьман П.Скоропадський шукав підтримки у старого, «кайзерівського» уряду, який був чинний до проголошення Веймарської республіки 1919 року, щоб з його допомогою відновити гетьманат в Україні і увійти федерації з Росією на троні якої буде цар Микола Миколайович який був головнокомандувачем усіх сухопутних і морських сил Росії в Першій світовій війні. Іншим був напрямок дипломатів М. Василька, М.Порша, Р. Смаль-Стоцького і зрештою самого В.Кедровського, які прогнозували посиленню відносин з новим німецьким республіканським урядом, який завдяки впливу на більшовицьку Росію допоможе відновити в Україні владу уряду УНР.

Спочатку В.Кедровський, як і більшість українського уряду, орієнтувався на Антанту, оскільки вважалося, що країни-переможці швидше допоможуть вирішити справу УНР. Підписання Ризького перемир'я між Польщею і більшовицькою Росією означало припинення допомоги уряду і армії УНР від Польщі та Франції. В'язку з цим актуальним залишався інший напрямок на Німеччину, зближення з якою допоможе УНР встановити мир з Росією, за участі якої був підписаний Брестський мир 8 лютого 1918 року.

Концептуально зміст доповідей умовно можна сформулювати за такою тематикою: зміна зовнішньої політики УНР на з країн Антанти на Німеччину, перебіг підписання Ризького перемир'я 12 жовтня і переговори між польською і більшовицькою делегаціями; участь УНР в конференції балтійських держав, звіт з розмови з представниками більшовицького українського уряду.

У своїх доповідях Володимир Кедровський накреслював два різні дипломатичні шляхи, якими міг скористатися уряд УНР для досягнення своєї мети – звільнити українські території від більшовицької окупації. Перший полягав у продовженні поглиблення співпраці з Францією та Польщею, другий – у кардинальній зміні державного курсу на Німеччину. Протилежність

полягала в тому, що за умови продовження напрямку на Польщу і відповідно Францію, український уряд перебував би у конфлікті з Німеччиною. На підтвердження цього положення доцільно навести лист посла УНР в Берліні Миколи Порша від 24 серпня 1920 року, після чого він подав у відставку. В ньому йдеться, що «Польсько-український договір для європейської думки означає акт продиктований Францією і в інтересах Франції, і направлений проти Німеччини і до певної міри проти Англії ... Версальським договором утворено між іншим Велику Польщу, як бар'єр між Німеччиною і Росією, як державу ворожу Німеччині і приязну Франції» [35; 27]. Варто зауважити, що метою скликання Балтійської конференції і створення самостійних буферних держав від Прибалтики до Чорного моря, включаючи Польщу, була ізоляція Німеччини від Росії. Доказами цього є інформації радника посольства УНР в Берліні Р. Смаль-Стоцького, який виступаючи на засіданні нарад послів і голів закордонних місій УНР 19 серпня 1920 року заявив: «Німці не раз мені говорили, що вони мусять знищити новоутворені балтійські держави, але щодо України, то вони не мали б нічого, якби повстала. Остання орієнтація [на Польщу та Францію], яку ми тепер ведемо, викликає в Німеччині до нас ненависть. Отже, коли ми будемо йти своїм старим шляхом, то тим самим ми страtimo симпатію до себе Англії і Німеччини» [26; 6]. Тобто курс на балтійські держави і Польщу класифікував уряд УНР як ворожий до Німеччини.

Співпраця з урядами Антанти, в національній історіографії розкритий у дисертаціях Я. Попенка «Дипломатичні взаємини УНР з країнами Антанти за доби Директорії листопад 1918-1921 рр.», О. Кучика «Україна в зовнішній політиці Антанти (1917-1920 рр.)», Н. Городня «Політика країн Антанти та США щодо державності України в 1917- 1919 роках», монографії І. Дацького «Дипломатія українських державних утворень...» та інших публікаціях. Дипломатичні відносини з урядом Німеччини УНР досліджуються у дисертаціях П. Барвінська «Українсько-німецькі відносини в 1917-1922 рр.» та Ю. Нетреби «Дипломатичне протиборство представництв УСРР та УНР у Німеччині (1921-1922 рр.)».

В.Кедровський, у доповідях під грифом таємно до уряду УНР обґрунтовує і накреслює напрямки та подальші дії з європейськими державами. Після підписання Ризького перемир'я 12 жовтня 1920 року посол УНР наполягає на поглибленні співпраці з Францією через Польщу. Дослівно у доповіді до А.Ніковського зазначається: «Отже як наслідок праці [Балтійської] конференції мусять бути дальші наші кроки, які б запевняли Францію, що Україна проти неї не піде, а навпаки буде допомагати їй в боротьбі з її північним сусідом. Для цього ми не повинні спинятися перед заключенням військової конвенції з Польщею, а може і другим державами проти Німеччини. Але заключаючи таку конвенцію треба поспробувати заручитися через поляків, які безперечно в боротьбі з Німеччиною мусять бути спілниками французам, що Франція нас визнає і допоможе зорганізуватися (звичайно матеріально) в міцну державу». У доповіді були окреслені три ключові тези: «Факту участі України в конференції держав як рівноправного члена, між котрими дві держави (Фінляндія і Польща) є членами Ліги Націй, якої вони будуть давати справоздання і про конференцію, треба надати відповідного всім значення і скористувати його для широкої агітації в Європі. Не спинятися перед підписанням з Польщею союзного військового договору проти Німеччини і через нього домагатися союзу з Францією. Скликати якнайскоріше конференцію Чорноморських держав для

утворення союзу, поставити собі мету з'єднати в одно Балтійський і Чорноморський Союзи» [34; 105].

Через відмову прийняти балтійські країни у члени Ліги Націй, ці уряди розпочали переговори з більшовицькими урядами Росії та України у грудні 1920 року. 27 листопада 1920 року А.Ніковському, С.Петлюрі, і А.Лівицькому (на той час вже голови уряду) від посла УНР в Німеччині надійшло повідомлення, в якому зазначалося, що уряд Франції опинився із своєю політикою в дуже скрутній ситуації: банкрут Врангеля, банкрут в політиці у Греції, ліквідація Анатольської експедиції й економічний крах польської валюти, примусили Францію до дуже важкого кроку... французький уряд розпочав переговори з німцями про Схід [27; 119]. Після цих подій, а також після провалу ратифікації постанов конференції Балтійських держав, призначеної на 15 грудня, В.Кедровський у своїх доповідях змінив ставлення до важливості попередніх військових і політичних домовленостей з урядами Балтії. Зокрема він писав, що у військовому відношенні Латвія та Естонія може підготувати армію лише в 50 тисяч багнетів і щабель. В ході підготовки військової конвенції виявилось, що потрібно готувати дві оборонні конвенції проти Німеччини і Росії окремо. Фінляндія не мала спільних кордонів з Німеччиною і тому у разі нападу на союзну державу могла допомогти тільки фінансовими або матеріальними, але не людськими ресурсами. Литва відмовилася підписувати будь-які конвенції спрямованої проти Росії. Таким чином, у випадку нападу Німеччини або Росії на одну із союзних держав, головний тягар лягав на УНР та Польщу. У доповіді передбачалися намагання Росії вийти до Балтійського моря, і тим самим означатиме війну усіх учасників конвенції. «Мілітарно їх допомога майже нуль. Економічно від них життєво потрібного ми одержувати не можемо, але навпаки будемо примушені для їх підтримання давати їм своє збіжжя по якомусь льготному тарифу». В. Кедровський прогнозував майбутній союз Німеччини та Росії, який для нього був очевидний: «...вертаючись до майбутнього союзу між Німеччиною та Росією і даючи собі справоздання, яку роллю буде грати в цьому союзі Німеччина, ми мусимо зробити всі зусилля, ціною яких би не було жертв аби мати на своєму боці Німеччину, яка будучи прихильно до нас настроєною та зацікавленою матеріально в існуванні України, як держави, буде завжди тим посередником, який полагодитиме ті конфлікти, які безперечно будуть вибухати між Росією та нами» [31; 231-232]. У доповіді від 1 грудня 1920 року посол застерігав уряд від «імперіалістичних намагань» Польщі, і пропонував, за умови наявності певної бази УНР припинити відносини з Польщею, оскільки «се буде найліпший наш крок, який приверне до нас симпатії держав, а також наших політичних і національних кіл, симпатії яких ми стратили з менту заключення угоди з Польщею. Такими державами являються Німеччина, Чехословаччина, Англія, Італія, з молодих держав Литва в майбутньому Білорусь, а також всі соціалістичні і демократичні Латвії, Естонії і Фінляндії. Крім того сей крок внесе замирення і в наші національні ряди придніпрянські і галицькі, поставивши на наш бік впливову опінію американських українців, яка тепер гостро направлена проти уряду УНР... Рахуватися з тим, що се викличе гостре обурення Польщі, а через неї і Франції абсолютно не слід, тому що, оскільки Франція не була в стані нам допомагати, вона ще більше не в стані нам пошкодити» [32; 18-19].

Доцільно тут навести доповідь від 16 жовтня дипломата УНР в Швейцарії Миколи Василька, який на прийомі у міністра закордонних справ Німеччини порушив справи підтримки УНР в польсько-більшовицькій війні урядом

Німеччини. Так само як і М.Порш, М.Василько доводив, що німецька окупація і прихід до влади Гетмана Скоропадського, стали причиною національного визволення і укладанню угоди з Польщею від 22 квітня і вона не носить ворожу німецьку орієнтацію. У розмові з міністром Сімонсом вдалося з'ясувати, що новий Веймарський уряд засуджував окупаційну політику кайзерівського уряду на Україні 1918 року. Також було з'ясовано, що республіканський німецький уряд бажав би будувати дипломатичні, господарські відносини в Україні з національним урядом С. Петлюри ніж з більшовицьким урядом Х.Раковського. Проте німецький уряд саме в польсько-більшовицькій війні проголосив свій нейтралітет, а тому допомога союзникам Польщі було б порушенням цього нейтралітету [25; 31 – 38].

Таким чином В.Кедровський пропонував змінити політику уряду на Німеччину, яка б стала третьою стороною у вирішення війни з більшовицькою Росією, ціною припинення дипломатичних відносин з Польщею і Францією. Допомога від урядів Франції і Польщі була незначною для УНР. На підтвердження цьому доцільно цитувати обіжник МЗС від 14 жовтня, що містив відомості з розмови генерала армії УНР В.Зелінського з головою французької місії у Польщі: «Нестачу зброї в нашій армії (набоїв до рушниць, танків, літаків, панцерних потягів) викликало в ген. Вейгана здивування, бо він був думки, що начальна команда польських військ постачає нашу армію всім необхідним» [24; 47]. Уряд Німеччини арештовував фінанси та відмовлявся пропускати через свій кордон куплену урядом УНР зброю [35; 27]. В зв'язку з цим на більшовицькому фронті армія недотримувала зброї, набої, амуніцію через що і змушена була відступати з території України без боїв.

Другою особливістю доповідей В.Кедровського є аналіз польсько-більшовицьких переговорів в системі міжнародних відносин. Повідомлення В.Кедровського були першими документами, в яких надсилалися інформації про перебіг подій на Ризькій мирній конференції. Всього було надіслано 6 шість телеграм: від 24 вересня уряду повідомлялося, що на пленарному засіданню російсько-польської конференції польська делегація визнала мандат більшовицько-українських делегатів [28; 104]. Інші чотири телеграми (від 29 вересня, 1-ого та дві від 7-ого жовтня) [29; 22] (розшифровані телеграми знаходяться в одній справі), були адресовані представнику уряду УНР в Польщі Андрію Ливицькому, в яких наголошувалося, що очікується підписання перемир'я за два тижні між більшовиками і поляками та необхідністю вжити для зайняття більшої території й збільшення армії УНР. 1-го жовтня посол вказував, що формального визнання УСРР не відбулося, а лише визнання суверенних прав України, не зазначаючи з яким урядом. В одній з телеграм від 7 жовтня вказувалося про необхідність «великих акцій» в Парижі та Лондоні, і встановленню контакту з Литвою в зв'язку зі зміною ситуації. В другій телеграмі зазначалося, що більшовики погодилися на підписання договору ціною ліквідації поляками уряду УНР.

У звітах до А.Ніковського, подаються розмови між головами польської делегації в Ризи Яном Домбським та спільної російської-української більшовицької на чолі з Адольфом Йоффе про УНР. При розгляді доповідей В.Кедровського можна зробити висновок, що навіть після підписання військового перемир'я 12 жовтня, учасники мирної конференції продовжували дискутувати стосовно різних питань. Двома центральними проблемами були можливість поновлення війни після поразки армії генерала Врангеля і підтримка Польщею свого союзника УНР. Причини поновлення війни з більшовиками

розкриваються у доповіді від 22 листопада: «Ще під час переговорів з польського боку були застереження, що Росія після розбиття Врангеля не ратифікує миру і зверне свої сили проти Польщі». Стосовно статусу УНР, то Я.Домбський відповів А.Йоффе на його запит припинити підтримку уряду і армії УНР: «Під час війни кожен спільник гарний, і Польща не може відмовитися від спільних акцій з відділами Петлюри (а не армією УНР), Балаховича та інших. Але не можна вимагати від Польщі, щоб вона забула попередні зв'язки і брала акцію в обеззброєнні тих відділів, з котрими вона тільки що спільно воювала». З розмов з Я.Домбським, членом польської делегації Леоном Василевським, польським послом в Латвії, професор Вітольдом Каменецьким та іншими, українському послу вдалося з'ясувати «хоч вони дуже все заховують, вони тепер шкодують, що так поспішили підписати перемир'я. Їх страшенно непокоїть розбиття Врангеля, що розв'яже руки більшовикам, а у поляків ще були великі заміри і апетити, щодо економічних вимог від більшовиків» [31; 153-154].

15 жовтня до МЗС УНР був надісланий переклад П'ятого засідання Ради делегатів [34; 120], за участі польських і українських представників. Нас цікавить стенограма щодо підготовки підписання Ризького перемир'я і дискусій навколо цього питання. Коротко подаємо хід засідання на якому Голова засідання міністр закордонних справ Латвії З.Меєрович попросив проф. В. Каменецького звітувати про хід мирних переговорів. В. Каменецький відповів, що текст прелімінарного миру він отримав вчора, і підписання має відбутися 11 жовтня. У відповідь голова делегації УНР С.Шелухин заявляв такі тези: більшовицький український уряд є фіктивним представництвом, за зразком проголошеного більшовиками в Харкові 1917 року, яке не репрезентує більшості всієї країни. Фактично червона Україна не має власної армії і не відігравала у боротьбі проти Польщі жодної автономної ролі. Під час мирних переговорів з Польщею, Росія представила цей фіктивний український уряд, проте Польща веде з ним переговори і підписує договір. Підписання перемир'я стало важким ударом для національної України. С.Шелухин зазначав, що національна Україна покладає відповідальність за наслідки договору на Польщу, і не вважає себе зв'язаною цим договором. В. Каменецький запевнив, що визнає незалежність української держави, і у боротьбі двох урядів симпатії Польщі на боці національного уряду, бо Польща не може продовжувати війну через внутрішніх роздорів України. Національна Україна може також і на майбутнє розраховувати на повну симпатію і допомогу Польщі. Уряд України само дав на закінчення миру між Польщею і Росією [34; 123]. Під цим реченням слід розуміти згоду представника уряду УНР в Варшаві А.Лівицького на визнання уряду УСРР в приватній розмові з Я.Домбським. У спогадах «Ризьке-Андрусово» В.Кедровський напише, що заява Я.Домбського була неправдивою [10; 19].

За протоколом В.Кедровський запитав польського посла, як можна укласти мир з червоною Україною, не воюючи проти неї. В.Каменецький запевнив, що Польща дотримуватиметься договору з національною Україною, а також переконаний, що Ризьке перемир'я не суперечить договору 21 квітня 1920 року. Український посол доповів, що між Польщею і Україною існує військова конвенція, згідно якої обидві сторони зобов'язуються не підписувати сепаратного миру з Росією. Цей договір порушений тим фактом, що національна Україна не представлена на теперішніх переговорах. У відповідь В. Каменецький заявив, що йому не відомий точний текст цієї конвенції, і він не

має можливості дати відповідь на це питання. В.Кедровський підсумував, що декларації і дебати тепер мають лише інформаційну мету [34; 123].

Стилий переказ змісту п'ятого засідання мав на меті відобразити ставлення польської делегації до уряду УНР у зв'язку з підписання Ризького перемир'я.

Паралельно з перебігом подій на мирних переговорах в Ризі, В.Кедровський подає відомості і хід конференції Балтійських держав (серпень-грудень 1920 року), де українська делегація брала участь у розробці військової конвенції. Фінальним етапом завершення головним чином політичної, військової та інших конвенцій повинна була стати ратифікація. У доповіді від 1 грудня вказується на політику окремих урядів до праці у військовій комісії: «Фінляндія бере участь в роботах з військової конвенції лиш з інформаційною метою. Представник Естонії уповноважений лише підписувати проекти конвенцій, які потім мають бути розглянуті урядом і установчими зборами Естонії. Литва зовсім участі не бере. Повноваження мають лише представники Латвії, Польщі та України ... Реальна можливість союзу суто Прибалтійських держав: Фінляндія, Естонія, Латвія і Литви, забезпечення своїх спільних інтересів. Союз цей безперечно при певних умовах може бути прихильним до України і навіть Україна в майбутньому зможе увійти в нього, але за те проти Польща, до того часу поки вона не залишить своїх імперіалістичних намагань. Сей Союз буде ворожий як загрожуючий інтереси двох союзних держав Литви та Латвії, але як ще до сього дорахувати в майбутньому Білорусь, то й Білорусії»[32; 18]. Під «імперіалістичними намаганнями» розуміється війська акція генерала Л. Желіхівського на захоплення Вільно і його околиць. Таким чином ратифікація призначена на 15 грудня ускладнювалася нерозв'язаним конфліктом між Польщею з одної сторони і Латвією і Литвою з іншої. Крім цього на день ратифікації постанов конференції виступив тільки польський посол, передавши декларацію. В ній зокрема зазначалося, що «досі є балтійські держави, які ще не наважилися принести потрібну жертву спільному ділу. Є такі держави, які не мають спроможності прийняти на себе еventуальні обов'язки». У декларації під цими державами розумілося Литва та УНР. Уряд Польщі відкладає ратифікацію Балтійської конвенції, запрошує всі балтійські держави прийти до згоди в питаннях, що стосуються спільної політики [21; 82]. Варто зазначити, що уряд УНР ратифікував Ризькі домовленості. У рапорті секретаря делегації УНР на Балтійську конференцію Віктора Якубовського від 25 грудня зазначалося, що В.Кедровський прийняв грамоти, проте висловив думку, що ця ратифікація не має ніякого значення з огляду на нову політичну ситуацію, яка виключала УНР з деяких реальних політичних комбінацій. З рапорту також відомо, що решта країн слідом за Польщею також відклали ратифікацію [22; 153].

Дуже цінними є дві наступні доповіді посла УНР в Латвії від 26 грудня 1920 року та 16 січня 1921 року. Ці доповіді були розіслані МЗС УНР в якості обіжників до всіх дипломатичних місій і посольств від 15 [23; 96] та 31 [23; 112] січня 1921 року. У першій повідомляється, про критичне становище в Прибалтійських країнах у зв'язку з причинами, які примусили Латвійський, Фінський, Естонський і Литовський уряди розпочати переговори з Радянською Україною: страх перед Росією; необхідність, розпочати товарообмін; великий тиск лівих партій у визнанні Радянської України в країнах Балтії [31; 214]. На переконання В.Кедровського ратифікації постанов Балтійської конференції «залишаються без жодних наслідків до того часу поки УНР не буде активним чинником і не візьме в свої руки об'єднання цих держави» [31; 213]. У другій

доповіді до вищезазначений причин додалося «що їх не прийняли до Ліги Націй, і вони залишилися цілком незахищені перед Росією» [30; 2].

Фактор прийняття балтійських країн до Ліги Націй став визначним чинником у зміні їхнього ставлення до національного уряду. В якості додатку розглянемо доповідь представника УНР Олександра Шульгина від 7 грудня 1920 року, написану наступного дня після відмови прийняти балтійські країни до Ліги Націй. В ній наводиться уривок інтерв'ю З. Меєровича: «ми не зачіпаємо більшовиків і вони з нами не б'ються як з другими» [20; 1 – 7]. З доповіді від 25 грудня В.Кедровського дізнаємося про подальші контакти з естонським урядом. Йому відповіли, що «Естонці ображені на Антанту, що їх не прийняли в Союз Народів, і що Польща є нашою союзницею то вони ображені і на нас». Український більшовицький уряд запропонував естонському уряду розпочати мирні переговори. В зв'язку з цим В.Кедровський на персональному побаченні з міністром закордонних справ Естонії Штрадманом поспілкувався з директором канцелярії Гелетом. На протест українського посла щодо переговорів з більшовицькою Україною почув у відповідь: «У Вас немає території, немає армії, уряд, який ВИ заступаєте не вибраний народом і являється тільки частиною однієї якоїсь партії, окрім того він так само як і армія інтерновані поляками і тому Вас і уряд, ми надалі признавати не будемо» [33; 94]. Про результат розмов з латвійським міністром З.Меєровичем подаються у доповіді від 26 грудня до А.Ніковського «Переходячи окремо до питання переговорів Латвії з Совітською Україною мушу пригадати, Пане міністре, що питання це не нове. Після підписання миру між Литвою і Росією Іюффе звернувся до латвійського міністра закордонних справ п. Меєровича з пропозицією від Раковського підписати і з Совітською Україною. Пан Меєрович дав офіційну відповідь, що а) Російська делегація не має відповідних уповноважень; і б) Латвія з Україною війни не вела, а навпаки знаходиться з нею в дружніх стосунках, про що свідчить присутність у Ризі офіційної української дипломатичної місії. Далі це питання замерло» [31; 215]. Про невизнання уряду К.Раковського латвійські міністри запевняли ще 17-18 грудня, але вже 22 грудня розпочали мирні переговори з більшовиками.

Таким чином, справа Балтійської конференції, яка передбачала створення політичного і військового оборонного союзу за участю країн Балтії, Фінляндії та Польщі, після відмови прийняти до складу Ліги Націй Латвію, Литву, Естонію та УНР не була завершена. Страх перед більшовицькою військовою інтервенцією, відсутність підтримки країн Антанти, та ворожість Німеччини, примушував уряди Балтії розпочати мирні переговори з більшовицькою Росією ціною відмови дипломатичних відносин з урядом УНР.

Перед початком польсько-більшовицьких переговорів в Ризі і в грудні В.Кедровський подав доповіді, в яких розкрив зміст розмов з представниками українських комуністів Дмитром Мануїльським і Олександром Шумським. Так розмову з Д. Мануїльським 23 вересня вів секретар дипломатичної місії УНР в Естонії Михайло Парашук. Ця розмова була передана А.Ніковському у доповіді 29 вересня 1920 року. В ній зокрема йшлося про суверенність більшовицької України, яка є виключно союзницею Росії, з якою мають спільну армію та фінанси. У питаннях земельної політики Д.Мануїльських зазначив, що відібравши землю у поміщиків і передавши її селянам не встановили норм та умов користування нею «земля ваша і робіть з нею що хочете». Проте, коли ж що не будь потрібно взяти від селян для держави, то для цього організуються спеціальні експедиції, чому селянство і каже: «Болшевики люди нічого – вони

дали землю. Горє тільки від цих комуністів, які грабують». Така різниця у поняттях підтримувалася спеціально, бо вважалося, що примирившись з більшовиками, селянин примириться і з комуністами. До цього часу комуні не впроваджувалися. Українські більшовики ні за яких умов не підуть на будь-які відносини з С.Петлюрою та його урядом, бо вважають його урядом еміграції, який нічого спільного з народом не має. Зрештою Д. Мануїльський признається, що їхнє становище на Україні хитке [31; 74].

У доповіді від 26 грудня подається розмова з О. Шумським 21 грудня в присутності штату латвійської місії УНР, бо В.Кедровським «не бажав з таким добродієм розмовляти сам на сам». На прохання представників УНР інформувати про стан справ на Україні було повідомлено про скасування шкіл, принесення соціальної боротьби в село і розколоті його за допомогою комітетів бідноти на дві частини, і формування більшовицької галицької армії, яка нападе на Польщу, але без підтримки УСРР [31; 219]. Більшість більшовицьких позицій зазначених у цих документах стали антологічними в подальшому розвитку радянської історіографії для характеристики діяльності уряду УНР.

Таким чином, документація В.Кедровського складає невідемну частину джерел для вивчення закордонної політики УНР. Таємні доповіді, листи, повідомлення, телеграми підготовлені В. Кедровським дозволяють простежити можливі напрямки дипломатії УНР, політичну комбінацію співвідношення сил в Європі, розглянути причини дипломатичних невдач на міжнародному рівні при формуванні політичного і військово-оборонного союзу на конференції Балтійській держав, з'ясувати ставлення українського більшовицького уряду до УНР. Архіви голови дипломатичної місії УНР є невід'ємною документальною складовою частиною історії зовнішньої політики УНР.

Документація голови Дипломатичної місії УНР в Латвії Володимира Кедровського

Дата	Кому	Знаходження документа в ЦДАВО	Опис документа
06.VIII	А.Ніковському	Ф. 3697.– Оп.1. – Спр. 11 – Арк. 81;	Про конференцію Балтійських держав і умови прийому до неї УНР
31.VIII	А.Ніковському	Ф. 3697.– Оп. 1. – Спр. 11 – Арк. 91;	Виїзд голови делегації УНР на конференцію в Ризі М.Саліковського, про заходи латвійського уряду щодо участі УНР в цій конференції.
10.IX	Міністру військових справ	Ф. 3697.– Оп. 1. – Спр. 11 – Арк. 110;	Формування військової комісії і вимоги від військових представників від УНР з підготовки оборонної конвенції.
10.IX	Телеграма	Ф. 3696.– Оп. 2. – Спр. 370 – Арк.98;	Ухвалення ради конферуючих держав
13.IX	А.Ніковському	Ф. 3696.– Оп. 2. – Спр. 370 – Арк.94;	Прибуття поляків і Шелухина
10.IX	А.Ніковському	Ф. 3697.– Оп. 1. – Спр. 11 – Арк.111	Заснування Економічної Ради
19. IX	Міністру	Ф. 3697.– Оп. 1. –	Укладання військових оборонних

	військових справ	Спр. 11 – Арк.-112	конвенцій проти Росії Німеччини
24. IX	Телеграма	Ф. 3696.– Оп. 2 . – Спр. 370 – Арк.104;	Визнання мандатів сов.-укр. делегації
29. IX	Телеграма А.Лівицькому	Ф. 3696.– Оп. 2 . – Спр. 430 – Арк. 22	Про перемир'я за два тижня
29. IX	А.Ніковському	Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 2 – Арк.-74-75	Про Мануїльського в розмові з Парашуком, розмови щодо статусу УСРР і відносинах з більшовицькою Росією, питання землі, фінансів, армії та взаємовідносин з урядом УНР.
01.X	Телеграма А.Лівицькому	Ф. 3696.– Оп. 2 . – Спр. 430 – Арк.22	Формального визнання УСРР не зроблено
07.X	Телеграма А.Лівицькому	Ф. 3696.– Оп. 2 . – Спр. 430 – Арк.22	Негайно місію в Литву через зміну ситуації
07.X	Телеграма А.Лівицькому	Ф. 3696.– Оп. 2 . – Спр. 430 – Арк.22	Поляки заперечують ліквідацію нашої справи, провести заходи проти ліквідації наших установ
08.X	Телеграма А.Лівицькому	Ф. 3696.– Оп. 2 . – Спр. 430 – Арк.22	Домагайтеся найпізнішої ратифікації прелімінарного миру
15.X	А.Ніковському, О.Саліковському	Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 11 – Арк. 120	Переклади протоколів ради уповноважених, і перебіг підготовки до ратифікації постанов Балтійської конференції.
05.XI	А.Ніковському	Ф. 3696.– Оп. 2 . – Спр. 370 – Арк.129;	Інформаційна діяльність бюро преси УНР у зв'язку з початком діяльності російського більшовицького інформбюро, подача телеграми про УНР до Рейтерс
05.XI	А.Ніковському	Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 2-а – Арк. 10	Наслідки підписання миру з більшовиками для місії УНР. Праця місії, допомога Франції за умови союзу УНР з Врангелем і Савінковим. Відомості про приїзд делегації від ЗУНР.
22.XI	А.Ніковському	Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 2 – Арк. 153-156	Інформації зі зустрічі з головами делегацій, питання поновлення війни і статус уряду УНР. Визнання помилок польської делегації щодо швидкого підписання перемир'я з більшовиками.
22.XI	А.Ніковському	Ф. 3696.– Оп. 2 . – Спр. 370 – Арк.130 Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 11 – Арк. 157	Газетні «утки» про оборонний договір з Фінляндією. Готується тільки військова оборонна конвенція п'яти держав.
01.XII	А.Ніковському	Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 2-а – Арк.18 Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 2 – Арк.189	Ратифікація постанов Балтійської конференції у зв'язку політикою Польщі до балтійських країн. Пошук контактів у Німеччині для підтримки справи УНР.
23.XII	Нота.	Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 10 – Арк.90	Французькою мовою про уряд Раковського на Україні
26.XII	А.Ніковському	Ф. 3696.– Оп. 2 . – Спр. 35 – Арк. 97; Ф. 3697.– Оп. 1 . –	Опис ситуації і план дій у зв'язку з відмовою прийняти УНР і балтійські країни до складу Ліги Націй, зміна

		Спр. 2 – Арк. 213	їхньої політики до УНР і орієнтації на більшовицьку Росію. Розмова з Шумським.
31.XII	Великобританському представнику в Латвії	Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 12 – Арк.43 Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 12 – Арк.12	Прохання про матеріальну військову допомогу в і визнання УНР Англією у зв'язку з окупацією більшовиками території України
10.I	Телеграма МЗС	Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 11 – Арк.150	Про відрядження військових представників не Військовим міністерством, а військовою місією в Польщі
16.I	А.Ніковському	Ф. 3696.– Оп. 2 . – Спр. 528 – Арк. 2	Підготовка визнання країнами Балтії більшовицького уряду в Україні.
26.I.	Нота	Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 10 – Арк. 94	Французькою мовою про діяльність О.Данильчука М.Дідковського.
27.I	НОТА МЗС ЛАТВІЇ	Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 2-а – Арк.- 25	Французькою мовою щодо визнання більшовицького окупаційного уряду території України
19.II.	Нота	Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 10 – Арк. 104	Французькою мовою Про УСРР
2.II	Наказ	Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 1 – Арк.23 А	Наказ про скасування місії в Латвії
23.II.	Нота	Ф. 3697.– Оп. 1 . – Спр. 10 – Арк. 106	Французькою мовою про уряд К. Раковського
III.192 1	А.Ніковському	Ф. 3696.– Оп. 1 . – Спр. 2 – Арк. 231-232	Про зміну міжнародної орієнтації на Німеччину. Про необхідність зміни зовнішньої політики УНР на побудов Балтійського і Чорноморського союзів у зв'язку зі значною втратою мат реальних і інтелігентських багатств для закріплення власної держави. Потрібна допомога Заходу.

Джерела та література:

1. Borzecki J. The Soviet-Polish Peace of 1921 and the creation of interwar Europe. New Haven–London, 2008.
2. Dabski J. Pokój ryski. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy s Joffem, listy. – Warszawa, 1931
3. Барвінська П. Українсько-німецькі відносини в 1917-1922 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. - О., 2001.
4. Галицька-Дідух Т. Східна Галичина і Ризька мирна конференція (1920-1921 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника – Івано-Франківськ, 2001. – 183 с.
5. Городня Н. Політика країн Антанти та США щодо державності України в 1917-1919 роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 1996. – 24
6. Горохов В. История международных отношений. 1918-1939: Курс лекций. – М.: Изд-во Московского университета, 2004.
7. Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917 - 1923 рр.: монографія / І. Б. Дацків. - Т. : Астон, 2009. - 519 с.
8. Завада І. Ризький мирний договір. – К. 2000
9. Кедрин І. Паралелі в історії України. Н-Й.: Червона Калина, 1971;
10. Кедровський В. Ризьке Андрусово: спомини про російсько-польські мирові переговори в 1920 р. – Вінніпег, Ман, 1936;

11. Кучик О. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917-1920 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка – Л., 2001
12. Науковий вісник Дипломатичної академії України. К. 1998-2004
13. Нетреба Ю. Дипломатичне протиборство представництв УСРР та УНР у Німеччині (1921-1922 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського. - Чернівці, 2009.
14. Попенко Я. Дипломатичні взаємини Української Народної Республіки з країнами Антанти за доби Директорії (листопад 1918-1921 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2006.
15. Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр. – К. 2002-2010
16. Сидоров А., Клеймёнова Н. История международных отношений. 1918-1939 гг. Учебник. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006
17. Симоненко Р. Табачник Д. українсько-польські відносини та боротьба за єдність України (XIX – початок XX століття): Нариси. – К.: Либідь, 2007;
18. Системная история международных отношений в двух томах / под. ред. А. Богатурова. Том первый. События 1918-1945 годов. – М.: Культурная революция, 2006
19. Скляренко Д. Україна і Ризька мирна конференція (1920-1921 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / – К., 1999. – 173 с.
20. ЦДАВО Ф. 3581. – Оп. 3. – Спр. 36.
21. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 9-б.
22. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 32.
23. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 35.
24. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 281.
25. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 315.
26. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 327.
27. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 347.
28. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 370.
29. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430.
30. ЦДАВО Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 528.
31. ЦДАВО Ф. 3697. – Оп. 1. – Спр. 2.
32. ЦДАВО Ф. 3697. – Оп. 1. – Спр. 2-а.
33. ЦДАВО Ф. 3697. – Оп. 1. – Спр. 4.
34. ЦДАВО Ф. 3697. – Оп. 1. – Спр. 11.
35. ЦДАВО Ф. 3933. – Оп. 1. – Спр. 17.

Валентин Кавунник (Київ, Україна). Документи Володимира Кедровського у зовнішній політиці УНР серпня 1920 – березня 1921 р.

Документація голови дипломатичної місії УНР в Латвії В. Кедровського складають невід’ємну частину джерел з історії зовнішньої політики УНР взагалі, і Ризької конференції зокрема. У документах порушуються питання орієнтації УНР на Німеччину, з’ясування причин підписання Ризького перемир’я і відмови підтримки балтійськими країнами уряду УНР.

Ключові слова: Балтійська конференція, польсько-більшовицькі мирні переговори, зовнішньополітична орієнтація на Німеччину.

Валентин Кавунник (Киев, Украина). Документы Владимира Кедровского во внешней политике УНР августа 1920 – марта 1921 гг.

На основании документов В. Кедровского рассматриваются ориентация дипломатии УНР на Германию, взаимоотношения УНР с Польским правительством после подписания Рижского перемирия, участие УНР в Балтийской конференции и ее последствия

Ключевые слова: Балтийская конференция, польско-большевицкие мирные переговоры, прогерманское направление.

Valentyn Kavunnyk (*Kyiv, Ukraine*). **V. Kedrowsky's documents describe the foreign policy of Ukrainian National Republic of August 1920 – March 1921.**

V. Kedrowsky's documents describe the foreign policy of Ukrainian National Republic during Riga's peace conference in 1920-1921. This documents help understanding Poland's policy to Ukraine after armistice 12 October 1920, creating military defence convention with Baltic's states and rebuilding Ukrainian-Germany relation as alternative diplomacy direction.

Key words: Germany direction, Baltic conference, Riga's armistice.

Елла СТЬОПЧЕНКО

(Київ, Україна)

УДК: 930.1(= 112.2) (477.7) «1920-1930»

Соціокультурний розвиток німців півдня України в історичних дослідженнях 1920 – 1930-х рр.

Період 1920-х – початку 1930-х рр. характеризується становленням радянської державної етнополітики, що відповідно до рішень Х (1921) і XII (1923) з'їздів РКП (б) та в офіційних документах владних структур СРСР отримала назву «коренізація». В Україні ця політика набула форми «українізації», а також заходів щодо забезпечення національно-культурних, мовних та інших потреб національних меншин [47, с. 4]. Проте, як наголошує Л. Якубова, необхідно з'ясувати дійсний зміст етнонаціонального та культурного відродження етнічних меншин країни, і встановити, чи відіграла ця політика важливу роль у збереженні й розвитку етнічної ідентичності народів держави, або, натомість, «химерним чином поєдналася з непоправними втратами етнічних громад у всіх сферах етнокультурного життя» [49, с. 1]. Тому мета роботи полягає у виявленні та проведенні аналізу історично-публіцистичних і наукових праць з етнонаціональних проблем, в яких відображається процес соціокультурного розвитку німецької національної меншини Півдня України за часів коренізації.

На початку 1920-х рр. в історичній науці відбувається становлення теоретико-методологічних і концептуальних засад радянської історіографії. Починають складатися сприятливі умови, як для розвитку національних меншин держави, так і для поглиблення наукових етнонаціональних досліджень. У сфері вивчення міжетнічних відносин поступово формується два протилежні підходи до висвітлення проблем національних меншин. В основу першого напрямку була покладена методологія марксизму та більшовицька доктрина національного питання. Дослідники віддавали пріоритет ідеологічному, соціально-класовому підходу до аналізу національних проблем [35, с. 20]. В наслідок цього зростає кількість псевдонаукової суспільно-політичної, історичної, етнологічної літератури, ознакою якої стала концептуальна залежність від партійної парадигми [49, с. 6]. Більшість праць, присвячених проблемам національної політики і національно-культурного розвитку належали не історикам, а публіцистам – представникам тодішньої партійно-державної еліти.

Першими публікаціями з питань національно-культурного будівництва стали пропагандистські брошури, промови, доповіді, статті радянських партійних і державних діячів, настанови, накази, звіти працівників партійного апарату, відділів і бюро по роботі з національними меншинами. Їх автори – В. Затонський [13; 14], А. Буценко [3; 4], А. Гітлянський [8], М. Скрипник [41; 42], С. Косіор [20], П. Постишев [32], Я. Ряппо [40], Н. Черлунчакевич [46], Д. Герман [7], М. Левітан [22], А. Глинський [9]. У цих публікаціях розглядалися питання з організації роботи діяльності органів влади у районах

різних національних адміністративно-територіальних одиниць з питань: господарського розвитку національних районів і сільських рад; землеустрою; впровадження колгоспного ладу, організації хлібозаготівель; функціонування адміністративної, судової та фінансово-податкової системи; роботи культурних соціальних установ (освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я, праці тощо); діяльності громадських організацій, забезпечення виборчих кампаній; нагляду за релігійними громадами [3; 4; 5; 6; 8; 27; 28]. Як зазначалося вище, ці автори віддавали пріоритет саме ідеологічному, соціально-класовому змісту в національному житті етнічних меншин України.

У рамках національного районування чільне місце посідало забезпечення національно-культурних і мовних інтересів етнічних груп. Виходять друком праці керівників держави, радянських навчальних і культурно-освітніх установ. Стають помітними зрушення у мовно-культурній політиці, що здійснювалася в УСРР органами Народного комісаріату освіти. Нарком освіти у 1925 – 1927 рр. О. Шумський неодноразово підкреслював значення поширення української та інших національних мов, обов'язкове вивчення комуністами мови, якою спілкується більшість населення [48, с. 75]. Його справу продовжив М. Скрипник (наркомом освіти у 1927 – 1933 рр.) У своїх промовах, статтях він наголошував на необхідності розвитку не лише культури українців, а й інших народів, які мешкали на території республіки [41, с. 148 – 156]. Домінуюче місце в публікаціях, присвячених культурно-освітній політиці партії посіли теми: утворення національних шкіл, ліквідації неписьменності, діяльності сільських будинків культури, хат-читалень, клубів, бібліотек тощо, які в загальних рисах розкривали культурно-освітнє життя й німецьких колоністів.

Однак, основною політико-ідеологічною лінією партійної влади в німецьких колоніях було впровадженню політики «войовничого атеїзму». Це виявлялося, в першу чергу, в переслідуванні та репресіях священників. Окрім антирелігійної пропаганди в культурно-освітній роботі серед німецького населення, здійснювалося впровадження принципів радянської системи освіти, що знайшло відображення в численних публікаціях у періодиці [34; 22; 7].

Почали виходити й монографічні дослідження [13; 14; 9; 40; 42], в яких висвітлювалися процеси соціокультурного розвитку національних меншин. Всі ці публікації мали відвертий агітаційно-пропагандистський характер. У них пояснювалися зміст, принципи роботи та завдання державної етнополітики, вирішувалися питання культурно-освітнього життя національних меншин, зокрема, німецької етнічної групи в Україні.

Іншою стороною діяльності радянської влади стала реальна робота в галузі утворення системи німецького національного адміністративно-територіального районування, організації системи національної освіти та запровадження землеустрою в німецьких і менонітських колоніях. Така робота здійснювалася Відділом національних меншин НКВС, Центральною Комісією у справах національних меншин при ВУЦВК, Центральним Бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У та відповідними структурами на місцях. Здійсненню заходів по забезпеченню роботи серед німецького населенню сприяли розробка чисельних інструктивних листів, постанов, звітів по обстеженню стану німецьких колоній, авторами яких були співробітники вищезазначених державних, радянських та партійних установ. Проте, переважна більшість названих документів опублікована не була.

Отже, названі вище праці керівників культурно-освітньої справи країни, їх ставлення до українізації та забезпечення потреб і запитів національних меншин роблять можливим аналіз організаційної сторони цього процесу. Недоліком таких досліджень є відсутність аналізу процесу національно-державного будівництва та висвітлення труднощів у ході реалізації цієї політики. Характерною рисою публікацій було висвітлення переважно позитивних досягнень політики в етнічній сфері. Історіографічне значення цих публікацій полягає переважно в тому, що вони віддзеркалюють, з одного боку, спробу режиму підмінити наукові дослідження проблем національних меншин офіційними версіями публіцистів ідеологічного характеру, а з іншого, еволюцією у підходах тогочасного режиму до реалізації державної енополітики в Україні щодо різних етнічних груп [35, с. 22; 51, с. 16].

До другого напрямку тогочасних досліджень слід віднести діяльність науковців, які працювали в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка (Львів), Українському науковому товаристві (Київ), в Історичній секції Української Академії наук, інших наукових інституціях, що прагнули до об'єктивного дослідження історії, культури, побуту, традицій, звичаїв українського населення та інших національних меншин [35, с. 20].

Із часу заснування Всеукраїнської Академії наук (*дали* – ВУАН)(1918) та створення наукових установ в її структурі розпочинаються історико-етнографічні та краєзнавчі дослідження етнічних меншин України. Протягом 1920–1925 рр. були створені основні наукові етнографічні центри в системі ВУАН, у структурі яких існувало кілька основних установ і секцій. До провідних осередків етнологічної науки цього періоду належали насамперед: Етнографічна Комісія ВУАН (1921–1933), що виникла на основі етнографічної секції Українського наукового товариства, під головуванням академіка А. Лободи; Музей (а згодом Кабінет) антропології та етнології ім. Хв. Вовка (1921-1934); Кабінет музичної етнографії (1922-1933) очолюваний К. Квіткою; Краєзнавча Комісія (1922); Комісія історичної пісенності (1924); Культурно-історична комісія (1924); Етнографічне товариство при Кабінеті антропології та етнології ім. Хв. Вовка (1925), яке 1928 р. стало Всеукраїнським Етнографічним товариством (ВУЕТ); Кабінет примітивної культури кафедри історії України (1925–1933) під керівництвом М. Грушевського [2]. Проводячи значну наукову роботу в галузі етнології й фольклористики національних меншин країни, особливо на початку свого заснування, ці інституції отримували реальну допомогу й підтримку з боку вищих органів державної влади і управління України, Народного комісаріату освіти, Центральної комісії по роботі з національними меншинами, відповідних місцевих структур. Була започаткована видавнича діяльність з етнологічних проблем. Видавництвом ВУАН керувала створена 1921 р. редакційно-видавнича комісія (з 1926 р. – редакційна колегія), яку очолював А.Ю. Кримський [33, с. 384].

Етнографічна Комісія (*дали* – ЕК) ВУАН розгорнула дослідження фольклору, традиційних народних вірувань і обрядів населення України. Вона опікувалася створенням і діяльністю народознавчих товариств, гуртків, музеїв, забезпечуючи їх етнографічними програмами-запитальниками. ЕК, поширюючи безкоштовно серед населення програми для збирання народних звичаїв, прислів'їв, вірувань, дитячих забавок, народних знань тощо, створила широку мережу кореспондентів. Загалом було розіслано понад 6 тис. примірників різних програм. Наприкінці 1920-х років із Комісією

співпрацювали понад десять тисяч збирачів-аматорів. Було зібрано фактичний матеріал із різних галузей традиційної культури українців й інших народів багатьох регіонів України. Результатами діяльності наукових співробітників ЕК було утворення фольклорно-етнографічного архіву, джерельна база якого становила понад 50 тис. архівних аркушів [15, с. 69]. Під редакцією А. Лободи і В. Петрова Комісія друкувала часопис «Етнографічний Вісник» (1925 – 1932. Кн.1 –10); Бюлетень ЕК ВУАН (1926-1930, №1 – 16), де з різною періодичністю публікувалися програми для збору етнографічного матеріалу, плани засідань Комісії та обговорення наукових доповідей, науково-інформаційні матеріали. У системі академічних видань виходив також науковий Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН [45, с. 69 – 70].

У програмі етнонаціональних досліджень ЕК були визначені теми з вивчення різних аспектів історії, життя та побуту, зокрема й німецького населення України. З 1922 р. при ЕК почав діяти Кабінет музичної етнографії, в якому розпочалося дослідження теми «Німці в Україні». Розробкою проблеми почала займатися науковий співробітник Кабінету Олена Курило [30, с. 410], яка зосереджувала свою наукову діяльність на вивченні пісенної спадщини німецькомовного населення Півдня України. У межах наукової роботи зданої теми дослідниця проводила активну експедиційну роботу в місцях компактного проживання німців і записувала на фонограф німецький музичний фольклор.

У контексті реалізації державної етнополітики створюються спеціальні державні структури та громадські об'єднання, що опікувалися питаннями краєзнавства, соціально-економічного та культурного відродження «малих народів» СРСР. 12 – 20 грудня 1920 р. у Москві пройшла Перша Всеросійська Конференція Товариств вивчення рідного краю. Конференція обрала Центральне бюро краєзнавства (ЦБК) та визначила його завданням координацію роботи краєзнавчих організацій на місцях і надання методичної допомоги місцевим краєзнавцям [1, с. 21]. У цьому зв'язку, до вивчення німецької національної меншини УСРР залучалися місцеві осередки ВУАН та краєзнавчі установи УСРР. Так, на початку 1920-х р. Одеське наукове товариство при ВУАН проводило експедиції для дослідження німців південного регіону, зокрема, зніціювало створення мапи місць їх компактного розселення [30, с. 411]. Також співробітниками заснованого 1920 р. Мелітопольського повітового музею краєзнавства, проводилися археологічні дослідження, вивчалися історія та побут німецьких колоністів Мелітопольського краю. Звіти цієї роботи були надруковані 1928 р. у часописі «Освіта на Мелітопольщині» [47, с. 204].

Важлива роль у дослідженнях історії німецького населення України належала Одеській комісії краєзнавства, створеній при ВУАН 1920 р. Очолив її професор С. Дложевський. Склад комісії формували чотири секції – археологічна, секція вивчення природних багатств, соціально-історична та етнографічно-лінгвістична секція. У складі останньої діяла німецька підсекція, яка досліджувала питання побуту, фольклор німецького населення регіону. Членами цього осередку Одеської комісії були понад сто осіб [47, с. 204]. В роботі німецької підсекції, взяли активну участь відомі ленінградські дослідники-діалектологи, такі як, професор німецької філології Ленінградського університету В. Жирмунський, його учень А. Штрюм, співробітники Ленінградського центру по вивченню діалектів Е. Йогансон, Л. Зіндер [23, с. 23]. До досліджень також залучився одеський вчений

Г. Штайнванд і інші українські дослідники, які згодом продовжили свою діяльність у Кабінеті Національних меншостей ВУАН.

Всесвітньо відомий мовознавець, професор Ленінградського університету Віктор Максимович Жирмунський (1891 – 1971) одним із перших розпочав дослідження фольклору та діалектів німецьких етнічних груп України та СРСР. Слід зазначити, що вчений почав захоплюватися діалектологією ще в Саратовському університеті, де 1917 – 1919 рр. очолював кафедру романогерманської філології. В цей час він познайомився з молодим викладачем німецької мови університету Георгом Генріховичем Дингесом (1891 – 1932) [44], який в пізніше став засновником одного з перших в радянському союзі діалектологічних центрів у Саратові (1922). На формування наукових уподобань Г. Дингеса в сфері діалектології впливав Московський лінгвістичний гурток, створений 1915 р. як студентське об'єднання історико-філологічного факультету Московського університету, де навчався майбутній дослідник. Тут він захистив кандидатську дисертацію «Про російський вплив на діалекти німецьких колоністів Самарської та Саратовської губернії» (1917). Цей гурток став своєрідним центром, що об'єднав наукові інтереси багатьох російських філологів в дослідженні етнолінгвістичної проблематики країни. З 1920 р. дійсним членом гуртка був також і професор В. Жирмунський, який згодом відіграє важливу роль у становленні російської школи німецької діалектології [43]. Наукова співпраця з вченими Московського лінгвістичного гуртка, сприяла організації, за ініціативою В. Жирмунського, Ленінградського центру з вивчення діалектів [23, с. 23]. Також, за його пропозицією був створений подібний діалектологічний центр в Одесі. Активну роботу по вивченню німецького населення Півдня України проводив учень-аспірант В. Жирмунського Альфред Миколайович Штрѐм (1898 – 1944), уродженець Петербургу, нащадок прибалтійських німців, який згодом очолив цей центр. За порадою свого вчителя А. Штрѐм у 1927 р. переїжджає з Ленінграду на Хортицю, де починає викладати в Хортицькому німецькому педагогічному технікумі, а з 1929 р. працює на посаді професора Одеського інституту народної освіти [23, с. 24].

Заснуванню цих діалектичних центрів передувало проведення численних наукових експедицій по німецьким колоніям Поволжя. Так, у 1921 р. В. Жирмунський разом з А. Штрѐмом здійснюють ознайомчу поїздку в німецькі поселення на р. Неві. Пізніше професор починає залучати до наукової роботи інших студентів та аспірантів університету, серед яких Л. Зіндер, Т. Сокольська, Е. Йогансон. Під його керівництвом розпочинаються експедиції у регіони компактного проживання німецької етнічної групи СРСР [23, с. 24].

Працюючи в німецькій секції Одеської комісії краєзнавства А. Штрѐм досліджував німецькі колонії в районі річки Молочної; Е. Йогансон – колонії Криму (під Сімферополем та у Феодосії). До 1926 р. експедиційні дослідження охопили вже 26 німецьких колоній України. Наступна експедиція, що тривала 1927 р., досліджувала маріупольські та чернігівські колонії. Взимку 1928 р. ці дослідження поширюються й на територію Молдови [23, с. 25]. На той час питання побуту німців України були малодослідженими, а відтак, науковці зосередили свою увагу на вивченні їх традиційної музичної культури та пов'язували студії народної німецької пісні з іншими питаннями народознавства.

Беручи до уваги масштабність етнографічних досліджень різних національних груп України, що розпочалися у 1920-ті роки, Етнографічна Комісія порушила перед ВУАН питання про створення спеціального наукового підрозділу – Кабінету по вивченню національних меншостей. Його основним завданням мало стати проведення спеціальної науково-дослідної роботи в галузі вивчення мови, літератури, історії, економіки, етнографії й мистецтва національних меншостей УСРР. Зокрема, доцільність створення такої наукової установи, обстоював у своєму виступі на Всеукраїнській нараді з роботи серед нацменшин (листопад 1927 р., Харків), видатний український етнограф і славіст чеського походження професор Євген Рихлік (1888 – 1937) (дослідник чеської колонізації українських земель останньої третини ХІХ ст. і чеської національної меншини в Україні) [15, с. 70]. Нарада ухвалила рішення про створення при Етнографічній комісії ВУАН такого Кабінету. Однак, постанову про створення нової установи під керівництвом Є. Рихліка Історико-філологічний відділ ВУАН ухвалив лише 28 січня 1929 р. Про завдання, що їх ставили перед українськими вченими владні структури, Є. Рихлік писав: «У своїй дослідчій роботі Кабінет національних меншостей повинен буде вивчати всі економічні, етнографічні, побутові й культурні особливості національних меншостей України, їх мову з діалектами, історію, взагалі всі передумови дальшого їх економічного й культурного розвитку. Планувати роботу Кабінетові доведеться виходячи з практичних потреб життя в радянських умовах» [39, с. 5].

Для отримання максимально достовірної інформації щодо етнічних процесів в Україні вчені Кабінету Нацмен розіслали спеціально розроблені анкети в різні організації та установи країни, що опікувалися інтересами історії та культури національних меншин. Мета таких заходів полягала в тому, щоб не обмежуватися суто теоретизуванням проблем нацменшин, а зосереджувати свою увагу на дослідженні конкретних тем і питань життя етнічних груп і міжетнічних стосунках. Як зазначав Є. Рихлік, основним принципом роботи Кабінету нацмен «...повсючасно мати на оці досвід практичних робітників серед нацменів, щоб не відриватися від найактуальніших проблем сучасного життя й не загубити провідну мету і рацію свого існування» [15, с. 70, с. 72].

Для реалізації цих наукових завдань вже на початку діяльності Кабінету був розроблений план заходів щодо забезпечення необхідної матеріально-технічної та організаційної бази в сфері дослідження проблем нацменшин. В зв'язку з цим перед співробітниками Кабінету постала низка важливих завдань: опрацювання статистичних даних стосовно соціального стану, компактного розташування на певній території, мов і культури національних меншостей; створення нової етнографічної мапи України, яка б уточнювала дані мапи 1925 р.; збирання пам'яток матеріальної культури, історії та мистецтва нацменшостей України; складання бібліографії історії окремих національних груп; робота в архівних установах; започаткування спеціальної бібліотеки нацменознавства, а також, налагодження зв'язків із зарубіжними науковцями, зокрема, з Інститутом нацменшостей у Празі [38].

Зосереджуючи першочергову увагу на координації досліджень у галузі історико-культурної спадщини національних меншин, Кабінет вже в 1929 – 1930 рр. налагодив тісні наукові зв'язки з Кабінетом музичної етнографії, Етнографічним музеєм, Житомирським, Коростенським, Маріупольським,

Мелітопольським окружними музеями, вищими та середніми навчальними закладами, іншими науково-дослідними установами [25, с. 154].

Під керівництвом Кабінету по вивченню національних меншин, в деяких округах утворювались місцеві комісії національних меншин, краєзнавчі організації, які активно співпрацювали з Кабінетом. Досвід роботи Етнографічної комісії, Кабінету національних меншин став у нагоді іншим науково-дослідним, громадським організаціям та установам, що діяли в структурі ВУАН або працювали під її науково-методичним керівництвом, для розгортання діяльності в цьому напрямку.

У рамках практичних досліджень етнічних проблем національних меншин, Кабінет, за ініціатииви Є. Рихліка, організував співпрацю науковців України та Росії. Серед них: В. Жирмунський, Є. Кагаров, О. Баранніков, Б. Ларін, В. Кравченко та інші [47, с. 115].

В структурі Кабінету почали діяти німецький, болгарський, грецький, єврейський, польський, чеський та циганський відділи [47, с. 117; 15, с. 70], які здійснювали пошук і наукове опрацювання найрізноманітніших матеріалів історичного, етнологічного та фольклорного характеру. У німецькому відділі Кабінету Нацмен свої дослідження проблематики цієї етнічної групи Півдня України продовжили професор В. Жирмунський, лектор Одеського інституту народної освіти (*дали* – ІНО) А. Штрџом та Л. Зіндер, які з 1921 р. проводили наукові пошуки у Ленінградському центрі по вивченню діалектів. Також працювали у складі згадані вище німецької підсекції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. Експедиційну роботу серед німецького населення Волині проводив український дослідник В. Кравченко. Під керівництвом А. Штрџома діяв німецький семінар при Одеському ІНО [23, с. 24].

З метою обстеження німецьких сільськогосподарських колоній України у 1929 р. були проведені експедиції до місць компактного проживання німецького населення. Влітку 1929 р. В. Жирмунський та А. Штрџом здійснили експедицію в колонії Ямбург, Йозефсталь на Дніпропетровщині [23, с. 24]. Л. Зіндер досліджував німецькі Рибальські колонії: Мюльгаузендорф, Клостердорф, Шлангендорф. Волинські колонії Аннета та Стара Буда стали об'єктом дослідження В. Кравченка [47, с. 115]. Робота цих науковців зосереджувалася, головним чином, на вивченні етнокультурних процесів: усного та пісенного фольклору, специфіки мовних діалектів німецького населення різних регіонів України. Фрагментарно досліджувалися історія німецької колонізації українських земель, особливості економічного стану німецьких сільськогосподарських колоній.

Під час експедицій до німецьких і шведських колоній України були отримані важливі лінгвістичні та етнографічні матеріали. З цього приводу у листі до Управління науки та Раднацмену Наркомату освіти В. Жирмунський писав: «З'ясувалося, що колонія Ямбург зберегла зовсім недоторкану старовинну північно-баварську говірку (місцевості, що межують з південного сходу з містом Нюрнберг), в той час, як на місці первісного поселення ямбурзьких колоністів (поблизу міст Ямбурга – Кінгісеппа Ленінградської округи) баварська говірка була витіснена гесенсько-пфальськими діалектами інших ленінградських колоній. Завдяки ізоляції колоній, пісенний репертуар виявився, також, надзвичайно старовинним: було записано низку балад середньовічного походження, до цього часу невідомих на території СРСР» [47, с. 115 – 116]. Зокрема, у листі читаємо: «В колонії Рибальську виявлений цікавий приклад змішення нижньонімецької (данцігської) та

верхньонімецької говірок. Одночасно зі мною, за моїм розпорядженням, на кошти Інституту порівняльних мов і літератури (м. Ленінград) працював в німецьких колоніях «шведського району» мій співробітник Л. Зіндер. Він обстежив говірки колоній Мюльгаузендорф, Клостердорф, Шлангендорф, що виявилися змішаними, сильно деформованими під впливом літературної німецької мови» [47, с. 116].

Матеріали, зібрані В. Жирмунським та його учнями підчас експедицій, були покладені в основу численних публікацій збірок німецького пісенного фольклору. Свої висновки і узагальнення вчений викладав у статтях, опублікованих, зокрема у часописі «Етнографія» (пізніше називався «Радянська етнографія») [10; 11; 12]. В них автор проводить порівняння народної культури німців Поволжя, Сибіру, та України. За свідченням дослідника (що базувалися на результатах фольклорних спостережень) «рідною мовою німецьких колоністів є місцевий сільський діалект, яким вони повсякденно спілкуються в сім'ї та з односельцями. Кожна колонія розмовляє своїм особливим діалектом, вивезеним поселенцями з Німеччини або ж створеним на новій батьківщині через змішання декількох різних говірок» [12, с. 15]. Крім того, В. Жирмунським було опубліковано монографію, присвячену українським німцям. Праця має чотири розділи – історія, діалекти, народна пісня та етнографія [51].

А. Штрюм теж підготував до друку кілька праць з німецької діалектології та фольклору. У праці «Еволюція німецької народної пісні в Україні» він узагальнив власні спостереження пісенного жанру, виділяючи в розвитку німецької пісні кілька етапів: 1) XV – XVI ст.; 2) XVII – XVIII ст.; 3) XIX – початок XX ст. Саме третій етап, на думку дослідника, вирізняється впливом на німецьку пісенну культуру української та російської пісні [30, с. 414].

Питанню іноетнічних впливів на німецьку пісенну творчість, наслідком яких було виникнення так званих «змішаних» пісень, приділяли увагу В. Жирмунський та Г. Штайнванд. Зокрема Г. Штайнванд у статті «Про російські та українські впливи на пісні німецьких колоністів в Україні» писав, що поява окремих українських і російських слів у німецьких піснях пояснюється еволюцією мислення їхніх носіїв та поповненням словникового запасу німецьких поселенців, а також наслідком побутових, господарських і культурних контактів із місцевим населенням [25, с. 123].

Своєрідним підсумками наукової діяльності німецької секції став випуск у 1929 р. спеціального тому «Вісника Одеської комісії краєзнавства» [30, с. 415]. Також, в документах архіву Кабінету Нацмен, виявлених Б. Чирко, зберігаються підготовлені під керівництвом В. Кравченка рукописні матеріали «Німецька колонія Аннета», «Німецький колгосп ім. К. Лібкнехта при колонії Стара Буда»; рукопис праці А. Штрюма «Змішування діалектів та утворення єдиної говірки нацменшості на річці Молочній на Мелітопольщині», а також рукопис праці В. Жирмунського «Сучасний стан і завдання вивчення німців на Україні» [47, с. 204]. Отже, робота цих науковців зосереджувалася, головним чином, на вивченні етнокультурних процесів: народного фольклору, пісенної творчості, специфіки мовних діалектів німецького населення різних регіонів України.

Слід відзначити, що дані, отримані підчас обстеження німецьких колоній України, зацікавили не лише вітчизняних, а й зарубіжних фахівців. На запрошення Спілки німецьких краєзнавчих товариств В. Жирмунський прочитав цикл лекцій у Берлінському та Мюнхенському університетах.

Останні були із зацікавленістю зустрінуті науковою громадськістю Німеччини. Скорочені варіанти доповідей В. Жирмунського про стан і діалектологічні особливості мови населення німецьких колоній в Україні були опубліковані в «Германсько-романському місячнику», «Вюртемберзьких краєзнавчих відомостях», а також в інших наукових виданнях Німеччини [47, с. 116].

Таким чином, дослідження В. Жирмунського «мовних ареалів» німців не обмежувалося вивченням окремих місцевих діалектів мови німецьких колоністів, хоча це й було основним напрямом його наукової діяльності. Поряд із вивченням суто лінгвістичної проблематики, професор розглядав й інші аспекти, пов'язані з соціокультурним буттям німецьких колоній: особливостями традицій, специфікою міжетнічних взаємовпливів німецьких колоністів та інонаціонального населення Півдня України. Дослідження В. Жирмунського часто виходили за межі діалектологічних, автор зосереджував увагу й на історії німецьких колоній південного регіону. Доробок В. Жирмунського та аналіз зібраного ним фольклорного матеріалу і тепер привертає увагу вітчизняних й зарубіжних фахівців, які займаються дослідженням проблематики етнічних і лінгвістичних процесів. Як зазначає К. Лях, спадщині В. Жирмунського присвячені роботи Е. Йона, проводиться спільна робота архіву народної пісні у Фрайбурзі (Німеччина) з рукописним відділом Інституту російської літератури Російської Академії наук, що присвячена аналізу колекції пісень російських і українських німецьких колоністів, зібраних В. Жирмунським [24, с. 24].

Окремим напрямком роботи Кабінету було утворення спеціалізованого друкованого органу, в якому розглядалися б проблеми нацменшин. Про мету та завдання такого часопису Є. Рихлік писав: «Ми сподіваємося, що наш «Нацменівський збірник» незабаром набуде характеру періодичного видання, і що силами того нацменівського колективу, що починає гуртуватися навколо Кабінету нацменів ВУАН, нам пощастить zorganizувати в цьому збірникові бібліографічно-критичний відділ, який буде тримати наукового робітника окремої нацменівської галузі в курсі всієї літератури нацменознавства й національного питання, що з'являється так у нас, як і за кордоном» [39, с. 5].

Отже, в результаті організації Кабінету Нацмен та наполегливої діяльності її керівника, науковці отримали можливість збору та ґрунтовного аналізу історико-етнографічного матеріалу з метою всебічного дослідження історії і культури національних меншостей України. По суті, це стало теоретико-методологічною основою для формування в Україні нової наукової дисципліни – нацменознавства, фундатором якої слід вважати Є. Рихліка.

Спостерігаючи за роботою новоствореного Кабінету нацменів, керівництво ВУАН вже у 1930 р. поставило питання про організацію науково-дослідної кафедри з вивчення національних меншостей. На таку позицію пристала спеціальна нарада у справі поширення наукової роботи серед нацменшин, що її було скликано 27 квітня 1930 р. в ВУАН; 6 травня ці рішення затвердила Президія Першого відділу ВУАН, а 13 травня – Президія ВУАН [15, с. 73].

Однак, у 1930 р. відбулася, як виявилось, остання експедиція в регіони компактного проживання німецького населення в Україні, після чого історично-етнографічні дослідження німецької меншини УРСР припинилися. Це було пов'язано з початком репресій сталінської влади щодо науковців та кардинальними змінами в сфері державної етнополітики у СРСР. Цього ж

року був заарештований Є. Рихлік. Роботу Кабінету нацменшостей було паралізовано, рукописи першого випуску «Праць Кабінету нацмен» конфісковано. Незабаром нова перспективна ланка ВУАН була ліквідована як «куболо націонал-шовіністів». Трагічна доля спіткала майже всіх членів Кабінету Національних меншостей (В. Жирмунського, А. Штрьома, Л. Зіндера та ін.) [23, с. 24-25].

9 лютого 1932 р. Президія ВУАН приймає рішення про створення Інституту національного питання, до якого, як складова частина передавався Кабінет Нацмен. 1933 р. серед підрозділів Інституту історії ВУАН з'являється 9-й сектор теорії нацменшостей на Україні, який провадив науково-дослідну роботу. У 1933 р. Кабінет Нацмен, як і вся Етнографічна комісія, був реорганізований у Спілку Інституту матеріальної культури (СІМК), а через рік – в Інститут матеріальної культури, який пізніше був перейменований в Інститут археології АН УСРР. З 1933 р. у зв'язку з реорганізацією Академії наук України, етнографічні установи ВУАН були ліквідовані. Припинили функціонування й етнографічні відділи музеїв України [15, с. 73].

Таким чином, масштабна та успішна діяльність академічних наукових інституцій, спрямована на вивчення народної культури, що була розгорнута у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст., перервалася на десятиліття. З огляду на ідеологічні концепції правлячого режиму дослідження історичного розвитку німецьких, менонітських колоній в цей період переважно здійснювалося в руслі реалізації політики войовничого атеїзму. В такому ключі написані праці Ленінградського вченого Олександра Ілліча Клібанова (1910 – 1994). Вже в 1933 р. він обіймав посаду відповідального редактора та уповноваженого по Ленінграді державного антирелігійного видавництва. У 1931 р. була опублікована його книга «Меноніти» [18], а у 1935 р. підготовлена дисертація «Менонітська колонізація на Півдні Росії у XVIII – XIX ст.» [17]. Ця праця за міжвоєнний період була єдиним дисертаційним дослідженням з історії, що стосувалася проблем німецькомовного населення Півдня України, яка з'явилася тільки через шістнадцять років після захисту дисертації Г. Писаревського – «З історії іноземної колонізації в Росії в XVIII в.» (1909) [31]. В дисертації досліджується релігійний рух менонітів, який виник в першій – другій третині XVI ст. у Нідерландах. Автор зазначає, що історія виникнення та сутність менонітського руху викликали значний інтерес у представників західноєвропейської історіографії, які «бачили сутність менонітського напрямку у протестантизмі в ідеології всеохоплюючого надкласового альтруїзму та пацифізму, розглядаючи його як «мирний» варіант анабаптизму» [17, с. 3 – 4]. З точки зору О. Клібанова, така характеристика представляла собою «суб'єктивістсько-буржуазне» тлумачення основних фактів, що відносяться до виникнення менонітського релігійного руху. Проте, не дивлячись на такі оцінки цього руху (що співпадали з ідеологічно-політичними доктринами партійно-радянської верхівки) у 1936 – 1954 рр. вчений зазнав репресій. Це було пов'язано з тим, що О. Клібанов підтримував зв'язки зі своїм науковим керівником, відомим етнографом, професором М. Маторінім, який був звинувачений раніше, як «ворог народу». Загалом О. Клібанов провів у таборах 12 років та до того ж отримав 5 років заслання до Сибіру, де він мав можливість працювати вчителем у школі Омської області та Красноярському пединституті. З 1954 р. після реабілітації і до самої смерті (1994) він працює в Інституті історії АН СРСР [23, с. 19-20]. Повернувшись до наукової діяльності О. Клібанов знов звертається до

тематики дослідження менонітського сектантства, що знайшло відображення в монографії «Історія релігійного сектантства Росії», виданої 1965 р. [16]. Підводячи короткий підсумок життєвого шляху та наукової діяльності вченого слід сказати, що О. Клібанов підготував низку фундаментальних праць з історії, суспільно-релігійних рухів Росії [19]. За свою наукову діяльність у 1983 р. був нагороджений державною премією [23, с. 20].

На початку 1930-х рр., з огляду на ідеологічний курс впровадження системи колективізації в СРСР деякі автори, а саме М. Кривохатський, А. Реймарус та Г. Фрізен в певній мірі зупинилися на питаннях, пов'язаних з особливостями його реалізації в німецьких і менонітських сільськогосподарських колоніях. Об'єктом дослідження М. Кривохатського стали соціальні процеси та конфліктні явища, які були зумовлені необхідністю розв'язання нагальних проблем у сфері землеустрою. Дослідник конкретизував уявлення про економічне життя колоній, зробивши висновок про «експлуататорський» характер системи виробничої організації господарства менонітів [21].

У іншому нарисі «Меноніти» А. Реймаруса (Пеннер) та Г. Фрізена 1930 р. автори зробили наголос на проблемах, що виникали у сфері землеустрою в німецьких і менонітських сільськогосподарських колоніях [36, с. 8 – 15]. Дослідники зазначали що традиційна релігійність менонітів значно гальмувала соціальне розшарування в менонітських колоніях [36, с. 13]. Не бажання менонітів включатися в процес побудови колгоспної системи господарювання автори пояснювали «вужько сектантською релігійністю» та замкненістю менонітських колоній [36, с. 19]. Авторі також в певній мірі розглядали питання німецької освіти в Україні. Вони безпідставно стверджували, що предмети, які викладалися в школах, слугували зміцненню господарської могутності буржуазії, а також подальшому «одурманюванню менонітських трудящих мас». У праці «Під гнітом релігії», опублікованої 1931 р. автори висловлювали подібну точку зору, а саме, що німецьку освіту менонітська верхівка розглядала лише як знаряддя релігійного «одурманювання мас» та в зв'язку з цим витрачала колосальні кошти на спорудження, як молитовних будинків, так і шкіл. У 1938 р. в часописі «Антирелігійник» також була опублікована стаття А. Реймаруса «Меноніти», в якій автор зазначає, що так звані «куркулі» та «поміщики» німецьких сільськогосподарських колоній скептично ставилися до можливості розв'язання земельного питання, тому що воно здійснювалося представниками органів радянської влади. До того ж, А. Реймарус розглядав і питання соціальних конфліктів в німецьких колоніях які, на його думку, були результатом класового протистояння заможного та незаможного населення колоній [37, с. 48 – 49].

Період з середини 1930 до початку 1940-х рр. характеризується згортанням політики коренізації. Наукові розвідки стали епізодичними, що було пов'язано з репресіями представників німецького етносу 1933 – 1937 рр. та депортацією німців УРСР на початку Другої світової війни.

Підводячи підсумки відмітимо, що період 1920-х – 1930-х рр. характеризується наявністю двох протилежних підходів до аналізу історичних, соціальних, економічних і суспільно-політичних процесів у середовищі німців Півдня України. В основу першого була покладена методологія марксизму та більшовицька доктрина з національного питання, котра декларуючи «розкріпачення націй» та інтернаціоналізм, набула відверто

ідеологічного характеру. Провідниками цього напрямку стали члени Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. У їх публікаціях історія німецької меншини подавалися у руслі актуальної тоді політики «коренізації». Ідеологічний тиск позначився й на спеціальних дослідженнях початку 1930-х рр. О. Клібанова, М. Кривохатського, А. Рейнмаруса, Г. Фрізена, що розглядали господарський та соціокультурний розвиток німців і менонітів, негативно характеризуючи систему організації господарств і «сектантську релігійність» останніх. Інший напрямок досліджень репрезентують праці співробітників створених у 1920-х рр. наукових етнографічних установ, секцій і кабінетів ВУАН. Визначено, що дослідження теми «Німці в Україні» тривало: в Кабінеті музичної етнографії (О. Курило); Одеській комісії краєзнавства (німецька підсекція) В. Жирмунський, А. Штрюм, Е. Йогансон, Л. Зіндер, Г. Штайнванд; Кабінеті національних меншостей (німецький відділ – В. Жирмунський, А. Штрюм, Л. Зіндер, В. Кравченко). Їх праці, хоча й вибудовувалися в руслі офіційної політичної лінії, проте вирізнялися спробами об'єктивного висвітлення історії, етнографії, мовознавства і фольклору німців УСРР.

Джерела та література:

1. Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII вв. – 90-е гг. XX вв.) / Маргарита Анатольевна Араджиони. – Симферополь: Изд. Дом «Амена», 1999. – 132 с.
2. Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років / Валентина Борисенко. – К.: Наук. думка, 2002. – 92 с.
3. Буценко А.И. Работа среди национальных меньшинств на Украине / Афанасий Иванович Буценко // Советское строительство. – 1927. – № 1. – С. 79–85.
4. Буценко А. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР / Афанасий Иванович Буценко. – Харків: Вид. оргінстру ВУЦВК, 1928. – 25 с.
5. Гафтель І. Результати виборів до німецьких сільрад / І. Гафтель // Радянська Україна. – 1927. – № 5–6.
6. Гафтель І. Результати виборчої кампанії в німецьких сільрадах / І. Гафтель // Радянська Україна. – 1929. – № 3-4. – С. 21–26.
7. Герман Д. Як працює німецька книгарня в селі Люксембург / Д. Герман // Радянський книгар. – 1931.
8. Гітлянський А.С. Вибори до рад серед нацменшостей / А.С. Гітлянський // Радянська Україна. – 1934 – № 11.
9. Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине / А.Б. Глинский. – Х.: Центриздат, 1931. – 78[2] с.
10. Жирмунский В.М. Итоги и задачи диалектического и этнографического изучения немецких поселений СССР / Виктор Максимович Жирмунский // Советская этнография. – 1933. – № 2. – С. 84–112.
11. Жирмунский В.М. Проблемы немецкой диалектологии в связи с историческим краеведением / Виктор Максимович Жирмунский // Этнография. – 1927. – Кн. III. – № 1. – С. 143–150.
12. Жирмунский В.М. Этнографическая работа в немецких колониях Украины и Крыма / Виктор Максимович Жирмунский // Этнография. – 1927. – № 2. – С. 13–26.
13. Затонский В.П. К вопросам национальной политики на Украине / В.П. Затонский. – Харьков: Партиздат, 1933. – 128 с.
14. Затонський В.П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: [доповідь та кінцеве слово на січневій сесії ВУАН] / В.П. Затонський. – Харків: Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. – 64 с.

15. Зіневич Н.О. Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела): дис... канд. істор. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Наталія Олексіївна Зіневич. – К., 2005. – 250 с.
16. Клибанов А.И. История религиозного сектанства в России (60-е гг. XIX в. – 1917 г.) / Анатолий Ильич Клибанов. – М.: Наука, 1965. – 345 с.
17. Клибанов А.И. Меннонитская колонизация на юге России в XVIII – XIX вв.: [тез. дис.] / Анатолий Ильич Клибанов. – Л., 1935. – 5 с.
18. Клибанов А.И. Меннониты / Александр Ильич Клибанов. – М.; Л.: Огиз – Моск. рабочий, 13-я тип. Огиз'а в Москве, 1931. – 110 с.
19. Клибанов А.И. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем / Анатолий Ильич Клибанов. – М.: Наука, 1973. – 256 с.
20. Косиор С.В. Підсумки й найближчі завдання національної політики на Україні / С.В. Косиор // Червоний шлях. – 1933. – № 8-9. – С. 205–244.
21. Кривохатський М. Меноніти на Україні. / М. Кривохатський. – Харків: Пролетарій, 1930. – 48 с.
22. Левітан М. Освіта національних меншостей / М. Левітан // Шлях освіти. – 1927. – № 10. – С. 15–23.
23. Летопись диссертаций по истории и культуре российских немцев (1960-е – 2009 гг.): [справочник / сост., ред., авт. вступ. ст. И.В. Черказьянова]. – СПб.: Нестор-История, 2009. – 286 с.
24. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок ХХ ст.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / Катерина Сергіївна Лях. – Запоріжжя, 2005. – 269 с.
25. Макаренко О.П. Нариси з історії етномузичної культури Півдня України / О.П. Макаренко. – Миколаїв: Ред.-вид. відділ МДПУ, 2001. – ...с.;
26. Мартинчук І.І. Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Інна Іванівна Мартинчук; Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1998. – 16 с.
27. Мац Д. Ликвідація округ і обслуговування трудящих національних меншостей / Д. Мац // Радянська Україна. – 1931. – № 9. – С.11–16.
28. Мац Д. Спартаківський німецький район України / Д. Мац // Революція и національності. – 1937. – № 1. – С. 69–71.
29. Міронова І.С. Культура національних меншин Півдня України в 20-30-ті роки ХХ ст.: дис... канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ірина Сергіївна Міронова. – Донецьк, 2003. – 282 с.
30. Міронова І.С. Розвиток красназвочої роботи серед німецького населення Півдня України в 1920-1930-ті рр. // Матер. Междунар. науч. конф., посвященной 200-летию переселения немцев в Крым [«История немецкой колонизации в Крыму и на Юге Украины в XIX-XX вв.»], (Симферополь-Судак, 6-10 июня 2004 г.) / [сост. Ю.Н. Лаптев]. – Симферополь: Антикава А, 2007. – С. 409–418.
31. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизданным архивным документам) / Григорий Григорьевич Писаревский. – М.: Печатня А.И. Снегирева, 1909. – 342 [84] с.
32. Постишев П.П. Національні питання в реконструктивний період / П.П. Постишев. – Харків: Пролетар, 1930. – 48 с.
33. Прокопчук В.С. Особливості розвитку українського красназнавства першої половини 20-х років ХХ ст. / В.С. Прокопчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: [істор. науки]. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 13. – С. 381–390.
34. Просвещение среди немцев // Радянська школа. – 1925. – № 2. – С. 148.
35. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К.: Поліс, 2000. – 446 с.
36. Реймарус А. Меннониты: краткий очерк / А. Реймарус, Г. Фризен; под ред. И. Геберта. – М.: Изд. «Безбожник», 1930. – 77 с.
37. Реймарус А. Меннониты / А. Реймарус // Антирелигиозник.– 1938. – № 1. – С. 48–53.

38. Рихлік Є. Кабінет нацмен / Євген Рихлік // Вісті ВУАН. – К., 1930. – № 2. – березень-квітень. – С. 41.
39. Рихлік Є. Науково-дослідча праця серед нацменів при ВУАН / Євген Рихлік // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – К., 1928. – № 10. – С. 2–5.
40. Ряппо Я. Система народного просвещения Украины: [сб. материалов, статей и докладов] / Я. Ряппо. – Харьков: Госиздат Украины, 1925. – 231 с.
41. Скрипник М.О. Національна політика (щодо) малих народів / М.О. Скрипник // Вибрані твори. – К.: Вид-во «Україна», 1991. – С. 148–156.
42. Скрипник М. Нові лінії в національно-культурному будівництві / М. Скрипник. – Харків: ДВУ, 1930 – 61 с.
43. Смирницкая С.В. В.М. Жирмунский и Ленинградский центр по изучению немецких поселений в России / С.В. Смирницкая // Немцы в России: русско-немецкие научные и культурные связи. – СПб.: «ДБ», 2000. – С. 55–60.
44. Смирницкая С.В. Г. Дингес и немецкая диалектология в России / С.В. Смирницкая // Немцы в России: русско-немецкие научные и культурные связи. – СПб.: «ДБ», 2000. – С. 61–70.
45. Ставицька Н.П. Діяльність етнографічної комісії при ВУАН по дослідженню національних меншин // VII Всеукр. наук. конф. [«Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність»]. – К.: Рідний край, 1995. – Ч. 1. – С. 69–70.
46. Черлончакевич М. Національні меншості на Україні / Микола Олександрович Черлончакевич // Більшовик України. – 1926. – № 4-5. – С. 106–112.
47. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття). – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.
48. Шумський О. 3 промови на червневому Пленумі ЦК КП(б)У про підсумки українізації // Національні процеси в Україні: історія і сучасність: [докум. і матеріали: довідник: у 2-х ч. / упоряд. І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка]. – К.: Вища шк., 1997. – Ч. 2. – С. 75–79.
49. Якубова Л.Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921-1935 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / Лариса Дмитрівна Якубова; Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – 35 с.
50. Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років ХХ ст.: історіографія та джерела дослідження / Лариса Дмитрівна Якубова. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2006. – 170 с.
51. Schirmunski V. Die deutschen Kolonien in der Ukraine. Geschichte, Mundarten, Volkslied, Volkshunde / Viktor Schirmunski. – Charkow, 1928. – 161 p.

Елла Стьопченко (Київ, Україна). Соціокультурний розвиток німців Півдня України в історичних дослідженнях 1920-1930-х рр.

У статті на основі аналізу історично-публіцистичних і наукових праць 1920-1930-х рр. визначається наявність протилежних підходів до вивчення історії та культури німецької національної меншини Півдня України. З'ясовується, що представниками першого виступали члени партійно-державної еліти, які віддавали пріоритет ідеологічному, соціально-класовому підходу до аналізу національних проблем цього етносу. Інший напрямок репрезентований працями співробітників наукових установ, секцій і кабінетів ВУАН, в яких зосереджувалася увага на історичному, етнографічному, лінгвістичному та фольклорно-музичному розвитку німців південного регіону.

Ключові слова: німецька національна меншина, Етнографічна Комісія, Кабінет Національних меншостей, Південь України.

Елла Степченко (Київ, Україна). Соціокультурное развитие немцев Юга Украины в исторических исследованиях 1920-1930-х гг.

В статье на основе анализа историко-публицистических и научных работ 1920-1930-х гг. выделяется существование двух противоположных подходов к изучению истории и культуры немецкой национальной меньшинны Юга Украины. Определяется, что

представителями первого выступали члены партийно-государственной элиты, которые отдавали приоритет идеологическому, социально-классовому подходу к анализу национальных проблем этого этноса. Другой подход представлен трудами сотрудников научных организаций, секций и кабинетов ВУАН, в которых уделялось внимание историческому, этнографическому, лингвистическому и фольклорно-музыкальному развитию немцев южного региона.

Ключевые слова: немецкое национальное меньшинство, Этнографическая Комиссия, Кабинет Национальных меньшинств, Юг Украины.

Ella Stepchenko (*Kyiv, Ukraine*). **Social-cultural development of German in the South of Ukraine during the historical researches 1920-1930 s.**

The article is revolved around historical-publicistic and scientific works in 1920-1930 s. It shows two different ways to learn history and cultures of German national minority in the South of Ukraine. Representatives of the first one were members of the party-government elite, which preferred ideological, social-class way to analyze the national issues of this ethnicity. The second tendency is represented by the works of research assistants, sections and cabinet VUAS where historical, ethnographical, linguistic and folk-musical awareness of German of the South of Ukraine was developing.

Key words: German national minority, Ethnographical Committee, Cabinet of national minority, South of Ukraine.

Володимир МАРЧУК

(Рівне, Україна)

УДК 94 (477) «1944 – 1945»

Боротьба з українським національно-визвольним рухом у Рівненській області (1944–1945 рр.)

В останнє десятиліття вітчизняна наука зробила крок вперед у галузі переосмислення військово-політичної історії України ХХ ст. Проте один з найпотужніших національно-визвольних рухів у Європі 40–50-х років, безпрецедентний за тривалістю, активністю і масштабами опір українського народу могутньому репресивному апаратові сталінської імперії під проводом ОУН і УПА все ще сприймається частиною нашого суспільства неоднозначно. Впродовж півстоліття радянська історіографія і пропаганда формували в людей спотворене уявлення про національно-визвольний рух 1940–1950-х років на західноукраїнських землях. Таким чином режимові вдалося нав'язати широкому загалу викривлений стереотип борців за незалежність і соборність України, приховуючи реальні масштаби боротьби та її характер, а також злочини репресивних органів проти місцевого населення.

Метою статті є дослідження боротьби карально-репресивних органів радянської влади у 1944–1945 рр. на території Рівненської області. Запропонована тема хронологічно і територіально є вузькою і опрацьована під кутом зору її ілюстрації архівними джерелами.

В роки Другої світової війни політична і збройна боротьба українського народу за національну державність проходила головним чином, під проводом бандерівського крила ОУН і командуванням УПА. Збройні формування Тараса Бульби-Боровця до весни 1943 р. під назвою Української повстанської армії, а пізніше – Української народно-революційної армії, загони мельниківців, дивізія СС «Галичина» та інші в українському національно-визвольному русі часів війни займали другорядне місце.

Загони УПА у 1944 р., об'єднували в своїх рядах орієнтовно 80–100 тисяч осіб, мали організаційні риси регулярної армії та різноманітні види озброєнь, притаманні для партизанських формувань. Проте у порівнянні з радянською збройною потугою УПА була далеко нерівним супротивником і на перемогу над Червоною армією сподіватися не могла.

Керівництво ОУН, мало усвідомлювати безперспективність подальшої боротьби проти радянського режиму та його армії. На час переходу фронту в середовищі Проводу ОУН і командування УПА були політики й командири, які висували пропозицію про припинення збройної боротьби проти РСР. На їхню думку повстанську армію необхідно було б розпустити, щоб зберегти потенціал національної сили на майбутнє, а керівним структурам Організації перейти в глибоке підпілля. Проте, такі ідеї на жаль, не знайшли необхідної підтримки. Переміг курс на безкомпромісну боротьбу з «советами». Варто врахувати той факт, що ЦК ВКП(б) і уряд СРСР, і республіканське керівництво ще до 1944 р. знали про боротьбу ОУН(б) та загонів УПА проти німців, а також про те, що

основна маса вояків УПА вступала в ряди повстанців у першу чергу з наміром боротися проти німецьких окупантів, що ОУН і УПА користувалися всенародними симпатіями і підтримкою.

Разом з тим, радянські документи 1944 – 1945 рр. та виступи партійного керівництва свідчать, що на цьому етапі радянська сторона недооцінювала сили опору ОУН та УПА. Так, в лютому 1945 р., М.Хрущов та В.Бегма на обласній нараді секретарів обкомів КП(б)У начальників НКВС і НКДБ при Рівненському обкомі наївно ставили завдання покінчити з бандерівцями до кінця березня, а місцеві керівники, давали обіцянки це завдання виконати [1, С. 174 – 176].

Помилковим аспектом радянської позиції щодо українського національно-визвольного руху 1940-х років була вимога беззастережного прийняття ОУН і УПА радянського диктату. Перед членами ОУН і вояками УПА ставилася лише одна умова збереження життя і позав'язничного перебування: припинити боротьбу і вийти з повинною, не ставлячи перед радянськими органами жодних вимог. Сталінське керівництво погоджувалося залишити на волі тих учасників збройної боротьби, які відмовляться від цілей руху. Зважаючи на те, що український національно-визвольний рух не погодився переступити через свої ідеали, а Провід ОУН і командування УПА не прийняли радянського диктату і вимог повної капітуляції, радянський тоталітарний режим узяв курс на фізичне та моральне знищення членів руху, репресії проти сімей учасників збройної боротьби, агентурного розкладу підпілля та інших методів терору.

Напевно не вірно було б припускати, що в 1944 р. радянське керівництво не полишало надії подолати українське підпілля і збройні загони та формування УПА закликами до повинні. Вже 12 лютого 1944 р., як тільки Червона армія вступила на територію Рівненської області, Президія Верховної Ради і Раднарком УРСР звернулися до «учасників банд українських буржуазних націоналістів» із закликом припинити боротьбу. Зокрема, у Зверненні говорилося: «Радянський уряд відкриває дорогу до життя до мирної праці, щасливого майбутнього перед всіма учасниками так званих УПА та УНРА, які порвуть всякі зв'язки з ворогами народу гітлерівцями-оунівцями... іменем Уряду УРСР ми гарантуємо всім прощення їхньої тяжкої помилки». Звернення друкувалося у газетах, у формі брошур та листівок сотнями тисяч примірників.

Зрозуміло, що такі звернення та оголошення амністій призначалися в більшій мірі для створення великодушного образу радянської влади, головну ставку від самого початку робили на збройну боротьбу з українським підпіллям.

В березні 1944 р. Л. Берія проінформував Державний комітет оборони СРСР про такі заходи по ліквідації УПА:

- 1) створення оперативних військових груп під керівництвом відповідальних працівників в Рівному, Сарнах, Костополі, Острозі і Дубровиці.
- 2) ужиття запобіжних заходів на дорогах, залізницях, у райцентрах.
- 3) оголошення місцевому населенню даних про арештованих членів ОУН і УПА засуджених військовим трибуналом до розстрілу.
- 4) сім'ї оунівців (чи тих, хто перебуває в бандах) та засуджених за активну антирадянську діяльність беруться на облік для виселення їх у східні області СРСР. Планувалося виселення і жителів тих населених пунктів, більшість чоловічого населення яких перебуває «в бандах», а жителі надають бандитам допомогу продовольством і переховують їх [2, С. 232].

Ці приписи, в своїй основі містили начерки перших планів боротьби з українським збройним підпіллям. Карально-репресивний апарат послідовно застосовував ці напрями у наступні роки, потроху розвиваючи їх.

У тому ж таки березні 1944 р. додатково до 4 бригад внутрішніх військ НКВС і 4 прикордонних полків з охорони тилу в Рівненську область було направлено 2 дивізії, 4 бригади, 1 кавалерійський полк і 1 танковий батальйон військ НКВС [3, С. 232].

Сьогодні, натомість, важко сказати, яка була чисельність українського підрозділу на час звільнення області. Дані про це є неповними, і потребують уточнення.

В архівних фондах райкомів партії Рівненської області збереглася інформація про окремі групи бандерівців у районах області. Так, наприклад у Вербському районі діяли з'єднання «Докса», в кількості 600 чол.; в Деражненському районі банди «Гострого», «Гамалії», «Герспа», «Мокрого», «Богдана», «Зота», «Нечая», «Кори», «Мирного», «Осики», «Гонти», «Галайди», «Єрмака», «Партизана», «Цети» і ще не повний перелік [4, Арк. 85]. Цікаво, що на нараді представників військових частин при Деражненському райком КП(б)У 31 квітня 1944 р. прозвучала фраза: «...у районі ще «болтаються» ряд дрібних бандитських угруповань» [5, Арк. 9-10]. В Гошанському районі – банди «Деркача» 70 чол., «Цигана» 10 чол., «Яструба» 10, «Підкови» 12 чол., «Ачмана» 15 чол., «Мухи» 10 чол., «Крутого» 7 чол., «Труби» 6 чол., «Сови» 6 чол. [6, Арк. 58]. В Дубенському районі групи «Мамає», «Ниви», «Чаплія», «Гонти» [7, Арк. 55-56]. В Дубровицькому районі «Кармелюка», «Стіжка», «Устима» [8, Арк. 57]. В Корещкому районі групи «Жолудя» 30 чол., «Матроса» 25 чол., «Лози» 11 чол., «Чорного» 18 чол. [9, Арк. 141]. Аналогічні повідомлення зустрічаються у документах всіх 30 районів області. На нараді секретарів райкомів партії, голів райвиконкомів та керівників каральних відомств, що за участю М.Хрушова проходила 14 січня 1945 року в Рівному, йшла мова про боротьбу з бандерівською групою чисельністю 100 осіб в районі села Тинного Сарненського району, про групу «Яреми» в 400-500 осіб у Клесівському районі, група Кори – 400 чоловік у Вербському районі, про дві групи в Костопільському районі: одна у складі 250 осіб, інша – 300, якими командували ватажки «Лис» і «Панько». На нараді виступило понад 20 осіб, в тому числі М.Хрушов, перший секретар Обкому КП(б)У В. Бегма, обласний прокурор Комолов, секретар Обкома ЛКСМУ Лук'яненко, секретарі райкомів партії та керівники районних каральних відомств. Вони говорили, скільки де локалізовано бандерівських груп, скільки де вбито, арештовано та нейтралізовано «бандитів» і т.д. Начальник управління НКВС В.Трубніков на нараді 17 лютого 1945 р. повідомляв, що станом на 10 січня 1945 р. по області нараховувалось 137 боївок загальною чисельністю 7547 чоловік, на 15 лютого вже 114 боївок загальною чисельністю 3169 чоловік [10, С. 166 – 167].

Збройна боротьба загонів УПА проти радянського режиму в 1944 – 1945 рр. здійснювалася у наступних напрямках:

– збройні напади на низові радянські політичні та каральні структури та державні, господарські об'єкти на зразок млинів, машино-тракторні станції, а також залізничні станції і колії, телеграфне сполучення, державні торгівельні заклади, школи. 3 вересня 1944 р. на відрізьку залізниці Рівне-Дубно було підірвано 3 мости, 26 жовтня цього ж року розібравши колію на відрізьку Людвипіль-Рокитно пустили під відкіс потяг, що слідував на ст. Рокитно, при цьому було обстріляно і пасажирів; 29 жовтня 1944 р. на перегоні Клесів-Томашгород під укис було пущено товарний потяг [11, С. 184.]; в травні 1945 спалено міст у с. Чудниця Гошанського району [12, Арк. 172.], групою «Пашенка» 29 березня 1945 р. на перегоні Малинськ-Немовичі пустили під укис

товарний потяг, 30 березня цього ж року на перегоні Сарни-Страшево підірвано товарний потяг, цього ж дня на відрізку Малинськ-Немовичі підірвано пасажирський потяг [13, С. 236 – 237]. У вересні 1945 р. в с. Острівці Володимирецького району було спалено школу та розбито гарнізон [14, Арк. 132]. В жовтні 1945 в с. Стрельськ Сарненського району було спалено сільраду і приміщення школи [15, Арк. 124].

– збройні напади на райцентри з метою визволення схоплених вояків УПА чи активістів ОУН, а також зведених до райцентру сімей, призначених на виселення.

– напади на радянські каральні озброєні групи, комуністичних пропагандистів, організаторів радянської влади на селі, організаторів державної полики, виборів і всіх тих, хто представляв більшовицьку владу. Такого роду дії бандерівців були найчисельнішими. Багато з них носили класично-партизанський характер, завдавали режиму дошкульних кадрових втрат. Так, 11 квітня 1945 р. група з 20 чоловік Людвипільського районного партійного радянського активу їхала з м. Рівне в районний центр Людвипіль, і між селами Адамівка та Янівка група бандитів зробила засідку і напала на актив, внаслідок чого був убитий зав. фін. інструкторським відділом райкому тов. Дзюман П., забрані всі документи автомат і пістолет. Група активу мала з собою 9 гвинтівок і 8 автоматів, проте не дала жодного пострілу проти бандитів [16, Арк. 30 – 31]. У Вербському районі зі слів інструктора райкому КП(б)У Кузьменка, його з групою радянського партактиву на ділянці с. Мільча обстріляли бандити близько 50 чоловік. 4 листопада повертаючись в район групу Кузьменка знову обстріляла банда до 30 чоловік [17, Арк. 85]. У Висоцькому районі за останні 3 місяці 1944 року 8 чоловік з радянського партактиву було вбито. Тільки в листопаді місяці вбито 4 сім'ї у кількості 11 чоловік, спалено одну школу. В кінці доповіді робиться висновок: «Бандити настільки активізували свої дії за останні 2 місяці, що якщо раніше радянський партактив міг бувати без охорони у 12 сільських радах то в тепершній час без озброєної охорони неможна виїжджати ні в одну сільську раду району» [18, Арк. 64]. Хоча цій жорстокості існує логічне пояснення в останні 3 місяці 1944 р. Висоцьким РВ НКВС і ВВ НКДБ було проведено 9 великих запланованих і 13 позапланових операцій, в ході яких вбито 24 чол., спіймано, арештовано бандитів і посібників 26 чол., затримано дезертирів, які ухилялися від служби в армії і роботи в промисловості 82 чол. Органами РВ НКДБ виявили 5 груп ОУН і арештували 14 чоловік, виявили і взяли на облік 249 сімей, по яких оформлено 86 справ на виселення [19, Арк. 64]. Жорстокість породжувала жорстокість. 25 та 27 квітня 1945 р. підпільниками вбито голів Кривицької та Мочулищинської сільських рад Дубровицького району [20, Арк. 63].

Поза всяким сумнівом названі дії загонів УПА певним чином впливали на морально-політичні настрої українського населення, але певних перспектив на здобуття влади в державі не мали.

Та найтрагічніше було те, що боротьба українського підпілля проти радянського режиму супроводжувалася колосальними людськими жертвами. Як правило, кожного разу при збройному зіткненні радянських каральних загонів з підрозділами чи боївками УПА радянська сторона спиралася на переважаючі чисельно сили, та можливості їх швидкого збільшення за рахунок різних військових гарнізонів, що дислокувалися в багатьох місцевостях та кращу військову виучку командирів та рядового складу.

Так, за 10 місяців 1945 р. в Гошанському районі було проведено 170 військово-чекістських операцій, в т.ч. 122 операції НКВС та 48 – НКДБ, в ході яких повністю знищено 8 банд і 6 підпільних оунівських організацій, затримано 801 чол., вбито 458 чол. [21, Арк. 69]. За 7 місяців 1945 р. у Здолбунівському районі було проведено 112 операцій, в ході яких вбито 142 чол., в т.ч. сотенний «Остап», з боївки СБ – 9, серед них надрайонний комендант «Шрам», підрайонні коменданти «Перебийніс» та «Сова». Затримано 105 учасників ОУН і УПА, з них 13 співробітників СБ, 4 диверсантів («Гонта», «Кармелюк», «Шпаг», «Хмара»), 5 господарчих, 3 станичних, 1 коменданта ОУН. Репресовано 89 осіб, виселено 25 сімей [22, Арк. 10]. У період з 23 березня 1944 р. по 24 січня 1945 р. у Вербському районі убито в ході операцій 650 чол., арештовано і притягнуто до відповідальності 325 чол. Серед вбитих і притягнутих до відповідальності 50 станичних, 15 господарників, 30 звязкових, 5 командирів сотень, 6 командирів СБ району, 4 підрайонних командири СБ. Дезорганізоване керівництво районного проводу ОУН, яким керував «Щербак», вбито начальника надрайонного проводу ОУН «Чорний», заарештована зв'язкова УПА «Віра», керівник юнацтва «Щупак» [23, Арк. 36.]. За період з 10 січня по 3 березня 1945 р. у Березнівському районі було вбито 135 чол., взято в полон 262, явилися з повинною 137 чол., затримано для фільтрації 470 чол., знищено 1 госпіталь на 15 чол., 4 продуктові склади. У ході чекістських операцій було розгромлено групи «Чумака», «Морозенка», чота «Неділі». Серед вбитих 4 підрайонних коменданта СБ, надрайонової керівник Українського Червоного Хреста «Ярина», районний воєнний комендант «Коля». В числі полонених підрайонний комендант СБ с. Поляни «Федір», шеф зв'язку підрайону № 4 «Зірка», політреферент «Гай» [24, Арк. 26]. В Козинському районі у період з 1 липня по 1 листопада 1945 року було розгромлено 3 боївки СБ «Нечая», «Прометей» та «Миколи». Внаслідок чого було вбито 31 та затримано 48 чол. Залишалася не ліквідована лоївка «Степана» і ряд боївко-одинок [25, Арк. 107-108]. В Корецькому районі з 1 липня по 10 серпня 1945 р. було проведено 50 військово-чекістських операцій і 26 засідок, в результаті яких вбито 42 та взято в полон 13 чол., затримано 70 дезертирів. Підготовлено до виселення 25 сімей. З'явилося з повинною 31 чол. В результаті всієї цієї роботи було знищено районний провід СБ Межиріцького району [26, Арк. 141].

Згідно з «Планом ліквідації озброєних банд українських націоналістів, що діють у Житомирській і Ровенській областях та північних районах Тернопільської і Кам'янець-Подільської областей», підписаним Т.Строкачем, до широкомасштабної операції по боротьбі з українським-національно-визвольним рухом залучались партизанські з'єднання і загони під командуванням Степана Олексенка, Антона Одухи, Олексія Федорова, Петра Вершигори та інших загальною чисельністю до 8000 чоловік їх кидали проти формувань УПА не лише в Рівненській, а й в інших областях. Дії колишніх партизан часто були предметом обговорення на різного рівня засіданнях. Так на закритих партзборах у м-ку Деражне у квітні 1945 р. при розгляді питання про порушення революційної законності зазначалося, що «партизани ковпаківці систематично займаються грабунком. В звичку увійшло, що «медведівці», які були в Деражно уганяли з району по 90 корів, ковпаківці наслідуючи їх приклад, теж вчиняють злочини» [27, Арк. 5]. «Ніяких мір не приймається з боку НКВС і прокуратури щодо мародерства, яке й на сьогодні провадиться групами виїжджаючих на села, що особливо помічається серед партизанської групи» [28, Арк. 5].

Послугуючись цими та іншими перевагами, радянські партійні та спеціальні каральні органи вже у 1944-1945 рр. зуміли завдати дуже відчутних ударів військам УПА. Радянська тактика цього часу зводилася, найчастіше до оточення загонів УПА переважаною, добре озброєними військовими силами з метою їх повного розгрому. Так, в плані оперативно-військових заходів по ліквідації банд груп і боївок СБ які діють на території Кореського району зазначалось: «При зустрічі з боївкою переслідувати до повного її знищення, незалежно від місця її руху» [29, Арк. 144]. При цьому чи не кожного разу ставилося завдання не просто розгромити бандерівський загін, а вбити переважну більшість оточених вояків. С.Макарчук у одній із своїх статей наводив приклад того, як підрозділ майора Погодіна із військ НКВС, оточивши загін "Апостола" в Тучинському районі, убив 25 осіб і нікого не узяв живим у полон. Залишився один поранений вояк УПА, але і його прикладом по голові добив якийсь лейтенант [30, С. 74].

Така тактика радянських партійних і каральних органів, дала свої результати. З другої половини 1945 р. документи не фіксують по Рівненській області багатьох великих загонів УПА, за винятком окремих у Вербському, Гошанському та деяких інших районах. Обставини боротьби з режимом змусили і командування УПА відмовитися від старої організаційної структури армії та перейти до подрібнення своїх сил на боївки по 3-5 вояків.

Особливого значення в боротьбі з націоналістичним підпіллям радянський репресивно-каральний апарат надавав агентурній роботі в селах та у середовищі УПА. Так, у планах-заходах по боротьбі з підпіллям у Клеванському районі, з цього приводу рекомендувалося наступне: «переглянути агентуру органів НКВС та НКДБ і всіх непрацездатних відсіяти, окрім того закрити всі населені пункти агентами, з тим, щоб в кожному селі було не менше 5 чоловік, посилити виховання цієї агентури, навчаючи їх конспірації та методів роботи по виявленню бандитів» [31, Арк. 18]. В Тучинському районі з метою посилення боротьби з визвольним рухом рекомендувалося «організувати масову вербовку інформаторів по району, залучаючи до цієї роботи всі категорії населення, і досягнути того, щоб інформатори були в кожному населеному пункті» [32, Арк. 5]. Питання про творення агентури в середовищі українського національно-визвольного руху було одним з основних і на нараді партійно-радянських і каральних керівників за участю М.Хрущова, що проводилася 14 січня 1945 р. у м. Рівному*. Виступаючих районних керівників М.Хрущов неодноразово запитував: «Скільки агентів на селі?», «Скільки населених пунктів і агентів?», «Агентура есть?» «Почему не подобрана агентура?» «Почему агентів не имеете?» тощо. Згідно відомостей секретного звіту «Стан агентурно-інформаційної мережі по Рівненській області» на 20 березня 1945 р. вона мала такий вигляд: управління НКВС мало 56 резидентів, 160 агентів-внутрішників, 80 агентів-маршрутників, 2133 інформатори, разом 2429 чоловік; управління НКДБ – 57 резидентів, 697 агентів-внутрішників, 2964 інформатори, разом 3718 чоловік [33, С. 52].

* Відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами», було встановлено графіки нарад, які мав проводити М.Хрущов з партійним, радянським активом, керівниками підрозділів НКВС та НКДБ у містах Львові (10 січня), Луцьку (12 січня), Рівному (14 січня), Дрогобичі (16 січня).

Особливо жорстоким засобом більшовицької влади в боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом» були репресії проти родин вояків УПА та підпільників. 15 квітня 1944 р. наркомом внутрішніх справ УРСР В.Рясним була підготовлена «Інструкція-указание о порядке производства выселения семей активных участников ОУН и УПА». Вона була терміново розмножена і вручена під розписку всім начальникам районних відділів НКВС та НКДБ. «Інструкції» передувало таємне розпорядження генерального комісара державної безпеки Л.Берії від 31 березня 1944 р., відповідно до якого вивезенню підлягали мешканці Західної України, які підтримували антирадянський рух на цій території. Юридичною підставою для виселення на місцевому рівні були: довідка сільради про приналежність одного з членів родини до ОУН чи УПА; довідка оперативного підрозділу НКВС-НКДБ про причетність тієї чи іншої особи до ОУН чи УПА, що базувалась на показах свідків чи агентурних матеріалах; свідчення учасників національно-визвольного руху. Вже у 1944 р. практично в кожному районі розпочалося виселення селянських родин. Виселення чи залякування засланням в арсеналі каральних служб було одночасно і засобом покарання, і засобом шантажу підпільників та вояків УПА. Обов'язковим заходом у ході ліквідації формувань українського національно-визвольного руху було виселення сімей відомих учасників боїв. Робилося це перш за все з метою підризу бази ОУНівського підпілля. В період з 1944 по 15 квітня 1945 рр. з території Рівненської області було виселено 2058 сімей або 5302 чоловік [34, С. 536].

Певна річ, ми розглянули не усі методи і засоби, якими користувався для боротьби з українським підпіллям і збройним рухом радянський режим, тим більше, немає жодної можливості вичерпати як приклади до теми чисельні конкретні факти. Можна тільки ще раз зауважити, що у своїй сукупності вони є фактом жахливої національної трагедії, яку випало пережити народу західноукраїнського краю у 40-х рр. XX ст.

Джерела та література:

1. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область. – Кн. 1 – Рівне, 2006.
2. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К.:Унів. Вид-во «Пулсари», 2002.
3. Там само.
4. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). – Ф. П-27. – Оп. 1. – Спр. 16.
5. ДАРО. – Ф. П-31. – Оп. 1. – Спр. 33.
6. ДАРО. – Ф. П-88. – Оп. 1. – Спр. 23.
7. ДАРО. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 28.
8. ДАРО. – П-95. – Оп. 1. – Спр. 19.
9. ДАРО. – П-61. – Оп. 1. – Спр. 14.
10. Реабілітовані історією... – Кн. 1 – Рівне, 2006.
11. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область. – Кн. 2. – Рівне, 2009.
12. ДАРО. – Ф. П-88. – Оп. 1. – Спр. 23.
13. Реабілітовані історією... – Кн. 2.
14. ДАРО. – Ф. П-78. – Оп. 1. – Спр. 19.
15. ДАРО. – Ф. П-75. – Оп. 1. – Спр. 19.
16. ДАРО. – Ф. П-69. – Оп. 1. – Спр. 17.
17. ДАРО. – Ф. П-27. – Оп. 1. – Спр. 16.
18. ДАРО. – Ф. П-26. – Оп. 1. – Спр. 3.
19. Там само.

20. ДАРО. – П-95. – Оп. 1. – Спр. 20.
21. ДАРО. – П-88. – Оп. 1. – Спр. 22.
22. ДАРО. – П-8. – Оп. 1. – Спр. 46.
23. ДАРО. – П-27. – Оп. 1. – Спр. 16.
24. ДАРО. – П-76. – Оп. 1. – Спр. 16.
25. ДАРО. – П-53. – Оп. 1. – Спр. 23.
26. ДАРО. – П-61. – Оп. 1. – Спр. 14.
27. ДАРО. – Ф. П-31. – Оп. 1. – Спр. 16.
28. Там само.
29. ДАРО. – П-61. – Оп. 1. – Спр. 14.
30. Макарчук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (за матеріалами 1944-1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Спецвипуск. – Дрогобич, 2002.
31. ДАРО. – П-68. – Оп. 1. – Спр. 11.
32. ДАРО. – П-26. – Оп. 1. – Спр. 22.
33. Реабілітовані історією... – Кн. 1.
34. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. – Кн. 2. – К., 1994.

Володимир Марчук (Рівне, Україна) Боротьба з українським національно-визвольним рухом у Рівненській області (1944 – 1945 рр.).

У статті досліджуються методи боротьби карально-репресивних органів радянської влади у 1944-1945 рр., спрямовані на знищення українського національно-визвольного руху на території Рівненської області.

Ключові слова: ОУН, УПА, НКВС, Рівненська область.

Владимир Марчук (Ровно, Украина) Борьба с украинским национально-освободительным движением в Ровенской области (1944 – 1945 гг.).

В статье исследуются методы борьбы карательно-репрессивных органов советской власти в 1944 - 1945 гг., направленные на уничтожение украинского национально-освободительного движения на территории Ровенской области.

Ключевые слова: ОУН, УПА, НКВД, Ровенская область.

Volodymyr Marchuk (Rivne, Ukraine) Fight against Ukrainian national liberation motion in the Rivne area (1944 – 1945).

This article investigates ways to combat Empire rocking of Soviet power in 1944-1945 was aimed at the destruction of the Ukrainian national liberation movement in Rivne region.

Key-words: National Committee for Internal Affairs (NCIA), Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ukrainian Insurgent Army (UPA), Rivne region.

Дмитро БУРІМ
(Київ, Україна)

УДК: 930.272: 94(477) 054.72

**З життя української еміграції в Європі:
Листи Дмитра Дорошенка до Яна
Токаржевського-Карашевича та
Оксани Токаржевської-Карашевич**

Дмитро Іванович Дорошенко (1882 – 1951), вчений-дослідник великої ерудиції, науковий доробок якого налічує понад 1000 праць з історії України, української історіографії, історії церкви, літератури, слов'янознавства, українського визвольного руху та революції 1917 – 1921 рр., виявив себе і як талановитий організатор українського наукового і культурно-освітнього життя та педагог, що підготував чимало істориків. Професор Українського вільного університету у Відні, Празі та Мюнхені; директор Українського наукового інституту в Берліні; дійсний член Українського наукового інституту у Варшаві; перший президент Української вільної академії наук – такі основні етапи його науково-педагогічної біографії. Поряд з цим, він був не тільки вченим, а і відомим громадським діячем, який ще з студентських років пов'язав своє життя з українським визвольним рухом. Активний працівник українських громадсько-політичних організацій початку ХХ століття, «просвітянин», журналіст, Д. І. Дорошенко бере діяльну участь в українських визвольних змаганнях 1917 – 1921 рр. та українському національно-державному будівництві як член Центральної Ради, помічник губернского комісара Києва, губерньський комісар Буковини та Галичини, комісар Центральної Ради в Чернігові, міністр закордонних справ Української Держави 1918 року. Пізніше, в еміграції, будучи одним з засновників українського гетьманського руху, він багато зробив для розгортання його діяльності та розповсюдження теоретичних засад українського монархізму.

Роль і місце Дмитра Івановича Дорошенка в українській історіографії і громадському житті влучно охарактеризував один з його біографів Олександр Оглоблин: «...історик з Божої ласки. Традиція славного історичного роду, живий зв'язок з рідною землею, величезна ерудиція, глибоке знання історичного минулого своєї Батьківщини й віддана праця для її кращого майбутнього, блискучий талант професора і лектора, ... любов до рідного минулого, – все це щасливо збіглося в цій надзвичайній людині й забезпечило їй видатне становище і в українській науці, і в українському національно-громадському житті першої половини нашого століття»[23; с. II].

Епістолярна спадщина видатного українського вченого та державного діяча Дмитра Дорошенка зберігається у вітчизняних та закордонних архівних та бібліотечних колекціях (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві, Центральний державний архів громадських об'єднань України в м. Києві, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центральний державний історичний архів України в м. Львові, Відділ рукописів Львівської національної наукової

бібліотеки ім. В. Стефаніка, Державна бібліотека Культурне надбання Пруссії (Німеччина, Берлін), Університетський архів Університету Олександра Гумбольдта (Німеччина, Берлін), Таємний державний архів Культурне надбання Пруссії (Німеччина, Берлін), Федеральний архів Німеччини (Німеччина, Берлін), Бібліотека та архів Канади (Канада, Оттава), Архів Осередку української культури і освіти (Канада, Вінніпег), Архів Української вільної академії наук (Канада, Вінніпег) та ін. На сьогоднішній день листування видано фрагментарно[4; 5; 7; 8; 9; 14; 15; 20; 29; 31; 37]⁴³.

У Бібліотеці Українського наукового інституту Гарвардського Університету, у колекції Я. Токаржевського-Карашевича⁴⁴ зберігаються листи Дмитра Івановича Дорошенка до Яна Степановича Токаржевського-Карашевича⁴⁵ та його дружини Оксани Олександрівни Токаржевської-Карашевич⁴⁶.

⁴³ Бурім Д. В. Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474–490; Бурім Д. В. До історії конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка і Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові професора Івана Раковського // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (м. Київ, 19–20 листопада 1996 року). – К., 1997. – Частина перша. – С. 268–279; Вячеслав Липинський Архів Том 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. Редактор І. Коровицький. – Філадельфія, 1973. – 452 с.; Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухина. – 1996. – 200 с.; Дмитро Дорошенко про Михайла Грушевського (Невідомий лист Д. Дорошенка. Підготовка до друку, передмова і примітки Григорія Кураса) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 52–54; Ісаїв П. Листи Д. Дорошенка до В. Липинського з часу від 6.VII. 7.IX.1918 р. // Український історик. – 1968. – № 1–4. – С. 146–150; З епістолярної спадщини Д. І. Дорошенка. Листи Д. І. Дорошенка до М. М. Грінченка 1923–1926 рр. // Д. І. Дорошенко. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С. 223–255; Оглоблин О. З листів Дмитра Дорошенка до Олександра Оглоблина // Український історик. – 1965. – № 3–4 (7–8). – С. 84–88; 1966. – № 1–2 (9–10). – С. 102–106; Листи Дмитра Дорошенка до Дмитра Яворницького // Архіви України. – 1991. – № 4. – С. 45–50; Пиріг Р. Я., Бурім Д. В. З епістолярної спадщини Дмитра Дорошенка: листи до Євгена Вирового // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Том 1. – С. 141–152; Соловйова В. В. Український посол у Німеччині барон фон Штейнгель та його листи до Д. Дорошенка // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» Вип. 7–8 / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К., 2003. – С. 108–119; У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К., 1993. – 768 с. та ін.

⁴⁴ Ukrainian Research Institute, Harvard University. Library. Tokarzewski-Karaszewicz Collection. Український науковий інститут Гарвардського Університету. Бібліотека. Колекція Токаржевського-Карашевича.

⁴⁵ Токаржевський-Карашевич Іван (Ян) Степанович (1885–1954) – український політичний діяч і дипломат. Навчався у Фрайбурзькому університеті (Швейцарія), де отримав ступінь доктора філософії та політичних наук. Історик-геральдист, почесний Лицар Мальтійського Ордена. Походив із давнього шляхетського роду на Поділлі. У 1918–1921 рр. перебував на дипломатичній службі Української Держави та Української народної республіки: радник посольства у Відні та Стамбулі, згодом – посол у Туреччині. У січні 1922 р. перебував у Тарнові (Польща) як заступник міністра, а згодом міністр закордонних справ УНР. З 1924 р. мешкав за кордоном. 1924–1936 рр. перебував у Франції. Був членом Комітету

Д. І. Дорошенко й Я. С. Токаржевський-Карашевич познайомились в квітні 1917 року на Національному конгресі в Києві[38; с. 131]. Потім, протягом подальших років вони підтримували стосунки в різних сферах життя й діяльності, в період українських визвольних змагань, перебуваючи на державних та дипломатичних посадах, та пізніше, в еміграції, коли були змушені покинути Україну[38; с. 131–138].

Хронологічно листи охоплюють 1941 – 1942 роки. В цей період професор Д. І. Дорошенко, після повернення з Варшави⁴⁷, проживав в Празі та продовжував працювати в Українському вільному університеті⁴⁸. Родина Токаржевських-Карашевичей в ці роки мешкала в Італії, в Римі[19; с. 15–20].

В листуванні знаходимо цінний матеріал про життя та наукову діяльність Д. І. Дорошенка та Я. С. Токаржевського-Карашевича, а також інформацію про особисті стосунки кореспондентів. Багато місця в листах присвячено долі архіву

«Франція–Схід», редактором Бюлетеню «Франція–Україна», генеральним секретарем Французького товариства українознавства, головою Українського товариства фашизмознавства. Був членом дирекції і головою ради Міжнародного геральдичного інституту. 1936 р. переїхав до Рима (Італія). Був секретарем редакції місячника Мальтійського ордену. У післявоєнні часи вступив до утвореної в Німеччині Української родознавчої установи та Інституту родознавства та знаменознавства. У серпні 1948 р. переїхав до Лондона (Великобританія). Був обраний членом Центрального комітету Антибільшовицького блоку народів і головою делегатури АБН на Великобританію. Автор журналістських матеріалів, присвячених українській визвольній справі, студій з історії України, геральдики та української літератури. Опрацював «Діярій Гетьмана Пилипа Орлика», що вийшов у серії праць Українського наукового інституту у Варшаві (1934). У журналах «Рід і знамено», «Визвольний шлях» та «Українське козацтво» друкувалися дослідження І. С. Токаржевського-Карашевича з історії, зокрема історії українського козацтва.

⁴⁶ Оксана Олександрівна Токаржевська-Карашевич (1897–1950), громадська діячка, дружина Яна Степановича Токаржевського-Карашевич, донька відомого українського громадського, політичного діяча та вченого Олександра Гнатовича Лотоцького. У 1920–1920 рр. працювала секретарем в українському посольстві в Стамбулі, де послом був О. Г. Лотоцький. Згодом в 1924 році переїхала у Францію, публікувала матеріали з української тематики у французьких та італійських виданнях; організовувала виставки та концерти. Активний діяч українських жіночих організацій, учасниця міжнародних жіночих конгресів у Відні (1921 р.) та в Парижі (1926 р.). З 1936 року проживала в Італії, публікувала статті на українські теми. В 1948 році переселилася до Лондона, де стала однією із засновниць першої української жіночої організації в Британії. Як член ініціативного комітету створення жіночої секції Союзу Українців у Великій Британії увійшла до складу першої управи Організації Українських Жінок у Великій Британії (ОУЖ), створеної в серпні 1948 р.

⁴⁷ В середині лютого 1936 року професор Д. І. Дорошенко переїжджає до Варшави. Відтоді протягом майже чотирьох років він мешкав у столиці Польщі й працював в Українському науковому інституті та Варшавському університеті. Детально див.: Бурім Д. В. Варшавський період життя і діяльності Д. І. Дорошенка (1936 – 1939 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / Відп. ред. П. С. Сохань. – К., 1999. – Том 4. – С. 283–296.

⁴⁸ Детально див.: Бурім Д. В. Педагогічна та науково-дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в українських вищих навчальних закладах та наукових установах у Празі // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Дослідження молодих вчених. Серія: «Історія, економіка, філософія». Вип. 1. Ч. 1. Збірник наукових праць кафедри історії України / Відп. ред. Ю. І. Терещенко. – К., 1997. – С. 121–145.

відомого українського державного, громадського діяча та вченого Олександра Гнатовича Лотоцького⁴⁹, який залишився у окупованій німецькими військами Варшаві⁵⁰.

Листи подано за оригіналами, із збереженням мовних і стилістичних особливостей. Німецькомовні листи перекладено українською.

1.

Лист Дмитра Івановича Дорошенка до Яна Степановича Токаржевського-Карашевича.

Ukrainisch

Prag XII

Hradeschinerstr. 49

7. IX. 1941.

Високоповажний і Дорогий Яне Степановичу!

Спасибі, що озвались до мене: давно вже мучить мене сумління, що я не писав ні до Вас, ні до Бориса Ол.⁵¹, але тепер такі умови писання листів, що якось відбиває охоту писати. Вашого листа я одержав лишень учора. Пишу до Вас звичайною поштою.

⁴⁹ Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) – державний і громадсько-політичний діяч, письменник, історик і публіцист. Закінчив Київську духовну академію. У 1900–1917 рр. працював урядовцем державного контролю в Києві, а потім – у Петербурзі. Належав до петербурзького осередку Товариства українських поступовців. У 1917 р. був одним з ініціаторів створення Української національної ради в Петербурзі. Під час Першої світової війни обіймав посаду губернського комісара окупованих російськими військами Буковини і Покуття. У вересні – листопаді 1917 р. – генеральний писар Центральної Ради. У січні – квітні 1918 р. був Державним контролером УНР. У жовтні 1918 р. – січні 1919 р. виконував обов'язки міністра віросповідань Української Держави та УНР. У січні 1919 – березні 1920 рр. працював надзвичайним послом УНР в Туреччині. В еміграції мешкав у Австрії, Чехословаччині, Польщі. Професор Українського вільного університету в Празі (1922–1928 рр.), професор Варшавського університету, засновник і перший директор Українського наукового інституту в Варшаві (1930–1938 рр.). Водночас виконував обов'язки заступника голови екзильного уряду Української народної республіки і міністра внутрішніх справ. Помер у Варшаві, перепохований у США.

⁵⁰ Архів О. Г. Лотоцького врятувати не вдалося, він загинув під час Другої світової війни. Детально див.: Єп. Анатолій Дублінський Проголошення Автокефалії Української Православної Церкви 1 січня 1919 р. в Києві і роля в цьому О. Лотоцького // Лицар праці і обов'язку. Збірник, присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. За редакцією Б. Гошовського. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 63; Іван Кедрин Чудова книга «Сторінки минулого» Олександра Лотоцького // Лицар праці і обов'язку. Збірник, присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. За редакцією Б. Гошовського. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 107.

⁵¹ Борис Олександрович Лотоцький – син Олександра Гнатовича Лотоцького.

Перш за все про спадщину Ол. Гн⁵². – на великий жаль, справа не просунулась ні трохи, й архів досі лежить в Інституті⁵³. Люди, які обіцяли щось зробити, – всі, як один, не додержали своєї обіцянки, а більше я не маю, до кого

⁵² У Д. І. Дорошенка з О. Г. Лотоцьким встановилися особливо тісні наукові й особисті стосунки. Вони були знайомі майже 40 років, познайомившись на початку 1900-х років, коли ще Д. Дорошенко навчався у Петербурзькому університеті, потім спільна діяльність в українських громадських організаціях та видавництвах, робота в кабінеті міністрів Української Держави 1918 року, професорство в Українському вільному університеті в Празі, роки співпраці в Українському науковому інституті в Варшаві, куди запросив професора Д. І. Дорошенка директор Інституту О. Г. Лотоцький. Головне, що їх єдило – це спільна громадська позиція: відданість українській справі. У 40-ліття наукової та 45-ліття літературної діяльності проф. О. Г. Лотоцького Д. І. Дорошенко писав про нього: Олександр Гнатович Лотоцький «іще молодим студентом присвятив себе справі українського національного відродження, відав їй всю свою душу, всі помисли, всі сили, перейнятий і одушевлений одним категоричним імперативом: боронити свій народ, працювати для його добра аж до останніх сил, до останнього подиху, за всіх умов і за всіх обставин» (Дорошенко Д. Лицар праці й обов'язку // Лицар праці й обов'язку. Збірник, присвячений пам'яті проф. О. Г. Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 17.) Д. І. Дорошенко високо оцінював Олександра Гнатовича Лотоцького і як науковця-дослідника та організатора української науки, особливо відзначаючи його працю на посаді директора Українського наукового інституту в Варшаві, діяльність якого, саме завдяки визначному організаторському таланту О. Г. Лотоцького, за широтою розмаху, плановістю, систематичністю і продуктивністю наукового видавництва майже зрівнялась з НТШ за часів головування в ньому М. С. Грушевського. (ЦДАГО України – Ф. 269 (Музей визвольної боротьби в Празі). Колекція листів. Лист Дмитра Дорошенка до Свєна Вирового від 23 лютого 1936 року з Варшави; Бурім Д. В. Варшавський період життя і діяльності Д. І. Дорошенка (1936–1939 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / Відп. ред. П. С. Сохань. – К., 1999. – Том 4. – С. 283–296; Дорошенко Д. Український науковий інститут у Варшаві // Сьогодні й минуле (Мюнхен). – 1949. – Ч. 1–2. – С. 90–91; Дорошенко Д. Лицар праці й обов'язку // Лицар праці й обов'язку. Збірник, присвячений пам'яті проф. О. Г. Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 21.)

⁵³ Український науковий інститут в Варшаві – українська науково-дослідна установа. УНІ в Варшаві був заснований у 1930 році. Ініціатором, засновником та першим директором був професор О. Г. Лотоцький, який очолював Інститут у 1930–1938 роках. УНІ в Варшаві замислювався і створювався як науково-дослідна установа, основним завданням діяльності якого було дослідження історії України, економічного і культурного життя українського народу, підготовка наукових кадрів в галузі українознавства. Для виконання поставлених завдань Інститутом організовувались читання наукових доповідей та лекцій польською та українською мовами у вищих учбових закладах і наукових установах; проводилися систематичні курси українською мовою в Варшаві та інших містах Польщі; видавався науковий орган та оригінальні наукові праці або переклади на українську мову наукових творів та підручників. В Інституті було три відділи: 1) українського господарського та громадського життя, 2) української політичної історії та історії української культури і її сучасного стану (мова, література, духовні течії); 3) історії церкви. Діяли також постійні науково-дослідні й видавничі комісії: правнича, історично-літературна, дослідження історії українського руху, перекладу Св. Письма та богослужбових книг на українську мову, дослідження польсько-українського питання та семінари (економічний, філологічний і шевченкознавства). Діяльність УНІ-В виявилась переважно на полі наукового видавництва, досягнувши визначних результатів за порівняно короткий час (1930–1939 рр.). В цілому за неповних 10 років існування Інститут видав понад 70 томів наукових праць.

там звернутись, сам же поїхати не можу. Оце в червні приїздив до Праги доцент Ів. Коровицький⁵⁴, він дав мені слово, що посуне справу, евентуально перешле архів до Праги. Та як поїхав – то й ні слова. Я саме позавчора написав до його листа.

Тепер звідси ніхто не їде до Варшави, і треба дождити оказії.

Розуміється, я й надалі буду старатись посунути справу, але сам бачите – від мене дуже мало що залежить; може з часом обставини зміняться, і я зможу дещо більше зробити й вплинути на кого-слід. Добре було би, якби й Ви з свого боку написали до дирекції Інституту, чи Борис Ол., бо Ви маєте не тільки моральне, але й формальне право до змога вивезти. інтервенції. Поки що добре хоч те, що Архів цілий і принаймні переховається, поки буде

Про себе скажу, що я зайнятий літературною працею, яка служить для мене й джерелом для прожитку. Оце написав книгу «Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen» (18 арк. друку)⁵⁵, яка може скоро появиться. У мене була інша назва («Die Ukraine, von Deutschen gesehen»)⁵⁶, але видавництво само змінило її. Коли вийде, то пришлю Вам. Тепер веду переговори з другим в-вом про друк іншої моєї книги: «Die Ukraine. Land, Volk und Geschichte», і працюю над третьою – про німецькі впливи на укр. релігійні відносини й на розвій філософської думки. Паралельно пишу й дещо по-українськи.

В липні їздив до Берліна, але головно в літературних справах, бо що до політики, то нами, людьми старшого віку (мені за пів-року стукне 60 літ) тепер мало хто цікавиться, тепер на першім пляні молодь, а яка нинішня українська молодь, то мабуть Ви й самі знаєте. Добре ще, що хоч можу працювати літературно, не кажу – науково, бо яка тепер наука; є деякі наукові праці, але нема де друкувати*. Що до здоров'я, то почуваю себе неважно – серце, печінка... А Нат. Мих.⁵⁷ ще гірше: в неї нерви зовсім розхитані і серце погано працює, і ще дещо.

⁵⁴ Коровицький Іван Іванович (1907–1991), історик Українського Православ'я, письменник, літературний критик, бібліограф, культурний діяч. Дійсний член УВАН у США, член-кореспондент УВАН у США. Народився у родині священика. Закінчив Луцьку українську гімназію, Варшавський університет (1929). Викладав у Варшавському університеті. 1934–39 рр. був директором Митрополітального архіву Православної Церкви. По Другій світовій війні викладав у Православній академії в Мюнхені; потім у США викладав у Православній семінарії у Баунд Бруку. Магістр (Вестерн Резерв, Клівленд), доктор філософії (Пенсильванський університет). Був доволітнім активним членом української громади у Баунд Бруку, Нью-Джерсі, США. Організатор і перший керівник тамтешнього бібліотеки Культурного центру. Співробітник Східноєвропейського інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії. Працював бібліографом в Темплському університеті. Керував бібліотекою Української автокефальної церкви в Америці. Автор праць з історії церкви в УРСР, історії УАПЦ, історичної бібліографії, літературознавства, студій, присвячених епістолярію Д. Дорошенка та В. Липинського (редактор 6-го тому творів В. Липинського «Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського»), спогадів, поетичних збірок та оповідань для дітей.

⁵⁵ Dmytro Doroschenko Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – Leipzig, 1941. – 299 S. «Україна та Імперія. Дев'ять століть німецько-українських стосунків»

⁵⁶ «Україна очима німців».

⁵⁷ Дорошенко Наталія Михайлівна (1888–1970), нар. Васильченко, дружина Дмитра Івановича Дорошенка, драматична артистка, громадська та театральна діячка. Закінчила

Сумно було нам читати, що Оксана Олександрівна нездужала. Від щирого серця бажаємо їй як найскорше прийти до здоров'я. Ми часто з Н. М. згадуємо Вас усіх. Тишуся за те успіхами Бориса Олександровича, поздоровіть його будь ласка від нас обох з докторатом, мабуть він уже скоро буде з ним готовий.

І я, і Н. М. вітаємо Вас усіх сердечно, а Оксана Олександрівна нехай не слабує! Поцілуйте її за мене ручки.

Щиро відданий Вам

Д. Дорошенко (*підпис*)

*Тепер наукові видання виходять так помалу і так рідко, що от Вам приклад: некролог Ол. Гн-ча лежить в «Кутіос» і вже 2 ½ роки, але мене тепер в Берліні запевнили, що в осени вийде і також буде видрукований мій реферат про останні праці Ол. Гн-ча. До речі, Коровицький оповідав нам, що могилки Ол. Гн. і Німф. Меф.⁵⁸ в повнім порядку, ростуть цвіти і все як-слід. Тамошні земляки доглядають їх.

Може б Ви подали докладніше про розмір і характер Вашої праці про Запорожжя, щоб можна було евентуально переговорити з якимсь видавництвом? В якій мові вона написана?

Ukrainian Research Institute, Harvard University. Library. Tokarzewski-Karaszewicz Collection. Український науковий інститут Гарвардського Університету. Бібліотека. Колекція Токаржевського-Карашевича. Автограф. Оригінал.

2.

Лист Дмитра Івановича Дорошенка до Яна Степановича Токаржевського-Карашевича.

Prag XII

Hradeschinerstr. 49

17. 3. 1942.

Sehr geehrter, lieber Jan Stepanowytch,

Ich habe Ihnen so lange nicht geschrieben, weil ich auf genauere Nachrichten vom Ing. Glowinskyj warte, der mir versprochen hat, alles mögliche zu unternehmen, um den Nachlass Ihres seligen Schwiegervater zu retten. Leider habe ich von ihm bis jetzt keine Nachricht darüber erhalten. Die Sache kommt sehr schwer vom Fleck.

Київську музично-драматичну школу М. Лисенка, організувала народні театри в Києві, Катеринославі та інших містах. В 1917–1918 рр. член Театральної ради в Києві; одна з організаторів Державного драматичного театру. З 1920 р. на еміграції, виступала як декламаторка, її працею були створені українські драматичні студії в Празі й Варшаві.

⁵⁸ Лотоцька Німфодора Мефодіївна – дружина Олександра Гнатовича Лотоцького. Дівоче прізвище Руденко.

Ihr Schreiben über Krankheit der Frau Oksana hat uns beide in tiefe Traurigkeit versenkt. Wir verstehen wohl Ihre Sorgen und drücken Ihnen unsere aufrichtigste Teilnahme aus. Wir hoffen, daß eine Kur im Sanatorium im Gebirge helfen wird.

Was unsere Rückkehr nach der Heimat betrifft, so haben auch wir keine feste Hoffnungen in absehbarer Zeit. Wahrscheinlich werden wir noch einige Monate, vielleicht Jahre hier in Prag leben müssen. Gott sei Dank – ich zur Zeit Arbeit, aber meine Gesundheit (Herz, Leber usw.) erinnert mich öfter und öfter, dass ich das sechzigste Jahr überschreite! Meiner Frau steht die Sache noch schlimmer: sie fühlt sich sehr müde und schwach (auch das Herz und anderes).

Es ist sehr möglich, daß binnen kurzem ein Verlag organisiert wird, der Übersetzungen aus dem Deutschen ins Ukrainische herausgeben wird (schöne Literatur – in erster Reihe deutsche Klassiker, dann wissenschaftlich-populäre Werke). Können Sie die Mitarbeit als Übersetzer übernehmen? Ich möchte zuerst Ihre prinzipielle Zustimmung haben, später, als die Sache reif wird, werde ich Sie genau unterrichten. Das Honorar soll ganz ausständig sein. Ich habe die Absicht, ebenfalls als Übersetzer zu arbeiten.

Was macht Borys? Wird er schon bald mit seinem Doktorat fertig? Grüßen Sie ihm von uns beiden.

Meine Frau und ich bitten, der Frau Oksana unsere herzlichsten Wünsche baldiger Genesung zu übermitteln.

Ihr ganz ergebener

D. Doroschenko

P. S.

Ich schreibe in deutscher Sprache, weil ukrainisch geschriebene Briefe sehr langsam gehen, ich habe z. B. Ihren Brief vom 12. II. erst 12. III. Erhalten.

Ukrainian Research Institute, Harvard University. Library. Tokarzewski-Karaszewicz Collection. Український науковий інститут Гарвардського Університету. Бібліотека. Колекція Токаржевського-Карашиевича. Автограф. Оригінал. Німецька мова.

Переклад

Prag XII

Hradeschinerstr. 49

17. 3. 1942.

Вельмишановний та дорогий Яне Степановичу,

Не писав я Вам так довго. тому що чекав на точні вісті від інженера Гловінського, який пообіцяв мені зробити все можливе, аби врятувати спадщину Вашого покійного тестя. На жаль, досі я не отримав від нього про це жодних вістей. Справа дуже важко рухається з місяця.

Ваш лист про хворобу пані Оксани нас дуже засмутив. Ми прекрасно розуміємо Ваші клопоти та висловлюємо Вам найщиріші співчуття. Ми сподіваємось, що лікування в санаторію в горах допоможе.

Щодо нашого повернення до дому, то найближчим часом у нас немає твердих сподівань. Вірогідно, ми будемо змушені прожити ще кілька місяців, а може й років тут, в Празі. Слава Богу – наразі я працюю, однак моє здоров'я (серце, печінка і т. і.) нагадує мені все частіше і частіше про те, що я переступив шестидесятий рік. У моєї дружини справи ще гірші: вона почуває себе дуже втомленою та слабкою (також серце та інше).

Можливо, що найближчим часом буде організовано видавництво, яке видаватиме переклади з німецької мови на українську (художня література – в першу чергу німецька класика, потім – науково-популярні праці). Чи могли би Ви співпрацювати в якості перекладача? Я хотів би спочатку отримати Вашу принципову згоду, пізніше, коли справа буде вирішена, я Вас детально проінформую. Гонорарів не буде. Я маю намір також працювати в якості перекладача.

Чим займається Борис? Скоро він підготує свій докторат? Вітайте його від нас обох.

Моя дружина й я просимо, передати пані Оксані наші сердечні побажання швидкого одужання.

Відданий Вам Д. Дорошенко (*відпис*).

P. S.:

Пишу Вам німецькою мовою, тому що листи, написані українською, йдуть дуже повільно, наприклад, Вашого листа від 12. II. отримав я лише 12. III.

3.

Лист Дмитра Івановича Дорошенка до Оксани Олександрівни Токаржевської-Карашиевич

Prag XII/33

Hradeschinerstr. 49

12.VI.1942.

Liebe Oksana Oleksandrowna !

Ich schreibe Ihnen in deutscher Sprache, weil ukrainische Briefe wegen Zensur-Bedingungen sehr langsam gehen. Ihren Brief habe ich soeben nach meiner Rückkehr aus Berlin, wohin ich zwecks einiger Vorlesungen für unsere Studenten reiste, erhalten. Auch meine Frau war in Berlin, sie nahm dort Teil an einem Konzerte. Zuerst sind wir beide sehr froh, direkt von Ihnen zu hören, daß Ihr Aufenthalt in Sanatorium in einer so gesunden und schönen Gegend Ihnen Besserung bringt; gebe Gott, daß das weitere Verbleiben in diesem Sanatorium Sie ganz gesund mache!

Sie fragen nach unserer Gesundheit? Wir können uns nichts Besonderen rühmen: ich habe das Herz, Natalia Mychajlowna – Nerven, auch Herz und eine Menge anderen Annehmlichkeiten. Aber das ist kein Wunder: ich habe bereits das 60. Jahr überschritten, meine Frau nähert sich auch dem gesegneten Alter, und 23 Jahre der Emigration tun das ihrige. Nat. Mych. fühlt sich sehr müde von der ewigen Küchenarbeit und von allen mit dem Haushalt verbundenen Sorgen. Ich befinde mich in besseren Lage, weil ich immer etwas schaffe, was zu meinem Fache gehört: ich schreibe sehr viel (und das ist die Hauptquelle unserer Existenz) und wirke an der Ukrainischen Universität. Von Zeit zur Zeit erscheinen meine Bücher und Artikel, und meine Arbeit gibt mir gewisse moralische Genugtuung.

Sie fragen auch über die Bücher, die für Ihre Arbeit nützlich sein können. Ich möchte Ihnen raten das Buch: «Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart», Serie «Das Deutschtum und Ausland». Münster in Westfalen 1930. Das ist ein Sammelwerk, an dem auch ich teilgenommen habe; ich hatte dies Buch in meinem Besitz, aber fast alle meine Bücher blieben in Warschau. Ich glaube, Sie

können dies Buch durch irgendwelche deutsche Buchhandlung bestellen. In der Zeitschrift «Kyrios» (Königsberg) – Vierteljahrschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas – würde ein Artikel von Dr. D. Oljantschyn «Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine» (Schule und Bildung), 1937, Hefte 1–4, gedruckt: vielleicht können Sie diese Zeitschrift in irgendwelche römischen Bibliothek finden? Ich besass einen Separatabdruck, aber auch dieser blieb in Warschau. Dieser Artikel gibt sehr viel wichtiges Tatsachenmaterial.

In diesen Tagen wird ein neues Buch von mir erschienen – über das Leben und Tätigkeit Prof. W. Antonowytsh. Ich werde versuchen, es Ihnen zu übersenden; wird es die Post annehmen so werde ich Ihnen noch etwas übersenden, was für Ihr Thema nützlich sein könnte.

Vor einigen Wochen habe ich einen Brief aus Warschau über das Archiv Ihres Vaters erhalten: das Archiv befindet sich im Gebäude der ehemaligen Warschauer Universität, und man versucht, es davon herausholen. Die Behörden, in deren Besitz sich das Archiv befindet, haben ihr prinzipielles Einverständnis zur Auslieferung desselben gegeben, aber man muss noch einige offizielle Schritte unternehmen, die Leitung des Prager ukrainischen Museums einerseits und ich persönlich meinerseits haben bereits dem Vorstände des ukrainischen Zentralaussschusses in Krakau, Prof. Kubijowytsh, geschrieben, und er hat uns seine Unterstützung versprochen. Jetzt warten wir auf das Resultat. Wenn Ihr Gemahl seinerseits etwas durch die deutsche Botschaft in Rom unternimmt, wird es auch nützlich sein. Einstweilen ist es für uns sehr wichtig, dass das Archiv erhalten wurde; weiter werden wir uns bemühen es nach Prag zu überführen.

Wir beide grüssen Sie herzlich und bitten, Ihrem Gemahl unsere Grüsse auszurichten.

Ich küsse Ihnen die Hände.

Ihr ergebener D. Doroschenko

Ukrainian Research Institute, Harvard University. Library. Tokarzewski-Karaszewicz Collection. Український науковий інститут Гарвардського Університету. Бібліотека. Колекція Токаржевського-Карашевича. Автограф. Оригінал. Німецька мова.

Переклад

Prag XII/33

Hradeschinerstr. 49

12.VI.1942.

Дорога Оксана Олександровна!

Пишу Вам німецькою мовою, тому що українські листи через цензуру йдуть дуже довго. Вашого листа отримав я лише після повернення з Берліна, куди я їздив задля читання лекцій для наших студентів. Моя дружина також була в Берліні, де вона брала участь в концерті. Передусім ми обидва були дуже раді, коли почули від Вас, що Ваше перебування в санаторію у такій здоровій та прекрасній місцевості приносить Вам покращення; дай Боже, щоб подальше перебування в цьому санаторію зробило Вас цілком здоровою!

Ви питаєте стосовно нашого здоров'я? Ми не можемо нічим особливим похвалитися: в мене – серце, в Наталії Михайлівни – нерви, також серце та маса

інших задоволень. Однак тут нема чому дивуватися: я вже перетнув 60-літній рубіж, моя дружина також наближається до благословенного віку, та 23 роки еміграції роблять своє. Наталія Михайлівна почуває себе дуже втомленою від роботи по кухні та від клопотів, пов'язаних з домашнім господарством. Я знаходжусь в кращому положенні, тому що я постійно щось створюю, що належить моєму фахові: дуже багато пишу (це є головним джерелом нашого існування) та працюю в Українському університеті. Час від часу виходять мої книги та статті, та моя праця приносить мені справжнє моральне задоволення.

Ви питаєте також про книги, які можуть знадобитися для Вашої роботи. Я можу Вам порадити книгу: «Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart», Serie «Das Deutschtum und Ausland» («Духовне життя України в минулому та сучасному» Серії «Німці та зарубіжні країни»), Münster in Westfalen 1930⁵⁹. Це є збірник, в якому і я брав участь; я мав власний примірник цієї книги, однак майже всі мої книги знаходяться в Варшаві. Я думаю, що Ви можете замовити цю книгу в будь-якому німецькому книжковому магазині. В журналі «Kyrios» (Кенігсберг) – кварталник з церковної та релігійної історії Східної Європи – надруковано статтю доктора Д. Оляничина⁶⁰ «Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine (Schule und Bildung)» «З культурного та духовного життя України (школа та освіта)», 1937, Зошити 1–4; вірогідно Ви можете знайти цей журнал в будь-якій римській бібліотеці? Я маю відбитку, але вона також знаходиться в Варшаві. Ця стаття дає дуже багато важливого фактичного матеріалу.

Цими днями виходить нова моя книга – про життя та діяльність професора В. Антоновича⁶¹. Я спробую переслати її Вам; якщо пошта прийме, я Вам перешлю ще те, що може бути потрібним для Вашої теми.

Кілька тижнів тому я отримав листа з Варшави в справі архіву Вашого батька: архів знаходиться в будинку колишнього Варшавського Університету, спробуємо забрати його звідти. Органи влади, у власності яких перебуває архів, дали принципову згоду на його вивезення, однак необхідно зробити кілька офіційних кроків, з одного боку, керівництво українського музею в Празі та я

⁵⁹ Йдеться про збірник «Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart» Serie «Das Deutschtum und Ausland», який був підготовлений українськими вченими й вийшов друком 1930 року в Мюнстері. Професор Д. І. Дорошенко підготував кілька розділів цього збірника: «Geschichtlicher Überblick»; «Schrifttum und Bildungswesen in der Rus'-Ukraine von 10. bis zur Mitte des 16. Jhs.»; «Geschichtliche Überblick der ukrainischen Literatur von der zweiten Hälfte der 16. jhs bis Ende des 18. Jhs.»; «Aufschwung der Wissenschaft und ihr jetziger Stand».

⁶⁰ Оляничин Домет Герасимович (1891–1970), дослідник історії українсько-німецьких політичних та економічних зв'язків XVII–XVIII ст., України-Гетьманщини початку XVIII ст., протестанських течій в історії української церкви, торговельних відносин України з Балтикою та Кримом у XVII–XVIII ст. Закінчив педагогічні курси в Кам'янці-Подільському (1912). Мобілізований в російську армію (1914). Військовополонений. Проводив культурно-освітню роботу серед українців в таборах для полонених (1915–1916). Навчався у Київському, Кам'янець-Подільському (1918–1920), Берлінському (1923–1926), Мюнстерському ун-тах (1932–1935). На еміграції з 1921 в Німеччині. Захистив докторську дисертацію з історії у Берлінському університеті (1928). Член Українського історико-філологічного товариства у Празі, Наукового товариства імені Шевченка. Професор Українського вільного університету.

⁶¹ Дорошенко Д. І. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. Наукова бібліотека. – Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1942. – 163 с.

персонально зі свого боку вже написали Голові Українського Центрального Комітету в Кракові⁶², професору Кубійовичу⁶³, і він пообіцяв нам свою підтримку. Тепер ми чекаємо на результат. Якщо Ваш чоловік зі свого боку спробує вжити заходів через німецьке посольство у Римі, це також буде добре. Поки що для нас є надзвичайно важливим отримати архів, по тому будемо намагатися перевезти його до Праги.

Ми сердечно вітаємо Вас і просимо передати наші вітання Вашому чоловікові.

Цілую Ваші руки.

Відданий Вам Д. Дорошенко (*нідпис*)

Джерела та література:

1. Архівна україніка в Канаді: довідник/упорядники: І. Матяш (керівник), Р. Романовський, М. Ковтун та ін.; Держкомархів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. – К., 2010. – 882 с.

2. Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899–1942 роки. – Прага, 1942. – 62 с.

3. Бурім Д. В. Варшавський період життя і діяльності Д. І. Дорошенка (1936–1939 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / Відп. ред. П. С. Сохань. – К., 1999. – Том 4. – С. 283–296.

4. Бурім Д. В. Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474–490.

5. Бурім Д. В. До історії конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка і Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові професора Івана Раковського // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (м. Київ, 19–20 листопада 1996 року). – К., 1997. – Частина перша. – С. 268–279.

6. Бурім Д. В. Педагогічна та науково-дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в українських вищих учбових закладах та наукових установах у Празі // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Дослідження молодих вчених. Серія: «Історія, економіка, філософія». Вип. 1. Ч. 1. Збірник наукових праць кафедри історії України / Відп. ред. Ю. І. Терещенко. – К., 1997. – С. 121–145.

7. Вячеслав Липинський Архів Том 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / Редактор І. Коровицький. – Філадельфія, 1973. – 452 с.

8. Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухина. – 1996. – 200 с.

⁶² Український центральний комітет (УЦК), суспільно-громадська установа 1939–1945 рр. для українців у Генерал-Губернаторстві. На чолі УЦК весь час стояв В. Кубійович. В обсяг діяльності УЦК входили майже всі сфери життя українців. УЦК репрезентував українців перед німецькою владою.

⁶³ Кубійович Володимир (1900–1985) – географ, демограф, громадсько-політичний діяч. У 1928–1939 рр. доцент Краківського університету; з 1940 р. професор Українського вільного університету; дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1931 р.), з 1947 р. його генеральний секретар, з 1952 р. голова НТШ в Європі. Головний редактор «Енциклопедії українознавства». Під час Другої світової війни В. Кубійович очолював Український центральний комітет у Кракові.

9. Дмитро Дорошенко про Михайла Грушевського (Невідомий лист Д. Дорошенка. Підготовка до друку, передмова і примітки Григорія Кураса) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 52–54.
10. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 437 + XXII с.; Т. 2. Українська Гетьманська Держава. – Ужгород, 1930. – 424 + LXXXVI с.
11. Дорошенко Д. І. Лицар праці й обов'язку (у 40-ліття наукової та 45-ліття літературної діяльності проф. Ол. Лотоцького) // Календар-альманах на 1935 рік. – Львів, 1934. – С. 117–123.
12. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). В чотирьох частинах. Галицька руїна – Доба Центральної Ради – Доба Гетьманщини – Доба Директорії. – Мюнхен, 1969. – 544 с.
13. Дорошенко Д. [Без підпису] Олександр Лотоцький. † 22. X. 1939 // Українська дійсність (Прага). – Ч. 4. – С. 3–5.
14. З епістолярної спадщини Д. І. Дорошенка. Листи Д. І. Дорошенка до М. М. Грінченка 1923–1926 рр. // Д. І. Дорошенко. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С. 223–255.
15. Ісаїв П. Листи Д. Дорошенка до В. Липинського з часу від 6.VII. 7.IX. 1918 р. // Український історик. – 1968. – № 1–4. – С. 146–150.
16. Кн. Токаржевський-Карашевич Царгородські спомини // Визвольний шлях. – 1952.
17. Коровицький І. О. Лотоцький у Варшаві 1929–1939 // Лицар праці і обов'язку. Збірник, присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. За редакцією Б. Гошовського. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 74–84.
18. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго, 1975. – 664 с.
19. Курас Г. До 120-річчя з дня народження І. Токаржевського-Карашевича // «Я думаю, які теми були б цікаві...» Праці Григорія Кураса, спогади і матеріали про українського історика. – Чернівці, 2010. – С. 15–20.
20. Листи Дмитра Дорошенка до Дмитра Яворницького // Архіви України. – 1991. – № 4. – С. 45–50.
21. Лицар праці і обов'язку. Збірник, присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. За редакцією Б. Гошовського. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – 190 с.
22. Лотоцький Б. Присвята // Лицар праці і обов'язку. Збірник, присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. За редакцією Б. Гошовського. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 5–6.
23. Лотоцький О. В Царгороді // Праці Українського наукового інституту. Том XL. Серія мемуарів, книга 5. – Варшава, 1939. – 179 с.
24. Лотоцький О. П. Сторінки минулого. Частина перша. – Варшава, Праці Українського наукового інституту, 1932. – 288 с.
25. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина друга. – Варшава, Праці Українського наукового інституту, 1932. – 488 с.
26. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина третя. – Видання Української православної церкви в США, 1966. – 396 с.
27. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша. – Прага, 1942. – 370 с.
28. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / Редколегія: О. Федорук (голова) та ін. – К., 1999. – 272 с.
29. Оглоблин О. З листів Дмитра Дорошенка до Олександра Оглоблина // Український історик. – 1965. – № 3–4 (7–8). – С. 84–88; 1966. – № 1–2 (9–10). – С. 102–106.
30. Оглоблин О. П. Передмова // Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – Т. 1.
31. Пиріг Р. Я., Бурім Д. В. З епістолярної спадщини Дмитра Дорошенка: листи до Євгена Вирового // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Том 1. – С. 141–152.

32. Піскун В. М. Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX століття): Монографія. – К., 2006. – 672 с.: іл.
33. Потульницький В. А. Історія української політології. Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. – К., 1992. – 232 с.
34. Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819–1991). – К., 1994. – 320 с.
35. Потульницький В. А. Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993. – 191 с.
36. Потульницький В. А. Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939) // український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Вип. 3/4. – Український археографічний збірник. – Том 6/7. – С. 356–369.
37. Соловійова В. В. Український посол у Німеччині барон фон Штейнгель та його листи до Д. Дорошенка // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» Вип. 7–8 / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К., 2003. – С. 108–119.
38. Токаржевський-Карашевич Дмитро Дорошенко (зустрічі, знайомство, приязнь) // Український літопис. – Аугсбург. – 1953. – Ч. 1. – С. 131–138.
39. Токаржевський-Карашевич І. О. Лотоцький як дипломат // Лицар праці і обов'язку. Збірник, присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. За редакцією Б. Гошовського. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 56–63.
40. Трембицький В. Зносини Української Держави 1918–1922 років з Царгородською Патріархією // Богословія. – Рим, 1965. – Том XXIX. – Кн. 1–4. – С. 63–88.
41. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне та соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.
42. Українська еміграція 1919 – 1945: Документи і матеріали / Упорядники: В. С. Лозицький та ін. – К., 2008. – 928 с. + 16 с. іл.
43. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; Вст. ст. І. М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К., 1993. – 592 с.; іл.
44. Швидкий В. П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). – К., 2002. – 366 с.
45. «Я думаю, які теми були б цікаві...» Праці Григорія Кураса, спогади і матеріали про українського історика. – Чернівці, 2010. – 80 с.

Дмитро Бурім (Київ, Україна). З життя української еміграції в Європі: Листи Дмитра Дорошенка до Яна Токаржевського-Карашевича та Оксани Токаржевської-Карашевич.

В публікації розглядається листування українського історика, громадсько-політичного й державного діяча Дмитра Дорошенка з українським політичним діячем, дипломатом та істориком Яном Токаржевським-Карашевичем та його дружиною, яке зберігається у Бібліотеці Українського наукового інституту Гарвардського Університету.

Ключові слова: українська еміграція, Дмитро Дорошенко, Ян Токаржевський-Карашевич, Оксана Токаржевська-Карашевич, Олександр Лотоцький, Український науковий інститут у Варшаві.

Дмитрий Бурим (Киев, Украина). Из жизни украинской эмиграции в Европе: Письма Дмитрия Дорошенко Яну Токаржевскому-Карашевичу.

В публикации рассматривается переписка украинского историка, общественно-политического и государственного деятеля Дмитрия Дорошенко с украинским политическим деятелем, дипломатом и историком Яном Токаржевским-Карашевичем и его супругой, которая хранится в Библиотеке Украинского научного института Гарвардского Университета.

Ключевые слова: украинская эмиграция, Дмитрий Дорошенко, Ян Токаржевский-Карашевич, Оксана Токаржевская-Карашевич, Александр Лотоцкий, Украинский научный институт в Варшаве.

Dmytro Burim (*Kyiv, Ukraine*). **From the Ukrainian immigrants' life in Europe: letters from Dmytro Doroshenko to Jan Tokarzewski-Karaszewicz and Oksana Tokarzewski-Karaszewicz.**

Correspondence of the Ukrainian historian, public and political figure Dmytro Doroshenko with the Ukrainian political figure, diplomat and historian Jan Tokarzewski-Karaszewicz and his wife located in Ukrainian Research Institute, Harvard University, Library is analyzed.

Key words: Ukrainian émigrés, Dmytro Doroshenko, Jan Tokarzewski-Karaszewicz, Oksana Tokarzewski-Karaszewicz, Olexander Lotockyj, the Ukrainian Scientific Institute in Warsaw.

Тетяна МОЛДАВСЬКА
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94(477.7):342.5 «19»

**Документація обласних Рад депутатів
УРСР та їх виконавчо-управлінських
структур другої половини ХХ ст. як
історичне джерело**

Особливістю джерельної бази до вивчення історії обласних органів радянської влади другої половини ХХ ст. є її компактне зосередження, відносна структурованість та високий рівень збереженості. Це стосується як документальних, так і наративних джерел. Для вивчення документальних джерел доцільно застосувати видову класифікацію; відповідно до цього, найвагоміший комплекс у потенції джерельній базі складають справочинні джерела. [38, с. 519 – 520]. Комплекс справочинних джерел формує справочинна документація, яка продукувалася в ході діяльності самої Ради, її виконкому і системи відділів та управлінь, а також справочинна документація обласних комітетів КПУ, що стосувалася формування та діяльності обласних Рад та матеріалів вищих органів законодавчої, виконавчої та партійної влади – Президії ВР УРСР, уряду, та ЦК КПУ. Сюди відносяться, в першу чергу, протоколи та стенограми сесій обласних Рад, протоколи засідань виконкомів, копії звітної документації, копії рішень вищестоящих органів влади, переписка з вищестоящими органами влади та нижчестоящими Радами. Цей напрямок досліджень лежить на перетині власне джерелознавства та документознавства, оскільки формуляри документів радянських органів влади значною мірою використовуються і в сучасному діловодстві

У радянському джерелознавстві дослідження справочинних документів саме як історичних джерел формувалося упродовж 1950 – 1980-х рр. і набуло певної традиції. Сучасна російська дослідниця Борисова Л.В. виділяє три періода вивчення справочинних джерел в контексті джерелознавства. На її думку, перший період охоплює 1920-ті рр., коли лише почав формуватися комплекс радянських сравосинних документів. Другий період припадає на 1930 – 1980-ті р., коли джерелознавство справочинних документів розвивалося в умовах командно-адміністративної системи. І нарешті, з середини 1980-х рр. урізноманітнення справочинної документації за рахунок новостворених громадських організацій, організацій ізних форм власності, документації представницьких органів влади. Однак, цю періодизацію можна вважати досить умовною, так як у ній дослідниця суміщає і процес формування комплексу справочинних джерел, і процес розвитку джерелознавчих студій [36, с. 117 – 118].

У повоєнний період можна виділити три періоди вивчення справочинних документів. У 1940 – 1940-х рр. з'являються перші роботи, в яких радянські справочинні документи розглядаються самі як історичні джерела. У 1960 – 1970-ті рр. виокремлюються аналітичні роботи, в яких досліджуються окремі види справочинних документів (зокрема, і протоколи) за допомогою

власне джерелознавчих методів. Але в цих роботах об'єктом вивчення виступали переважно документи вищих органів влади 1920 – 1930-х рр. У цей період з'являються дисертаційні роботи, присвячені дослідженню радянського документознавства [43 –44]. В 1980–х рр. з'являються узагальнюючі роботи з джерелознавства радянського періоду, які були не чисельними і мали переважно оглядовий або навчальний характер.

Щодо власне внутрішньовидової класифікації справочинних джерел, та даний напрямок досліджень є не таким представницьким. Одним з найбільш відомих його представників є Варшавчик М. А., класифікуючи справочинні джерела за їх службовим призначенням, виділяв «нормативні» та «виконавчі»; до першого виду відносилися і директивні матеріали сесій і виконавчих органів місцевої влади [32, с. 71 – 72]. Заславський В.А. та Бернштейн В.В. класифікували справочинні документи в залежності від функцій, які вони виконують у діловодстві, виділяючи, відповідно, організаційну (нормативну), розпорядчу, планову, облікову, контрольну і звітну документацію. Рішення та розпорядження дослідники відносили до розпорядчої документації; сюди ж відносилися і протоколи та стенограми, з приміткою, що вони є «особливим різновидом» [37, с. 57 – 58].

Сучасний російський (в минулому радянський) джерелознавець Медушевська М. у комплексі справочинної документації виділяє організаційну, розпорядчу, планову, звітну, контрольну документацію та поточну переписку. Так само, як Заславський В.А. та Бернштейн В.В. протоколи та стенограми виділяються як особливий вид організаційно–розпорядчої документації. Щодо так званих партійних джерел, то, хоча протягом 1930 – 1980-х рр. вони виділялися як окрема група, Медушевська О. М. доводила, що вони не мають окремих видових ознак, і, в залежності від призначення, можуть бути віднесені до того чи іншого виду спрочинних джерел [36, с. 571].

Варто підкреслити, що у українській історичній та джерелознавчій науці не сформувалося сталої традиції до вивчення та аналізу радянських справочинних документів як історичних джерел. Вперше така спроба була здійснена у дисертаціях Ткаленко І.В. [45], Кравченка В. І [40]. та Гудзь М. В [35]. Однак, характеристика джерельної бази у цих роботах, відповідно до їх завдань, мала описовий характер. Те ж саме можна сказати і про дисертації, захищені протягом 1990 – поч. 2000-х рр. [43; 41], джерельною базою яких виступала документація місцевих Рад та партійних структур.

Таким чином, корпус документів обласних Рад депутатів та обкомів КПУ представлений фондами обласних державних архівів, фондоутворювачами яких виступають власне самі Ради, їх виконавчі комітети, відділи та управління, обласні партійні комітети та їх структурні підрозділи. Документація, що створювалася в процесі діяльності обласної Ради, її виконкому та організаційно–інструкторського і загального відділів, відкладалася на зберігання зазвичай у межах одного фонду, і розбивалася на описи за хронологічним принципом. Відділи та управління виступали окремими фондоутворювачами, описи в яких було сформовано за структурним або хронологічним принципом. Всі вони документами постійного зберігання.

Однією з особливостей організації діяльності обласної Ради та виконкому було те, що ці різні за своїм функціональним призначенням структури мали один організаційний апарат, куди входили так званий апарат при керівництві, організаційно–інструкторський відділ, перший відділ, протокольна частина та загальний відділ, куди входили канцелярія та бухгалтерія. На постійне

зберігання в межах одного фонду відкладалися протоколи та стенограми (до 1960 р.) сесій Ради, протоколи засідань виконкому і документація загального та оргінструкторського відділу. Матеріали протокольної частини було поділено на два описи за хронологічним принципом.

Матеріали в описи внесено в хронологічній послідовності та за номінальною ознакою. Спочатку вносилися протоколи та стенограми сесій за рік, потім – у хронологічній послідовності – протоколи засідань виконкому та рішення до них з додатками або матеріалами (залежно від хронологічного періоду), розпорядження виконкому або розпорядження голови виконкому (також в залежності від хронологічного періоду). В середині груп документи розміщені за хронологічним принципом. Для періоду 1948–1969 рр. характерно розміщення в кінці опису за рік документів, які умовно можна назвати нетиповими: зазвичай це стенограми різноманітних нарад.

Документація загального відділу та канцелярії в ДАЗО відкладалася на зберігання окремим описом, що загалом було нетиповим для принципів фондування документації місцевих органів радянської влади. Так, наприклад, у державних архівах Миколаївської та Херсонської областей вона архівувалися в межах одного опису за тематично-хронологічним принципом, при цьому в межах одного року спочатку вносилися матеріали загальної канцелярії, потім протокольної частини, потім – оргінструкторського відділу. Причому в межах загального відділу архівувалися копії нормативних актів вищих органів влади та управління, які в обов'язковому порядку надходили до обласної Ради та виконкому. В ДАЗО ці документи на зберігання не відкладалися.

Що стосується системи відділів та управлінь, то кожен із них виступав окремим фондоутворювачем; в межах одного фонду документи поділялися на описи за хронологічним принципом [7 – 22].

Таким чином, зважаючи на особливості фондування документації обласної Ради та її виконавчо-управлінських структур, можна припустити, що організаційно і функціонально обласна Рада та виконком, попри всі проблемні питання щодо розподілу / заміщення їх повноважень, в очах радянських управлінців виступали єдиною структурою, а відділи та управління, які, так само як і виконком, були підзвітні і Раді, і самому виконкому, виступали окремими структурами, зі своєю внутрішньою організацією, штатним розписом, особливостями архівування та фондування документації, створювалася у ході їх діяльності.

Справочинна документація першочергово розподіляється на три групи документів, залежно від напрямку їх руху та функцій: вхідні, вихідні та внутрішні. У той же час аналіз справочинних документів, як окремого виду джерел, передбачає здійснення їх внутрішньовидової класифікації.

Групу вхідних документів обласних Рад формують три підвиди справочинних документів. По–перше, це поточна переписка Ради, виконкому та його виконавчо-управлінських структур з Радами Міністрів СРСР та УРСР, міністерствами, підприємствами та організаціями області. По–друге, це різноманітні інструкції, розпорядження, статuti, вироблені вищими органами державної влади та управління, які надсилалися до місцевих органів влади для ознайомлення та виконання. По–третє – це законодавчі та підзаконні акти вищих органів влади, які, після свого затвердження, в обов'язковому порядку розсилалися до органів влади «на місцях». Вхідна документація особового характеру: звернення, скарги, прохання громадян, заяви про звільнення тощо як окремі справи ніколи не архівувалися. Зазвичай вони підшивалися до того

рішення виконкому або Ради, в якому розглядалося або вирішувалося питання, висловлене в зверненні.

Група вихідних документів обласних Рад складається з протоколів та стенограм сесій Ради та засідань виконкому, звітів та інформацій виконкому щодо стану розвитку народного господарства, розпоряджень виконкому та його голови, переписки з установами та організаціями області.

Внутрішні документи не підлягали розсиланню по установах та організаціях. Це, в першу чергу, різноманітні плани роботи виконкому та Ради, документація по кадрах.

Однією з найбільших груп документів, що продукувалися в процесі діяльності обласних Рад, є протоколи та стенограми засідань сесій Рад та засідань виконкомів. На відміну від всіх інших різновидів документації, що створювалися в процесі діяльності Ради та виконкому, саме протоколи висвітлювали безпосереднє здійснення конституційних повноважень представницького органу. Через рішення та розпорядження, що були зафіксовані в протоколах, представницький орган реалізовував свої управлінські функції.

У джерелознавчих дослідженнях при здійсненні внутрішньовидової класифікації радянських справочинних джерел традиційним було виділення, як окремих різновидів документів, рішень, розпоряджень, протоколів та стенограм [32, с. 67– 83; 37, с. 43 – 50; 38, с. 531 – 55]. Але і рішення, і розпорядження, прийняті Радою чи її виконкомом, будучи частиною протоколу, в той же час мають всі ознаки окремого документа. До початку 1970-х рр. протокол засідання виконкому являв собою зшиток рішень та матеріалів до них, систематизованих у хронологічній послідовності.

У результаті засідання сесії обласної Ради створювалися два різновиди справочинних документів – протокол [1; 3; 5; 23 – 27] та стенограма [2; 4; 6]. Стенограма виступає первинним документом, на основі якого створювався чистовий варіант – протокол. «Класична» стенограма засідання сесії Ради являє собою стенографічний запис виступів учасників засідання з рукописними правками, обговорення винесених питань, чорнові варіанти рішень – також з рукописними правками. Також до стенограми сесії в кінці основного документа підшивалися різноманітні записки, матеріали до рішень, що приймалися, чорнові варіанти доповідей та виступів.

Таким чином, стенограма сесії фактично не є цілісним документом з певним формуляром, а являє собою набір різнорідних документів, зібраних в один, згідно з принципами діловодства.

Протокол засідання сесії має сталу структуру, яку умовно можна розділити на дві частини: власне протокол, в якому зазначено хід засідання, та рішення сесії. Перша частина протоколу має п'ять неодмінних складових. На початку протоколу оголошується відкриття сесії, потім висвітлюється хід проведення сесії; кожен етап, за справочинною практикою, позначено як окремий параграф протоколу. Перший параграф позначає обрання голови та секретаря сесії, другий містить власне чергу денну, третій містить регламент роботи сесії. Інколи окремими параграфами виносилися так звані «організаційні питання» (без їх переліку), але, зазвичай, вони включалися в чергу денну. Інколи окремим питанням могли виноситися і основні питання сесії; але ця практика мала також мала винятковий характер. Протокол не висвітлював ходу обговорення питань, не містив витягів з доповідей.

Друга частина протоколу складається з рішень сесії; кожне рішення являє собою окремий цілісний документ, а відтак, може піддатися клаузульно-формулярному аналізу.

Система протоколів та стенограм сесій змінювалася з часом; також вона має регіональні відмінності. Так, під заголовком «протокол» та «стенограма» фондувалися відповідні документи Запорізької та Херсонської облрад. При цьому слід зазначити, що стенограми сесій Херсонської облради більш вичитані та структуровані, ніж стенограми сесій Запорізької облради. Така практика спостерігається до 1960 р.; після цього на постійне зберігання відкладалися лише стенограми сесій.

Матеріали сесій Миколаївської облради архівувалися як «стенографічний звіт засідання...» відповідної сесії [28–30]. Протокол як різновид справочинної документації був відсутній до середини 1960-х рр. При цьому стенографічний звіт являв собою вичитаний варіант стенограми засідання, зазвичай без виправлень і рукописних правок. При цьому рішення та постанови як частини протоколу ніяк не виділялися: в протоколі повністю висвітлювався хід обговорення винесених питань. Копія стенографічного звіту, що архівувалась як окрема справа, була чорновим варіантом стенограми.

Усі рішення та розпорядження обласних виконавчих комітетів можна розділити на дві групи: нормативні та ненормативні. Нормативними є рішення, які встановлюють, регулюють або скасовують власне правові, фінансові або майнові відносини між двома контрагентами. Нормативні рішення, у свою чергу, також поділяються на дві групи: рішення, через які виконавчий орган – виконком – реалізує конституційні повноваження представницького органу влади – обласної Ради. Такі рішення приймалися, виходячи з певної ситуаційної необхідності принагідно до особливостей господарської та економічної діяльності області. Другий вид нормативних рішень – це рішення, через які реалізуються повноваження виконкому та обласної Ради як органів державної влади. Ці рішення приймалися у відповідності до нормативних або законодавчих актів вищих органів державної влади та пояснюють особливості застосування цих актів.

Ненормативні рішення – це рішення, які не спричиняють появи/припинення правовідносин. Такі рішення спрямовані на вирішення конкретних питань, зазвичай господарського або соціального характеру. Їх дія обмежена в часі, і в разі невиконання подібних рішень зазвичай не спричиняє адміністративних санкцій [31, с. 35 – 37; 33, с. 12 – 100].

Аналіз питань, які вирішувалися на засіданнях виконкому, дозволяє виділити принаймні чотири типи рішень, які можуть бути характерними і для нормативних, і для ненормативних рішень. Виділення типу зумовлене причинами прийняття, сферою поширення та характером рішення, що, в свою чергу, зумовлює структуру формуляра [46, с. 101 – 119]. Таким чином, можна виділити особові, ситуаційні, виконавчо-розпорядчі, планово-поточні рішення. Найбільший відсоток серед рішень в увесь період, що розглядається, складали планово-поточні рішення. Для другої половини 1940-х рр. – 1950-х рр. характерна також значна кількість ситуаційних рішень, які, у свою чергу, могли мати і особовий характер.

Планово-поточні рішення – це рішення, які приймалися з метою вирішення поточних, зазвичай, постійних питань у першу чергу соціально-економічного, господарського життя області. Наприклад, з року в рік приблизно в один і той самий час приймалися рішення щодо початку / ходу чи закінчення

сільськогосподарських робіт, заготівлів продукції сільського господарства для зберігання, підготовку комунальних служб до зими тощо. У той же час ці рішення могли мати і нормативний характер, тобто, наприклад, посівна чи збиральна кампанія в області розпочиналися після прийняття відповідної постанови уряду.

Для планово-поточних рішень характерні три види формуляра. Перший містить нарацію та диспозицію, другий – петицію та диспозицію, третій – нарацію, петицію та диспозицію. Але третій вид формуляра зустрічається досить нечасто.

Окремо варто виділити види формулярів нормативних рішень, прийнятих у відповідності з законодавчими та нормативними актами вищих органів влади. Перший містить лише преамбулу та диспозицію. Другий – преамбулу, нарацію та диспозицію. Цей вид формуляра зустрічається досить рідко. І нарешті третій – містить преамбулу, нарацію, петицію та диспозицію. Такий вид формуляра характерний для рішень, які приймалися в порядку перевірки виконання певних рішень, постанов чи розпоряджень вищих органів влади та управління. Таким чином, після преамбули – посилання на нормативний акт йшла нарація, в якій викладалися результати перевірки, потім петиція, в якій деталізувалися причини прийняття саме цього рішення (вдосконалення певних дій, зумовлених даним нормативним актом, вдосконалення перевірки тощо), і конкретне розпорядження – диспозиція.

Серед нормативних рішень зустрічаються також рішення, в яких диспозиція розміщена після нарації і суміщається з петицією. Але загалом характерним є «класичне» розміщення преамбули – на початку тексту рішення.

Особові рішення можна розділити на дві групи. До першої відносяться рішення, які стосувалися безпосередньо кадрового складу виконавчо-управлінських структур: призначення або звільнення від обов'язків. До другої групи відносяться рішення, які приймалися у результаті розгляду особистих заяв чи звернень громадян, і стосувалися, зазвичай, призначення персональних пенсій, матеріальної допомоги. Для 1940-х – 1950-х рр. характерні рішення про звільнення громадян від сільськогосподарського податку або його зменшення. Усі ці рішення могли містити лише петицію, коротку нарацію та петицію.

Ситуативні рішення приймалися з метою вирішення конкретного одномоментного питання. Для них характерні всі клаузули основного протоколу, окрім преамбули. При цьому петиція могла розміщуватися перед нарацією. Також подібні рішення могли містити лише нарацію та диспозицію, лише петицію та диспозицію або і лише диспозицію.

Для основного протоколу рішень та розпоряджень характерна відсутність такої клаузули як санкція. Її наявність має епізодичний характер і зустрічається переважно лише в нормативних рішеннях, прийнятих у порядку перевірки виконання постанов та розпоряджень вищих органів влади.

Аналіз ситуації, в якій виникали та функціонували справочинні документи на доджерельній стадії існування, дозволяє говорити, що інформація, яка містилася в подібних документах, на думку тогочасних дослідників, була достовірною. Перш, ніж потрапити в текст постанови чи рішення, будь-який факт проходив принаймні два рівні перевірки: безпосередньо на місці (підприємстві чи установі, організації, яка його подавала; на рівні районної виконавчо-управлінської або партійної структури, яка подавала його безпосередньо до адміністративного органу обласного рівня. Інформація була структурована в органі державної влади і призначалася для прийняття

управлінських рішень, досить часто – оперативного характеру. Це дозволяє припустити, що значних викривлень і перекручувань на рівні місцевих та районних адміністративних органів намагалися уникати.

Специфіка подачі інформації полягала в подвійності підходу до висвітлення певної проблеми. Це стосувалося і економічних, і соціальних, і суто господарських, виробничих процесів та явищ. У загальному контексті будь-яке явище чи процес висвітлювалися як абсолютно позитивні. В той же час на прикладі конкретних фактів в конкретних господарствах висвітлювалися негативні сторони, прояви того чи іншого явища, його протиріччя. Така подача інформації характерна як для радянських, так і для партійних структур, причому як в межах їх самих, так і в системі вертикалі влади. Однак, у будь-якому разі, наголос робився саме на негативних проявах та явищах. При цьому, оціночні судження того чи іншого явища зазвичай збігаються і в матеріалах, що готувалися виконкомом та Радою, і в матеріалах обкому.

Матеріали обласних комітетів КПУ довгий час були закритими, доступ до матеріалів обласних Рад та виконавчих комітетів також був обмеженим. Виходячи з цього, на нашу думку, можна говорити, що подана в них інформація є більш достовірною, ніж недостовірною. У той же час, дані про певні процеси, як-от, наприклад, відбір кандидатів в депутати, збирання інформації для господарських звітів «на місця», характеристика соціальних процесів можна повністю до так званої «не відтворювальної інформації», оскільки повномасштабно, а отже, об'єктивно відслідкувати їх за писемними джерелами дуже часто неможливо.

Джерела та література

1. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 148. Протокол засідання першої сесії Запорізької обласної Ради депутатів трудящих другого скликання. 5–6 січня 1948 р., 35 арк.
2. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 149. Стенограма засідання I сесії Запорізького обласного Совету депутатів трудящихся второго созыва. 5–6 января 1948 г., 64 арк.
3. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 152. Протокол засідання третьої сесії Запорізької обласної ради депутатів трудящихся другого скликання. 8–9 жовтня 1948 р., 56 арк.
4. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 155. Стенограма четвертой сесии Запорізького обласного Совету депутатів трудящихся второго созыва. 29 декабря 1948 г., 111 арк.
5. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 267. Протокол засідання восьмої сесії Запорізької обласної ради депутатів трудящихся другого скликання. 31 березня 1950 р., 20 арк.
6. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 268. Стенограма засідання восьмої сесии Запорізького обласного Совету депутатів трудящихся (второго созыва). 31 марта 1950 г., 67 арк.
7. ДАЗО. Ф. 2500. Оп. 1. Спр. 72. Годовой отчет об оказании акушерко-гинекологической помощи населению области за 1948 год., 39 арк.
8. ДАЗО. Ф. 2500. Оп. 1. Спр. 203. Материалы, отчеты, протоколы собраний зпведующих детяслами, сведения о открытии сезонных колхозных яслей за 1953 год. 274 арк.
9. ДАЗО. Ф. 2500. Оп. 2. Спр. 5. Переписка с Министерством об улутшении медобслуживании детяслей, санаториев, род домов и населения по Запорізькой области. 31 января – 15 ноября 1956 г., 70 арк.
10. ДАЗО. Ф. 2500. Оп. 5. Спр. 39. Приказы №1-100 по основной деятельности. 4 января – 5 марта 1987 г., 246 арк.
11. ДАЗО. Ф. 2505. Оп. 1. Спр. 24. Информационные справки об учебно-материальной базе школ области. 12 января – 31 декабря 1949 г., 239 арк.
12. ДАЗО. Ф. 2505. Оп. 1. Спр. 49. Информация о ликвидации безграмотности и малограмотности по Запорізькой области, о ходе строительно-ремонтных работ для учителей сельских школ, об улутшении работы детских домов и переписка с Министерством просвещения о работе школ рабочей молодежи. 12 января – 18 ноября 1952 г., 64 арк.

13. ДАЗО. Ф. 2505 Оп. 1. Спр. 68. Приказы Министерства просвещения УРСР. 14 января – 20 декабря 1955 г., 182 арк.
14. 291Спр. 406. Переписка с облисполкомом и обкомом КП(б)У по вопросу обеспечения продовольствием населения области. 1968 г., 33 арк.
15. ДАЗО. Ф. 5014. Оп. 1. Спр. 301. Документы о ходе выполнения решений облисполкома (приказы, материалы, справки, переписка). [Без даты]. 219 арк.
16. ДАЗО. Ф. 5014. Оп. 1. Спр. 372. Решения и распоряжения исполкома областного Совета народных депутатов. 6 апреля – 28 сентября 1981 г., 94 арк.
17. ДАЗО. Ф. 5249 Оп. 1. Спр. 201. Справки о ходе выполнения постановления бюро обкома КП Украины об улучшении организации бытового обслуживания населения области. 1965 г., 65 арк.
18. ДАЗО. Ф. 5586. Оп. 1. Спр. 3. Решения исполкома Запорожского областного депутатов трудящихся. 28 января – 28 июня 1971 г., 31 арк.
19. ДАЗО. Ф. 5586. Оп. 1. Спр. 223. Постановления, решения и распоряжения местных Советов народных депутатов и их исполкомов о деятельности народных судов и органов юстиции. 1978 год. 122 арк.
20. ДАЗО. Ф. 5586. Оп. 1. Спр. 250. Постановления, решения и распоряжения местных Советов народных депутатов и их исполкомов о деятельности народных судов и органов юстиции. 1979 год. 212 арк.
21. ДАЗО. Ф. 5586. Оп. 1. Спр. 280. Постановления, решения и распоряжения местных Советов народных депутатов и их исполкомов о деятельности народных судов и органов юстиции. 1980 год. 140 арк.
22. ДАЗО. Ф. 5586. Оп. 3. Спр. 30. Решения исполкомов местных Советов о деятельности органов юстиции. 7 января – 8 августа 1959 г., 190 арк.
23. ДАМО. Ф. Р-992. Оп. 1. Спр. 1720. Стенографический отчет заседания 5 сессии Николаевского областного Совета депутатов трудящихся 2 созыва. 30–31 мая 1949 г., 129 арк.
24. ДАМО. Ф. Р-992. Оп. 1. Спр. 2057. Стенографический отчет заседания 8 сессии Николаевского областного Совета депутатов трудящихся 2 созыва. [Без даты], 119 арк.
25. ДАМО. Ф. Р-992. Оп. 1. Спр. 2058. Стенографический отчет заседания 8 сессии Николаевского областного Совета депутатов трудящихся 2 созыва. 28–29 марта 1950 г., 230 арк.
26. ДАМО. Ф. Р-992. Оп. 3. Спр. 187. Постановления и распоряжения облисполкома и обкома КПУ за 1951 г., 175 арк.
27. ДАМО. Ф. Р-992. Оп. 6. Спр. 119. Стенографічний звіт засідання першої сесії Миколаївської обласної ради депутатів трудящих (третього скликання). 5 січня 1951 р., 38 арк.
28. ДАОО. Ф. 2000. Оп. 3. Спр. 291. Решения исполкома. 30 июля 1948 г., 278 арк.
29. ДАОО. Ф. 2000. Оп. 3. Спр. 292. Решения исполкома. 11 августа 1948 г., 701 арк.
30. ДАОО. Ф. 2000. Оп. 3. Спр. 292-а: Обязательные постановления. 1948 г., 25 арк.
31. 517 Агеева Е.А. Формы управленческой деятельности исполкомов местных Советов / Е.А. Агеева. – М., «Юридическая литература», 1973. – 104 с.
32. 535 Варшавчик М.А. Источниковедение истории КПСС. – Учебник для вузов по специальности история КПСС / М.А. Варшавчик – М. : Высш. шк., 1989. – 224 с.
33. 537 Васильев Р.Ф. Решения местных Советов с административной санкцией / Р.Ф. Васильев – М., 1967. – 108 с
34. Горло Н.В. Спорудження водосхових Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук по спеціальності 07.00.01 – Історія України / Н.В. Горло–Запоріжжя, 2007. – 20 с.
35. Гудзь М.В. Ради депутатів трудящих України в 1958-1964 роках: дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / М.В. Гудзь. – Київ, 1992. – 194 с.
36. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебное пособие \ [И.И. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М. Ф. Румянцева]. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. – 702 с.

37. 559. Документы великого созидания: источники по истории Украинской ССР / В.А. Заславский, Л.Е. Бернштейн, В.В. Долинский и др. – К. : Вища школа, 1986. – 215 с.
38. 563 Истягин Л. Век Советов. Опыт прошлого и шанс для будущего / Л. Истягин // Свободная мысль – XXI. – № 12.
39. Костюк М. Л. Українська історіографія діяльності місцевих Рад з другої половини 50-х до середини 80-х років: дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / М.Л. Костюк – К., 1993. – 199 с.
40. Кравченко В.И. Советы народных депутатов Украины в 80-е годы: Опыт. Проблемы. Уроки: автореф. дис. на соиск. ученой ст. доктора ист. наук: спец. 07.00.02 «отечественная история» / В.И. Кравченко. – Киев, 1991. – 33 с.
41. Марчук В.В. Особисті підосби господарства в соціально-економічному житті України (II половина 40-х – середина 60-х рр.. XX ст): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / В.В. Марчук – Запоріжжя, 2006. – 224 с.
42. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика: / Учебник / А.К. Соколов, Ю.П. Бокарев, Л.В. Борисова, и др. Под ред. А.К. Соколова. – М. : Высш. к., 2004 – 687 с.
43. Соколова А. Н. История унификации и стандартизации документов в СССР (1917–1970 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / А.Н. Соколова. – М., 1971. – 20 с.
44. Тамм И. Е. Становление советского государственного делопроизводства. 1917–1923 гг.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / И.Е. Тамм. – М, 1975. – 22 с.
45. Ткаленко И.В. Документы по выборам в Советы народных депутатов Украинской ССР 1960-1980-х гг. как исторический источник: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторических исследований / И.В. Ткаленко – Киев, 1990. – 15 с.
46. Федонюк К.Є. Організаційна діяльність виконавчих комітетів місцевих Рад депутатів трудящихся УРСР / К.Є Федонюк. – К., 1968 – 96 с.

Тетяна Молдавська (*Запоріжжя, Україна*). **Документація обласних Рад депутатів УРСР та їх виконавчо–управлінських структур другої половини ХХ ст. як історичне джерело.**

У статті розглядається документація обласних Рад депутатів УРСР другої половини ХХ ст. як історичного джерело. Виділено види цієї документації, особливості її створення та фондування. Проаналізовано специфіку формулярів протоколів засідань виконавчих комітетів обласних Рад як найбільш поширеного та інформативного виду документації. Показано особливості подачі інформації у даному виді джерел.

Ключові слова: джерело, сесія, рішення, розпорядження, протокол, стенограма, формуляр.

Татьяна Молдавская (*Запорожье, Украина*). **Документация областных Советов депутатов УССР и их исполнительно–управленческих структур второй половины ХХ в. как исторический источник.**

В статье рассматривается документация областных Советов депутатов УССР второй половины ХХ в. как исторический источник. Выделено виды этой документации, особенности ее создания и фондирования. Проанализировано специфику формуляров протоколов заседаний исполнительных комитетов областных Советов как наиболее распространенного и информативного вида документации. Показано особенности подачи информации в данном виде источников.

Ключевые слова: источник, сессия, решение, распоряжение, протокол, стенограмма, формуляр.

Moldavska Tetiana. (*Zaporizhia, Ukraine*). **Document of regional Soviets of deputies USSR and their executive-administrative structures of the second half of XX c. as a historical source.**

In the article about the document of regional Soviets of deputies of Uk SSR of the second half of XX c. as historical source. The types of this document, features of its creation and funding, are selected. It is analysed specificity formulyarov of protocols of meetings of executive committees of regional Soviets as most prevalent and informing type of document. It is rotined particularly statement information in to given type of sources.

Key words: source, ssesiya, decision, order, protocol, stennogramma, formulyar.

Світлана ТРОФИМОВА

(Запоріжжя, Україна)

УДК: 904(477): 930.85 «19»

**Природоохоронні заходи на о. Хортиця
у контексті спорудження Державного
історико–культурного заповідника
(1965 – 1973 рр).**

Хортиця як господарський об'єкт почала освоюватися ще на початку ХІХ ст. німцями–менонітами. У 1921 р. Рада праці та оборони напередодні початку реалізації плану ГОЕЛРО рекомендувала вжити заходів щодо «якомога безболіснішого звільнення прибережних територій» острова [8; 6, с. 5] тобто територій, які повинні були бути затопленими після спорудження Дніпрогесу. Протягом 1927 – 1932 рр. на території Хортиці працювала так звана Дніпрогесівська археологічна експедиція 1930-х рр., після розбудови промислового комплексу м. Запоріжжя, на Хортиці почали споруджувати бази відпочинку для працівників заводів, дитячі табори. У післявоєнний період територія острова адміністративно підпорядковувалася Верхньохортицькому, потім – Червоноармійському та Запорізькому районам. Рішення про передачу земельних ділянок для господарського освоєння мав право видавати Запорізький облвиконком, але, оскільки територіально острів знаходився в межах міста, рішення про відведення земельних ділянок для спорудження баз відпочинку і тому подібних об'єктів промисловим підприємствам міста почав видавати і Запорізький міськвиконком. З середини 1960-х рр. рішення по відведенню землі для будівництва баз відпочинку та таборів приймали спільно міськ–та– облвиконком.

На території майбутнього заповідника діяв радгосп, велася як легальна, так незаконна приватна забудова. 16 березня 1947 р. указом Президії Верховної Ради СРСР радгосп «Хортиця» та 500 га плавнів передали Всесоюзній академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна. На території острова Запорізький філіал науково–дослідного інституту механізації та електрифікації сільського господарства утворив науково–експериментальне господарство з електрифікації сільського господарства, яке фактично стало розпорядником значної частини території острова [4, с. 200]. У липні 1954 р. було прийнято постанову Ради Міністрів УРСР «Про порядок розгляду питань про відведення землі для державних, суспільних та інших потреб», у грудні 1956 р. – «Про відведення малих земельних ділянок для державних, суспільних та інших потреб», які регламентували порядок відведення землі взагалі, без врахування історико–культурного значення території. У 1963 р. о. Хортиця був проголошений пам'яткою природи республіканського значення. [9]

З початком створення Державного історико–культурного заповідника проблема охорони земля на о. Хортиця постала особливо гостро. Однак, після прийняття постанов ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР «Про вшанування пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва» та рішення Запорізького облвиконкому про створення заповідника, не було прийнято актів,

які могли б запобігти подальшому господарському освоєнню острова, а у самих постановках не зазначався порядок користування та розпорядження заповідною територією.

Лише у квітні 1967 р. декілька діячів культури та мистецтв України. У тому числі історик Апанович О., письменник Плачинда С., скульптур Гончар І., а також студенти–дипломники Київського державного художнього інституту, що проходили практику на проектуванні заповідника, звернулися до тодішнього голови УТОПІК Дубини К.К. з приводу руйнування святинь на о. Хортиця. У листі зазначалося, що триває хаотична, незапланована забудова острова, в першу чергу, підприємствами та установами міста. Лісництво острова засадило його територію сосною, яка є нехарактерною для природного ландшафту цієї території, а також розорює скіфські могили та могили пізніших часів [4, с. 89 – 90].

Така ситуація пояснювалася, в першу чергу, тим, що на місці історичних та природних пам'яток і досі, за півтора роки після прийняття означених постанов, не було встановлено меморіальних дощок.

Відповідно до цього звернення, у травні цього ж року Запорізький облвиконком створив спеціальну комісію для перевірки фактів порушення законодавчих та нормативних актів по відведенню землі на о. Хортиця, куди увійшли начальник відділу землефондів та землеустрою обласного управління сільського господарства, замісник голови обласного товариства охорони природи, начальник обласної інспекції держбудконтролю, директора Запорізького лісгоспу, а також замісника прокурора області.

Комісія відразу знайшла винних у ситуації, що склалася з відводом земель на острові: Запорізький міськвиконком та головний архітектор міста Василевський С.П. Зокрема, ще у липні 1961 р. було виділено 5 га під будівництво профілакторіїв «Коксохіму» та «Феросплаву», однак, до травня 1967 р. будівництво ще не розпочалося. У лютому 1963 р. та у червні 1964 р. рішеннями Запорізьких міськвиконкому та облвиконкому було виділено 4 гектари пахотних земель «Запоріжбетону» для будівництва будинку відпочинку. Головний же архітектор додатково видав акт на користування 1,94 гектарів землі, які не були відведені рішенням виконкому. Крім того, проект будівництва будинку відпочинку не був погодженим, систем водопостачання та каналізації не налагоджено. Протягом 1965–1966 рр. було відведено 4,5 гектари землі тресту «Дніпродомнаремонт», У жовтні 1966 р. Запорізький міськвиконком надав на о. Хортиця на території ЦЕМЕЖУ Запорізькому спеціалізованому ремонтному–будівельному управлінню № 6 тресту «Дніпромталургремонт» земельну ділянку 3,6 га для будівництва водної станції. Першопочатково для цих потреб планувалося надати ділянку лише в 1,1 га. [2, арк. 15], у січні 1967 р – 0,66 га СМУ № 435 «Про автоматика» під будівництво насосної станції.

Звичайно, за наведеними фактами не можна говорити, що відведення землі мало масовий характер. Крім того, після прийняття постанови «Про вшанування пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва» та оголошення території острова Державним історико-культурним заповідником було відведено лише 5,6 га землі. Однак, дана перевірка вказала на ряд фактів, які потребували посиленої уваги з боку контролюючих органів. По-перше, відведення землі могло відбуватися згідно акту головного архітектора міста, без відповідного рішення обласної виконавчої влади. По-друге, користувачі не дотримувалися правил проектування забудов. По-третє, на вже відведених ділянках з незрозумілих причин вчасно не починалося будівництво, і навіть не

готувалися проекти під нього. І, нарешті, найголовніше: відведення та користування земель о. Хортиці ні до прийняття постанов «Про вшанування пам'ятних місць...», ні після неї насправді ніким не контролювалося.

Згідно результатів перевірки, комісія рекомендувала вжити ряд заходів для попередження хаотичної забудови заповідника. В першу чергу, пропонувалося заборонити відводити будь-які ділянки у плавневій частині острова для державних та суспільних потреб, а подальше відведення земель не плавневої частини здійснювати лише з дозволу Запорізького облвиконкому та Ради міністрів УРСР. Незаконно відведену ділянку тресту СМУ-1 «Дніпродомнаремонт» «привести в першопочатковий стан» та передати лісгоспу, побудовану насосну станцію оформити в установленому порядку. Керівництву ВІЕСГА заборонити самовільно передавати у користування землі інституту іншим організаціям без погодження з облвиконкомом та Радою Міністрів. Крім цього всього, зобов'язати лісгосп, ВІЕСГА, та організації, що мали на острові ділянки, здійснювати контроль за станом зелених насаджень, встановити захисні щити.

Звичайно, висновки комісії не мали сили нормативного акту і носили лише рекомендаційний характер. Лише Запорізький облвиконком чи Рада Міністрів могли своїм рішенням та нормативними заборонити відведення ділянок на острові та вживати адміністративні заходи у разі виявлення порушень. Однак, навіть після висновків спеціальної комісії цього не було зроблено. І приватна, і господарська забудова острова продовжувалася.

Лише через рік, у квітні 1968 р., директор Запорізької філії Інституту «Укрміськбудпроект» (що був одним з виконавців спорудження історико-культурного заповідника) Жариков М.Л. підготував доповідну записку з питання подальшого благоустрою о. Хортиця. На думку директора філії (і, очевидно, що вона не могла бути не погодженою з дирекцією Інституту), необхідно в найкоротші терміни розробити новий генеральний план подальшого планування території острова, виходячи з нових ідеологічних функцій, які мав виконувати острів. Саме вони, а також розвиток системи оздоровлення трудящих, мають загальнореспубліканське значення, і тому є пріоритетними, в той час як народногосподарську та житлову функції острова слід максимально обмежити, або і взагалі від них відмовитися. Попередній генеральний план був створений до оголошення Хортиці заповідником, тож він передбачав транзит через острів значних потоків транспорту, розробку гранітних кар'єрів [4, с 161].

До створення такого плану, дирекція філії пропонувала заборонити будь-яке будівництво по всій частні острова, закладку нових фруктових садів та виноградників, зобов'язати Центральний науково-дослідний інститут електорофікації та механізації тваринництва розробити план поступового виносу за межі острова потужностей інституту. Також пропонувалося винести за межі острова бази відпочинку та дитячий табір заводу «Запоріжсталь». Необхідним заходом називалася заборона в'їзду на пляжі, у плавневу частину будь-якого транспорту.

Крім цього, на думку дирекції, необхідно було розробити план знесення тимчасових житлових та господарських будівель – в переважній більшості, дачних ділянок жителів міста. Варто зазначити, що реалізація цієї пропозиції, при бажанні, була цілком реальною. Запорізькими органами виконавчої влади приблизно в цей же час розселилося значно більш населене село Вознесенка, тож відселення незначної кількості дач не складала б ані правової, ані

організаційної проблеми. Тим більше, що частина з них була побудована незаконно. Однак, жодна з цих рекомендацій не була виконана.

Необхідність створення нового генерального плану о. Хортиця у контексті оголошення його державним заповідником усвідомлювали і у Запорізькому облвиконкомі. У вересні цього ж року голова облвиконкому Мокроус Ф.Я. звернувся до заступника Голови Ради міністрів з проханням надати, на урядовому рівні, допомогу у розробці детального планування острова. На початку жовтня Держбудом УРСР було проведено попередні розвідувальні роботи щодо створення нового проекту детального планування: половини робіт мала бути виконаною у поточному році, половина – у 1969 р. Наприкінці жовтня Рада Міністрів УРСР рекомендувала Запорізькому облвиконкому «тимчасово заборонити» на території острова відведення земельних ділянок під будь-яке будівництво. Однак очевидно, що цих заходів було абсолютно недостатньо. Рекомендації запорізької філії «Укрмісьбудпроект» та Ради Міністрів не виконувалися.

В травні 1969 р. Рада Міністрів УРСР прийняла «Положення про державні історико-культурні заповідники». Згідно цього положення, будь-які організації, що розташовувалися на заповідній території, у тому числі і медичного призначення та заклади відпочинку дітей, несли повну відповідальність за збереження природи, пам'ятних місць, знаків. Також вони власним коштом (!) мали провадити благоустрій закріплених за ними територій. Однак, підприємства, що розташовувалися на території Хортиці, цього положення насправді ніколи не виконували. Тривало і самозахоплення земельних ділянок, причому не окремими громадянами, а підприємствами області [5, с. 25].

13 листопада 1970 р. Запорізький облвиконком прийняв рішення «Про порушення законоположення про охорону пам'ятників історії і природи на території Хортицького державного заповідника і в місцях масового відпочинку трудящих». У результаті попередньої перевірки було встановлено, що підприємства м. Запоріжжя продовжують руйнувати заповідні землі. Так, наприклад, Запорізький трансформаторний завод на території урочища «Холодна криниця» збудував громадські туалети, Запорізьке кар'єроуправління зруйнувало вали часів російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. Запорізьке лісництво продовжувало розпахувати цілині землі [1, арк. 67].

Головну відповідальність за недотримання законодавства покладали на Запорізький міськвиконком та голів Запорізького і Ленінського райвиконкомів, яким було оголошено суворе попередження. Начальнику обласного управління МВС доручалося провести розслідування зазначених фактів, а обласному управлінню культури – «суворо слідкувати» за дотриманням законодавства.

Запорізький міськвиконком зобов'язували в місячний (!) термін ліквідувати всі самозахоплення і самовільні забудови та звалища. Також до затвердження проекту детального планування острова заборонявся подальше відведення земельних ділянок, на вже відведених призупинялося будівництво. Управління лісового господарства зобов'язували повести обстеження берегової лінії та «намітити» комплекс анти ерозійних заходів. Управління культури протягом місяця було зобов'язане підготувати тексти на майбутні охоронні знаки, що планували розмістити на острові [1, арк. 69].

Даний план заходів викликав нарікання з боку керівництва міськвиконкому. На його думку, слідкувати за дотриманням природоохоронного та іншого законодавства на о. Хортиця повинна була дирекція заповідника, інформувати про факти порушення міськвиконком, і вже потім міськвиконком, в разі

потреби, вживатиме необхідних заходів. Однак, юридично заповідник не був головним землекористувачем території Хортиці. У грудні 1970 р. Запорізький міськвиконком затвердив проект детального планування о. Хортиці. У цьому проекті було закріплено землекористування острова як історико–культурного заповідника, господарського та оздоровчого об'єкту [4, с. 380].

У 1971 р. комісією облвиконкому було проведено перевірку щодо фактів порушення законодавства з охорони пам'яток на території острова. Не дивлячись на рішення облвиконкому, на території Хортиці продовжувалась хаотична забудова господарських приміщень Інституту механізації тваринництва, виділялися городи. Причому, ці ділянки надавалися не лише співробітникам інституту, але і зовсім стороннім особам, наприклад, директору запорізького готелю «Дніпро», начальнику планового відділу тресту м'ясо–молочних радгоспів та іншим «відповідальним товаришам». Під городи також викорчувалися чагарники, розкопувалися берегові нахили. Дніпровський алюмінієвий завод за цей час зруйнував фортифікаційні укріплення XVI–XVII ст., а на о. Мала Хортиця з дозволу керівництва «Запоріжсталі» зруйновано перші фортифікаційні споруди на Півдні України. Рішення виконавчого органу влади не виконували навіть партійні структури: так, під час будівництва школи обкому ВЛКСУ було встановлено 15 залізобетонних опор. Продовжувалося самозахоплення ділянок під дачі та городи; старі, покинуті забудови – барачного типу та глинобитні – не зносилися [4, с. 289–290]].

Особисту відповідальність за дотримання рішень, пов'язаних зі спорудженням історико–культурного заповідника, було покладено на голову Запорізького міськвиконкому Харченка Г.П. Міськвиконком мав за рік ліквідувати в заповідній зоні всі ділянки, крім присадибних, та слідкувати за станом зелених насаджень.

У серпні 1971 р. Запорізький міськвиконком затвердив «Режим державного історико–культурного заповідника історії запорізького козацтва на о. хортиця», а в квітні 1972 р. було затверджено графік виділення водного транспорту для контролю за дотриманням режиму.

На виконання цих рішень, до лютого 1973 р. на території острова було встановлено 108 охоронних знаків, на всі пам'ятки природи та історії було оформлено охоронні акти. Також було організовано чергування співробітників МВС для виявлення порушень, для контролю залучено інспекцію держкомітету УРСР з охорони пам'яток історії та природи. Таким чином, нарешті, за шість років спорудження заповідника, було здійснено дієві заходи для попередження руйнації природних та історичних пам'яток острова. Однак, цих заходів знову виявилось недостатньо. База відпочинку тресту «Запоріжзалізобетон» стічними водами зруйнувала балку Костину, закидала її будівельним та побутовим сміттям. Було знищено декілька дубів, цінні породи рослин. Більш того, територія бази залишалася негородженою, а саме будівництво велося без проектної документації.

Дніпровський алюмінієвий завод на території своєї бази відпочинку знищив більшу частину трав'яного покриву. Те ж саме було зроблено під час будівництва бази підготовки комсомольських кадрів. Лист про порушення законодавства з охорони природи, направлений на ім'я першого секретаря обкому комсомолу Ваната П. ще у жовтні 1972 р., до поточного моменту залишався без відповіді. Спортсмени–мотоциклісти ДЮСААФу під час тренувань зруйнували пам'ятки російсько–турецької війни 1734–1739 рр. Не виконував своїх обов'язків і інститут механізації тваринництва, що призводило до

продовження практики самозахоплення земельних ділянок та нищення природи. Завдавали шкоди зеленим насадженням і відпочиваючі.

Дирекція заповідника просила облвиконком прийняти відповідні рішення, зобов'язавши Ленінський, Орджонікінзевський та Запорізький райвиконкоми посилити нагляд за дотриманням законодавства з охорони природи. Також у місцях масового відпочинку громадян пропонувалося встановити спеціальні охоронні щити з режимом заповідника (чого досі не було зроблено), а у період масового відпочинку – налагодити цілодобове чергування машин ДАІ. І знову ці рекомендації не були виконані [4, с. 341 – 344].

Варто зазначити, що природоохоронні заходи не виконувалися не лише на о. Хортиця. Острів Леніна (тепер о. Байди) також постійно зазнавав руйнації: загалом, до 1973 р. його площа скоротилася з 18 до 4 га. Це при тому, що цей острів також міг бути визнаним історико-природничою пам'яткою: його територія виконувала роль «степка», тобто була найвищою точкою біля Кічкаської переправи, звідки велося спостереження [3, арк. 10]. У 1970-х рр. на його території знаходилася водна станція запорізького заводу «Запоріжсталь», якому згодом і було передано цю землю (що частково і врятувало острів).

У серпні цього ж року секретар ЦК КПУ Маланчук В.Ю. та заступники завідуючих відділами Безклубенко та Мяловицький підготували доповідну записку «про серйозні недоліки, допущені при будівництві історико-культурного заповідника на о. Хортиця». Згідно цієї доповідної записки, головним завданням історико-меморіального комплексу було патріотичне та інтернаціональне виховання, і відповідно до цього були заплановані спрямування, характер та масштаби заповідника. Однак, у ході реалізації постанови партії та уряду про вшанування козацтва, були допущені штучне форсування робіт, значне розширення їх обсягів та масштабності.

25 серпня 1973 р. було прийнято постанову ЦК КПУ «Про хід виконання постанов ЦК Компартії України від 31 серпня 1965 р. та Ради Міністрів України від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва». Головними винуватцями непомірного розширення завдання та невірною ідеологічно-політичного спрямування меморіалу називалися Міністерство культури, Держбуд, Президія Академії наук УРСР і запорізькі обком та облвиконком, які «не виявили належної відповідальності за доручену справу... допустили безконтрольність за ходом робіт по створенню Державного історико-культурного заповідника на острові Хортиця». Відповідно до цього, ЦК КПУ постановив відмітити відступи у запланованій роботі та не виправдане розширення завдання, вказати заступнику Голови Ради міністрів УРСР Троньку П.Т. на допущену неорганізованість. На о. Хортиця вважалося «за доцільне» зберегти Державний історико-культурний заповідник [4, с. 351 – 353].

Хоча постанова від 25 вересня 1973 р. поклала край спробам створити на о. Хортиця музей історії Запорізького козацтва, перепрофілювавши його у філіал Запорізького краєзнавчого музею, рішення про створення Державного історико-культурного заповідника не було скасовано. Таким чином, територія острова формально продовжувала підлягати охороні згідно законодавства про охорону пам'яток природи, історії та культури. Однак очевидно, що у тих історичних та правових умовах [7, с. 116], ініціатива про охорону заповідної землі мала надходити, на неофіційному рівні, в першу чергу, від партійних органів – ЦК КПУ, його ідеологічного відділу та відділу культури і освіти, Запорізького облвиконкому. Однак, вся відповідальність за недотримання

законодавства та фактичний зрив роботи з розбудови заповідника покладалася на Запорізький облвиконком, який. В силу своїх повноважень, не міг повною мірою забезпечити правову та суто технічну охорону заповідника.

Однак, крім проблем, пов'язаних з особливостями радянської управлінської системи, існували і суто суб'єктивні чинники. Тривалий час о. Хортиця використовувався як суто господарський об'єкт. Традиційним і для радянської держави, і для радянських громадян був постулат що «людина – це цар природи». На фоні того, що у СРСР існували і реалізовувалися грандіозні проекти зі зміни русел річок, недотримання законодавства з охорони природи на о. Хортиця і відсутність контролю за цим з боку органів місцевої влади була цілком закономірним явищем. Для місцевого керівництва всіх рівнів острів був місцем відпочинку, ден будувалися дачі, розводилися сади. Найбільші бази відпочинку на території Хортиці належали підприємствам металургії. І активна боротьба з цими базами з боку органів виконавчої влади могла призвести і до конфронтації з керівниками підприємств.

Джерела та література:

1. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 1264. – 315 арк.
2. ДАЗО. – Ф. 75. – Оп. 6. – Спр. 174. – 189. арк.
3. ДАЗО. – Ф. 5760. – Оп. 1. – Спр. 91. – 15 арк.
4. Збережемо твою славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80 х рр. ХХ ст.. Збірник матеріалів / Упорядник: О.О. Бажан, та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
5. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990): [Монографія] / В.І. Акуленко – К., Виц. шк., 1991. – 274 с
6. Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927–1932 рр. (Звіти Д.І. Яворницького) / Упорядники Т. Коростильов, М. Єльніков / Передмова М. Єльніков / Старожитності Південної України. Випуск 23. – Запоріжжя, 2010. – 56 с.
7. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства / С. Заремба – К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2007. – 264 с.
8. О. Апанович. Хортиця // Сільські вісті. – 1990. – 2 липня. – С. 3.
9. В. Супруненко. Чья ты, Хортица? // Природа и человек. – 1986. – №3. – С. 60–63.

Світлана Трофимова (*Запоріжжя, Україна*). **Природоохоронні заходи на о. Хортиця у контексті спорудження Державного історико–культурного заповідника (1965–1973 рр).**

Стаття присвячена розгляду основних природоохоронних заходів на о. Хортиця в контексті спорудженні Державного історико–культурного заповідника 1965–1973 рр. Розглянуто основні проблеми охорони природи на о. Хортиця у цей період, їх причини та шляхи вирішено. Продемонстровано, що комплекс природоохоронних проблем був пов'язаний з ідеологічними чинниками та існуючою системою державного управління в УРСР

Ключові слова: історико–культурний заповідник, природоохоронні заходи, самозахоплення землі, землекористувач, благоустрій

Светлана Трофимова (*Запорожье, Украина*). **Природоохранные мероприятия на о. Хортица в контексте создания Государственного историко–культурного заповедника (1965–1973 гг).**

Статья посвящается рассмотрению основных природоохранных мероприятий на о. Хортица в контексте создания Государственного историко–культурного заповедника 1965–1973 гг. Рассмотрены основные проблемы охраны природы на о. Хортица в этом периоде, их причины и пути решения. Продемонстрировано, что комплекс

природоохранных проблем был связан с идеологическими предпосылками и существующей системой государственного управления в УССР.

Ключевые слова: историко-культурный заповедник, природоохранные мероприятия, самозахват земли, землепользователь, благоустройство.

Svetlana Trofimova (Zaporozhia, Ukraine). Nature protection measures on Khortica is in the context of creation of the State istoriko-kulturnogo preserve (1965–1973).

Article is dedicated to consideration of basic nature protection measures on Khortica in the context of creation of the State historical and cultural preserve 1965–1973. Considered basic problems of conservancy on Khortica in this period, their causes and ways of decision. It is shown, that a complex of nature protection problems was related to ideological pre-conditions and existent system of state administration in USSR.

Key words: Historical and Cultural Reserve, nature conservation, occupation of land, land user, landscaping.

Микола КРАВЧЕНКО
(Харків, Україна)

УДК: 930.2

Історія Всеукраїнського Політичного об'єднання «Державна Самостійність України» за матеріалами партійних інтернет-видань

Всеукраїнське Політичне Об'єднання «Державна Самостійність України» (ДСУ) було зареєстроване в Міністерстві юстиції України 23 березня 1993 р. [1] і стало першою у новітній вітчизняній історії радикальною націоналістичною спільнотою, що спромоглася зареєструватися як політична партія. Дві інші такі партії – Українська Національна Асамблея (УНА) та Соціал-Національна партія України (СНПУ) були зареєстровані відповідно у 1994 і 1995 роках. ДСУ хоча й не відіграло особливої ролі у новітній політичній історії України, але багато в чому заклало ідеологічні основи діяльності новітніх українських радикальних націоналістів, які наразі починають відігравати у вітчизняній політиці все більш помітну роль. Саме у розробці того ідейного фундаменту, на якому будується світогляд сучасних націоналістів-радикалів, полягає основна історична роль ДСУ.

Але історія ДСУ як і історія інших новітніх радикально-націоналістичних організацій на сьогодні є не достатньо дослідженою. Так, певні історики та політологи (Е.Андрющенко, В.Кіпіані, К.Бондаренко) робили спроби загального огляду історії вітчизняних радикальних націоналістів і ДСУ зокрема [2; 3; 4], але фахового дослідження джерел до цієї історії до сьогодні ніким здійснено не було. Це звісно стосується і джерел у мережі Інтернет, які однозначно мають важливе місце у дослідженні новітньої історії взагалі та історії радикальних націоналістичних рухів кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. зокрема. Інтернет-варіанти мають об'єктивні переваги над своїми друкованими аналогами, що зумовлено передусім їх загальною доступністю, що стає особливо важливим з огляду на обмеженість друку і розповсюдження паперових аналогів видань націоналістів-радикалів. Саме відсутність фахового дослідження даної тематики і зумовлює актуальність теми дослідження.

Метою даного дослідження є з'ясування інформаційного потенціалу видань ДСУ, які знаходяться в мережі Інтернет, та їх важливості для дослідження історії українських націоналістичних рухів кінця ХХ – початку ХХІ століття взагалі та історії ДСУ зокрема. Для досягнення даної мети необхідно здійснити загальний огляд наявних у мережі Інтернет видань ДСУ та проаналізувати інформацію, що вони містять.

ДСУ є єдиною з вищезгаданих радикальних націоналістичних політичних партій (маються на увазі також УНА та СНПУ), яка не має власної сторінки в мережі Інтернет. Це очевидно пов'язане з тим, що дана політична сила була знята з реєстрації у 2003 р., але фактично перестала активно діяти ще наприкінці 1990-х, тобто в часи, коли всесвітня мережа ще не набула широкого розвитку в Україні.

Але в Інтернеті з 2001 р. існує і до сьогодні постійно оновлюється офіційний сайт газети «Незборима Нація» [5] - в минулому Центрального друкованого органу ДСУ. Наразі дане видання є органом історичного клубу «Холодний Яр», який очолює Роман Коваль, колишній голова ДСУ.

Передусім цікавим для дослідження є загальний огляд матеріалів даного видання. Проаналізувавши їх можна зробити деякі висновки щодо діяльності ДСУ у 2001-2003 роках та прослідити процес перетворення газети з партійного видання ДСУ у орган історичного клубу «Холодний Яр». У 2001 році ДСУ вже фактично не діяло у політичній площині. Видання і розповсюдження газети «Незборима Нація» фактично стало основним напрямком партійної діяльності, якщо не враховувати періодичних заходів культурницького плану. Але, якщо у номерах за 2001 р. не менше половини обсягу присвячено соціально-політичній проблематиці і актуальним питанням сьогодення, з діяльністю ДСУ включено, то у номерах за 2002-2003 рр. ДСУ згадується лише кілька разів, а історичній тематиці присвячена вже абсолютна більшість матеріалу. Таким чином, «Незборима Нація» фактично перетворилася у орган історичного клубу «Холодний Яр» ще принаймні за рік до офіційного зняття партії з реєстрації.

Та все ж у номерах газети за 2001-2002 рр. міститься цілий ряд матеріалів цікавих для дослідження. Передусім - це статті та замітки, що стосуються владно-опозиційного протистояння, що 9 березня 2001 р. вилилося у масові сутички в Києві. З огляду на націоналістичну ідеологічну позицію не викликає подиву схвальне ставлення ДСУ до опозиційних сил. Але між тим, маловідомим фактом є не тільки прихильність, але й активна участь представників Маріупольської МО ДСУ у діяльності опозиційних сил в місті. Так, Маріупольська МО ДСУ стала однією з трьох (на рівні з міськкомом СПУ та козацькою організацією «Азовська Січ») організацій-засновниць місцевого Громадянського комітету захисту Конституції "За Україну без Кучми", а до складу Координаційної ради іншого опозиційного об'єднання - Громадянського комітету "За правду" ввійшов представник ДСУ Євген Корабльов. Але активна участь ДСУ у опозиційній діяльності в Маріуполі викликала спротив місцевого осередку Українського Народного Руху, що через участь ДСУ відмовився від спільних з опозицією дій [6].

Іншим маловідомим фактом з історії даної політичної партії є заява ВПО ДСУ «Руки геть від Афганістану і арабського світу!», що засуджує дії США по вторгненню в Афганістан і містить схвальні відгуки про Усаму бен Ладена [7].

Грудневий номер «Нескореної Нації» того ж, 2001 року, оприлюднює ще один маловідомий документ - Політичну заяву передвиборчого блоку «За оновлену Україну!» [8]. Відповідно до цієї заяви, підписаної серед інших і головою ДСУ Р.Ковалем, дана політична партія мала намір прийняти участь у парламентських виборах 2002 р. у складі згаданого передвиборчого блоку, засновниками якого також стали три маловідомі політичні сили (Зелена партія України, Ліберальна партія України (оновлена) та партія «Національно-демократичне об'єднання «Україна»). Загальновідомо, що даний проект реалізований не був і ДСУ у парламентських виборах 2002 р. участі не приймала. Хоча про те, що ДСУ все ж і надалі мала намір приймати участь у виборах свідчить рішення 8-го Збору ДСУ, що відбувся у Києві 12 лютого 2002 р. На Зборі між іншим (підтвердження повноважень голови ДСУ та його заступників, обрання Суду честі та Ревізійної комісії, прийняття заяви про захист о.Хортиця) було вирішене і важливе політичне питання - зобов'язання голів місцевих організацій ДСУ брати активну участь у виборах до місцевих

органів влади. Крім того, у справі підтримки виборчих блоків, місцевим організаціям було пораджено діяти на власний розсуд за умови обов'язкової консультації з головою ДСУ та його заступниками [9]. Ще одним цікавим фактом з історії ДСУ, який висвітлено у «Незборимій Нації» за 2002 р., є заперечення заяви Р.Козака про створення об'єднання «Правий блок України», до якої начебто ввійшла і ДСУ. У газетній замітці «З приводу події, якої не було» під авторством Проводу ДСУ [10] було розміщено заперечення вищезазначеної заяви. Вказувалося також, що КУН та ОУН також заперечували участь у даному об'єднанні.

Також по номерах «Незборимой Нації» за 2001 – 2002 рр. можна дослідити відносини ДСУ з деякими іншими націоналістичними партіями та організаціями. Так, досить критичні, а інколи й відверто ворожі у 1990-х погляди ДСУ на УНА-УНСО у 2001 р. змінюються на більш схвальні, про що свідчать численні публікації у номерах партійної газети ДСУ за рік. Крім того, у 2001 – 2003 рр. ДСУ підтримувала досить приязні відносини і з деякими іншими націоналістичними структурами – СНПУ (спільно з якою ДСУ у складі передвиборчого блоку «Менше слів» приймала участь у парламентських виборах 1998 р.), Молодіжним Націоналістичним Конгресом (МНК) та Спілкою Української Молоді (СУМ). Це видно з цілого ряду статей за авторством членів цих організацій, які друкувалися у «Незборимій Нації» впродовж цих років. А у замітці В.Виноградова «Команда одностумців» [11] прямо вказується, що у сел. Великий Бурлук на Харківщині місцевий осередок ДСУ був створений членами СУМ.

Останнім матеріалом у «Незборимій Нації», що прямо стосується ДСУ, є стаття Р.Ковалю «Хто наступний?» [12], де він оприлюднює своє заперечення Верховному Суду України щодо анулювання реєстраційного свідоцтва ДСУ.

Іншим мережевим виданням, що має чіткий зв'язок з ДСУ, є інтернет-сторінка газети «Вітчизна-Отечество» [13]. Засновником-редактором даної газети був член Донецького осередку ДСУ Іван Гаркавченко. Газета видалася на Донеччині на початку 1990-х років обмеженим тиражем з несистемною періодичністю. Цікавим моментом була двомовність видання, яка для українських націоналістів 1990-х років була фактично унікальним явищем. Це очевидно зумовлене більшим пропагандивним ефектом для переважно російськомовної Донеччини. Не зважаючи на те, що газета не була офіційним виданням ДСУ і у розділі контакти зазначалося, що редакція «може не поділяти думки авторів і не несе відповідальності за думки висловлені авторами матеріалів», дане періодичне видання можна впевнено зараховувати до неофіційної партійної періодики ДСУ, адже газета постійно друкувала не тільки статті партійних ідеологів, але й оприлюднювало офіційну партійну документацію.

Найбільш цікавим для даного дослідження матеріалом, що міститься у інтернет-виданні газети є оприлюднені у другому номері газети (дат випуску номерів інтернет-версія не дає, але її друкований аналог датується 1994 роком [14]) документи ДСУ, що висвітлюють подробиці партійного розколу у 1993 р. Важливого історичного значення цій публікації документів надає різнобічне висвітлення проблеми. У публікації подається як версія Володимира Шлемка, який на той момент був чинним головою ДСУ, так і версія Романа Ковалю, що був противником попереднього.

Наказ по ВПО «ДСУ» №7-ОД від 17.10.93р. за підписом В.Шлемка [15] найбільш повно ілюструє позицію чинного голови ДСУ у ситуації, що склалася.

У наказі стверджується, що Р.Коваль на посаді заступника голови партії «проводить роботу, спрямовану на розвал і дискредитацію» ДСУ. Наводяться 12 пунктів конкретних дій Р.Ковалья у зазначеному напрямі:

- пункти 1, 2 та 4 стосуються організаційних і фінансових порушень (ігнорування наказів голови ДСУ, ухвал Проводу ДСУ, порушення фінансової дисципліни, здійснення відряджень без погоджень з головою ДСУ тощо);
- пункти 3 та 5 стосуються ідеологічної позиції Р.Ковалья, яка не співпадала з позицією В.Шлемка, та його прихильників, але друкувалася у органі ДСУ «Нескорена Нація» та подавалася в ЗМІ як офіційна позиція ДСУ;
- пункт 6 стосувався розриву союзних стосунків між ДСУ та УКРП, що відбулося з ініціативи Р.Ковалья;
- пункти 7, 8 та 9 стосувалися кадрової політики Р.Ковалья, завдяки якій більшість обласних осередків ДСУ були очолені противниками В.Шлемка;
- пункти 10 та 11 ілюструють фактичну узурпацію в руках Р.Ковалья керівництва бойовим крилом партії (Варта ДСУ);
- пункт 12 констатував ідеологічну та організаційну ізоляцію ДСУ у патріотичному середовищі, що стала результатом вищезазначених дій.

Результативна частина наказу та наступна за ним Ухвала №7 Проводу ДСУ від 20.11.1993 р. усували Р.Ковалья з посади заступника голови ДСУ та виключали його з партійних лав, а також визнавали нелегітимність всіх його наступних розпоряджень. Заради об'єктивності варто додати, що всі ці формальні протиправні відносно статутних документів ДСУ дії Р.Ковалья, в майбутньому зумовили історичну роль партії як ідеологічного предтечі українського радикального націоналістичного руху кінця XX – початку XXI століть. Через те, що Р.Коваль, який в майбутньому все ж посів роль партійного очільника, спрямував розвиток ДСУ саме у даному напрямі партія стала хай не впливовим, але принаймні яскравим явищем новітньої української політики, а не повністю втратила найменшу історико-політичну роль подібно до різних напрямів новітньої ОУН чи згаданої вище УКРП.

Фактично сторону В.Шлемка у даному розколі приймає й один з засновників і перший голова ДСУ (а на момент розколу - Почесний голова партії) Іван Кандиба. Але Відкритий лист І.Кандиби, що був надрукований одразу ж під вищезазначеними документами [15], цікавий не тільки позицією його автора у розколі 1993 р. У даному листі наводиться погляд І.Кандиби на розвиток ДСУ від часу його заснування. Так, засновник і перший голова партії стверджує, що від часу заснування у 1990 р. ДСУ мала стати не окремою політичною силою, а лише базою для розбудови ОУН (б) на теренах України. Назву ОУН (б) на час заснування використовувати не було можливості, тому було обрано чинну назву партії. З отриманням Україною незалежності у 1991 р. на 2-му Зборі ДСУ І.Кандиба піднімав питання про зміну партійної назви на «ОУН», але дана пропозиція Збором підтримана не була. Крім того, І.Кандиба зазначає, що з розвитком ОУН в Україні як окремої від ДСУ структури, більша частина членів Львівського, Луганського, Херсонського, Миколаївського та Київського осередків ДСУ перейшла у структуру ОУН. В тому числі й сам І.Кандиба, який обійняв посаду Заступника Голови Головного Проводу ОУН в Україні. 4-й Збір ДСУ за сподіваннями І.Кандиби мав оголосити розпуск ДСУ та заклик до його членства вливатися у структуру ОУН в Україні. Натомість утворилися фактично два крила ДСУ і винуватцем цьому на думку І.Кандиби є Р.Коваль. Але своє негативне ставлення І.Кандиба все ж висловлював щодо обох таборів ДСУ. Крім того, як засновник органу ДСУ – газети «Нескорена

Нація», І.Кандиба усунув Р.Ковалю з посади редактора видання, залишивши очевидно ці права за собою.

У замітці «Слові редактора» (надрукована також у вищезазначеній збірці документів [15]) Р.Коваль, абсолютно ігноруючи всі закиди В.Шлемка, констатує, що він сам є обраним на 4-му Зборі ДСУ головою партії, отже має лишити посаду редактора Центрального видання ДСУ – газети «Нескорена Нація» і рекомендує 4-му Збору ДСУ затвердити на цій посаді Григорія Гребенюка. Але цікава дана замітка передусім викладеною в ній історією партійного видання зі слів кількарічного головного редактора. Як стверджує Р.Коваль, ідея утворення партійної газети належить одному з засновників ДСУ – Зиновію Красівському, який запропонував її редагування саме Р.Ковалю на 1-му Конгресі політ'язнів влітку 1991 р. Перший номер газети був надрукований у камері Стрийської в'язниці, де була на той час розташована типографія ОУН. Центральним партійним органом газета стала у грудні 1991 р., але у зв'язку з відсутністю офіційної партійної реєстрації ДСУ на той момент її було формально зареєстровано на фізичну особу – І.Кандибу. Наповнення газети матеріалами на протязі 1992 – 1993 рр. займалися Р.Коваль і Г.Гребенюк, але І.Кандиба почав активно втручатися у редагування газети і, як відповідальний за друк, розміщав там матеріали без згоди на те редакції. У зв'язку з цим за версією Р.Ковалю буде здійснена перереєстрація газети, що тягне за собою відповідно зміну назви. Анонсувався також перший номер оновленої газети, запланований на січень 1994 р.

Крім того, у зазначеній підбірці документів І.Гаркавченко розмістив також Звернення учасників першої конференції ветеранів ОУН, юнацтва і вояків УПА з питань консолідації, відродження і активізації всіх ОУНівських фракцій [15], яка різко засуджувала всі «розкольницькі» дії всередині націоналістичного табору і закликала до консолідації всіх націоналістів. Цим документом І.Гаркавченко очевидно висловив свою негативну позицію до розколу в ДСУ і небажання приймати бік жодної зі сторін. У подальших номерах газети «Вітчизна-Отечество» видно, що з наступних номерів видання все далі відходить від стану неофіційного видання ДСУ Донеччини і перетворюється у особисту газету І.Гаркавченка: статтей ідеологів ДСУ стає все менше, офіційної документації ДСУ більше не друкується.

Отже, здійснивши загальний огляд наявних у мережі Інтернет видань ДСУ та проаналізувавши інформацію, що вони містять, можна зробити висновки щодо інформаційного потенціалу даних видань та їх важливості для дослідження історії українських націоналістичних рухів кінця ХХ – початку ХХІ століття взагалі та історії ДСУ зокрема.

З вищезазначеного видно, що у мережі Інтернет наявні лише два видання, які мають прямий стосунок до ДСУ – це газета «Незборима Нація», яка до 2003 р. була Центральним друкованим органом партії, та газета «Вітчизна-Отечество», що по суті була виданням ДСУ Донеччини, хоча й офіційно такого статусу не мала. Інтернет-сторінка газети «Незборима Нація» містить досить цікаві для дослідження матеріали щодо трьох останніх років існування ДСУ. Зокрема дані документи підтверджують, що діяльність ДСУ у 2001 – 2003 рр. обмежувалася виключно друком газети і періодичним проведенням культурницьких заходів. Хоча, не зважаючи на це, партія фактично до останніх днів свого юридичного існування, не лишала спроб прийняти участь у політичній діяльності. Інтернет-сторінка газети «Вітчизна-Отечество» містить досить цікаві для дослідження матеріали щодо розколу ДСУ у 1993 р. та історії

Центрального партійного видання 1991 – 1993 рр. – газети «Нескорена Нація». Зокрема матеріали газети дають можливість оглянути офіційну позицію обох таборів у розколі ДСУ, висвітлюють з різних боків перші кроки становлення Центрального партійного видання та причини зміни його назви. Зазначені матеріали без сумніву мають важливе значення у дослідженні партійної історії ДСУ та історії українського націоналістичного руху кінця ХХ – початку ХХІ століть взагалі.

Джерела та література:

1. Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», облікова картка партії на офіційному веб-сервері Центральної Виборчої Комісії - // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>
2. Андрущенко Е.С. Об'єднання «Державна Самостійність України» у політичному житті (1989-2003 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету - вип. ХХІХ - 2010, с.232-237
3. Кіпіані В.Т. ДСУ: від націоналізму до націонал-соціалізму // <http://kipiani.org/plain.cgi?258>
4. Бондаренко К.П. Праві в Україні: запекла боротьба за маргінес // <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/bondar2.htm>
5. Офіційний сайт газети «Незборима Нація», видання історичного клубу «Холодний Яр» // <http://nezborgyma-naciya.org.ua>
6. Ганжа М. Єднання опозиції // «Нескорена Нація» - квітень 2001 // <http://nezborgyma-naciya.org.ua/show.php?id=326>
7. Заява ВПО ДСУ «Руки геть від Афганістану і арабського світу!» // «Нескорена Нація» - вересень 2001 // <http://nezborgyma-naciya.org.ua/show.php?id=331>
8. Політична заява передвиборчого блоку "За оновлену Україну!" // «Нескорена Нація» - грудень 2001 // <http://nezborgyma-naciya.org.ua/show.php?id=333>
9. Відбувся 8-й Збір ДСУ // «Нескорена Нація» - січень 2002 // <http://nezborgyma-naciya.org.ua/show.php?id=334>
10. З приводу події, якої не було // «Нескорена Нація» - січень 2002 // <http://nezborgyma-naciya.org.ua/show.php?id=376>
11. Виноградов В. Команда одноступців // «Незборима Нація» - листопад 2001 // <http://nezborgyma-naciya.org.ua/show.php?id=332>
12. Коваль Р. Хто наступний? // «Незборима Нація» - червень 2003 // <http://nezborgyma-naciya.org.ua/show.php?id=369>
13. Офіційний сайт газети «Вітчизна-Отечество», патріотичного часопису Донеччини - // <http://www.v-otechestvo.com.ua/>
14. Вітчизна-Отечество, видання Українського націоналіста – число 1 (2), 1994 р.
15. Наказ по ВПО «ДСУ» №7-ОД від 17.10.93р., Ухвал №7 Проводу ДСУ від 20.11.1993, Відкритий лист І.Кандиби, «Слово Редактора» Р.Ковалья, Звернення учасників першої конференції ветеранів ОУН, юнацтва і вояків УПА з питань консолідації, відродження і активізації всіх ОУНівських фракцій від 31.01.1993 р. // <http://www.v-otechestvo.com.ua/modules.php?name=Pages&page=36>

Микола Кравченко (*Харків, Україна*). **Історія Всеукраїнського Політичного об'єднання «Державна Самостійність України» за матеріалами партійних інтернет-видань.**

В статті здійснено огляд інтернет-видань Всеукраїнського Політичного Об'єднання «Державна Самостійність України» і з'ясовано їх інформаційну цінність у дослідженні партійної історії та історії українського радикального націоналізму кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Ключові слова: «Державна Самостійність України», інтернет-видання, «Незборима Нація», «Вітчизна-Отечество».

Николай Кравченко (*Харьков, Украина*). **История Всеукраинского Политического объединения «Государственная Самостоятельность Украины» по материалам партийных интернет-изданий.**

В статье произведен обзор интернет-изданий Всеукраинского Политического Объединения «Государственная Самостоятельность Украины» и определена их информационная ценность для исследования партийной истории и истории украинского радикального национализма конца XX – начала XXI века.

Ключевые слова: «Государственная Самостоятельность Украины», интернет-издания, «Несборимая Нация», «Вітчизна-Отечество».

Mykola Kravchenko (*Kharkiv, Ukraine*). **The history of the Ukrainian political association «The state independence of Ukraine» by the materials of the party internet-publishing.**

The article reviewed the internet editions of Ukrainian political association «The state independence of Ukraine» and defined them informative value in the study of party history and in the history of Ukrainian radical nationalism late XX - early XXI century.

Keywords: «The state independence of Ukraine», internet editions, «Unbroken Nation», «Fatherland».

Олександр ДУДНІК
(Україна, Київ)

УДК 342.537.91:35.075.311(474.3) «2004»

**Імпічмент президента Литви
Р. Паксаса 2004 р.: демократичний
інструмент політичного контролю чи
механізм політичної боротьби ?**

Останнім часом у багатьох країнах світу вплив президента на політичне життя держави порівняно із законодавчою владою динамічно зростає. Рівного партнерства між главою держави й парламентом не спостерігається й на пострадянському просторі. Як наслідок, актуальним стає питання імпічменту, тобто дострокового позбавлення президента влади.

Питання імпічменту президента виникає в періоди загострення політичної боротьби. Серед сучасних дослідників не має єдності поглядів на роль імпічменту, зокрема, як демократичного інституту для подолання конфліктів між законодавчою й виконавчою гілками влади, який би їх урівноважував і збалансовував. За трактуванням та оцінками даного поняття вчених можна умовно поділити на дві групи – традиціоналістів, або прихильників імпічменту, і нетрадиціоналістів, або його противників.

Так, нетрадиціоналісти, зокрема представником яких є російський дослідник І. В. Льїн, вважають імпічмент архаїчним за походженням інститутом, що суперечить фундаментальним принципам розвинутої демократії, включаючи поділ влади й гарантії правосуддя. На їхній погляд, інститут імпічменту глави держави має змішаний характер, адже в ньому начала (елементи) конституційно-правової відповідальності поєднані з позаправовою, тобто політичною. Тому в природі імпічменту закладені передумови його перетворення з акту правосуддя на акт політичної боротьби, що може реалізуватися без врахування думки чи навіть всупереч волі більшості громадян [5].

Противники також стверджують, що нині імпічмент глави держави – це не так рідко демократії, як механізм компенсації частково юридичного, частково фактичного імунітету глави держави від судового, передусім кримінального, переслідування. Тобто імпічмент здійснюється для того, щоб зняти з глави держави імунітет від судового переслідування, коли він порушив Конституцію, щоб потім можна було його притягнути до відповідальності.

Для здійснення послідовної демократії І. В. Льїна пропонує замінити імпічмент референдумом про довіру всенародно обраному главі держави в президентській республіці або кваліфікаційним вотумом недовіри з боку парламенту чи іншої колегії виборців у парламентській республіці [5].

З іншого боку, прихильники імпічменту, зокрема українські дослідники І. Кресіна, А. Ковеленко, С. Балан, у дослідженні «Інститут імпічменту» виходять з того, що в сучасному світі президенти можуть впливати на парламент шляхом його розпуску або застосування право «вето», а тому, вважають вони, парламент також повинен мати відповідні законні механізми

струмування президента, зокрема процедуру усунення його з посади. Вони розглядають конституційне закріплення процедури імпичменту як чинник, що запобігає встановленню авторитаризму чи формуванню диктатури з боку глави держави, збереження стабільності суспільного устрою й конституційного устрою, забезпечення національної безпеки, а також як одну з важливих ознак демократичного принципу розподілу влади, яку завжди треба контролювати, якою б демократичною вона не була.

На їхній погляд, наявність процедури імпичменту є доказом визнання кращих завоювань класичної демократії на шляху побудови демократичного суспільства й правової держави.

Традиціоналісти стверджують, що застосування процедури імпичменту дає змогу оцінити діяльність суб'єктів виконавчої влади з позицій її конституційності й законності.

Отже, якщо *противники імпичменту розглядають його інструмент політичної боротьби*, то прихильники – як дієвий й необхідний елемент політичного контролю в системі розподілу влади, який забезпечує певний баланс між гілками влади і є демократичним механізмом.

Тому мета даного дослідження – з'ясувати, що таке імпичмент – дієвий інструмент політичного контролю чи механізм політичної боротьби – на прикладі відсторонення від влади президента Литви Р. Паксаса в 2004 р.?

Для досягнення поставленої мети в роботі з'ясовується сутність поняття імпичменту, причини, що його обумовлюють, розглядається процедура, форми та механізми його реалізації, а також правові наслідки в різних країнах.

Вперше імпичмент як державно-правовий інститут був запроваджений у парламентську практику Англії наприкінці XIV ст.: застосовувався стосовно урядовців, зокрема радників короля. Його мета полягала у відстороненні від справ вищих посадових осіб держави, які виявилися неспроможними здійснювати покладені на них обов'язки. Той імпичмент був судовою за формою й політичною за змістом процедурою притягнення державних осіб до відповідальності вищим представницьким органом держави.

На сьогодні відсутнє єдине визначення терміну «імпичмент». Порівняльний аналіз даного поняття в різних джерелах – юридичному, політичному, економічному й тлумачному словниках, у сучасній, соціологічній та великій радянській енциклопедіях не розв'язує цієї проблеми, а тільки сприяє створенню складного узагальнюючого визначення. Так, *імпичмент – це особливий порядок притягнення до відповідальності й відсторонення від влади високопосадовців*, і не тільки глав держав, а й інших вищих державних чиновників, у випадках порушення ними законів даної країни, що здійснюється шляхом *обвинувачення* їх за рішенням парламенту. Тобто імпичмент водночас можна розглядати як *особливий порядок судочинства* в справах про злочини, скоєні вищими службовими особами, і як *спеціальну парламентську процедуру обвинувачення* вищих посадових осіб держави у випадках порушення ними законів країни.

Так, згідно зі ст. 74 Конституції Литовської Республіки, у порядку імпичменту, за *грубе порушення Конституції, присяги або здійснення злочину*, з посади можуть бути звільнені президент республіки, голова й судді конституційного, верховного та апеляційного суду, а також можуть бути анульовані мандати членів Сейму. Рішення про усунення вказаних осіб з посад може схвалити таємним голосуванням тільки Сейм [13].

Однак існує чимало й інших визначень даного поняття. В ідеальному правовому контексті *імпічмент* – це форма конституційної відповідальності президента республіки чи іншої посадової особи перед народом, який через своє представництво – парламент – приймає рішення, усувати президента республіки або іншу посадову особу з посади за грубе порушення Конституції, присяги або здійснення злочину*. Водночас *імпічмент* не варто розглядати як правову суперечку між президентом республіки або іншою високопосадовою особою, з одного боку, і парламентом, – з іншого.

Імпічмент також трактується як один з передбачених Конституцією способів захисту держави, як спільної цінності всього суспільства, або один із способів самозахисту народу, як державного співтовариства, від свавілля вищих посадових осіб держави, які зловживають своїм становищем і дискредитують державну владу [13]. Зважаючи на це, імпічмент розглядають як одну з форм гласного демократичного контролю за владою, зокрема діяльністю вищих посадових осіб держави, насамперед президента.

Насамкінець, імпічмент – це розгляд у квазіполітичному суді кримінальної справи, порушеної проти державного службовця. Іноді імпічмент трактують як парламентську процедуру, пов'язану з позбавленням президента недоторканності у зв'язку зі скоєнням ним певного злочину. На думку прибічників цього підходу щодо визначення імпічменту, позбавлення президента недоторканності (іммунітету від переслідування за вчинення кримінального злочину) супроводжується усуненням його з посади [9].

Конституційно-правові доктрини щодо імпічменту більшості зарубіжних країн ґрунтуються на принципі політичної невідповідальності президента.

Як зазначає С. Рахманін, імпічмент у чистому вигляді – це категорія не так юридична, як політико-правова. Тобто його не можна назвати покаранням у прямому значенні цього слова, адже *позбавлення влади шляхом імпічменту не є кримінальним переслідуванням за здійснений і доведений злочин. В усьому світі це означає лише залишення посади й втрату імунітету*. Після чого колишній глава держави стає відкритим для будь-яких слідчих і судових дій [11]. Однак при цьому можливість юридичної відповідальності за здійснення тяжких правопорушень не виключається. Наприклад, у Конституції Латвії зазначається, що президент республіки за свою діяльність не несе політичної відповідальності. Конституція Чеської Республіки встановлює, що президент республіки не несе відповідальності за здійснення своїх функцій. Аналогічна норма міститься в Конституції Республіки Болгарія із застереженням щодо винятковості дій, які кваліфікуються як державна зрада й порушення Конституції. Різноманітне тлумачення терміна «імпічмент» пов'язане передусім з тим, що ця процедура в кожній державі істотно відрізняється за підставами й суб'єктами імпічменту, що зумовлює значно більше відмінностей, ніж загальних рис.

* У Конституції закріплено такий устрій органів державної влади й такий порядок їх формування, згідно з яким всі органи державної влади й всі інші державні органи повинні бути утворені з громадян, які безумовно підпорядковуються прийнятій народом Конституції, а у своїй діяльності безумовно керуються Конституцією, правом, інтересами народу й держави.

Так, у багатьох країнах, щоб підпасти під імпичмент, не обов'язково здійснювати злочин. Більше того, деякі законодавства передбачають, що не будь-який злочин може бути для цього підставою. Тобто, якщо якийсь національний лідер приборкав когось, то далеко не факт, що це призведе до імпичменту. Але якщо він у невідходящому місці сказав щось зайве, наслідком чого стали колосальні збитки для економіки, або зробив загальновідомою військову таємницю, він підпадає під імпичмент. Покарати президента, який провинився, можуть не тільки за неправомірну дію, а й за бездіяльність, не тільки за порушення Конституції, а й за недотримання її (що зовсім не одне й те ж), не тільки за ігнорування Основного закону, а й за відсутність реакції гаранта в тих випадках, коли Конституцію ігнорував або порушував хтось інший.

Основними причинами усунення глави держави з посади можуть бути: державна зрада, тяжкі злочини, грубі порушення Конституції або присяги.

В Основному законі різних країн чітко вказані провинності президента, за які йому загрожує імпичмент. Так, у Конституції Франції зазначено: «Президент не несе відповідальності за дії, здійснені ним під час виконання своїх функцій, крім випадків державної зради». Італійська Конституція прирівнює до державної зради ще й посягання на Основний закон. Словацька Конституція передбачає відповідальність президента за ведення діяльності, спрямованої на підриєв суверенітету й порушення територіальної цілісності республіки. Перелік причин імпичменту для президентів США ще ширший. До нього входять корупція, а також інші тяжкі злочини. У більшості країн підставою для дострокового зміщення з посади вищої посадової особи є саме серйозні провинності. У деяких випадках вони вказані, а в деяких маються на увазі [15].

Зважаючи на те що імпичмент – крайній захід, він рідко застосовується. У більшості країн світу і, зокрема в пострадянських, Конституції передбачають можливість проведення імпичменту, але реалізувати його або дуже складно, або взагалі неможливо.

Так, у країнах, де Конституція наділяє глав держав широкими повноваженнями, ця процедура ускладнена. Існують положення Конституцій, які роблять її проблематичною. Так, згідно з Конституції Республіки Киргизії п. 3 ст. 51 та в деяких інших країнах негативне рішення конституційного суду щодо висунутого Законодавчими зборами (парламентом) звинувачення проти президента тягне за собою розпуск Законодавчих зборів. У Казахстані згідно п. 2 ст. 47 Конституції країни, відхилення звинувачення проти президента Республіки в здійсненні ним державної зради на будь-якій його стадії вимагає дострокового припинення повноважень депутатів Мажілісу (нижньої палати парламенту), які ініціювали розгляд даного питання. Конституції інших країн СНД подібного не містять. За Конституцією Таджикистану (ст. 72) президент звільняється з посади у випадку порушення присяги або вчинення злочину з урахуванням висновків конституційного суду й спеціальної комісії Маджлісі Олі більшістю не менше ніж 2/3 народних депутатів. Питання про звинувачення президента в порушенні присяги або здійсненні злочину вноситься не менше ніж 2/3 народних депутатів парламенту, тобто кваліфікованою більшістю голосів. У цьому випадку головує на засіданні сесії Маджлісі Олі голова верховного суду, а народні депутати присягають, що під час розгляду цього питання будуть діяти по совісті, закону й справедливості. Після звільнення президента з посади слідство щодо його справи триває: висувається звинувачення, справа передається в суд

У пострадянських державах Середньої Азії, незважаючи на те, що імпичмент передбачений Конституцією, він загалом неможливий не тільки через відсутність чітких конституційних механізмів його реалізації, а й через їхній історичний розвиток й національні особливості. Притаманні їхньому населенню традиції й національний (етнічний) менталітет сформували в них поважливе й звеличувальне ставлення до своїх правителів, а демократія й свобода думки в західному розумінні цих слів для них не характерні. А Конституція Республіки Узбекистан загалом не передбачає усунення глави держави з посади [8].

Отже, у державах СНД, де існують авторитарні режими, відсутні або слаборозвинені демократичні традиції, реалізувати імпичмент практично неможливо. Зокрема, питання про імпичмент уже виносилося на обговорення в парламентах Росії, Білорусі та України, але розпочато було тільки в Росії й безрезультатно завершено. Так, представники української опозиції неодноразово погрожували усунути з вищої державної посади президента Л. Кучму, але їм не вдавалось навіть винести питання про імпичмент на порядок денний обговорень у Верховній Раді. У 1996 р. 75 депутатів парламенту Білорусі вимагали оголосити Лукашенко імпичмент, але 80 депутатів заявили про вірність курсу президента. Однак ці події закінчилися аналогічно російським 1993 р. – розгоном парламенту.

У 1999 р. в Росії на порядок денний парламенту було винесено питання про імпичмент президента Б. Єльцина, але голосів противникам першого російського президента не вистачило.

На практиці усунення з посади глави держави найбільш імовірно, якщо проводиться всенародний референдум з даного питання* або у випадку існування багатопартійності в парламенті, за якої існує сильна опозиція владі, оскільки імпичмент носить суто політичний характер, особливо в державах із сильною президентською владою.

Імпичмент, або відсторонення високопосадового державного службовця з посади за допомогою особливої процедури, традиційно закінчується двома способами: або у прихильників імпичменту не вистачає сил, щоб довести розпочате до кінця, або той, кому загрожує імпичмент, залишає посаду сам. У Литві в 2004 р. реалізувався більш поодинокий третій варіант: процедура імпичменту реалізувалась повністю [1].

Нині існує три форми імпичменту: *парламентська, парламентсько-судова й парламентсько-плекбісцитна*. Перша модель притаманна для президентських республік, наприклад США, низки латиноамериканських держав – Бразилії, Венесуели, Еквадору, Парагваю, для країн Південно-Східної Азії – Індонезії і Філіппін, а також держав СНД з двопалатними парламентами (Російська Федерація, Республіка Білорусь, Республіка Казахстан. Тут звинувачення формує нижня палата, а рішення про усунення президента з посади приймає верхня. Рішення схвалюється здебільшого 2/3 голосів, у Фінляндії – 3/4 голосів, з 1999 р. У країнах з однопалатними парламентами, крім Республіки Молдова*,

* Цілком справедливо, якщо всенародно обраний президент буде таким же шляхом усунутий з посади у випадку не виправдання сподівань нації.

* У Молдові, після утвердження пропозиції про усунення президента з посади, не пізніше ніж в 30-денний строк проводиться референдум з питання відречення, а потім звинувачувальний вирок виносить вища судова палата.

законодавчі органи ініціюють і вирішують питання про усунення президента з посади.

В Ірландії обвинувачення формулює будь-яка з палат парламенту не менш ніж 2/3 свого складу. Якщо одна з палат висуває обвинувачення проти президента, інша палата проводить розслідування або дає розпорядження про таке розслідування. За результатами цього розслідування вона може прийняти резолюцію про усунення президента з посади більшістю у 2/3 голосів її складу.

Парламентсько-судова модель передбачає, що справу ініціює парламент, висновок про порушення президентом Основного закону робить один з вищих судів – *конституційний або верховний*, а про скоєння злочину – *спеціальна комісія парламенту*. Така модель має свої особливості. Вона встановлена в Конституціях низки країн з парламентарно-республіканською і змішаною республіканською формами правління, де парламенти, поряд з конституційними судами, беруть активну участь у вирішенні питання про усунення президентів з посади.

Так у Німеччині та Італії цим займається Конституційний суд, в Анголі Португалії, Румунії – верховний, у Франції, Сенегалі – так званий високий суд (висока палата правосуддя).

Парламентсько-судова модель імпічменту була двічі застосована у 2004 р. – у Республіці Кореї (РК) та Литві. У першому випадку імпічмент не увінчався успіхом. Вотум недовіри, який навесні 2004 р. виніс парламент РК Президенту Но Му-Хьону, не отримав схвалення з боку конституційного суду країни. Хоча на період розгляду питання в суді Но Му-Хьона було позбавлено права виконувати функції глави держави, які перейшли до прем'єр-міністра. Однак у Литві влітку 2004 р. конституційний суд країни підтримав рішення парламенту про відсторонення від влади президента Литви Р. Пакасаса.

Парламентсько-плебісцитна форма передбачає, що звинувачення парламент вносить на всенародний референдум, наприклад, в Австрії, Ісландії, Румунії, Туркменістані. Особливість існує в Молдові й Румунії, де пропозиція про усунення президента з посади може бути прийнята парламентом відповідно 2/3 або абсолютною більшістю його членів. Цьому передує висновок конституційного суду. Протягом місяця пропозиція парламенту має бути винесена на референдум, за результатами якого й вирішується політична доля президента. Розглянуті процедури називають імпічментом, що не відповідає усталеній конституційній теорії.

Парламентсько-плебісцитна модель імпічменту застосовувалась на початку 90-х років в Азербайджані, а в квітні 2007 р. – у Румунії проти президента Т. Бесеску*. Конституційний суд підтвердив легітимність цього рішення. Як наслідок, 19 травня 2007 р. вперше в історії Румунії відбувся референдум щодо

* П'ятдесяті п'ятилітнього главу держави звинуватили в тому, що він 19 разів порушував Конституцію, зокрема, унікав посередницької ролі в політичних суперечках. Ліва опозиція звинуватила Т. Бесеску в «тоталітарних замашках», зловживанні владою, прослуховуванні телефонних розмов членів уряду, а також у корупції. Ліві також вважали президента винним у розпалюванні конфліктів між політичними групами, у нанесенні шкоди іміджу Румунії зовнішньополітичними заявами, які не витікали з програми коаліції і не були узгоджені з парламентом і урядом.

імпичменту глави держави^{**}. На голосування було винесено питання: «Погоджуетесь ви з відставкою з посади президента Румунії пана Т. Бесеску?» Згідно з румунським законодавством про референдум, останній вважається таким, що відбувся, якщо в ньому брало участь більше половини виборців. Для усунення президента з посади потрібно, щоб за імпичмент проголосувала більшість учасників референдуму. Загальна кількість румунських виборців становила понад 9 млн осіб. За відставку Т. Бесеску проголосувало тільки 25 % виборців, проти – 85 % [12].

Тоді конституційний суд Румунії визнав, що порушення Т. Бесеску мають «незначний характер і не можуть служити підставою для відсторонення з посади». Сам Т. Бесеску звинувачення на свою адресу відкинув [6].

Усунений з посади колишній президент найчастіше підлягає кримінальній відповідальності. Згідно з Конституцією Республіки Білорусь (ст. 88, абзац 4), у випадку відсторонення президента від влади у зв'язку зі здійсненням злочину справа по суті звинувачення розглядається верховним судом. У Конституції Республіки Таджикистан (ст. 72, абзац 3) зазначено, що після звільнення президента з посади слідство щодо його справи триває, йому висувають звинувачення, справа передається в суд. У вищезазначених Конституціях передавання справи до суду передбачається тільки у випадку відречення глави держави від посади.

Щоб усебічно оцінити імпичмент у Литві, треба більш детально розглянути політичні події, пов'язані з головним його учасником – Р. Паксасом.

У 2002 р. в Литві на президентських виборах з різницею в 10 % (45 % проти 55 %) 45-річний Р. Паксас* переміг 76-річного В. Адамкуса. Останнього особисто підтримував американський президент Дж. Буш-молодший, який з цією метою перед виборами приїжджав до Вільнюса. Та незважаючи на це В. Адамкус програв, оскільки попередню свою президентську діяльність зосереджував передусім на зовнішній політиці. Р. Паксас у своїй передвиборній кампанії багато уваги приділяв життю пересічних громадян і обіцяв навести в державі порядок. За такі обіцянки його звинувачували в популізмі й навіть у фашизмі. Противники, вдаючись до брудного піару, порівнювали його з Лі-Пеном, Мусолліні та Жириновським, адже на вищу державну посаду Р. Паксас балотувався від Ліберально-демократичної партії Литви (ЛДПЛ). Під час президентської виборчої кампанії Р. Паксас отримав матеріальну допомогу від російського бізнесмена Ю. Борисова (жителя Литви), який очолює каунаську фірму Avia Baltica. Ю. Борисов надав Р. Паксасу гелікоптер Мі-8 для польотів регіонами і чек на 1 млн літів.

Перемога Р. Паксаса стала справжньою сенсацією для всіх. Політологи й соціологи пояснювали це по-різному: одні – наявністю російського спонсора,

* У 2008 р. Р. Паксасу виповнився 51 рік. Він литовець, народився в м. Тельшяй. Закінчив Вільнюський інженерно-будівничий інститут, а потім Академію цивільної авіації в Ленінграді. Пілот-спортсмен, багаторазовий чемпіон Литви й СРСР з повітряної акробатики, активно пропагує спорт, їздить на мотоциклі.

** Перед цим, останній раз референдум у Румунії проводився в 2003 р. стосовно змін у Конституції. Тоді явка голосуючих лише ненабагато перевищила 50 % рубіж, хоча дільниці були відкриті два дні.

інші – відірваністю політичної еліти Литви від народних мас, а опозиція й церква – підступами сатани. Вони зазначали, що Р. Паксас користувався послугами екстрасенса О. Лолішвілі **.

Політична кар'єра Р. Паксаса розпочалась у 1997 р., коли його як відомого пілота консервативна партія «*Союз вітчизни*» запросила до участі у виборах мера Вільнюса. Несподівано Р. Паксас отримав переконливу перемогу [3].

У 1999 р. за підтримки «Союзу Вітчизни» Р. Паксас став прем'єр-міністром Литви. Він намагався поліпшити економічні відносини з Росією. Для цього звільнив з посади міністра народного господарства В. Бабілюса, який не допускав російських інвесторів до приватизації нафтопроводу, що з'єднує нафтопереробний завод у м. Мажейкяє з новим терміналом у Бутінге. Це, на думку російських експертів, призвело до втрати державною казною Литви близько 100 млн. дол.

Наприкінці 1999 р. Р. Паксас подав у відставку, оскільки не погоджувався з умовами приватизації нафтопереробного заводу «Мажейкюс нафта» американською компанією Willams international. Остання вимагала, щоб уряд Литви ліквідував усі борги нафтопереробного заводу, при цьому вона отримувала контрольний пакет акцій. Погашення державою заборгованості «Мажейкюс нафти» призвело б до зростання дефіциту державного бюджету на 10 % і країна опинилась би в стані заборгованості. Цього Р. Паксас як прем'єр і громадянин допустити не міг. Проте за підписання договору виступила більшість членів кабміну і президент В. Адамкус. Останній пояснював своє рішення тим, що Литва не може упорядкувати свій енергетичний комплекс самостійно. Для цього їй необхідні західні інвестиції [14]. Хоча іншим претендентом на приватизацію «Мажейкюс нафти» був російський ЛУКойл. Р. Паксас залишив посаду глави уряду, а В. Адамкус запропонував йому посаду радника президента з особливих доручень. Після підписання урядом Литви угоди з Willams international політичний рейтинг Р. Паксаса значно зріс і перевищив рейтинг президента. Партії різного спрямування запрошували експрем'єр-міністра до себе. Однак він обрав «Союз лібералів Литви», який і очолив.

Восени 2000 р., незважаючи на переконливу перемогу на парламентських виборах лівої коаліції на чолі з А. Бразаускасом, соціал-ліберали й ліберали Литви об'єдналися і сформували уряд, який вдруге очолив Р. Паксас. Проте після восьми місяців перебування на посаді прем'єр-міністра, у червні 2001 р., Р. Паксас вдруге подав у відставку через конфлікт між лібералами й соціал-лібералами. Вони не мали єдності поглядів щодо низки економічних питань, зокрема стосовно приватизації національного газового концерну Lietuvos dujos, реформи податкової системи, денационалізації земельних угідь, а також діяльності приватизованого заводу «Мажейкюс нафта». Питання щодо приватизації було досить складним, адже американська компанія Willams international не справлялась із взятими зобов'язаннями і в серпні 2001 р. перепродала контрольний пакет акцій за 85 млн дол. російському ЮКОСу і залишила Литву. Соціал-ліберали розірвали угоду з лібералами й вступили в коаліцію з соціал-демократами на чолі з А. Бразаускасом.

** О. Лолішвілі, за словами Р. Паксаса, давній друг сім'ї, і на його політичну діяльність ніякого впливу не мала. Декілька років тому вона вилікувала його від тяжкої хвороби і передбачила йому перемогу на президентських виборах.

Ставши президентом, Р. Пакас підтвердив курс на інтеграцію в НАТО і ЄС, але намагався корегувати зовнішню політику у відносинах з Росією. Він вважав, що у відносинах між двома державами є багато невикористаних можливостей, а литовські підприємці можуть вдало працювати не лише в західному, а й в східному напрямі. У відповідь лідер литовських консерваторів В. Ландсбергіс заявив, що будь-які зміни в зовнішній політиці будуть означати, що Росія купила в Литві високу посаду.

На думку нового президента, головна проблема Литви – це виїзд за кордон молоді. Лише за офіційними даними, за десять років (1992–2002 рр.) Литву залишило понад 300 тис. чоловік, більшість з яких віком від 20 до 35 років.

Пріоритетом своєї діяльності Р. Пакас вважав внутрішні реформи, спрямовані на подолання безробіття, низьких пенсій, бюрократії й корупції, а також знецінювання внесків. У відповідь на це перший президент Литви А. Бразаускас зазначив, що згідно з Конституцією економічними питаннями має займатися уряд.

На думку частини аналітиків і, зокрема, противників імпічменту, поштовхом до «антипаксівського» скандалу стало намагання президента розслідувати наслідки продажу нафтопереробного заводу «Мажейкус нафта» американській компанії Willams international у 1999 р., а також питання про виділення земельних ділянок деяким відомим у республіці політикам.

Водночас прихильники імпічменту стверджували, що скандал, який за аналогією американського «Уотергейту» отримав назву «апксасгейт», розпочався після того, як Р. Пакас намагався замінити тодішнього голову служби державної безпеки Литви М. Лаурінкуса своїм кандидатом. У відповідь на це спецслужба держбезпеки опублікувала таємну довідку про секретаріат президента. З неї стало відомо, що Р. Пакас перетворив секретаріат президента на штаб своєї «президентської» партії, а його команда нагадувала групу шкільних друзів, які реалізували проект «перемоги на президентських виборах», а потім намагалися перепідпорядкувати собі, для більшої безконтрольності, державні інститути, серед яких були й литовські спецслужби [7]. Таке звинувачення можна вважати безпідставним, адже аналогічно діють усі президенти, інша справа – наскільки вони це роблять законно.

Опозиція вдавалася до чорного піару. Вона доводила, що глава держави опутаний тенетами російської мафії, нездатний керувати державою, а тому йому необхідно оголосити імпічмент. Опозиція також звинуватила главу держави в грубих порушеннях Конституції, зокрема, у незаконному наданні литовського громадянства Ю. Борисову та його сім'ї, а згодом в інформуванні останнього про те, що стосовно нього правоохоронні органи ведуть розслідування й контролюють його телефонні розмови. Офіційно у зв'язках з російською мафією й міжнародним тероризмом Р. Пакаса звинуватив спікер литовського сейму А. Пауласкас.

Президента також звинуватили в намаганні вплинути на рішення ЗАТ Zemaityjos keliai передати акції близьким йому людям.

Деякі литовські політики вбачали в підписанні Р. Пакасом у 2003 р. російсько-литовській угоді щодо калінінградського транзиту, поступки Росії. До цього додалися звинувачення в намаганні Р. Пакаса корегувати зовнішню політику, втручатися в економічні справи республіки.

З усього випливало головне звинувачення – порушення Конституції й президентської присяги – бути вірним Литовській Республіці й добросовісно виконувати свої обов'язки.

У Литві для відсторонення президента від посади треба виконати декілька умов: по-перше, спеціальна парламентська комісія повинна знайти ознаки грубих порушень президентом присяги й Конституції країни; по-друге, не менше 36 парламентаріїв повинні підписати документ про початок процедури імпичменту; по-третє, за запитом парламенту *Конституційний суд* повинен визнати президента винним у грубих порушеннях присяги й Конституції. Насамкінець, не менше 85 депутатів повинні проголосувати за визнання президента винним хоча б по одному з пунктів звинувачень. Виконання всіх цих пунктів зайняло п'ять місяців [1].

У литовському Сеймі була створена спеціальна комісія для розслідування можливих загроз національній безпеці країни. Її члени відкрито звинувачували президента в нездатності керувати державою. Комісія доводила, що існує план дестабілізації становища в Литві – «Стрекоза», розроблений за участі російських політтехнологів і спецслужб. При цьому місцеві спостерігачі зазначали, що п'ять з дев'яти членів комісії перебувають в опозиції до президента, а ще троє займають нейтральну позицію [2].

Президент, звинувачений 86 депутатами Сейму в порушенні Конституції Литовської Республіки й президентської присяги, не прийшов 5 січня на засідання комісії литовського Сейму з імпичменту. Він і раніше не з'являвся на її засідання, хоча вона неодноразово запрошувала його дати відповіді на запитання депутатів. Це дало підставу прихильникам імпичменту стверджувати, що Р. Пакасас – це приклад приходу до влади «випадкової люди з вулиці», яка не має потрібної для виконання таких важливих функцій підготовки, а також почуття відповідальності й моральних критеріїв. Це, на їхню думку, нагадує керування державою «кухаркою», у даному випадку – «льотчиком». Все це, стверджувала опозиція, результат «незрілої» пострадянської демократії [7]. Але при цьому опоненти глави держави забували про його достатній досвід на вищій державній посаді – глави уряду, де він саме й продемонстрував високі моральні якості, почуття відповідальності й патріотизму, що стало однією з причин його перемоги на президентських виборах. Критикуючи президента, опозиція зазначала, що керівники західних демократій в аналогічних ситуаціях не раз давали показання перед парламентськими комісіями, доводячи тим самим, що вони такі ж, як і всі, громадяни своєї країни. Однак Р. Пакасас, навпаки, всі рішення комісії сейму з імпичменту розкритикував і навіть відмовився з'явитися для надання показань у конституційний суд, який розглядав висновки сейму щодо порушення главою держави Конституції Литви.

Деякі литовські політики говорили про «неадекватність» дій президента, про те, що його поведінка обумовлена особистими амбіціями, які він не приховував, а також суперечить, високій державній посаді, яку він займає, й тим самим дискредитує інститут президентства.

8 січня 2004 р. Конституційний суд Литви прийняв до розгляду запит групи членів Сейму про відповідність Конституції дій парламентської комісії. Ініціатори запиту звернулись до Конституційного суду з проханням дати відповідь на питання: чи не порушила комісія принцип розподілу влади, принципи презумпції невинності, самостійності судів і установлення закону про парламентські комісії?

Адвокат Р. Пакасаса Г. Баубліс стверджував, що президенту не були передані потрібні документи, нечітко сформовані звинувачення, тому він не міг дати пояснення по суті справи.

За словами депутата В. Станкевича, у парламенті не було єдиної думки, щодо обов'язковості проведення імпичменту. Були й альтернативні погляди: не потрібно це робити, не має ніяких проблем, ніщо не загрожує державності. Такі депутати стверджували, що діяльність Ю. Борисова й деякі дії президента та його секретаріату загрозували державності Литви, але на сьогодні такої небезпеки немає [15]. Водночас інші депутати вважали потрібним звернутися до Конституційного суду.

Звинувачувальний процес у Литві нагадував звичайний судовий, з тією лише різницею, що обвинувачуваний ризикував втратити не волю, а президентське крісло. При цьому виконувалися правила, встановлені для кримінальних процесів, а саме: відповідальність за відмову давати показання й та їх неправдивість. Адвокати Р. Паксаса могли брати участь у засіданнях комісії, а сам президент мав право добровільно піти у відставку протягом усього звинувачувального процесу.

Приводом для усунення Р. Паксаса з посади президента в 2004 р. стала постанова Конституційного суду про те, що він грубо порушив Конституцію країни, коли надав підприємцю Ю. Борисову литовське громадянство за фінансову допомогу на виборах і дав підприємцю зрозуміти, що правоохоронні органи проводять щодо нього розслідування та прослуховують його телефонні розмови.

На основі результатів діяльності комісії Сейму й Конституційного суду Сейм 6 квітня 2004 р. шляхом голосування схвалив імпичмент президенту. Зі 141 депутата Сейму за усунення з посади Р. Паксаса поставили свої підписи 86 осіб. Проти виступили ліберал-демократи, партію яких заснував Р. Паксас.

Р. Паксас заявив, що став жертвою подвійних стандартів і маніпуляцій секретними документами. Він зазначив, що керуючись законом, йшов шляхом своїх попередників – президентів А. Бразаускаса і В. Адамкуса, які у винятковому порядку надали громадянство 847 особам.

Деякі журналісти вважали, що скандал – це боротьба американської й російської спецслужб. Росіяни дотримувались думки, що справа президента – це суд над «російським слідом».

Імпичмент став можливим, оскільки більшість політичної еліти Литви, від лівих до правих, включно з так званими «батьками» литовської євроатлантичної інтеграції, повстала проти «несистемного» президента. Політичний клас литовського суспільства уособлює справжніх нащадків шляхетської корпорації литовсько-руської доби; і посткомуністи Бразаускаса, і вихідці із «Саюдіса» Ландсбергіса, і діти політемігрантів (Президент Адамкус та ін.) чітко усвідомлюють спільний литовський інтерес. Чужий елемент, людина, яка раніше не була пов'язана з політикою, політичним класом, сприймається як дивак, а якщо має зв'язки з Росією – то й як окупант. У широкому плані литовські ЗМІ розглядали імпичмент Р. Паксаса як розправу «системних» партій над «несистемним», «неконтрольованим» президентом. Сам Р. Паксас і його партія «Порядок і справедливість», як і чимала частина його електорату, називають імпичмент «державним переворотом», організованим групою його політичних суперників. Основний закид Р. Паксасу – спонсорство його виборчої кампанії російським мільйонером Ю. Борисовим, якому згодом сам Президент Литви надав в обхід правил литовське громадянство [4].

Однак після усунення Р. Паксаса з посади президента суд звичайної юрисдикції повністю його виправдав. Тобто в даному випадку, враховуючи державну значущість посади глави держави, імпичмент тільки упередив незначні

порушення Конституції президентом, виступивши як інструмент контролю за владою, що розділяє кримінальну й політичну відповідальність. Звідси випливає, що тільки політично обгрунтована підозра, а також *незгода більшості політичних сил країни* з окремими напрямами політичного курсу Р. Паксаса стали головними чинниками для його усунення з посади. Але з позицій закону громадянин Р. Паксас формально був чистий і не повинен був нести ніякої кримінальної відповідальності, тобто було доказано, що він є законослухняним громадянином. Та незважаючи на це, Р. Паксаса не тільки усунули з посади президента, а й позбавили його права висувати свою кандидатуру на посади президента, прем'єр-міністра, міністра, спікера парламенту, тобто на посади, де потрібно скласти присягу.

Це рішення, на нашу думку, є політичним і незаконним, підтверджуючи тим самим політичний характер імпичменту. Адже участь Р. Паксаса в позачергових президентських виборах могла б підтвердити або спростувати реальну доцільність проведеного імпичменту. Саме страх останнього і змусив домінуючі політичні сили схвалити таке рішення.

Підтвердженням цьому є постанова Великої колегії суддів Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) від 7 січня 2011 р. про те, що рішення про довічну заборону Р. Паксасу брати участь у парламентських виборах Литви є непропорційним і не відповідає статті Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, що гарантує право на вільні вибори. Страсбурзький суд оголосив, що «Литва порушила статтю Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, яка гарантує право на вільні вибори, винісши довічну заборону на участь у парламентських виборах Паксаса». Водночас ЄСПЛ відмовилась оцінювати процес імпичменту і заборону на участь у президентських виборах і відхилила заявку Р. Паксаса щодо стотисячної компенсації [10].

Отже, імпичмент у Литві 2004 р. був реалізований повністю й парламентсько-судовою формою, що є досить поодиноким явищем. Він більше нагадував механізм політичної боротьби, ніж інструмент демократичного контролю за діяльністю глави держави. У даній ситуації імпичмент служив збереженню корпоративності правлячого політичного класу країни, який характеризується своєю закритістю щодо народу.

Проблема Р. Паксаса в тому, що він намагався не тільки порушити традиції корпоративності пануючих у країні політичних сил, а й притягнути їх до відповідальності перед законом. Тобто він намагався діяти аналогічно своїм політичним противникам, домагаючись імпичменту для деяких з них.

Можна стверджувати, що звинувачення Р. Паксаса в порушенні Конституції, зокрема щодо надання громадянства Ю. Борисову, не тільки не несли загрози національній безпеці, а й були продовженням традицій попередніх президентів А. Бразаускаса й В. Адамкуса.

Імпичмент у Литві став можливий через відсутність пропрезидентської більшості в парламенті країни.

Загальним і головним чинником імпичменту як механізму політичної боротьби стала відсутність демократичних традицій у Литві як і в будь-якій іншій пострадянській державі (хоча в період між двома світовими війнами Литва мала державність з демократичним режимом), де політичні сили часто трактують конституційні норми по-різному, тобто у своїх інтересах, а суди в таких державах не є реально самостійними гілками влади. Це дає змогу останнім по-різному трактувати фактично всі причини імпичменту, передусім –

це поняття державної зради, чітке визначення якого не міститься в Конституціях більшості країн світу.

Відсутність демократичних традицій сприяла схваленню недемократичного рішення про позбавлення екс-президента Р. Паксаса, не притягнутого до кримінальної відповідальності після імпічменту, громадянського права – брати участь у позачергових президентських виборах.

Джерела та література:

1. Алексеев А. Беспрезидентный случай [Электронный ресурс] / А. Алексеев // Власть. – 2004. – № 14 (567). – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=465532>. – Загл. с экрана.
2. Водо В. Ползучий переворот в жанре опереты / В. Водо // Новое время. – 2003. – № 48. – С. 24–26.
3. Водо В. Президент с Неба / В. Водо // Новое время. – 2003. – № 3. – С. 32–33.
4. Горбач В. Чужі тут не ходять, а якщо й ходять, то недовго [Електронний ресурс] / В. Горбач // Інститут Євroatлантичного співробітництва. – Режим доступа: http://www.ieac.org.ua/index.php?id=5&ch_id=22&ar_id=2554&as=0. – Назва з екрана.
5. Ильин А. В. Импичмент главы государства: историко-теоретические акценты / А. В. Ильин // Правоведение. – 2004. – № 5. – С. 61–70.
6. Народ Румынии поддержал президента [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.newsru.ua/arch/world/19may2007/beseksu.html>. – Загл. с экрана.
7. Ольжич В. Литовский импичмент и опасности постсоветской демократии [Электронный ресурс] / В. Ольжич. – Режим доступа: <http://www.regnum.ru/news/242991.html127>. – Загл. с экрана.
8. Омарова Ж. Т. Некоторые вопросы отрешения от должности главы государства в странах СНГ: сравнительно-правовой аспект [Электронный ресурс] / Ж. Т. Омарова. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1126530>. – Загл. с экрана.
9. Онищук М. Імпічмент із правовим обличчям [Електронний ресурс] / М. Онищук. – Режим доступа: <http://www.dt.ua/1000/1550/36342>. – Назва з екрана.
10. Паксогойт: Европейский суд обязал Литву вернуть экс-президенту право избираться [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://belarus.regnum.ru/news/1362907.html>. – Загл. с экрана.
11. Рахманин С. Импичмент: мифы и реальности [Электронный ресурс] / С. Рахманин // Единое Отечество. – Режим доступа: <http://www.otechestvo.org.ua/main/20067/2512.htm>. – Загл. с экрана.
12. Рудич Ф. Політичне лідерство в країнах Центральної і Східної Європи. уроки для України [Електронний ресурс] / Ф. Рудич. – Режим доступа: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=74&c=1733>. – Назва з екрана.
13. Синкявичус В. Импичмент и ограничение права быть избранным / С. Синкявичус // Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии : дайджест официальных материалов и публикаций периодической печати. – 2006. – № 1. – С. 126–133.
14. Станкевич А. Досьє. Роланда Паксас / А. Станкевич // Новое время. – 2003. – № 3. – 19 янв. – С. 38.
15. Халип И. Но, возможно, его отправят в отставку через месяц. Президент Литвы за своим импичментом не явился [Электронный ресурс] / И. Халип. – Режим доступа: <http://2004.novayagazeta.ru/nomer/2004/01n/n01n-s16.shtml>. – Загл. с экрана.

Олександр Дуднік (*Київ, Україна*). Імпічмент Президента Литви Р. Паксаса 2004 р.: демократичний інструмент політичного контролю чи механізм політичної боротьби?

У статті висвітлюються два протилежні погляди на сучасну процедуру імпічменту, розкривається сутність, значення й особливості проведення однієї з форм відсторонення глави держави від влади на прикладі імпічменту президента Литви 2004 р.

Ключові слова: імпічмент, президент, сейм, інструмент політичної боротьби, політичний контроль, позбавлення влади, вища державна посада.

Александр Дудник (*Киев, Украина*). **Импичмент президента Литвы Р. Паксаса 2004 г.: демократический инструмент политического контроля или механизм политической борьбы ?**

В статье освещаются два противоположные взгляды на современную процедуру импичмента, раскрывается сущность, значение и особенности одной из форм устранения главы государства от власти на примере импичмента Президента Литвы 2004 г.

Ключевые слова: импичмент, президент, сейм, инструмент политической борьбы, политический контроль, отстранение от власти, высшая государственная должность.

Olexandr Dudnik (*Kyiv, Ukraine*). **Impeachment of the Lithuania's President in 2004: democratic instruments of the political control or mechanism of political struggle?**

The article deals with two antagonistic points of view upon modern impeachment system. It reveals the essence, meaning and peculiarities of the impeachment procedure on the example of the impeachment of the Lithuania's President in 2004.

Key words: impeachment, president, seym, instrument of political struggle, political control, power removal, supreme state position.

Михайло МОРДОВСЬКОЙ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 908:504.453 «2010»

«Життя на березі Дніпра» (за матеріалами експедиції в с. Волоське)

За багато років ми давно вже звикли до того, що історія має промовляти до нас виключно мовою писемних джерел або археологічних артефактів. З розвитком державного апарату все менше і менше сторін життєдіяльності людини залишалися незафіксованими на папері. Таке розмаїття джерел, їх всеосяжність та вичерпність призвели до того, що все частіше і частіше вчені у пошуках історії зачинаються у читальних залах архівів, вчитуючись в кожне слово, не пропускаючи жодної сторінки. Втім, йдучи лише цим шляхом, історики свідомо самі себе обмежують, адже поза увагою залишається великий об'єм знань, не зафіксованих в жодному історичному документі – людська історична пам'ять.

Саме на цей великий пласт почали звертати увагу ще в XIX ст. Етнографи, історики та інші «збирачі минулого» проводили не один день в експедиціях, головною метою яких було спілкування з людьми і нотування їх досвіду на папері. Одним з перших, хто спробував зафіксувати усну історію в районі Дніпровських порогів став О. С. Афанасьєв-Чужбинський, який у 1858 – 1860 рр., подорожуючи нашим краєм, записував спогади старожилів і описував їх повсякдення. Згодом це оформилося у подорожні записки, що у 1863 р. вийшли окремою книгою під назвою «Поїздка до Південної Росії. Нариси Дніпра» [1]. Однак, найбільш яскраво усна історія розкрилася в творах Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького, які вдало поєднали живу народну пам'ять з сухою мовою архівних документів. Праці «З берегів Дніпра» (1905 р.) [2], «Запорозькі і гайдамацькі скарби» (1906 р.) [3], «Острів Хортиця на Дніпрі» [4], Я. П. Новицького та «Дніпрові пороги» (1928 р.) [5] Д. І. Яворницького стали класичними прикладами даного жанру.

Сьогодні традиція «ходження в народ» на теренах краю продовжуються силами викладачів і студентів історичного факультету Запорізького національного університету, Запорізького наукового товариства ім. Я. П. Новицького. Щороку, починаючи з 2000 р., університет відряджає археографічно-етнографічні експедиції в різні куточки Південної України [6, сс. X – XIII]. У 2010 р. Запорізьке наукове товариство ім. Я. П. Новицького спільно з Всеукраїнським громадським об'єднанням «Інститут українки» організували експедицію до села Волоського Дніпропетровського району Дніпропетровської області. Саме тут ми і познайомилися з Яковом Олексійовичем Гуристримбою – людиною, що все своє життя присвятила Дніпру.

Яків Олексійович народився у с. Волоському у 1927 р. Зростаючи на схилах Дніпра, неподалік Сурського і Лоханського порогів, він з самого дитинства вчився поважати могутню стихію, проводячи багато часу разом з батьком на човні. Олексій Гуристримба довгий час, починаючи з 1932 р., працював баконщиком, запалюючи у нічний час вогні на баканах, був зятим рибалкою.

Саме від батька Яків Олексійович дістав неперевершеного досвіду поведження себе на Дніпрі і порогах, саме він прищепив своєму синові любов до великої ріки. Від батька Я. О. Гуристримба почув і багато історій про минувшину, лощманів, їхні судна, але багато, ще хлопчиком, він встиг побачити і сам.

Наслідуючи батька, Яків Олексійович обирав собі професії, пов'язані з рікою. Починаючи з 1943 р., він працював на Дніпропетровській технічній ділянці шляху – з 1948 р. баконщиком, був він і рибалкою у рибколхозі, 12 років пропрацював на теплоході «Пережат». Завдячуючи цьому, він мав змогу побачити на власні очі шість з дев'яти Дніпровських порогів: Старокогдацький⁶⁴, Сурський, Лоханський, Звонецький, Нікольський (Ненаситець), Вовнизький. Будильський, Льовшин та Гадючий поріг Я. О. Гуристримба вже не застав. Не дивлячись на широку обізнаність у порожистій частині Дніпра, найбільше Я. О. Гуристримба все-таки пам'ятає про Лоханський поріг, поруч з яким пройшло все його дитинство. «Судоходства⁶⁵ ж не було, – згадує він про Лохань, – Там була канава. Це розказують предки ще, що при Єкатерині строїлися оце в порогах... проривали каменисту часть і облажував, долав як проход – канали такі. Уся тьосом, булиги такі, та!.. Я знаю, там і по 2, і по 3 тони булиги оце були. Главное на тому... на шпильках і свинцом залиті шпильки, і насажували, в ручну ж напевно... Я знаю, як вони там... Ну це, що я бачив...». За його словами канал сягав завдовжки 250 м і завширшки 20 м. Д. І. Яворницький називає іншу довжину – 60 сажнів, що дорівнює приблизно 128 м [7, с. 35].

З Лоханським порогом у місцевих жителів пов'язана одна прикмета. Якщо поріг зашумів – чекай різкої зміни погоди. Погодними факторами були викликані і деякі природні катаклізми. За розповідями старших, з 1901 р. і до сьогоденішнього дня на Дніпрі було всього два великих паводка – у 1917 та 1932 рр.

Особливо детально Я. О. Гуристримба розказав про зовнішній вигляд і влаштування дніпровських плавальних засобів – плотів, дубів, каюків та барж. Пліт виглядав так: кожна гребінка сягала в довжину близько 20 м і набиралася з колод, складених в кілька рядів, перпендикулярно один одному. Між собою колоди зв'язували ужою, скрученою з чорної верби. Кожну гребінку супроводжував один дуб. «Дубом» називали велике плоскодонне судно, завдовжки 12 і завширшки 2 м, висотою бортів 70 – 80 см і з 3 – 4 парами весел. Весла робили з колод і влаштовували на кочетах. З одного боку на колоді було перо, а з іншого ковилка. На кожному веслі було по два гребці. Керували дубом за допомогою кормового і носового весел, влаштованих відповідно на кормі і у носі. Боті робили з дуба, а обшивку – з ялини. Сосну не використовували. Щоглу на дуб не ставили, бо «вітрила не помагали нічого в порожистій часті». Дуби та інші судна виготовляли в Старих Койдаках, Кам'янці та Келеберді. Згодом О. Гуристримба, а потім і його син, почали виготовляти каюки у с. Волоському, на власному подвір'ї. У селі, окрім них, цим займався ще Карпо Олексійович Берелет. Каюки були меншими за дуби, завдовжки 8 – 10 м, а завширшки в середній частині до 1,2 м. Човни робили по шаблонах, запозичених у старших човнярів зі Старих Койдаків. Будували вручну за

⁶⁴ Всі назви наведені згідно з вимовою Я. О. Гуристримби

⁶⁵ Цитати наведені згідно з вимовою Я. О. Гуристримби

допомогою звичайного інструменту: рубанок, шершебук, фуганок, пила і сокира. За роботу брали по 30 руб. за човен (старими грошима), не враховуючи вартості деревини (її, як правило, надавав замовник). За своє життя Я. О. Гуристримба збудував близько 15 човнів.

До війни Дніпром ходили і дерев'яні баржі, вантажопідйомністю 250 – 300 тон. В залежності від виду вантажу, що ними перевозився, баржі мали і певні конструктивні відмінності: з надбудовою (для суховантажів), з відкритою палубою (для металу і такого іншого), трюмові (для буту). Після війни на зміну дерев'яним баржам прийшли великотоннажні судна, теплоходи, Дніпром почали курсували так звані «ракети» і «метеори». Були й великі теплоходи німецького виробництва. Для безперешкодного долаття шлюзів Дніпровської ГЕС, їм спеціально вкорочували носову частину. Серед вантажних поширеними були судна двох типів – «Москва» і «Київ».

Згадав Яків Олексійович і техніку долаття порогу плотами: «Проводили оцей лісосплав... А сплавляли... Такі здорові були лодки, «дуби» називали їх ... Оце еслі надо, ну це уже лоцман руководив... Ага, надо одбить, скажем у леву сторону ілі у праву. Зразу дубом тим виїзжають і якор завозять, і бросают той якор. І вода ж іде, натягує, якор держе і плот направляється». До 1932 р. за добу до Кічкаса спускали, як правило 1 – 2 плоти (по 2 – 3 гребінки). Багато плотів на Лоханському порозі розбивалося, наскочивши на камінь Буц. «Брьовна, – каже Яків Олексійович, – як спічки летіли через його!».

У зв'язку з цим, на початку ХХ ст. на порогах практикувалося явище, описане О. С. Афанасьєвим-Чужбинським ще в середині ХІХ ст. А саме, збирання місцевими жителями колод з розбитих на порогах плотів [1, с. 105, 126]. Про один з таких випадків Якову Олексійовичу розказував батько. Після невдалого проходження байдаком, вантажним тесом, Койдацького порогу, весь товар потрапив у воду і затонув неподалік колонії Ямбург. Рибалки піднімали на поверхню дубові 4-метрові дошки і продавали їх ямбурзьким ремісникам. Цікавим є і сам процес підйому дубових «штук». Рибалки спочатку прощупували дно спеціальним рачком, насадженим на велику жердину. Як тільки рачок потрапляв у деревину, забивали його кувалдою. Потім, за допомогою своєрідної лебідки («крутилки»), встановленої між двома човнами, підіймали дуб на поверхню, і так перевозили його на берег.

Було в районі с. Волоського до затоплення і 10 водяних млинів, частина з яких відбивала білу муку («бурати»). Два з них знаходилися на Сурській заборі, а один на Сурському острові. До останнього вода направлялася перерізами (тобто дамбами). Один водяний млин діда Устима знаходився на Звонецькому порозі і один працював на Стрельчій скелі. Ще чотири були розташовані в районі теперішнього кар'єру, і один на лівому березі у Лоханському порозі. Перед тим, як звести водяний млин, місце, де він мав стояти, ретельно підготовлювали: вичищали русло від каменів, влаштувуючи два канали («тічки»). Більший канал відводився під колесо, а менший – під «підшипник». Іноді для очищення каналів доводилося прибігати до вибухових робіт. В камені вручну робили отвір: одна людина обертала бур, а дві інші в той же час біли по буру молотом. Після цього в отвір закладали динаміт і висаджували породу у повітря. Схожа процедура підриву скель у порогах була описана наприкінці ХVІІІ ст. В. Зуєвим [5, с. 28]. Самі млини будували з дерева. На дерев'яну вісь («пищало») насаджували велике дерев'яне колесо, діаметром до 3 м. На колесі встановлювали заставки, змінюючи кількість яких можна було регулювати швидкість обертання колеса. Місця влаштування водяних млинів

були традиційними, починаючи ще з першої половини XIX ст. Нові млини влаштували, як правило, на місці старих. Про це красномовно свідчить згадка все того ж О. С. Афанасьєва-Чужбинського про водні млини у Лоханському порозі, з правого берега [1, с. 92]. На цьому місці млини простояли аж до початку 30-х рр. XX ст.

У 1933 р., із заповненням чаші Дніпровського водосховища, славна історія порогів тимчасово перервалася. За словами Я. О. Гуристримби у с. Волоському під водою опинилися чотири ряди хат. Рівень води тоді піднявся на 8,6 м, доказом чого є співвідношення величин глибин, вказаних на «Карті Дніпровським і 13-и порогам...» 1779 р. (12 – 17 фут, або 3,7 – 5,2 м) [8] і сучасній «Карті Дніпропетровської області» (10 – 13 м). Перед затопленням у с. Волоському була розібрана кам'яна церква. З неї у 1934 – 1936 рр. на березі водосховища побудували двоповерхову школу, що і зараз функціонує. У дворі церкви, обнесена огорожею, знаходилася могила батюшки. «Вона не тіпа труни, а як ящик такий. Кришка така груба, металіческа. І там похоронений був оце...».

Після підриву Дніпровської ГЕС у 1941 р. рівень води у районі с. Волоського впав за добу до рівня 20-х рр. Загалом, порожиста частина Дніпра відкрилася цілком лише до шостого порогу. Будило повністю не відкрився, «показавши» лише верх каналу. Після введення німцями у стрій Дніпрогесу, рівень води в Дніпрі знов піднявся. Втім, максимальної висоти він так і не сягнув, ледь покривши Старокойдацький поріг. У 1944 р., відступаючи, німці вдруге підірвали дамбу гідроелектростанції і знову показалися шість порогів. Остаточні пороги були затоплені вже в 1947 р. Цікаво, що в 1944 р. під час промірів глибини русла Дніпра, в 300 м вище Дніпрогесу по старому фарватеру було 17 м намулу.

Такі часті коливання рівня води призводили до швидкої ерозії берегової смуги Дніпра. Внаслідок цього, на березі відкривалися чисельні археологічні пам'ятники і пам'ятки, котрі привертали увагу археологів, краєзнавців та інших шанувальників давнини. Одним з таких людей був видатний археолог і краєзнавець Олександр Всеволодович Бодяньський, який до, під час і після війни брав участь у археологічних розвідках у с. Волоському. Зокрема, за даними О. В. Бодяньського у с. Волоському у 1940 р. працювала розвідкова експедиція Центрального історичного музею (м. Київ) [9, с. 93]. Тоді ж О. В. Бодяньським на березі Дніпра було виявлене поселення епохи бронзи, достеменно досліджене у 1946 – 1948 рр. [10, с. 30].

Відвідуючи с. Волоське, О. В. Бодяньський часто зупинявся в хаті родини Гуристримби. «Він простий такий був, одягався він просто-просто... Такий одяг був уроді робочої форми. Всегда рюкзак у него за спиною. І ото він туда скидав всі черепки різні, всьо що находив». Приходив О. В. Бодяньський, як вода падала. «Його інтересувало оце побережжя. Вода уходила, а берег у нас же мілкий тут той... і він отам ходив, роздивлявся, той... А оце ж тут недалеко був такий бугор і там було тіпа як кладбище, бо розкопки робили так ще... Ну, Шура розказував нам... Каже: «Це жєнщина». Він розбирався по костях оце, де жєнщина, а де мужчина... Так убиті стрєлами, у потилиці наконєшники, кремїнь, він показував. Оце, кажє, убиті стрєлами».

Серед інших залишків давнини, знайдених неподалік с. Волоського Я. О. Гуристримба розказав про знахідку кістяку на березі Дніпра біля дороги до кар'єру. За словами О. В. Бодяньського це був чоловік, зростом близько двох метрів. В районі пояса були знайдені «як фольга золото» і два кільця, товщиною

близько 2 мм, не спаяних, а зведених. У кургані Майрова Могила (неподалік балки Звонецької) було відкрите поховання, де поруч з кістяком був знайдений клинок з позолоченим руків'ям. А під час пошуку дубових «штук» у Лоханському порозі, одного разу рибалки витягли металеву трикутну пластину з отвором в одному з кутів. Багато глиняних горшків з гострим дном (скоріше всього амфор) та різних черепків знаходили неподалік Стрельчиної скелі. Д. І. Яворницький на сторінках книги «Дніпровські пороги» згадує легенду про закопаній запорожцями на Стрільчому острові скарб. Ще у 1888 р. тут була знайдена і досліджена К. М. Мельник-Антонович та Т. Р. Романченком неолітична майстерня, що спеціалізувалася на виробленні полірованих кам'яних знарядь, кістяних та гончарних виробів [5, с. 40]. Загалом, в околицях с. Волоського розташовані палеолітичні стоянки, поховання неоліту, поселення епохи пізньої бронзи і сарматського часу, ранньослов'янські поселення, могильник черняхівської культури, а також поселення і могильник часів Київської Русі тощо [11, с. 123 – 124].

Живучи на дніпровському узбережжі, багато людей займалися рибальством. Не виключенням був і Я. О. Гуристримба, який, в свій час, займався рибною ловлею професійно. Ще за дідівських часів для рибальства спеціально винаймали окремі ділянки ріки. В ті часи найпоширенішим знаряддям рибної ловлі був кошіль. Він собою представляв виплетену з лози корзину, держину близько 1 м. З одного боку корзини був «устенок» – отвір з загнутою всередину горловиною. В середину кошіля підвешували приманку, і риба, запливаючи туди, назад вже виплисти не могла. Схожі на кошілі були кимлачі, основа яких також випліталася з лози. Але, на відміну від кошілів, кимлачі зверху покривалися сіткою. З нитки виплітали ятір, що потім розставляли на мілководді. З самопрядної нитки рибалки пліли сітки-путанки. По краях на путанках вічко було мілким, а посередині доходило до 50 мм (або три перста). Сітки викидали у ріку зі стябел – двох дощок, що виходили за обидва борта. Ловили також і переметами – довгими шнурами, до яких прив'язували на відстані 1,5 м один від одного тонкі ниточки (поводки) з гачками. Після того, як на гачки насадять наживку, перемет опускали на саме дно. Для кожного виду риби була своя наживка. Наприклад, на коропа чіпляли коника, хлібного жука, капустанку, на сома – живу рибу (бичка, верховодку), п'явок або дерунів, налім (меньок) клював на тюльку. Але найсмачнішою рибою була марина, котра з появою Дніпровського водосховища в цих краях перевелася. Здебільшого марина сягала 3 – 10 кг і дуже добре підходила для юшки. Втім, недоварена марина могла вивзати сильне отруєння. Існував і підльодний спосіб рибної ловлі, переданий Якову Олексійовичу ще батьком. Між льодом і дном забивали жердини, між якими натягували наче бредень з крилами. На цих великих жердинах чіпляли на петлях з лози жердини поменше, для підйому. Ці тонкі жердинки називалися «хохлями». Риба, йдучи за течією, потрапляла в цей невід. В такий спосіб сім'я рятувалася від голоду у 1932 – 1933 та 1946 – 1947 рр.

Пригадав Я. О. Гуристримба і назви балок в районі с. Волоського. Балки на правому березі з півночі на південь називалися так: Сура, Довжок (колись в ній була дніпрова затока, завглибшки до 4 м), Майрова (раніше до балки заходили катери), Звонецька (вище с. Звонецького), Домашня. На лівому березі: Любимівська, назву наступної він не пригадав (Яцова), Лоханська, не пригадав назви (Стрільчина), Ворона (в гліб балки на 10 км раніше заходили теплоходи). Паралельно Дніпру йшла балка Антонівка (входить в балку Сура). Більшість з перерахованих назв вже були відомими до цього. Зокрема, у статті О.

Ю. Власова наводиться картосхема Дніпровських порогів з детальним описом всіх порогів, забор, островів і балок, в цілому 296 топонімів [12]. Втім, навіть в цій статті, побудованій переважно на основі офіційних картографічних видань, зустрічаються певні невідповідності. Так, Майрова балка названа Майоркою (за назвою відповідного села), Любимівська балка – Татаркою, а балка Домашня – Тягинкою.

В цілому, Дніпро протягом тисячоліть виступав одним з найважливіших факторів економічного, соціального та інших напрямків життєдіяльності місцевого населення, зумовлюючи їх певну специфіку. Тому, зосередження уваги на темі Дніпра і Дніпровських порогів на сьогоднішній день є актуальною і взмозі пояснити певні тенденції розвитку місцевих громад. Яків Олексійович Гуристримба – один з небагатьох, хто бачив Дніпровські пороги і, навіть, деякий час працював на них. Його розповідь про життя на березі Дніпра, звісно при критичному підході, може стати чудовим джерелом для досліджень з історії, краєзнавства, історичної географії, історичної картографії, історії техніки і промислів тощо. Саме тому необхідні нові експедиції до сіл, розташованих на березі Дніпровського водосховища в районі легендарних порогів, що відкриють перед істориками нові обрії досліджень.

Джерела та література:

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поѣздка въ Южную Россію / А. Афанасьев-Чужбинский. – СПб : Тип. Морского Министерства, 1863. – Ч. 1 : Очерки Днѣпра. – 465 с.
2. Новицкій Я. П. Съ береговъ Днѣпра / Я. П. Новицкій // Сборникъ статей Екатеринославскаго научнаго общества по изученію края. – Екатеринославъ : Тип. Губернскаго земства, 1905. – 205 с.
3. Новицкій Я. П. Запорожскіе и гайдамацкіе клады. Малорусскія народныя преданія, повѣрія и разказы, собранныя въ Екатеринославщинѣ. 1873 – 1906 / Я. П. Новицкій. – Екатеринославъ, 1906. – 75 с.
4. Новицкій Я. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности / Я. Новицкій. – Запорожье : Тандем-У, 2005. – 120 с.
5. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги: географічно-історичний нарис / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ : «Промінь», 1989. – 141 с.
6. Бойко А. Звивисті стежки перших археографічних експедицій / А. Бойко // Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : АА Тандем, 2008. – Т. 1. – С. VIII–XVII
7. Яворницький Д. Вольності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис / Д. Яворницький // Твори у 20 томах. – К. – Запоріжжя : Тандем-У, 2005. – Т. 2. – С. 9–268
8. Карта Днѣпровскимъ и 13-ти порогамъ учиненная въ 1779 году въ іюне мѣсе... // Эварницкій Д. И. Планы части рѣки Днѣпра 1779 и 1780 г.г. – Екатеринославъ : Издание Екатеринославскаго Губернскаго Земства, 1905. – 3 с.
9. Ляшко С. М. «Робітник самостійного значення» (до біографії О. В. Бодяньського) / С. М. Ляшко // Музейний вісник. – 2004. – № 4. – С. 92–94
10. Бодяньський О. В. Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947 – 1948 рр. / О. В. Бодяньський // Археологічна спадщина О. В. Бодяньського (До 90-річчя від дня народження). – Запоріжжя, 2006. – С. 25–38
11. Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська й Запорізька області) // Археологічна спадщина О. В. Бодяньського (До 90-річчя від дня народження). – Запоріжжя, 2006. – С. 110–142
12. Власов О. Ю. Картосхема Дніпровських порогів / О. Ю. Власов // Музейний вісник. – 2006. – № 6. – С. 122–134

Михайло Мордовської (Запоріжжя, Україна). **«Життя на березі Дніпра» (за матеріалами експедиції в с. Волоське)**. Стаття містить спомини Якова Олексійовича Гурістримби про Дніпро першої половини ХХ ст., що були записані під час експедиції 2010 р. до с. Волоського Дніпропетровської області.

Ключові слова: Дніпро, пороги, лоцмани, судноплавство.

Михаил Мордовской (Запорожье, Украина). **«Жизнь на берегу Днепра» (по материалам экспедиции в с. Волоское)**. Статья содержит воспоминания Якова Алексеевича Гурьстрымбы о Днепре первой половины ХХ в., которые были записаны во время экспедиции 2010 г. в с. Волоское Днепропетровской области.

Ключевые слова: Днепр, пороги, лоцманы, судоходство

Mihailo Mordovskoy (Zaporizhzhia Ukraine). **«Life on the bank of Dnepr» (based on the expedition with Voloske)**. Article contains Jacob Gurystryмба memoirs on Dnepr first half XX century, which have been written down during expedition of 2010 in v. Volosky the Dnepropetrovsk area.

Keywords: Dnepr, rapids, pilots, navigation.

Роман КАЗАНКОВ

(Харків, Україна)

УДК 930.2(477.7):373.091

Образ Чорноморського регіону в шкільній навчальній літературі

Процес формування національної ідентичності залежить від певної кількості факторів, явищ тощо. Однією з важливих складових цього процесу виступає система середньої освіти, яка закладає своєрідний базис у світоглядні орієнтації учнів. В цьому контексті шкільні підручники з історії допомагають сформулювати певний тип історичної пам'яті, образ національного простору. Український національний простір як відомо має свої характерні риси, особливості внаслідок розвитку історичного процесу. Однією з таких особливостей є досить відчутні регіональні відмінності. Доволі яскравим підтвердженням цієї тези є приклад причорноморських земель.

Останнім часом шкільні підручники з історії України стають досить актуальним предметом дослідження. Саме цій проблематиці присвятили свої праці В. Серета [10], О. Удод [15], І. Гирич [3] та ін. Ці дослідження головним чином звертають увагу на загальну структуру, концепцію підручників, спосіб висвітлення подій та процесів української історії. В той час як залишається поза увагою, в значній мірі, регіональна складова національного історичного процесу. Певним чином зазначена проблематика, до того ж частково, присутня в одній з праць О. Удод [14], яка присвячена питанню Криму на сторінках російської та української навчальної літератури. Проаналізувавши певний комплекс шкільних підручників з історії України, в даній статті автор поставив собі за мету визначити основні характерні риси образу чорноморського регіону на сторінках шкільних підручників з історії України.

Важливою складовою у розумінні образу чорноморського регіону на сучасному етапі в історичній та суспільно-політичній думці є аналіз шкільних підручників з історії України. Адже саме через підручники історична наука отримує змогу донести свої концепції, погляди до суспільства. На думку Н. Яковенко функцією шкільного підручника постає «надання від імені науки» певної кількості компілятивних знань, які допоможуть зростаючому поколінню зорієнтуватися в оточуючому світі [17, 9.]

Проблема окремих регіонів, які творять зараз простір під назвою Україна, в шкільних підручниках знайшла певне відображення. Хоча, на нашу думку, слідом за історичною думкою відбувається неправомірне зосередження уваги на традиційних центрах українського національного, політичного, культурного життя як Наддніпрянщина та Галичина. Значно менше уваги приділено Слобожанщині, якій присвячуються навіть окремі підрозділи підручників. На цьому фоні постає питання про південні (причорноморські) землі. Складається враження, що всі автори підручників, апріорі включаючи регіон в контекст українського державотворення, воліють не зупиняти увагу на досить неоднорідному, поліетнічному регіоні. В цьому контексті цілком слушною буде думка російського дослідника С. Рум'янцева про те, що у конструюванні підручниками історичної території доволі часто ґрунтовний аналіз процесів та

умов, які призвели до формування кордонів держави, підміняється тезами про «примордіальне право тієї чи іншої спільноти на певну територію» [8, 416.] Хоча цю тезу він висловлював щодо процесів конструювання національної території республік Південного Кавказу, тим не менш це актуально і для українських підручників з історії. Причини такого явища полягають у етноцентричній концепції підручників, коли головний пріоритет віддається вивченню земель, де етнічні українці становили більшість населення. При такому висвітленні фактична історія причорноморських земель починається з кінця XVIII століття, з приєднання регіону Російською імперією. До цього часу південь постає хижим кочівницьким державним утворенням, яке стояло на заваді руху українського населення до Чорного моря.

Не зважаючи на такий підхід у трактуванні чорноморського регіону, автори підручників тим не менш схильні, переносячи сьогоденний просторовий поділ на історичні події попередніх століть, уявляти причорноморські землі як споконвічні українські території. Хоча їх історична доля була пов'язана з основним ареалом розселення українців на різних етапах або частково, або лише опосередковано, український характер регіону не підлягав жодним сумнівам. Поруч із сентенціями про українськість даного регіону, яка аргументувалася колонізаційними спробами освоєння, зі сторінок підручників постає той же регіон, який виступає головним ворогом та перешкодою на шляху просування українського населення. Тобто формується уявлення про дисконтинуїтет належності причорноморських земель до української національної території. До приходу у степи татар мова йшла про українські землі за часів Київської Русі, певну активізацію заселення при Великому Литовському князівстві [16, 29.] З посиленням Кримського ханства та Оттоманської імперії різко змінюється характер висвітлення. Зокрема, Г. Швидько у підручнику за восьмий клас вже жорстко відділяє чорноморський регіон, більша частина якого належала ханству, а інша була майже незаселеним степом, від решти земель, до яких ретроспективно застосовує назву «Україна» [16, 73-74.]

О. Реєнт у написаному ним підручнику в контексті викладу історії України торкається певним чином і чорноморського регіону. Географічна локалізація регіону в нього майже традиційна – території колишніх трьох губерній (Катеринославської, Херсонської, Таврійської), але з розширенням кордонів за рахунок Бессарабії. Досить незвичним є звернення уваги дослідника до Кубані. В переліку історичних регіонів, які склалися на українських землях, він зазначає існування Кубанської України. Для О. Реєнта цей регіон складають землі Північного Кавказу, які заселені українцями [7, 22.], хоча в подальшому до цього комплексу територій він не повертається.

Пограничне положення регіону трактувалося дослідником переважно у негативному плані, оскільки ці території були залучені до участі у низці війн, що значною мірою підривало його економічні та людські ресурси. Щодо ролі регіону в українському історичному процесі автор підкреслював, що досить традиційно для української історіографії, важливу роль в економічній сфері. Найголовнішим пунктом, який виокремлював дослідник, було формування промислового потенціалу Півдня, що в свою чергу сприяло збільшенню чисельності населення степової смуги [7, 153-154.] Окрім цього він наголошував на певній відмінності південних земель від решти у швидкому сприйнятті та адаптації нововведень, особливо у сільському господарстві. Це проявлялося у доволі значному застосуванні найманої праці, нових технологій, в певній мобільності у реагуванні на ринковий попит [7, 142.] В цілому ж, в

уявленні О. Реєнта постає досить чіткий образ регіону, який має свої особливості, характерні риси. Менш ніж за століття чорноморський регіон пройшов шлях від татарських володінь до економічно розвинутого регіону з широкими можливостями у торгівлі, сільському господарстві, навіть у промисловості. При цьому О. Реєнт наголошує на досить пильній увазі російського уряду до регіону, підкресливши, що захоплення уніфікацією дуже чітко проглядається на Півдні, особливо у зовнішньому вигляді сіл [7, 73.] Вписавши регіон в контекст Наддніпрянської України, дослідник дуже рідко застосовує термін «Південна Україна», ще рідше – Степова.

Подібна тенденція вписування чорноморського регіону в межі Наддніпрянської України присутня також у підручниках Ф. Турченка. Певним чином відрізняються кордони локалізації регіону. Традиційне уявлення регіону в складі трьох губерній (Катеринославської, Херсонської, Таврійської) залишається незмінним в усіх перевиданнях його підручників. На відміну від О. Реєнта, він зовсім не згадує про Бессарабію, частина якої була заселена українцями. Для позначення причорноморських територій Ф. Турченко застосовує паралельно поняття «Степова», яке все ж має більше поширення, та «Південна» України. Однак, варто наголосити, що вписавши чорноморський регіон до Наддніпрянської України, дослідник висвітлює перебіг подій в цьому узагальнюючому контексті, майже не виділяючи окремі регіони, окрім аспектів, які були ключовими у характеристиці розвитку тих чи інших територій. Зокрема, Ф. Турченко підтримуючи традиційний історіографічний канон про особливість економічного розвитку причорноморських земель, наголошував на існуванні фермерських господарств у Степовій Україні, які він вважав найвпливовішими серед інших українських регіонів [13, 18.] Досить суперечливим є застосування дослідником дефініції «південноукраїнські» до визначення причорноморських портів на початку ХХ століття [13, 19.], що виступає досить промовистим підкресленням факту перенесення сучасних реалій на події попередніх століть.

Апріорне трактування чорноморського регіону частиною українського національного простору проявилось підчас викладу подій революції 1917-1920 рр. Існування декількох республік (Одеської, Кримської, Донецько-Криворізької) дослідник розглядає як штучні утворення, інспіровані більшовиками з метою відрізати Україну від моря. В цьому від вбачає прояв імперських тенденцій у новому, більшовицькому форматі [13, 190.] Досить важливим в цьому контексті для Ф. Турченка було також підкреслити позицію Німеччини, яка трактувала ці землі як українські, відповідно до III Універсалу, за винятком Криму. Однак, найголовніше в позиції дослідника, були підсумки революції, які, на його думку, продемонстрували зайвий раз, що причорноморські землі не являються частиною Росії, а населений українцями регіон, який повинен входити до складу України [13, 295.]

Доволі яскравим прикладом трактування регіону в якості споконвічної української території виступає підручник для сьомого класу, який написали Ю. Свідерський, Т. Ладиченко та Н. Романишина. Висвітлюючи події XIII століття, пов'язані з монголо-татарами, вказані дослідники зупинили свою увагу на статусі окремих земель в цей період. Підкресливши васальний статус Чернігівщини, Київщини, Сіверщини, вони наголосили на тому факті, що «південноукраїнські землі та Крим безпосередньо увійшли до складу Золотої Орди». Крім цього, торкаючись вже часів, коли постало Кримське ханство, дослідники вважають, що напади кримських ханів «спричинили зникнення

української людності на чорноморському побережжі» [9, 200, 204.] Нагадаємо, що мова йде про другу половину XV століття. Ще одним прикладом, який викликає певні запитання, можна виділити підручник для восьмого класу, який написаний О. Гісемом. Перше, що впадає в очі, це окремий розділ під назвою «Південна Україна», який стосується подій другої половини XVIII століття. Тим не менш чітко своє бачення географічних меж регіону автори не висловлюють. Однак опосередковано дослідники все ж виокремлюють певний комплекс земель. Отже, масив земель, що колонізувалися, сформувався внаслідок низки війн із Туреччиною, ліквідації Запорізької Січі та Кримського ханства [4, 238.] Аналізуючи вище зазначену тезу, можна дійти висновку, що всі ці землі в уяві авторів складають регіон – Південну Україну. Далі вони стверджують, що виникнення терміну «Південна Україна» завдячує більшості населення регіону, яке, на їх думку, складалося саме з українців. Зі сторінок підручника постають досить нечіткі формулювання, згідно з якими, на той час щодо зазначеного регіону побутували два поняття: вище згадане «Південна Україна», а також офіційне, імперське – «Новоросія» [4, 238.] Хоча термін «Південна Україна» виник значно пізніше – в кінці XIX – на початку XX століття.

Одним з небагатьох авторів підручників, хто докладно зобразив простір регіону, є О. Струкевич. У своєму підручнику для дев'ятого класу, дослідник наводить регіональну структуру українських земель, які склалися з чотирьох великих регіонів: Правобережна Україна, Слобожанщина, Лівобережна та Південна (Степова) Україна. Заселення українцями Північного Кавказу зумовило формування Кубанської України [11, 27-28]. О. Струкевич визначив кордони Південної України в складі « Катеринославської (колишні землі запорозьких козаків), Херсонської (землі Османської імперії від гирла Дніпра до гирла Дністра) і Таврійської губерній (землі колишнього Кримського ханства [11, 26.] При цьому він досить традиційно підкреслював переважаючу більшість українського населення регіону, однак, зазначивши, що внаслідок нехтування імперським урядом географії розселення українців, значна частина земель опинилася за межами українських губерній. До таких земель він відніс великі райони Кубані, Війська Донського, Воронежської, Курської, Гродненської, Могильовської губерній і частина Бессарабії та Холмщина. Отже, вказаний дослідник значно полегшив сприйняття географічних кордонів регіону учнями, вказавши певні орієнтири. Крім того він підіймав питання про необхідність включення певного комплексу земель як українських в кордони національної території.

Досить яскравим прикладом відбиття традиційних канонів української історіографії в навчальній літературі є питання про вписування Кримського півострова в український історичний процес. Складається доволі цікавий парадокс: сприймаючи простір, який називається Україна, як даність, автори підручників немовби намагаються уникнути навіть згадування зайвий раз топоніму «Крим». Користуючись навчальною літературою, яка рекомендована для зовнішнього оцінювання, можна зробити певні висновки щодо зазначеного питання.

Перш за все необхідно підкреслити факт обережного та рідкого звернення авторів до Кримського півострова. Причому виникають вони у зв'язку із характеристикою простору, до якого відноситься запропонований матеріал підручника. Наведемо деякі приклади. Так, у підручнику за сьомий клас Р. Ляха та Н. Темірової на початку книги Крим зазначений як етнічна область, що склалася історично. При цьому півострів та Причорномор'я, яке трактувалася як

«широка смуга понад морем», існували як дві окремі одиниці [6, 8.] Інший приклад, досить відмінний від попереднього, присутній у підручнику за 9-й клас, який написаний О. Реєнтом. У переліку українських земель, які відійшли до Російської імперії наприкінці XVIII століття, згадка про Крим відсутня. Хоча визначаючи історичні регіони, О. Реєнт називає Південну (або Степову) Україну, яка заселена козаками, кримськими татарами, німецькими, грецькими переселенцями [7, 22.] Виходячи з такого формулювання, можна зробити висновок, що все ж автор вписував Крим в українську національну територію. Підтверджуючи це, О. Реєнт, торкаючись питання наполеонівських планів щодо українських земель, знову згадує Крим і Степову Україну, при цьому застосувавши суто географічний термін «Північне Причорномор'я» [7, 31.]

Одним з небагатьох підручників, для яких характерна більш пильна увага до співвідношення українського історичного процесу та Криму, є праця Г. Швидько, яка була видана у 1996 році. Найголовніше, що вирізняє цей підручник, це, хоч і коротенький, параграф, що присвячений історії Кримського ханства, який займав частину причорноморських степів впродовж декількох століть. Чи не вперше було виділено місце для розгляду державного утворення, яке займало певну частину земель, які в українській історіографії традиційно вважалися українськими. Тим не менш, автору не вдалося відійти від одностороннього образу ворога, який побутує в історичній думці.

Подібна тенденція характерна також для перевидання підручника Р. Ляха. За досить подібною схемою автор виділяє окремий параграф для розгляду історії земель, які знаходилися під владою турків. Зазначивши в назві параграфу «українські землі», Р. Лях веде мову про Кримський півострів, а також певну частину степу Причорномор'я [5, 295.] Традиційно вже застосовує негативні оцінки Кримського ханства, який, по-перше, захопив причорноморські степи, внаслідок чого південь України перетворився у майже цілковиту пустелю. По-друге, торгівля саме українськими бранцями в уявленні автора стає одним з головних видів прибутку ханства [5, 296.] Через обмеження хронології до XV століття, досить важко зрозуміти повну картину трактування Криму Р. Ляхом в наступні історичні періоди, однак, на даному етапі ставлення автора вкрай негативне та вороже. Майже ідентична тенденція щодо висвітлення історії Кримського півострова в середні віки присутня також в підручнику Власова [2].

Аналіз навчальної літератури щодо висвітлення чорноморського регіону дозволяє зробити певні висновки. Для всіх авторів підручників характерне трактування регіону як споконвічно української території, починаючи від сивої давнини. Представники інших народів, етнічних груп, особливо кочовики, розглядаються лише як пришлий елемент, який перебирав головуючу роль у регіоні на певний час, причому не залишаючи жодних слідів. В цьому контексті доречним буде звернення до вже згаданого І. Гирича. З його точки зору «ті моменти й нюанси історії, які не вписувалися в український шаблон, творцями підручників не враховувалися» [3]. Однак причина такого явища, на думку дослідника, полягає не в умисному замовчуванні, а в «дитячій хворобі» національного росту, якою мали перехворіти й українські автори підручників, і саме суспільство [3].

Деякі з авторів побіжно ідентифікують положення причорноморських земель як пограниччя, однак його впливу, в етнічному, культурному та інших аспектах майже не помічають. Зі сторінок шкільних підручників постає досить рафінований образ регіону, в якому домінує український етнічний елемент, з додаваннями національностей, що з'являлися в ньому з кінця XVIII століття.

Східне минуле Причорномор'я майже повністю зникає. Ще однією характерною рисою для більшості авторів підручників є «забуття» Криму. Сприймаючи сьогоденний простір України як належне, визначити місце в ньому Кримського півострова в жодному з прикладів навчальної літератури дослідникам не вдалося. На відміну від деяких представників історіографічної традиції першої половини ХХ століття, автори сучасних підручників не схильні розглядати Крим як український регіон. Взагалі він трактується як дещо негативне, навіть вороже. Внаслідок цього висвітлення подій, пов'язаних з півостровом, здійснюється побіжно, звертаються до нього вкрай рідко. Причому одні дослідники вписують Крим в межі Південної України, зокрема О.Рєєнт, інші – виділяють як окремий регіон, що характерне для Р. Ляха. Проводячи паралелі з суто історичними дослідженнями, необхідно відмітити, що підручники, в значній мірі, виступають квінтесенцією професійних розробок істориками цієї проблематики.

Джерела та література:

1. Власов В. С. Історія України. 8 клас: підручник для загальноосвітніх навчальних закладів: / Власов В. С., Мищик Ю.А. – К.: Генеза, 2008. – 300 с.
2. Власов В. С. Історія України: 7 кл.: Навчальний посібник: / Власов В. С., Мищик Ю.А. – К.: А.С.К., 2002. – 269 с.
3. Гирич І. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті. – К.: ВД «Стилос», 2009. – 64 с.
4. Гісем О. В Історія України. 8 клас : підручник для загальноосвітніх навчальних закладів : / Гісем О. В., Мартинюк О. О. – Х.: АН ГРО плюс, 2008. – 253 с.
5. Лях Р. История Украины: с древнейших времен до XV века: Учебник для 7 кл. / Темирова Н. Р., Лях Р. – К.: Генеза, 2000. – 336с.
6. Лях Р.Д. Темірова Н. Р. Історія України. 3 найдавніших часів до середини ХІV століття: Підручник для 7 кл. серед. шк. / Лях Р. – К.: Генеза, 1995. – 119 с.
7. Рєєнт О. Історія України: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Рєєнт О. Малий О. В. – К.: Генеза, 2009. – 238 с.
8. Румянцев С. Национализм и конструирование карт «исторических территорий»: обучение национальным историям в странах Южного Кавказа/ Румянцев С.// Ab imperio. – 2010. – №4. – с. 415-462.
9. Свідерський, Ю. Ю. Історія України. 7 клас : підручник для загальноосвітніх навчальних закладів: / Свідерський, Ю. Ю., Ладиченко Т. В., Романишина Н. Ю. – К.: Грамота, 2007. – 271 с.
10. Серета В. Вплив польських та українських шкільних підручників з історії на формування польсько-українських етнічних стереотипів/Серета В.// Вісник Львівського університету. – Серія історична. – 2000. – Вип. 35-36. – с. 387-398.
11. Струкевич О.К. Історія України: Підручник для 9-го класу загальноосвіт. навч. закл./Струкевич О.К. – К.: Грамота, 2009. – 288 с.
12. Турченко Ф.Г. Історія України: підручник для 9-го класу загальноосвіт. навч. закл. / Ф.Г. Турченко, В.М. Мороко. – К.: Генеза, 2009. – 352 с.
13. Турченко Ф. Історія України. 10 клас: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. /Турченко Ф. – К. : Генеза, 2010. – 304 с.
14. Удод О. Проблема «українського Криму» в російській та українській навчальній літературі/Удод О.//http://www.ukrlife.org/main/uacrim/conf_cr_lit.htm
15. Удод О. Шкільний підручник з української історії як історіографічне явище / Удод О. // Історія України. – 2010. – №45 (грудень). – с. 3-7.
16. Швидько Г.К. Історія України. Середньовічна Україна ХІV – ХVІІІ ст.: Проб. підручник для 8 кл. середньої шк. – К.: Генеза, 1996. – 303с.
17. Шкільна історія очима істориків-науковців: робоча нарада з моніторингу шкільних підручників історії України : матеріали : / Коллект. автор, Український інститут національної пам'яті, Яковенко Н. - К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2008. - 127 с.

Роман Казанков (Харків, Україна). **Образ Чорноморського регіону в шкільній навчальній літературі.**

В даній статті основна увага прикута до висвітлення чорноморського регіону на сторінках шкільних підручників з історії України. Виділені традиційні географічні межі регіону, його особливості та характерні риси. Порушено питання про вписування Кримського півострова до кордонів чорноморського регіону, а також оцінки ролі та місця Криму в українській історії.

Ключові слова: чорноморський регіон, Кримський півострів, шкільний підручник.

Роман Казанков (Харьков, Украина). **Образ Черноморского региона в школьной учебной литературе.**

В данной статье основное внимание уделено проблеме черноморского региона на страницах школьных учебников по истории Украины. Определены традиционные географические рамки региона, его особенности и характерные черты. Поднят вопрос о вписывании Крымского полуострова в границы черноморского региона, а также оценки роли и места Крыма в украинской истории.

Ключевые слова: черноморский регион, Крымский полуостров, школьный учебник.

Roman Kazankov (Kharkiv, Ukraine). **Appearance of the Black Sea region is in school educational literature.**

In this article the main attention has been given to the problem of describing the Black sea region in the school textbooks on Ukrainian history. The traditional geographic limits of the region and its peculiarities and features have been determined. The question of padding of the Crimea into the borders of the Black sea region and estimates of its role and place in the Ukrainian history has been raised.

Key words: the Black sea region, the Crimea, school textbook.

Юрій ІРЮГЛУ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930. 2 : [94 : 801. 81]

Питання структури інтерв'ю в усноісторичному дослідженні

Реалізація проекту дослідження історико-культурної пам'яті селян Південної України, ініційованого Науковим товариством ім. Я.П. Новицького, передбачає активне залучення усних спогадів як складової частини загального масиву джерел з даної проблематики. Відповідним наслідком дослідницьких потуг стала організація цілої низки експедицій, метою яких була фіксація усних спогадів представників селянства старшої вікової групи в південних регіонах України. Дана постановка питання викликала до розгляду найважливіші аспекти методики організації усноісторичного дослідження.

Виходячи з окресленої проблематики, метою даної публікації є представлення результатів теоретико-методичних пошуків в галузі організації інтерв'ювань в процесі дослідження інформативного поля селян Південної України.

Однією з фундаментальних складових усноісторичного дослідження є процес безпосереднього створення усного джерела через комунікативний зв'язок двох суб'єктів – інтерв'ю. Оскільки інтерв'ювання являє собою доволі складний процес фіксації інформації, насичений не лише вербальними знаками, а й певним емоційним та соціально-психологічним навантаженням, що зумовило постановку питання про типове приналежність та структурні характеристики інтерв'ю як засобу отримання історичної інформації.

Міждисциплінарність усної історії як методу зумовила широке залучення методик із суміжних наук, у центрі уваги яких знаходиться людина, головним чином – це соціологія. В арсеналі соціологічної науки представлене доволі широке коло розробок проблем взаємодії кореспондента та респондента й побудови процесу виявлення та фіксації інформації у вигляді інтерв'ювання, що відповідає тим чи іншим дослідницьким завданням та умовам їх реалізації [15, С. 36-37].

Слід зауважити, що проблема інтерв'ю в усноісторичному дослідженні доволі детально представлена в публікаціях та розробках як зарубіжних, так і вітчизняних авторів, зокрема в наробках В. Фукс-Хайнрицця, Г. Грінченко, В. Гуленка та інших [11; 13; 20]. Однак необхідно зауважити, що кожен дослідник має сам вирішувати, яким чином організувати процес інтерв'ювання в залежності від поставленої мети.

Одними із функціональних типів інтерв'ю, що реалізуються в ході усноісторичного дослідження є напівструктуроване (що містить відкриту фазу вільного оповідання) і неструктуроване (вільна фаза охоплює все інтерв'ю в цілому, а запитання дослідника прив'язані до нарації респондента) [13, С. 11]. Однак не слід розуміти це, як дотримання чіткого, заздалегідь розробленого сценарію, придатного для будь-якої ситуації. Дослідник, виступаючи організатором комунікаційного акту, в процесі інтерв'ювання сам визначає,

якої стратегії йому дотримуватися, орієнтуючись виключно на поведінку респодента. Екстравертно налаштована особистість не потребує зайвого втручання в процес побудови наративу, тому неструктурований сценарій бесіди буде лише допомагати респондентові реалізувати власний досвід перед інтерв'юером. Більш замкнені респонденти, навпаки, потребують уточнюючих запитань для активізації латентних блоків власної пам'яті. Як правило, в процесі комунікації з'являються певні фактори, що можуть впливати на перебіг оповідання – зовнішні втручання чи внутрішньопсихологічні проблеми респондента, тому дуже часто варіації типу інтерв'ю відбуваються у реальному часі, прив'язуючись до ситуації.

Якщо звернутися до розгляду проблеми інтерв'ю з точки зору тематичної спрямованості та інформаційного потенціалу, то, відповідно до соціологічної традиції, усні історики виокремлюють біографічне, проблемне, генеалогічне та щоденникове інтерв'ювання [10, С. 151-152]. Беручи до уваги, що у нашому дослідницькому фокусі знаходяться усні спогади, а звідси й специфіку завдань – вивчення історико-культурного досвіду представників південноукраїнського селянства, нами був виокремлений, за функціональною ознакою, саме біографічний вид інтерв'ювання.

Засади біографічного методу як засобу пізнання доволі ґрунтовно розроблені соціологами та впроваджені в активний процес дослідження. Усні історики, в свою чергу, не могли оминати увагою такий функціональний метод пізнання, що представляє собою «історію в розвитку», у вигляді сплетіння індивідуального та колективного потоків свідомості [20, С. 13].

Автобіографія, або автобіографічна пам'ять (у нашому випадку прийнятні обидва поняття), виступає як фактор ідентифікації окремої людини у загальносупільній сітці координат, а також як елемент соціалізації індивіда через співставлення власного життєвого досвіду з колективним. Дана теза, стосовно взаємовпливу колективної та індивідуальної (автобіографічної) пам'яті, представлена в розробках цілої плеяди соціологів та соціальних психологів [8; 14; 20]. Отже, конструювання процесу інтерв'ю в ході нашого дослідження виходило з того, що нашим респондентам притаманне сплетіння суб'єктивного та колективного вимірів пам'яті, що складається з етнічних, соціальних та гендерних нашарувань. Найкращим фоном для їх вираження є саме автобіографія – первинна пам'ять будь-якої людини, яка не просто зорієнтовує особу в загальному потоці суспільного існування, й наповнює змістом та логічними зв'язками факти життя того ж індивіда.

Окрім оптимізації процесу фіксації усних історій, звернення до саме автобіографічної пам'яті респондетів було обумовлене необхідністю отримання певного набору інформації особистого характеру (соціальний статус батьків, стосунки із родичами, соціально-психологічний клімат у родині) для визначення детермінант поведінки під час інтерв'ю та характеру повідомлення [17, С. 108; 19, С. 333].

Однак для забезпечення валідності усного джерела, заснованого на автобіографії респондента, необхідне планомірне конструювання процесу інтерв'ю ще на етапі підготовки – вибору теми та складання переліку запитань. Виконання цих заходів дозволить підійти ґрунтовно до створення та подальшого аналізу усних історій, оскільки необхідно враховувати, що соціальний світ сам постійно конструюється та трансформується під діями людей, біографії яких представляють їх самих – і як рушійні сили цього процесу, і як спостерігачів одночасно [16, С. 15]. Введення в процес

інтерв'ювання ряду запитань з певних проблем чи уточнень дозволить виявити соціальні моделі поведінки, системи цінностей та культурні особливості, під дією яких респондент сформує власну розповідь.

Торкаючись проблеми запланованого втручання дослідника в процес інтерв'ювання у вигляді запитань на підготовлені теми, ми входимо в коло дискусії як соціологів, так і усних істориків відносно залежності інформативності усного джерела від ступеня відкритості інтерв'ю. Дослідження соціальної історії селянства Південної України підводить нас до необхідності отримання в результаті бесіди з респондентом продукту самостійного та вільного переосмислення життєвого досвіду із набором інтерпретацій явищ суспільного життя. Подібне бажання натикається на вибір форми інтерв'ювання – лейтмотивної чи наративної, кожна з яких має свої плюси та мінуси.

Питання сфери застосування того чи іншого виду інтерв'ю розглядалися соціологами вже довгий час, разом із методологічними запозиченнями прийшовши й в усну історію. Прибічники лейтмотивного сценарію спілкуються апелюють до можливості підвести респондента до певної теми та не губити її протягом усього інтерв'ювання. До того ж уривки з різних інтерв'ю можуть бути співставлені, оскільки викликані однаковими питаннями з лейтмотиву [20, С. 24-25]. Однак, наявність певного запрограмованого сценарію може обернутися стримуючим фактором для пам'яті респондента, оскільки він постійно буде корегувати свою розповідь відповідно до заданих параметрів.

Натомість наративне інтерв'ю передбачає майже одноосібну трансляцію інформантом власного життєвого досвіду без втручання з боку дослідника, лише у разі необхідності стимулювання подальшої розповіді допускаються уточнюючі питання. Перевагою даного сценарію є можливість для респондента представити суто власне бачення свого життя в контексті загальносуспільного розвитку [15, С. 36-37].

У процесі нашої роботи з усними історіями визначальним, як вже зазначалося, залишався автобіографічний напрямок комунікативного акту, завдяки можливості розвивати оповідання про певні події та явища довкола життєвого шляху респондента. Для дотримання саме такої лінії дослідження перелік запитань із тематичними блоками для обговорення було складено починаючи з особистих відомостей про оповідача, а далі – стосовно його родини та близьких родичів, із поступовим переходом до проблем соціальної чи політичної історії, із обов'язковою прив'язкою або до суб'єктивного досвіду респондента, або до найближчого соціального утворення (наприклад, села), в межах якого інформант себе ідентифікує.

Одним із першочергових завдань у студіюванні усних історій представників південноукраїнського селянства нами було сформульовано необхідність виявлення детермінуючих факторів суспільного та індивідуального життя, які зумовили формування того чи іншого сценарію поведінки респондентів і разом з тим зумовивши структуру індивідуальної пам'яті окремих осіб та усього колективу загалом. Спираючись на розробки у галузі соціальної психології, для реалізації поставленого завдання нами були виокремлені для розгляду періоди кризових явищ у соціально-політичному та економічному житті селянства Південної України у 20-х – 40-х роках ХХ століття, оскільки вплив екстремальних подій на мнемонічний механізм та набір мотивацій людини є глибоким та трансформуючим [12, С. 78].

Таким чином, наявність визначеного набору тем для спілкування з оповідачем обумовлює лейтмотивний характер інтерв'ю, проведених нами під час опрацювання інформативного поля представників селян південних регіонів України. Необхідність виявлення соціокультурних особливостей трансляції мнемонічних наративів окресленої соціальної групи вимагає створення відповідного механізму. Побудова структури інтерв'ю у руслі окресленого лейтмотиву (в нашому випадку це теми колективізації, Голодомору, Другої світової війни та голоду 1946 – 1947 років) дозволяє створити певну тематичну лінію, що виступає мірилом амплітуди коливань в усних свідченнях респондентів.

Для визначення наявності варіацій у відтворенні тих чи інших подій та явищ завжди необхідно мати чітко визначений статичний об'єкт, відносно якого буде розглядатися колювання. Беручи до уваги, що контингент наших респондентів становлять особи, народжені та сформовані як особистості за часів радянської влади, ми можемо говорити про сильний вплив на їх свідомість та блоки пам'яті офіційної радянської ідеології у питаннях згаданих кризових явищ.

Отже, за основу тематичної лінії ми обрали характеристику соціально-політичних та соціально-економічних подій 20-х – 40-х років в інтерпретації офіційних радянських установ та засобів масової інформації. Таким чином, маючи усталений образ певної події або навіть процесу, ми можемо порівняти окремі сюжети з різних інтерв'ю на предмет співвідношення їх із загальною лінією, а отже – визначити ступінь відхиленості (або цілковите співпадіння) індивідуального історико-культурного досвіду від загальнодомінантних координат.

Однак при всіх плюсах лейтмотивному інтерв'ю притаманне певне звуження прав оповідача на представлення світобачення за власною оціночною шкалою. До того ж тематична лінія, що слугує як опора, може виступати і як блокуючий механізм для розгортання наративу респондента, оскільки визначення основних проблемних питань може повністю зосередити оповідача лише на них і тим самим «закрити» продукування спогадів іншого характеру [20, С. 25; 10, С. 153-154].

Подолання цього проблемного явища лейтмотиву є вельми актуальним, оскільки лише у фазі вільного наративу людина конструює події власного життя та розвитку оточуючого соціуму за внутрішньою логікою, дотримуючись внутрішніх соціально-психологічних установок, що властиві їй як представникові певного суспільного організму. Для вивчення соціокультурних особливостей групи південноукраїнського селянства було вкрай важливо прослідкувати мотиваційні елементи поведінки людей, їхню інтерпретацію як суб'єктивного історико-культурного досвіду, так і колективних моделей буття.

Враховуючи поставлені завдання та необхідність створення адекватної комунікативної ситуації в ході інтерв'ю, нами була апробована схема введення широких наративних періодів у процесі інтерв'ювання, головна мета яких – надати респонденту можливість самостійно формувати текст оповідання, демонструючи не тільки суб'єктивні детермінанти поведінки, а й прищеплені ззовні соціокультурні норми, дія котрих впливає на сценарій продукування мнемонічних конструктів [15, С. 36]. Не менш важливим аспектом є підтримка постійної комунікаційної активності респондента та емоційного зв'язку з інтерв'юером для забезпечення необхідних довірливих умов і дотримання мети

дослідження, тому проблемні питання з лейтмотиву пропонувалися лише за логічною прив'язкою до нарації оповідача.

Таким чином, використання в ході дослідження елементів як лейтмотивного, так і наративного інтерв'ю було викликано не лише необхідністю відповідати сценарію бесіди та реагувати зміною виду інтерв'ю на варіації поведінки респондента, але ця потреба закладена й у необхідності створення певної моделі, у вигляді відхилень мнемонічних конструктів від тематичної лінії, що повинна піддаватися науковому аналізу.

Важливим елементом, що впливає на валідність усноїсторичного інтерв'ю як джерела, є умови, за яких воно відбувається – кількість осіб, що одночасно беруть участь в інтерв'юванні, присутність сторонніх осіб чи родичів. Питання пріоритету одноосібного чи групового інтерв'ю було винесено етнографами на розгляд у вітчизняній історичній науці ще в 20-х роках ХХ століття в контексті розробки проблеми методів збирання фольклорного матеріалу [18, С. 7].

Сценарії проведення інтерв'ювань та їх характер були визначені структурою процесу усноїсторичного дослідження проблем історії південноукраїнського селянства, що побудована на експедиційному принципі, а також соціокультурною специфікою кола респондентів. Як правило, колектив дослідників перебуває в населеному пункті 1-2 тижні, цього достатньо для налагодження культурного контакту із мешканцями, що сприяє формуванню «менш офіційного» образу інтерв'юєрів та створення атмосфери довіри.

Сільське населення (а наші респонденти майже виключно представлені саме ним) має власні, притаманні тільки йому канони побутової поведінки та норми спілкування в залежності від гендерних та вікових особливостей. На необхідності диференційованого підходу при вивченні селянської культури вже давно наголошували представники перших вітчизняних соціально-історичних проектів [18, С. 8-9]. Не варто забувати про трагічні соціально-політичні події першої половини ХХ століття, що відбулися у селах України – їх дія лише посилює процес розмежування поколінь.

Дотримуючись диференційованого підходу до процесу інтерв'ювання, ми намагалися створити ситуацію усамітнення респондента з інтерв'юєром, якщо для цього була можливість. Звісно, оповідач обирав місце для бесіди, де він відчував себе комфортно. Намагання розмежувати на час інтерв'ю респондента та представників молодшого покоління з його родини (або сторонніх) мало мету створити атмосферу довірливих відносин, а також забезпечити вільне формування спогадів, без оглядання на позицію молоді. Молода генерація може сприйняти опозиційно запропонований старшим поколінням образ минулого, а тим самим призвести до накладання певних обмежень для індивідуальної пам'яті оповідача, який автоматично переключиться на колективні варіанти представлення подій. Інший варіант негативного впливу з боку молоді пов'язаний із їхньою захисною реакцією на почуті вже кілька десятків разів «байки», оскільки перенасичення інформацією призводить до її відторгнення, тому вигуки на кшталт «Це вже не цікаво!» або «Коли це було?!» призводять до блокування будь-якої комунікації з боку інформанта [2, 33 хв.-34 хв.; 9, С. 69-70].

Однак в залежності від емоційно-психологічного клімату в родині присутність молоді (частіше – дітей респондента) може призвести до активізації комунікативних можливостей оповідача. Допомога близьких у вигляді нагадування про ті або інші моменти в процесі реалізації наративу допомагає респондентові пригадувати нові деталі, а іноді цілком окремі події

та доповнювати ними загальну картину життєвої історії. Не менш важливим аспектом є перебирання родичами на себе емоційно важких фрагментів оповідання, що дає певну психологічну перерву інформанту для переборення негативних почуттів або систематизації власних блоків пам'яті [7, 34 хв.-36 хв.].

Можливість групового інтерв'ю розглядалася нами за умов участі в ньому респондентів приблизно одного віку (тобто одного покоління), особливо якщо вони були близькими родичами (чоловік та дружина). Дана схема учасників не перешкождала вільному формуванню наративу, оскільки оповідачі були об'єднані певними ознаками, або віковими (а звідси і набором мнемонічного матеріалу та, як правило, емоційно-ціннісним забарвленням), або соціально-побутовими (перебуваючи в родинних відносинах, сформувавши спільний образ минулого чи виказують різні точки зору, але не соромлячись перед близькою людиною) [1; 3; 4; 5; 6].

Таким чином, ми можемо говорити, що процес вибору типу інтерв'ю в усно-історичному дослідженні цілком залежить від мети та соціокультурної специфіки потенційних респондентів. Завдання, поставлені нами в ході реалізації дослідницького проекту, визначили застосування комбінованої моделі інтерв'ю як за структурою (напівструктуроване та неструктуроване), так і за сценарієм бесіди (лейтмотивне та наративне). Головним же тематичним напрямком в усіх проведених інтерв'ю було обрано автобіографію респондента, що виступала певною координатою для побудови інформаційного потоку наративу. Форма реалізації комунікативного акту була обрана у вигляді одноосібного інтерв'ю з можливістю застосування групового в разі сприятливих для того умов, у зв'язку із специфікою трансляції історико-культурного досвіду сільським населенням.

Однак, результати наших досліджень в галузі теоретико-методичних питань організації усноісторичного інтерв'ю можуть розглядатися лише як початок більш глибоких розробок в царині підготовки, організації та проведення досліджень із залученням усноісторичної методики.

Джерела та література:

1. РВ ЗВІУА, ф. 8 «Археографічно-етнографічні експедиції», оп.2, спр.50 – «Інтерв'ю із Вельчевим Г.Г., 1933 року народження та Вельчевою К.Г., 1928 року народження, с. Гюнівка Приморського району Запорізької області, серпень 2001» (аудіозапис). – 186 хв.
2. РВ ЗВІУА, ф. 8 «Археографічно-етнографічні експедиції», оп.2, спр.53 – «Інтерв'ю із Дженковою Н.І., 1928 року народження, с. Гюнівка Приморського району Запорізької області, серпень 2001» (аудіозапис). – 44 хв.
3. РВ ЗВІУА, ф. 8 «Археографічно-етнографічні експедиції», оп.3, спр.178 – «Інтерв'ю із Волчановим І.П. та Волчановою М.Ф., 1924 року народження, с. Ботево Приазовського району Запорізької області, вересень 2002» (аудіозапис). – 136 хв.
4. РВ ЗВІУА, ф. 8 «Археографічно-етнографічні експедиції», оп.3, спр.185 – «Інтерв'ю із Капустіним С.О., 1919 року народження та Капустіною Є.Н., 1924 року народження, с. Ботево Приазовського району Запорізької області, вересень 2002» (аудіозапис). – 48 хв.
5. РВ ЗВІУА, ф. 8 «Археографічно-етнографічні експедиції», оп.3, спр.186 – «Інтерв'ю із Куловим Д.С. та Куловою А.Т., 1925 року народження, с. Ботево Приазовського району Запорізької області, вересень 2002» (аудіозапис). – 28 хв.
6. РВ ЗВІУА, ф. 8 «Археографічно-етнографічні експедиції», оп.5, спр.256 – «Інтерв'ю із Малєвим О.Ф., 1922 року народження та Гіноюю М.І., 1924 року

народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004» (аудіозапис). – 74 хв.

7. РВ ЗВІУА, ф. 8 «Археографічно-етнографічні експедиції», оп.5, спр.265 – «Інтерв'ю із Стояновською Г.І., 1928 року народження, с. Преслав Приморського району Запорізької області, липень-серпень 2004» (аудіозапис). – 45 хв.

8. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с.

9. Воробьев Г. Г. Твоя информационная культура / Воробьев Г. Г. – М. : Мол. гвардия, 1988. – 303 с.

10. Гринченко Г. Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення / Г. Г. Гринченко // Схід-Захід: Іст.-культуролог. зб. – Х. ; К., 2004. – Вип.6. – С. 151–161.

11. Гринченко Г. Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів / Гринченко Г. Г. – Х. : Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2007. – 28 с.

12. Громова Е. А. Эмоциональная память и ее механизмы / Громова Е. А. – М. : Наука, 1980. – 180 с.

13. Гуленко В. В. Метод интервью в социологической диагностике / В. В. Гуленко // Менеджмент и кадры. – 2005. – №12. – С. 12–22.

14. Жане П. Эволюция памяти и понятие времени / П. Жане // Хрестоматия по общей психологии. Психология памяти [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С. 85–92.

15. Журавлев В. Ф. Нарративное интервью в биографических исследованиях / В. Ф. Журавлев // Социология 4М –1993–1994. – №3–4. – С. 34–43.

16. Кись О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кись // Україна модерна. – 2007. – №11. – С. 7–21.

17. Люббе Г. Историческая идентичность / Г. Люббе // Вопросы философии. – 1994. – №4. – С. 108–114.

18. Попов П. До питання про способи збирати фольклорні матеріали / П. Попов // Етнографічний вісник. / Українська Академія наук. Етнографічна комісія. – К., 1926. – Кн.2 – С. 5–19.

19. Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни / Г. Розенталь // Хрестоматия по устной истории / [пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой]. – СПб. : Изд-во Европ. ун-та, 2003. – С. 322–355.

20. Фукс-Хайригц В. Биографический метод / В. Фукс-Хайригц // Биографический метод: история, методология, практика. / [под. ред. Е. Ю. Мещеркиной, В. В. Семенової]. – М. : ИС РАН, 1994. – С. 11 – 41.

21. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память [Електронний ресурс] / М. Хальбвакс – Режим доступу : <http://www/nz-online.ru/index.phtml?aid=30011360>

Іріоглу Юрій Олександрович (Запоріжжя, Україна). Питання структури інтерв'ю в усноісторичному дослідженні.

В статті представлені результати теоретико-методичних пошуків в галузі організації усноісторичних інтерв'ювань заснованих на дослідженнях інформативного поля селян Південної України.

Ключові слова: усна історія, інтерв'ю.

Іриоглу Юрий Александрович (Запорожье, Украина). Вопросы структуры интервью в устноисторическом исследовании.

В статье представлены результаты теоретико-методических поисков в сфере организации устноисторического интервьюирования основанных на исследованиях информативного поля крестьян Южной Украины.

Ключевые слова: устная история, интервью.

Irioglu Iurii (*Zaporizhzhya, Ukraine*). **A Question of the Interview Structure in the Oral Historical Research.**

The article presents the outcomes of the theoretical and methodical studies of the Oral Historical interviews based on researches related to informative field of the South Ukrainian villagers.

Key words: Oral History, an Interview